NYELV, KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

KÖSZÖNTŐ KÖTET
A **MAGYAR NYELVŐR**
ALAPÍTÁSÁNAK
150. ÉVFORDULÓJÁRA

SZERKESZTETTE

TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD

BUDAPEST
2023

NYELV, KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

Köszöntő kötet a Magyar Nyelvőr *alapításának*
150. évfordulójára

Szerkesztette
Tolcsvai Nagy Gábor, Laczkó Krisztina, Tátrai Szilárd

NYELV, KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

Köszöntő kötet a Magyar Nyelvőr *alapításának*
150. évfordulójára

Szerkesztette
Tolcsvai Nagy Gábor, Laczkó Krisztina, Tátrai Szilárd

Budapest
2023

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

Szerkesztők:
Tolcsvai Nagy Gábor, Laczkó Krisztina, Tátrai Szilárd

Szerzők:
Bartha Csilla, Borbély Anna, Domonkosi Ágnes, Gonda Zsuzsa, Gósy Mária, Gyáni Gábor, Hoffmann István, Kontra Miklós, Kósa László, Laczkó Krisztina, Ludányi Zsófia, N. Tóth Anikó, Paládi-Kovács Attila, Péntek János, Pethő József, Prószéky Gábor, Sándor Anna, S. Varga Pál, Tallián Tibor, Tolcsvai Nagy Gábor

© Szerzők, 2023
© Szerkesztők, 2023

ISBN 978-615-6448-39-2
ISBN 978-615-6448-40-8 (pdf)
DOI: 10.21862./MNyr150fest2023

ELTE | EÖTVÖS KIADÓ

ELTE | BTK

eltebook.hu

Felelős kiadó: Magyar Tudományos Akadémia
Projektvezető: Csanádi-Egresi Nóra
Kiadói szerkesztő: Tihanyi Katalin
Tördelés, tipográfia: Balázs Andrea
Borítóterv: Kmotrik Ildikó
Nyomda: Multiszolg Bt.

Tartalom

Előszó 7

Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia: Nyelvhasználói nézőpontok, adatalapúság, nyelvi tanácsadás. Hogyan beszélhetünk ma nyelvművelésről? 9

Laczkó Krisztina: A helyesírás és a helyesírási szabályzatok 37

Borbély Anna – Bartha Csilla: Beszélők és kutatók: résztvevői szerepek a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúban 47

Kontra Miklós: Milyen az erdélyi, székely beszéd, Magyarországról hallgatva? Mi tetszhetett Karátson Gábornak benne? 65

Sándor Anna: A magyar nyelv és nyelvjárások a Nyitra-vidéki nyelvszigeten a 21. század elején 75

Péntek János: Visszatekintés régi és megújuló nyelvi gondokra 87

Gósy Mária: Beszédhangok, szavak időviszonyai. Kutatások a múltban és napjainkban 95

Hoffmann István: Az Akadémia és a helynevek ügye 115

S. Varga Pál: A finnugor nyelvrokonság és a modern magyar nemzettudat kialakulása 129

Gyáni Gábor: Irálytani stúdiumok az iskolában 151

Kósa László: Gyermekcsere és nyelvtanulás 165

Paládi-Kovács Attila: Szókincs, szótörténet, tárgytörténet 173

N. Tóth Anikó: A kortárs szlovákiai magyar próza *nyelve(i)* 181

Pethő József: A magyar stilisztika útja az utóbbi fél évszázadban 201

Tallián Tibor: Kodály és a nyelvészet 217

Prószéky Gábor: Magyar nyelv, magyar nyelvtechnológia 243

GONDA Zsuzsa: A digitális szövegek olvasásértésének fejlesztése elméleti és gyakorlati szempontból 267

TOLCSVAI NAGY Gábor: A *Magyar Nyelvőr* 150 éves történetének korszakai. A helyesség értelmezése a programokban 287

Előszó

A *Magyar Nyelvőr* első száma, pontosabban az I. kötet I. füzete „1872. januarius 15-én” jelent meg 56 oldalon, Szarvas Gábor szerkesztésében. A *Nyelvőr* sok viszontagság és kedvező korszak során százötven évig megmaradt, fennmaradt. A hosszú idő elkötelezettséget, kitartást és a magyar nyelv „ügyének”, vagyis tudományos leírásának, kommunikációs és kulturális teljesítményének a kiemelkedő fontosságát jelzi az ezredforduló után is. Szilárd alap és példa az eljövendők számára, annak ellenére, sőt éppen azért is, mert 2022-ben méltatlan kezekbe került a lap.

Kötetünk elképzelt ünnepi szám az évfordulóra. Köszöntés: az itteni írásokkal köszöntjük az alapítókat, a mindenkori szerkesztőket, a szerzőket, lektorokat és támogatókat. Ők számosan voltak a régi időkben vagy most is köztünk élve. Sokat tettek az Akadémia alapító szándékának megvalósításáért. Ez a kötelem ma sem kisebb súlyú feladat.

A köszöntő kötet tematikája a *Nyelvőr* százötven évnyi szellemi hatókörének felel meg. A különböző, de a nyelv tekintetében rokon tudományterületek szerzői a nyelvművelés, a nyelvjárások és a szociolingvisztika, az irodalom és a stílus, a néprajz, a történettudomány, a zenetudomány, a nyelvpedagógia és a tudománytörténet nézőpontjaiból közelítenek a *Nyelvőr* összetett tematikájához. A könyv egyúttal a teljes magyar nyelvközösség és nyelv jelképes megjelenítése a határon túli régiók természetes jelenlétével: egyetlen magyar nyelvközösség van, a gazdag változatosság abban él.

A tág egységen belüli sokféleség a nyelv mindenütt és mindenkor jelen léte, az örök beszéd, az értelmes, kultúrát építő és jelentést teremtő nyelvi tevékenység folytonos emberi cselekvése. A kultúrák általában rendezik a beszédet annak érdekében, hogy az értelmes, érthető legyen, a világ együttes megértését célozva. Ez a cél a közösség nyelvi megalkotásával, a közös nyelvi és nem nyelvi cselekvéssel valósulhat meg. A *Magyar Nyelvőr* alapítása és százötven éves története ezt a meg nem szűnő és mindig megújuló magyar nyelvi létezést segítette.

Köszönet illeti a szerzőket, akik megjelenésükkel erősítik a magyar nyelvi kultúra tudományos önismeretét. Külön köszönet illeti a tanulmányok lektorait, akiket a folyóiratok gyakorlatának megfelelően nem nevezünk meg.

A szerkesztők

Nyelvhasználói nézőpontok, adatalapúság, nyelvi tanácsadás

Hogyan beszélhetünk ma nyelvművelésről?*

Domonkosi Ágnes
domonkosi.agnes@nytud.hun-ren.hu
https://orcid.org/0000-0001-8602-1985

Ludányi Zsófia
ludanyi.zsofia@nytud.hun-ren.hu
https://orcid.org/0000-0002-8506-5684

1. Bevezetés

Egy közösség kultúrájának, értékrendjének nemcsak az általa használt nyelv(ek) és nyelvi gyakorlatok jelentik a részét, hanem az is, ahogyan ezekhez viszonyul és ezekre reflektál (vö. Tolcsvai Nagy 2017a). A nyelvre irányuló, történetileg részben különböző elnevezésű tevékenységek – mint nyelvújítás, nyelvi tervezés, nyelvművelés, nyelvpolitika, nyelvmenedzselés, nyelvalakítás – a nyelvre való visszahatás szándékán túl hátterükben, szemléletükben, céljaikban és gyakorlataikban is eltérnek. A nyelvre irányuló tevékenységek között magyar viszonylatban a legismertebb, a közgondolkodásban is szerepet játszó tevékenységforma a nyelvművelés. A *nyelvművelés* terminus azonban történetileg meghatározott korszakokhoz kötődik, alapvetően a sztenderd ideológiához kapcsolódik, és a hozzá fűződő tevékenységekben előíró és diszkriminatív mozzanatok is érvényesülnek (vö. Sándor 2001; Kálmán 2004; Kontra 2005). Tanulmányunkban – mérlegelve a *nyelvművelés* kifejezés használhatóságát is – a nyelvre irányuló gyakorlati tevékenységek napjainkban megmutatkozó feladatait és lehetőségeit áttekintve, a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont (NYTK), azon belül is a Nyelvhasználati és Nyelvi Tanácsadási Kutatócsoport ilyen jellegű gyakorlatait mutatjuk be. A kiadvány, amelybe tanulmányunkat szánjuk, a *Magyar Nyelvőr* című folyóirat alapításának 150. évfordulója alkalmából jelenik meg, így a lap nyelvműveléshez kötődő történetéhez kapcsolódva, önreflektív módon vetünk számot a jelenlegi helyzettel.

* A tanulmány elkészítését a #52210706 (D. Á.) Visegrad Scholarship és az NKFIH K 129040 számú pályázata (D. Á.) támogatta.

2. Nyelvmenedzselés a mai magyar nyelvközösségben

2.1. A nyelvmenedzselés-elmélet mint a nyelvre irányuló tevékenységek értelmezési kerete

A nyelvre, a nyelvhasználat egyes jelenségeire irányuló értékelő, értelmező metatevékenység, a kívülről való rátekintés művelete, vagyis a nyelvi reflexió a nyelvi tevékenység általános sajátossága. A nyelvhez kapcsolódó metatevékenységek köre az egyéni szinttől a közösségiig értelmezhető: saját magunk vagy a beszédpartner korrigálásától egészen a sztenderd változat alakításáig, a nyelvhasználatot szabályozó, korlátozó társas tevékenységekig terjed, sőt sajátos reflektív tevékenység a nyelv tudományos leírása is (Tolcsvai Nagy 2004; Domonkosi 2007a; Sebők 2017; Lanstyák 2018).

Értelmezésünkben abból indulunk ki, hogy a nyelvhez kapcsolódó reflektív, illetve értékelő tevékenység bármely közösség életében elengedhetetlen, szerepei és lehetőségei azonban történetileg változnak, és kultúránként is eltérőek. Sőt a magyar nyelv beszélőinek közösségeiben – éppen azok összetettsége, tagoltsága, sokfélesége miatt – a jelenlegi helyzetben is többféle, sokszor akár ellentétes nyelvi viszonyulás él egymás mellett, nemcsak magával a nyelvvel, hanem a nyelvre irányuló metatevékenységekkel kapcsolatban is (vö. Tolcsvai Nagy 2017a). A nyelvi konzervativizmustól, purizmustól kezdve a nyelvi elitista elképzeléseken át egészen a sztenderdet pusztán hatalmi eszközként értelmező elgondolásig széles skálán mozognak a nyelvi viszonyulások (Polenz 1994: 12–16; Tolcsvai Nagy 2017a).

Tanulmányunkban a nyelvhez kapcsolódó metatevékenységek leírásához és elemzéséhez egyrészt a nyelvmenedzselés fogalmát (Jernudd–Neustupný 1987), másrészt a Lanstyák által hasonló értelemben használt *nyelvalakítás* fogalmát (Lanstyák 2014, 2018) használjuk. Úgy látjuk ugyanis, hogy ezek a terminusok összehangolhatók azokkal a viszonyulásokkal és elképzelésekkel, amelyek napjaink nyelvre irányuló tevékenységeire jellemzőek, illetve amelyek az NYTK közönségszolgálati munkájában érvényesülnek (vö. Ludányi 2020a; Ludányi et al. 2022). A tanulmány számos, a *nyelvművelés* kifejezés által is jelölt tevékenységfajtát tárgyal (vö. Heltainé Nagy 2007a), mivel azonban a kifejezés használata a történeti, kulturális háttérből adódóan igen erősen összekapcsolódik a sztenderdet abszolutizáló ideológiával (Sándor 2001; Kálmán 2004; Kontra 2005), nem általánosságban nyelvművelésről, hanem konkrét nyelvi tevékenységekről, gyakorlatokról beszélünk.

A nyelvmenedzselés fogalmát, típusait, stratégiáit és folyamatait a nyelvi hiedelmek, ideológiák, a nyelvi gyakorlatok és a nyelvi menedzselés összefonódó hármasaként, komplex rendszerben értelmezzük. Ezért a nyelvmenedzselés-elmélet mellett a nyelvi tervezés újabb, a beszélő nézőpontjából kiinduló szemléletmódjára is építünk (Spolsky 2019), figyelembe véve a nyelvmenedzselési folyamatokban részt vevők hatalmi és szerepviszonyait, illetve az azokban megvalósuló nyelvideológiai munka mechanizmusait is (Kimura 2022; Kopecký 2022).

A nyelvi tevékenységre való reflexió különböző szintjeinek és változatainak egységes szemlélettel való leírására alkalmas elméleti keretet kínál a nyelvi és kommunikációs problémák feltárására, elemzésére és kezelésére szolgáló nyelvmenedzselés-elmélet

(*Language Management Theory, LMT;* Jernudd–Neustupný 1987). Az LMT az úgynevezett fejlődő államok nyelvi problémáit középpontjába helyező nyelvi tervezés elméletéből alakult ki az 1980-as években (Nekvapil 2006). A nyelvmenedzselés és a nyelvi tervezés elméletének lényegi különbsége, hogy a nyelvi tervezés folyamataiban a megoldandó nyelvi problémákat a szakemberek választják ki, míg az LMT konkrét nyelvhasználók problémáiból indul ki (Szabómihály 2007: 52), „alulról fölfelé" (bottom-up) szemlélet jellemzi (Nekvapil–Sherman 2015), azaz a nyelvi problémákat a hétköznapi beszélők jelölik ki.

Az LMT nyelvmenedzselésnek tekint minden, a nyelvre, illetve a konkrét diskurzusokra irányuló tevékenységet: ez a fogalom tehát magában foglalja a nyelvi jelenségekre való reflektálást és az annak nyomán megvalósuló nyelvalakító tevékenységeket is. Ebben az értelemben egyszerű nyelvmenedzselést végez a saját vagy beszédpartnere megnyilatkozását kijavító beszélő, a dolgozatok helyesírását javító tanár, a szövegellenőrzést végző nyelvi lektor, az ismeretlen szó után kutató keresztrejtvényfejtő, a hatásos reklámszöveg fogalmazásán ötletelő szakember, de a gyermekét a szomszédok megszólításának bizonytalanságaiban eligazító szülő is.

A nyelvmenedzselésnek szervezett formái is léteznek, ide tartoznak az intézményes nyelvalakítási folyamatok, az oktatás nyelvének meghatározásától a helyesírás szabályozásán át a többségi és a kisebbségi nyelvek, valamint az idegen nyelvek státuszának és szerepének kijelöléséig, de nyelvmenedzselésként értelmeződnek az olyan gyakorlatok is, mint a multinacionális vállalatok nyelvi, kommunikációs helyzetének kezelése.

2.2. Nyelvmenedzselési feladatok és gyakorlatok napjainkban

Az európai nyelvközösségek többé-kevésbé hasonló folyamatokat mutató modernizációja, majd globalizációja, a nyelvi tevékenység digitalizációja olyan folyamatokat hoz működésbe, amelyek a nyelvhez való reflexív viszonyt is átalakítják, és amelyek következtében a korábbi nyelvalakító tevékenységek is átértékelődnek (vö. Neustupný 2006).

A magyar beszélőközösségekben napjainkban a nyelvre irányuló, nyelvészeti megalapozottságot kívánó reflektív gyakorlatok sokasága működik: a szótárírástól, a fordítási útmutatók, anyanyelvi és MID-es tananyagok készítésén vagy akár a nyelvi tanácsadáson keresztül a terminológiai adatbázisok építéséig. A nyelvhasználat szabályozottságának, értékelésének kérdései azonban a nyelvre irányuló tevékenységeket összefogni igyekvő kísérletek (Balázs 2001), illetve az 1990-es évek második felében kezdődő, a nyelvműveléshez kapcsolódó viták (Tolcsvai Nagy 1994; Sándor 2001; Kálmán 2004; Kenesei 2002, 2004; Minya 2005) elcsitulása óta kevéssé diszkurzívan jelennek meg.

A nyelvművelés sztenderd ideológiával és az abból fakadó nemegyszer lingvicista, diszkriminatív gyakorlatokkal való összekapcsolódásának felismerése (Sándor 2001; Kálmán 2004; Kontra 2005) ugyanis magán a helyzet kritikáján kevéssé jutott túl a tudományos közösségben. Nem valósult meg a nyelvtudomány irányából az azzal való aktív szembenézés, hogy a közösségekben elkerülhetetlenül működnek a nyelvhasználatra vonatkozó, a nyelv értékvonatkozásaira reflektáló gyakorlatok,

így a sztenderdközpontú szemlélet meghaladásához nem elegendő annak elítélése és tudománytalannak minősítése. Az ebbe az irányba mutató pozitív kezdeményezések (mint például az úgynevezett palásti folyamat volt) is nagyrészt elhaltak, és visszhangtalanok maradtak (lásd Domonkosi–Lanstyák–Posgay [szerk.] 2007).

Ennek a szembenézésnek az elakadásával pedig küzd a nyelvhasználatról való közbeszéd, az anyanyelvi nevelés és a nyelvalakítás folyamataiba bevonódó különböző szereplők is. A nyelvtudomány képviselőinek a gyakorlatok kritikai megközelítésén és értelmezésén túl ezért véleményünk szerint fontos szerepet kell vállalniuk abban is, hogy a korábbinál dinamikusabban változó nyelvi, kulturális közegben a nyelvhasználatra reflektáló, az azt alakítani szándékozó különböző gyakorlatok kapcsolatba, diskurzusba léphessenek a nyelvről való tudományos gondolkodásmóddal, meríthessenek annak szemléletmódjából és módszereiből (vö. Kiss 2012; Péntek 2012).

Tolcsvai Nagy Gábor a magyar nyelv helyzetéről szerkesztett kötetében a nyelvhez kapcsolódó, nyelvalakító tevékenységekről szólva – éppen a nyelvi magatartásformák tagoltsága, a nyelvről való gondolkodási formák töredezettsége miatt – olyan nyelvstratégia kialakításának az igényét fogalmazza meg, amely ideológiák felett áll, és politikailag hatalomsemleges (2017b: 505). A széttagozódott nyelvi viszonyulások fölé való emelkedés megvalósításán túl véleményünk szerint a tudománynak a nyelvalakításban vállalt szerepében nem az ideológiamentesség, hanem az érvényesített ideológiák felismerése, folyamatos felülvizsgálata, illetve az azokra való kritikai reflexió lehet a cél (vö. Gal 2002). A nyelvtudomány szerepvállalásában elengedhetetlennek látjuk ugyanis legalább azoknak a meggyőződéseknek a működését, hogy a kutató, a tudós felelősséggel tartozik a közössége felé, és tudásából, tapasztalataiból adódóan tud is tenni érte, másrészt pedig az azzal az elgondolással való azonosulást is, hogy a nyelvhasználat és a nyelvhez való viszonyulások is tudatosan alakíthatók, formálhatók.

Az 1990-es évek óta a sztenderd változat folyamatosan veszít jelentőségéből (vö. Tolcsvai Nagy 2020), így napjaink magyar kultúrájában megítélése és helyzete is meglehetősen összetett. A sztenderd változat stabilitása és presztízse, a sztenderd ideológia átfogó érvényesülése mellett – párhuzamosan más modernizált nyelvi közösségekben zajló folyamatokkal (vö. Neustupný 2006) – több szempontból is érzékelhető a desztenderdizáció jelensége is. A desztenderdizációs folyamatok egyrészt a határtalanítási műveletekben (Lanstyák–Benő–Juhász 2010), a határon túli nyelvváltozatok kodifikációjában (Tolcsvai Nagy 2017c), a nyelvi sokszínűség elfogadásában, illetve a kodifikációs gyakorlatok korlátozott érvényesülésében mutatkoznak meg (Tolcsvai Nagy 2017b).

A nyelvvel szemben közösségileg támasztott igények megváltozása a nyelvi reflexió mikéntjét és színtereit is átformálta. A különböző nyelvmenedzselő folyamatokba a korábbi résztvevőkön, azaz az olyan tudományos közösségeken, mint például a helyesírási kodifikációt végző akadémiai bizottság (Tóth 2016; Laczkó 2021) vagy az eredetileg az akadémiai munkához kapcsolódó nyelvi közönségszolgálat (Előry 1994, 2007; Heltainé Nagy 2012, 2014, 2020, 2021), illetve a nyelvi ismeretterjesztés hagyományos fórumain (lásd pl. Zimányi 1996) és a nyelvművelés

hagyományaihoz kapcsolódó civil kezdeményezéseken[1] (Minya 2002) kívül újabb szereplők is bevonódtak.

A határtalanítás kezdeményezéséhez kapcsolódva kiemelt jelentősége lett a határon túli nyelvi irodák tevékenységének (Ludányi 2020a: 328–330), illetve az ezek munkáját koordináló Termininek (Csernicskó et al. 2005; Péntek 2008; Benő–Péntek [szerk.] 2011). A nyelvi tanácsadás és szolgáltatások[2] területén (Minya 2018) és az ismeretterjesztésben (Kálmán–Nádasdy 1999; Nádasdy 2003) is további szereplők értek el széles körű ismertséget és hatást.[3,4] A közösségi nyelvi reflexió működésének megújulása részben alulról szerveződve is zajlik: a nyelvvel, szövegekkel hivatásszerűen foglalkozó lektorok, fordítók diskurzustereiben, a digitális technológia által biztosított tágabb párbeszédnek teret adó plénumok is új lehetőségeket nyitottak ugyanis a közösségi szerepű nyelvi reflexiónak (vö. Háhn 2008). Emellett a nyelvvel való intézményes foglalkozás új tényezőjeként jelent meg az állam, a kormányzat irányából a Magyarságkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontja is (lásd pl. Bódi–Jánk–Katona [szerk.] megj. a.).[5]

A különböző nyelvmenedzselési gyakorlatokban az említett szereplők igen különböző hagyományokkal, önértelmezéssel, feladatkijelöléssel, háttérideológiákkal, támogatottsággal és ismertséggel vesznek részt. A nyelvmenedzselő tevékenységek különböző, egymás mellett élő változatai, eltérő ideológiai háttérrel működő gyakorlatai, ellentmondásai és nehézségei pedig leképezik a közösségben működő nyelvi magatartásformák, nyelvhez való viszonyulások tagoltságát, összetettségét is. Éppen ezért a nyelvmenedzselési folyamatokban jelenleg részt vevők, a részben intézményesült szereplők, részben pedig a hétköznapi gyakorlatokban kibontakozó

---

1 Az 1989-ben létrejött Anyanyelvápolók Szövetsége a magyar nyelvművelés hagyományait folytató civil szervezet, amelynek a nyelvvel professzionálisan foglalkozó személyek és nyelvi kérdések iránt érdeklődő önkéntesek is tagjai lehetnek (W1). A szervezet főként anyanyelvi rendezvények szervezésével foglalkozik, nyelvi ismeretterjesztő kiadványa az évente ötször megjelenő *Édes Anyanyelvünk* folyóirat (W2).

2 A 2006-ban alapított Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda számos nyelvi szolgáltatást nyújt, amelyek között az ingyenesen elérhető nyelvi tanácsadó szolgálat az egyik leghangsúlyosabb. A problematikus nyelvi kérdésekre adott válaszokat az iroda egy nyilvános honlapon (W3) jeleníti meg, és a nyelvhasználók többnyire mérvadó, hivatalos forrásnak, hivatkozási alapnak tekintik az ott leírtakat.

3 Ilyen például a *Nyelv és Tudomány (Nyest.hu)* ismeretterjesztő internetes hírportál, amely eredetileg nyelvi és kommunikációs témákkal foglalkozott, újabban oktatáspolitikai és kutatási, módszertani kérdésekkel is. A portálnak korábban olvasói rovata is volt, ahol Kálmán László (1957–2021) válaszolt az olvasók nyelvvel és nyelvhasználattal kapcsolatos kérdéseire (W4).

4 A nagy sikerű *Szószátyár*, Kálmán László és Nádasdy Ádám nyelvi ismeretterjesztő műsora Kálmán László haláláig szerda esténként volt hallható a Klubrádióban. A *Szószátyár* műsor közösségi oldallal és nyilvános Facebook-csoporttal is rendelkezik (W5).

5 2014-ben az 55/2014. (III. 4.) Kormányrendelet rendelkezése alapján létrejött a Magyar Nyelvstratégiai Intézet (MANYSI), amelynek a rendelet által meghatározott egyik fő célja a középtávú magyar nyelvstratégia kidolgozásának irányítása és szakmai felügyelete volt (*Magyar Közlöny* 2014). A Magyar Nyelvstratégiai Intézet a 206/2018. (XI. 10.) Kormányrendelet (*Magyar Közlöny* 2018) alapján 2019 elején a Magyarságkutató Intézetbe történő beolvadással megszűnt, jogutódja a Magyarságkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontja. Az intézmény célja saját meghatározása szerint többek között a magyar nyelv jelenkori helyzetének, presztízsének és használati minőségének, közérthetőségének tudományos eredményekre támaszkodó javítása, formálása (W6).

nyelvalakító szerepű diskurzusok súlyának, szerepének, hatásának elemzése fontos szociolingvisztikai feladat (vö. Sándor 2002). Tanulmányunk nem erre az átfogó és nagy horderejű munkára vállalkozik, hanem – csupán rávilágítva erre a komplex társadalmi környezetre – azt a gyakorlatot és szemléletet igyekszik részletesebben bemutatni, amelyet a szerzők a HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpontban a nyelvi tanácsadói munkában érvényesítenek. Ennek a tevékenységnek a tárgyalása pedig természetesen összekapcsolódik annak a mérlegelésével is, hogy az adott cselekvési térben az általuk vállalt szerep és feladatkör hogyan tud a nyelvtudomány és a nyelvtechnológia eredményeinek a hasznosulásához és elfogadottá tételéhez hozzájárulni.

3. Nyelvalakító tevékenységek a Nyelvtudományi Kutatóközpontban

A HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpontban, illetve jogelődjében, az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó, a nyelvre irányuló tudományos kiindulópontú, gyakorlati jellegű reflektív tevékenységek mindegyike a tudomány közösségi szerepvállalásának elgondolására épül. Ez a működés pedig igen összetett helyzetet jelent: egyrészt továbbvíve azt a hagyományt, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia a magyar nyelvi kultúra alakulásában az elmúlt évszázadokban betöltött, részben hordozza a nyelvművelés sztenderdközpontú hatalmi diskurzusának (vö. Gal 2006) örökségét is; másrészt azonban a nyelvtudományi és nyelvtechnológiai háttér együttes jelenléte miatt magában hordozza azt a lehetőséget is, hogy a jelenlegi helyzetnek megfelelően vehessen részt a közösség nyelvi reflexiójában.

Az intézetben/kutatóközpontban a nyelvészeti alapkutatásokon (W7) túl számos olyan tevékenység zajlik, amelyek nyelvalakító szerepűek, illetve amelyeknek szerepük lehet szervezett nyelvmenedzselési folyamatokban is. Tágabb értelemben ezek közé tartozik a különféle szótárak, nyelvi adatbázisok, korpuszok, sőt még a leíró nyelvtanok készítése is. Ezeknek a tevékenységeknek az elsődleges célja nem feltétlenül a más diskurzusokba való beavatkozás (vö. Lanstyák 2018: 42), hagyományosan mégis kodifikációs szerepűek, és visszahatnak a nyelvi gyakorlatra és a nyelvi reflexióra is.

A fejlett ipari társadalmakban Neustupný megfigyelése (2006) szerint a nyelvtervezés felülről szervezett, államilag támogatott tevékenységének egy része kikerül a nyelvi menedzselés korábbi, hagyományos intézményeiből, és magánkezdeményezésekként, illetve egyes cégek tevékenységeként valósul meg. A nyelvtechnológia, a fordítástámogatás és a terminológia tekintetében ez részben Magyarországon is így van, éppen az NYTK tevékenysége azonban össze is kapcsolja és koordinálja is ezeket a kezdeményezéseket (Prószéky 2018).

Az egynyelvű szótárak készítése olyan, részben nyelvalakítási feladat, amelyben az NYTK és jogelődje a kezdetektől szerepet vállalt. A Lexikológiai Intézet nagyszótári kutatócsoportjában készül *A magyar nyelv nagyszótára* (Nszt., Ittzés [főszerk.] 2006–2021), amely korpuszalapú, történeti jellegű értelmező szótárként nem csupán a mai nyelvállapot szókészletét tükrözi, hanem történeti szemléletet is érvényesít. Nyelvalakítási szempontból lényeges, hogy a szófaji és grammatikai

információk mellett a stílusra és használati körre vonatkozó minősítéseket is tartalmaz, illetve a nyelvhasználók szempontjából fontos, hogy az elkészült szócikkek online adatbázisban szabadon elérhetők (W8). A szótárírás korpuszalapúvá válása és automatizálása[6] megváltoztatja annak kodifikációs jellegét, és így a nyelvalakítási folyamatokban betöltött szerepét is (vö. Ittzés 2012).

A különféle nyelvi adatbázisok, korpuszok, illetve a korpuszbeli kereséseket megkönnyítő korpuszlekérdező programok azért bizonyulnak hasznos segédeszköznek a nyelvtudományi kutatásokon túl a nyelvalakító tevékenységekben – így a nyelvi tanácsadásban – is, mivel valós nyelvi megnyilatkozásokat tartalmaznak, hiteles és objektív nyelvi adatokat nyújtanak (Sass 2022). Az NYTK oldaláról elérhető *Nemzeti korpuszportál* kezdeményezésének célja, hogy minden magyar nyelvű, online lekérdezhető korpusz egy helyen legyen megtalálható (Sass 2016).

Az elmúlt években az NYTK számos olyan nyelvtechnológiai infrastruktúrát és nyelvfeldolgozó eszközt fejlesztett, amelyek a társadalom- és bölcsészettudományban dolgozó kutatók munkáját segítik (Simon–Váradi 2018). Nyelvalakítási szempontból azok a nyelvtechnológiai fejlesztések a leginkább figyelemre méltók, amelyek a magyar nyelvváltozatok feltérképezésére és adatbázisba szervezésére irányulnak. Az ilyen fejlesztések alapvetően írott szövegek digitalizálásával foglalkoznak, de törekednek a beszélt nyelvváltozatok hangzó formában való rögzítésére, a szövegesen lejegyzett változat elkészítésére és kereshetővé tételére is.[7]

Emellett az NYTK-ban előkészületben van egy Terminológiai Koordinációs Központ kialakításának a terve, amelynek alapvető célja, hogy számos területen (oktatás, tudományos kutatás, nemzetstratégia, nemzetgazdaság) terminológiai támogatást nyújtson a magyarországi és határon túli magyar nyelvi régiók terminusainak összegyűjtésével és közzétételével (Fóris–Bölcskei 2019). A központ nyelvalakító (korpuszalakító) feladatai közé tartozna majd a terminológiai fejlesztésre szoruló szaknyelvek terminusainak a bővítése is.

Lényeges nyelvalakítási, névalakítási (Lanstyák 2018: 203–221; Bauko 2021) tevékenység az újonnan kérvényezett utónevek bejegyezhetőségének szakmai véleményezése: ez a feladat évtizedek óta törvényi kötelezettsége az intézménynek.

---

[6] Említésre méltó ebből a szempontból a Lexikológiai Intézetben működő Lexikai Tudásreprezentáció Kutatócsoport munkája, amelynek kiemelt feladata a korábbi hétkötetes *Értsz*. (Bárczi–Országh [szerk.] 1959–1962) felújítása egy egymilliárd szövegszón alapuló, reprezentatív, annotált, metaadatolt, 2001 és 2020 közötti szövegekből álló, az egyes regiszterek, szövegtípusok arányát tükröző korpusz alapján, az annotációt és az adatolást egyaránt automatikus módszerekkel végezve (Lipp–Simon 2021).

[7] Ez utóbbira példa a BUSZI2 irányított beszélgetéseinek keresőprogramja (Váradi 2003; Kontra–Borbély [szerk.] 2021). Emellett tartalmaz lejegyzett beszélt nyelvi szövegeket a *Magyar nemzeti szövegtár* 2. változata (MNSz2) is, amely a mai magyar nyelv reprezentatív korpuszaként a magyarországi és a határon túli nyelvváltozatok feltérképezésében nyújt segítséget. A jelenleg 1,04 milliárd szövegszót tartalmazó adatbázis szövegeinek nagyobb része magyarországi forrásokból származik, de jelentős mennyiségű határon túli magyar (szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi és vajdasági) szöveget is tartalmaz. Az MNSz2 minden szó mellett feltünteti a szótövet, a szófajt és a szó morfológiai elemzését is (Oravecz–Váradi–Sass 2014). A *Magyar nemzeti szövegtár* adatbázisára épül a magyar igei bővítményszerkezetek vizsgálatát megkönnyítő eszköz, a *Mazsola*, amelynek segítségével vizsgálhatók az egyes magyar igék melletti adott esetraggal/névutóval járó jellegzetes névszók, valamint az egyes (esetragos/névutós) névszók mellett jellegzetesen előforduló igék és a különféle szerkezetek gyakorisági viszonyai is (Sass 2009, 2018).

A kérvényezett utónév anyakönyveztethetőségéről való döntés az érvényben lévő jogszabályok, illetve az Utónévbizottság által kidolgozott alapelvek alapján történik (Raátz 2015, 2021).

Kiemelten társadalmi hasznú, nyelvalakító szerepű gyakorlati tevékenységeket végez a Többnyelvűségi és Edukációs Nyelvészeti Kutatócsoport. A különböző marginalizált helyzetű csoportok támogatását, a nyelvi, szociokulturális hátrány kritikai megközelítésével végzik; a tudásszerzési módok fejlesztését pedig a közösségek aktív bevonódásával célozzák meg (pl. Bartha–Holecz–Romanek 2016; Bartha–Holecz 2017; Bokor–Hattyár 2020).

4. Nyelvmenedzselés és nyelvi tanácsadás: a Nyelvhasználati és Nyelvi Tanácsadási Kutatócsoport feladatköre és szemlélete

A HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpontnak a legközvetlenebbül nyelvalakító célokhoz és feladatokhoz kapcsolódó egysége, a Nyelvhasználati és Nyelvi Tanácsadási Kutatócsoport néven dolgozó egység, amelynek elsődleges feladata jelenleg a nyelvi közönségszolgálat működtetése. A közönségszolgálat a nyelvi tanácsadás legrégebbi, legnagyobb hagyományokkal rendelkező intézménye, mivel a Nyelvtudományi Intézet megalapításától kezdve folyamatosan működik (a történetéről részletesen lásd Ludányi 2020a: 331–336; Heltainé Nagy 2021: 25–31).

A nyelvi közönségszolgálat működtetése több tekintetben is komplex feladatkör. A beérkező kérdések megválaszolása a kérdező egyszerű nyelvi menedzselése szempontjából elsődlegesen a lehetséges megoldások ajánlását jelenti, ám egy jóval összetettebb folyamatba épül be. A nyelvi tanácsok kidolgozása ugyanis minden esetben igényli a nyelvtudományi háttér figyelembevételét, a kapcsolódó kutatási eredmények ismeretét, a kérdés típusától függően a szükségessé teheti a nyelvhasználati kézikönyvek, szótárak, korpuszok felhasználását is. A tudományosan megalapozott szolgáltató tevékenység emellett adatgyűjtési lehetőségeket, adatrendszerezési feladatokat is jelent. A kérdések rendszerezése és feldolgozása révén nyert adatok pedig visszaforgathatók egyrészt a tanácsadói gyakorlatok működésébe, másrészt a nyelvhasználati segédkönyvek és segédeszközök fejlesztésébe, illetve hasznosulhatnak az ismeretterjesztésben is (vö. Uhlířová 1997; Eőry 2007; Prošek 2020; Pölcz 2021). Ezáltal a tanácsadó szolgálat működése az egyéni és a szervezett nyelvmenedzselés között folyamatos, aktív átjárhatóságot és kapcsolatot biztosít.

A közönségszolgálathoz beérkező nyelvi problémák tehát kutatási anyagot is szolgáltatnak. Módszertanilag különösen értékessé teszi ezeket az adatokat, hogy a kérdezők önként jelentkeznek problémáikkal, nem kutatói kérdések teremtik meg és hívják elő azokat, így a gyakorlatból kapunk képet arról, hogy milyen jelenségek okoznak nehézségeket a mindennapi nyelvhasználatban, azaz elsősorban az írásos közlésekben (vö. Uhlířová 1997: 83; Beneš et al. 2018).

A HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpontban és jogelődjében végzett közönségszolgálati munka a kezdetektől a nyelvtudományi háttérre építkező, illetve a beérkező kérdések tapasztalatait a kutatásba visszaforgató gyakorlatokat érvényesített.

A tanácsadó tevékenység tapasztalatainak segédkönyvekben, szótárakban, ismeretterjesztő munkákban való hasznosítását számos munka jelzi (pl. Ferenczy–Ruzsiczky [szerk.] 1964; Bíró–Tolcsvai Nagy [szerk.] 1985; Bíró [szerk.] 1989; Kemény [szerk.] 1992; Kemény–Kardos [szerk.] 1994); emellett hasznosultak a tanácsadás tapasztalatai a helyesírási portál (Váradi–Ludányi–Kovács 2014) létrehozása során is.

A jelenlegi munkában elengedhetetlen az adatalapú szemlélet, azaz az adatokra alapozott válaszadói stratégiák érvényesítése, illetve a beérkezett kérdések adatbázisba rendezése. A tanácsadó szolgálat célkitűzései között az adatok több szempontú kategorizálása, a nyelvi problémák tipizálása mellett a tanácsadói gyakorlatok és stratégiák rendszerezése, illetve a minősítési és értékelési gyakorlatok szemléleti és nyelvideológiai hátterének a feldolgozása is szerepel.

Az adatalapú szemlélet érvényesülését erősítette az is, hogy a 2000-es évek végén a szervezeti átalakulások következtében a nyelvi tanácsadó szolgálat a nyelvtechnológiai osztály része lett, feladatait jelenleg is a Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Intézet egyik kutatócsoportjaként végzi. A közönségszolgálat munkatársai a válaszlevelek megfogalmazásához rendszeresen igénybe veszik a rendelkezésre álló, nagy mennyiségű, ténylegesen előforduló írott és lejegyzett beszélt nyelvi szövegeket tartalmazó adatbázisokat, korpuszokat, kiemelten a *Magyar nemzeti szövegtár*at (Oravecz–Váradi–Sass 2014; a továbbiakban MNSz2) és a *Magyar történeti szövegtár*at (Sass 2017).

A 2000-es évek elejétől a nyelvi tanácsadói munka szemléletében, önértelmezésében fokozatosan megjelent a nyelvmenedzselés-elmélet a szlovákiai Gramma Nyelvi Irodával való együttműködés eredményeképpen (Szabómihály 2007). A 2020-as évek elejére a kutatócsoport már vállaltan a nyelvmenedzselés átfogó elméletére támaszkodva, annak szemléletmódját alkalmazva végzi a közönségszolgálati munkát, az adatok rendszerezését és feldolgozását is (Ludányi 2019, 2020a; Ludányi et al. 2022).

4.1. A nyelvi tanácsadás működése és szerepe

Egy olyan, társadalmilag, nyelvileg, kulturálisan tagolt közegben, mint amilyet a mai magyar beszélők közösségei alkotnak, a különböző csoportok, például szakmai közösségek nyelvi normáinak, szokásrendjének elsajátítása során a nyelvhasználók számos reflexióra késztető nyelvi problémával szembesülnek. Ezek menedzselése pedig nem mindig oldható meg az aktuális interakcióban: számos olyan helyzet adódhat, amelyek kezelése során a nyelvhasználóknak a nyelvi jelenségek értékelésében és minősítésében, a helyzettől függő normák sajátosságainak a mérlegelésében tájékoztatásra, eligazításra van szükségük (Heltai 2004/2005: 410). A fordítói, lektorálási, szaknyelvi gyakorlatok, a szövegekkel való professzionális foglalkozás pedig különösen sok, csak összetettebb nyelvmenedzselési folyamatok, például a nyelvi tanácsadó szolgálathoz való fordulás, szakértőkkel való megvitatás révén megoldható problémával jár együtt. A nyelvi tanácsadó szolgálatok működésének kiterjedtsége, illetve a hozzájuk forduló beszélők nagy száma is jelzi, hogy milyen fontos társadalmi gyakorlat az ilyen jellegű nyelvi metatevékenység (Scholze-Stubenrecht 1991: 182; Riegel 2007: 185; Ludányi 2020b).

A nyelvi tanácsadás szervezett formájában a tanácsadó, nyelvészetileg képzett szakember oly módon igazítja el a hozzá forduló beszélőket a nyelvhasználat kérdéseiben (Beneš et al. 2018: 122–123), hogy a hétköznapi gyakorlatban alkalmazható nyelvi megoldásokat kínál fel, bevonva és közérthetően megosztva az adott kérdésre vonatkozó tudományos eredményeket is (Beneš et al. 2018; Ludányi 2020a; Ludányi et al. 2022). A megoldások kidolgozása során a tanácsadói munkában az adott nyelvi jelenség minél körültekintőbb leírására törekszünk, figyelembe véve a kérdező szociokulturális helyzetét, a kérdezés szempontjait és a kérdező értelmezési kereteit is. A nyelvhasználók bevonódása tehát nem egyszerűen csak a probléma észlelésére és jelzésére korlátozódik: a tanácsadó szolgálat válaszaiban szem előtt tartja a hozzá forduló nyelvhasználók célját, az adott közléshelyzetet, és ahol lehetséges, konzultálva, a kérdezőt bevonva, lehetőségeket felvonultatva, érvelve ad tanácsot (Ludányi et al. 2022; Domonkosi–Ludányi 2023). A nyelvhasználók leginkább írásbeli produktumok készítésének a folyamatában, interakció előtti nyelvmenedzselés (Nekvapil–Sherman 2009) részeként veszik igénybe a szolgáltatást; és ritkább esetekben vitás, ellentmondásos helyzetek eldöntése során utólag, interakció utáni menedzselésként (Beneš et al. 2018).

A nyelvi tanácsadó szolgálatok működésében az egyszerű nyelvmenedzselési folyamatok összekapcsolódnak a szervezett nyelvmenedzselési tevékenységgel, és felismerhetők benne annak jellemzői (Nekvapil 2016: 15): a nyelvmenedzselési aktusok interakciókon átívelő jellegűek, a nyelvi közönségszolgálat olyan intézményi háttérrel működik, amely kötődik a nyelvi, helyesírási kodifikáció szervezeti kereteihez; a tanácsadás folyamata elméleti megalapozottsággal zajlik; és a tanácsadók reflektíven viszonyulnak saját tevékenységükhöz és annak nyelvideológiai meghatározottságához is.

Az intézményes nyelvi tanácsadás gyakorlata igen intenzív kapcsolódási pontot jelent, átjárhatóságot biztosít az egyszerű és a szervezett nyelvmenedzselési folyamatok, a menedzselés mikro- és makroszintje között (Kimura–Fairbrother [eds.] 2020). Ez pedig azért is fontos, mert ezáltal a nyelvi tanácsadás gyakorlatai hozzájárulhatnak a modernizált, sztenderd változattal is rendelkező nyelvek dinamikus stabilitásához (Milroy–Milroy 1985; Tolcsvai Nagy 2016). A nyelvi tanácsadó szolgálatok feladata napjaink összetett, a nyelvi sokszínűséget támogató nyelvi helyzetében nem egyszerűen a sztenderd nyelvváltozatra vonatkozó kérdések normatív megválaszolása, hanem egyes nyelvi problémákhoz kapcsolódó kérdéskörök adatalapú és diszkurzív, a nyelvhasználók bevonásával történő bemutatása.

Miként a nyelvhez kapcsolódó diskurzusok mindegyikében, a nyelvi tanácsadásban is elkerülhetetlen egyes nyelvi ideológiák működése, az intézményes nyelvi tanácsadói tevékenységben pedig szükségképpen jelen van a nyelvi expertizmus ideológiája (Ludányi 2019: 70), tudniillik az, hogy a nyelvész a nyelvtudományban való jártassága miatt eligazíthatja a nyelvhasználókat a megfelelő nyelvhasználatra vonatkozóan (Lanstyák 2017: 34). Emellett a nyelv szabályozottságának és szabályozásának a hatalomhoz, uralmi viszonyokhoz, a diskurzusok irányításához való kapcsolódásának kérdése is megkerülhetetlen (Gal 2002), ráadásul a közönségszolgálathoz fordulók motivációi között (lásd részletesebben Ludányi et al. 2022)

meghatározó az intézmény tekintélyének a szerepe. A tanácsadás aktusára épülő közönségszolgálati forma azonban törekvéseink szerint alkalmassá válhat arra, hogy ne a tudomány tekintélyére épülő hatalmi pozícióból, hanem egyenrangú párbeszédbe lépve érvényesüljön.

4.2. Nyelvtechnológiai támogatás a nyelvi tanácsadásban

A helyesírási problémák kezelésének alapvető módszere hosszú időn keresztül a hatályos akadémiai helyesírási szabályzatban, valamint a(z elsősorban) helyesírási szótárakban való tájékozódás, esetleg szakemberekhez, nyelvi tanácsadókhoz való fordulás volt. A számítógépek elterjedésével és a nyelvtechnológiai eszközök fejlődésével azonban a 20. század utolsó évtizedében egyre elterjedtebbé váltak a szövegszerkesztőkbe épített helyesírás-ellenőrző programok, amelyek lehetővé tették az elkészült vagy készülő szövegproduktum azonnali ellenőrzését. A magyar helyesírás szabályainak számítógépes feldolgozására, támogatására már számos kísérlet történt (lásd pl. Prószéky 1993; Seregy 1993; Kruzslicz 1995; Naszódi 1997; Prószéky 1998; Kis 1999; Halácsy et al. 2003).

A nyelvtechnológiai megoldások arra is lehetőséget adnak, hogy a nyelvi tanácsadó szolgálat munkájának évtizedek alatt felhalmozódott tapasztalatai korszerű segédeszközökben hasznosuljanak. Ilyen nyelvi támogatást nyújtó eszköz a 2013-ban megnyílt online helyesírási tanácsadó portál, a *Helyesiras.mta.hu*,[8] amely nyelvtechnológiai eszközöket, erőforrásokat (Pintér–Mártonfi–Oravecz 2009; Váradi 2009; Miháltz et al. 2012; Ludányi–Miháltz–Hussami 2013; Váradi–Ludányi–Kovács 2014) felhasználva „tehermentesíti" a nyelvi tanácsadókat azáltal, hogy a helyesírási problémák egy részére, az automatikus módszerek segítségével megválaszolható kérdésekre megoldásokat kínál.

A felhasználói visszajelzések és a weboldal látogatottsága alapján a *Helyesiras.mta.hu* portál kedvelt segédeszköz, az elmúlt évek tapasztalatai alapján azonban több okból sem képes pótolni a „humán" nyelvi tanácsadást. Nem csupán azért, mert – főleg az idősebb korosztályban – létezik egy olyan réteg, amely nem aktív internethasználó, és szívesebben kér tanácsot telefonon, hanem azért sem, mert a magyar helyesírás számos kérdése nem algoritmizálható, így a portál ezeken a területeken nem tud automatikusan generált megoldást nyújtani a felhasználóknak. Továbbá az új elnevezések, reáliák számának folyamatos gyarapodása miatt számos olyan terület létezik, amelyekre az akadémiai helyesírási szabályzat és/vagy a helyesírási kézikönyvek nem nyújtanak iránymutatást, hiányzik a helyesírási kodifikáció.

A portál működése részben mutatja azokat a sajátosságokat, amelyek elgondolásunk szerint a jelenlegi nyelvmenedzselési folyamatokban célszerűnek látszanak:

---

[8] Az internetes portálok címeinek helyesírása nincs egyértelműen szabályozva. Az AkH.[12] a címek toldalékolásával foglalkozó 200. szabálypontban két portál címét is közli a példaanyagban (a *hvg.hu*-n, az *index.hu*-t), kis kezdőbetűs írásmóddal, a kérdéssel azonban explicite nem foglalkozik. Az *Osiris Helyesírás* (Laczkó–Mártonfi 2004: 232) viszont az internetes portálokat állandó címnek tekinti, így a nagy kezdőbetűs írásmódot javasolja abban az esetben is, ha a portál címe megegyezik az URL-lel. A *Helyesiras.mta.hu* weboldal esetében is erről van szó, ezért a tanulmányban az OH. iránymutatását követve a nagy kezdőbetűs írásmódot alkalmazzuk.

ugyanis nyelvtechnológiai tudásra épülő, mindenki számára ingyenesen használható, a felhasználók problémáihoz igazodó, együttműködésre sarkalló felületet jelent. Más szempontból azonban a helyesírási portál a kodifikáció tekintélyére épülő gyakorlatokat erősíti meg, és a problematikusabb, újszerű, a szabályozást átgondolni és a közösségi igényekhez, szükségletekhez igazítani szándékozó törekvéseknek nem tud teret nyitni. Ezért is fontos, hogy a nyelvi tanácsadó szolgálat a portál háttereként is működik, és nemcsak a technikai problémákat gyűjti és korrigálja, hanem a kodifikált helyzeteken túlmutató kérdések esetében lehetőséget teremt azok átgondolására is (vö. Heltainé Nagy 2014).

4.3. A nyelvi tanácsadás gyakorlatai és szemlélete

A nyelvi tanácsadás összetett feladatkörének meghatározó része a beérkező kérdések megválaszolása, amely valójában a nyelvmenedzselés-elmélet magyar terminológiájában cselekvési tervnek vagy akciótervnek fordított „hozzáigazítási terv" készítése. Ennek során az alkalmazott stratégiák igen különbözőek: függenek az adott probléma típusától, az adott nyelvi jelenség előfordulásának kontextusától, szerepétől, a kérdező motivációitól, szándékától, illetve sok esetben a kérdező már előzetesen kialakított cselekvési tervétől, prekoncepcióitól; az alkalmazandó háttértudás jellegétől, a felhasználható erőforrások, adatbázisok, szótárak, korpuszok, vonatkozó kutatások meglététől is. Bár a tanácsadó szolgálat munkájában a helyesírási kérdések gyakoribbak, az egyéb nyelvhasználati kérdések általában összetettebb stratégiákat, elmélyültebb kifejtést követelnek meg. Az alkalmazott stratégiáknak a szemléltetésére a helyesírási és a nyelvhasználati problémák közül is bemutatunk néhányat[9] a nyelvi-nyelvészeti tudás alkalmazásának a lehetőségeire összpontosítva.

4.3.1. Szempontok és stratégiák a helyesírási kérdések kezelésében

Az NYTK közönségszolgálatához érkező kérdések túlnyomó része (a feldolgozott 10 000 e-mail alapján megközelítőleg 80%-a) helyesírási vonatkozású. Ezek a kérdések rámutatnak a magyar helyesírás rendszerének azokra a területeire, amelyek problémákat okoznak a nyelvileg kidolgozottabb szövegek létrehozása során. A formális nyelven leírható, algoritmizálható vagy kivétellisták segítségével megoldható helyesírási problémákban a már említett *Helyesiras.mta.hu* portál gyors, automatikus segítséget ad a nyelvhasználóknak, de léteznek olyan összetettebb helyesírási problémák is, amelyekben a weboldal nem tud segíteni. Ilyen helyzet például az, amikor maguk a helyesírási szabályok bizonyulnak túlságosan bonyolultnak (tipikusan a szótagszámlálás szabálya és a mozgószabályok vagy egyes szaknyelvek összetett szabályrendszerei), esetleg magában a helyesírás rendszerében figyelhetők meg egymásnak ellentmondó szabályok, elvek, illetve egyes esetekben (pl. az új jelenségek megnevezése) a helyesírási kodifikáció hiánya is okozhat problémát (ezekről a helyzetekről, típusproblémákról lásd részletesen Ludányi et al. 2022; Ludányi 2023).

[9] A HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont közönségszolgálatához fordulók adatait az előírásoknak megfelelően kezeljük, az adatbázisba a levelek anyaga anonimizálva kerül be, a kérdések nyelvi anyagának tudományos kutatás céljára történő felhasználásáról az érintettek tájékoztatást kapnak.

Tipikusnak tekinthetők az olyan megkeresések, amikor a levélíró egy nyelvi vagy helyesírási kérdés kapcsán kialakult vitahelyzet eldöntéséhez kér segítséget. A közelmúltban a magyar Wikipédia egyik szerkesztője fordult a közönségszolgálathoz a *fakusz/fakúsz* nevű madárról készülő Wikipédia-szócikk kapcsán kirobbant szerkesztői vitában, arról kérve a nyelvi tanácsadó szolgálat állásfoglalását, hogy a rövid *u*-s *fakusz* vagy a hosszú *ú*-s *fakúsz* írásmódot alkalmazzák-e a szócikkben. A levélíró és szerkesztőtársai felismerték az írásmód ellentmondásosságát, azaz tájékozódtak arról, hogy amíg az akadémiai, kodifikáló értékkel rendelkező kiadványok, így az *Osiris Helyesírás* (Laczkó–Mártonfi 2004) szótári része, a *Magyar helyesírási szótár* (Tóth 2017) és az Nszt. (Ittzés [főszerk.] 2006–2021) a *fakúsz* írásmódot rögzíti, addig az ornitológiai szakirodalomban a rövid *u*-s *fakusz* is megszokottnak számít. Válaszlevelünkben a rendelkezésére álló szótári és korpuszadatok alapján megerősítettük az írásmód problematikusságát, rámutatva arra, hogy az akadémiai helyesírási szabályozásban kialakulni látszó hosszú *ú*-s írásmód ellenére még az újabb szótárakban sem egységes a kép, ugyanis a 2022 végén megjelent *Új magyar etimológiai szótár*ban (Gerstner [szerk.] 2022) például *kusz* címszó szerepel, tartalmazva a *fakúsz*ra vonatkozó legkorábbi nyelvi adatokat is. Figyelembe véve az írásgyakorlat ellentmondásosságát azt tanácsoltuk, hogy – bármelyik változat mellett döntenek is – a szócikkben mindenképpen ejtsenek szót az írásmódban érvényesülő kettősségről. Alkalmazható megoldásként javasoltuk akár az Értsz. gyakorlatának követését, ahol a címszó mögött zárójelben feltüntetve szerepel a variánsok jelölése is, például *fakusz* [*u* v. *ú*], illetve a másik változat zárójeles kiírását *fakusz* (v. *fakúsz*) is. Bár a levélírók tekintélyként, normaautoritásként fordultak az NYTK közönségszolgálatához, pozitívan értékelték annak megengedő, az írásgyakorlat változatosságát, az ellentmondást elismerő válaszát. Ez az eset mutatja a nyelvi tanácsadói szerep átértékelődését: a kérdezők a kodifikáló munkák ismeretében fordultak a szolgálathoz, megosztva az addigi vita teljes szövegét, a felsorakoztatott érveket és ellenérveket is; az alkalmazott formáról pedig párbeszédbe lépve, közös gondolkodás után döntöttek.

A szervezett és az egyszerű nyelvmenedzselési folyamatok összefonódását mutatja az is, hogy egyes levélírók a kodifikált írásmód miértjére is kíváncsiak, ahogy a *fakúsz* esetében is történt. Egy fordítóként dolgozó levélíró azt a tapasztalatát osztotta meg a közönségszolgálattal, hogy az ő nyelvhasználatában a *licensz* forma a megszokott, így meglepődött, hogy a helyesírási szótárban csak a *licenc* változat szerepel. Azt szerette volna tudni, hogy milyen szempontok alapján történik a kodifikált alak kiválasztása abban az esetben, amikor csak az egyik írásváltozat kerül bele a helyesírási szótárba. Válaszunkban tájékoztattuk a levélírót, hogy az egyes szavak írásmódjának rögzítése a kodifikáló tudományos testület, az MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottságának döntése alapján történik. Bár a közönségszolgálat munkatársai közül hagyományosan többen is tagjai ennek a bizottságnak (Heltainé Nagy 2007b; Ludányi et al. 2022), de az egyes konkrét szavakról született döntések hátterére és indokaira nem minden esetben van rálátásuk. A *licenc* szó esetében a döntést valószínűsíthetően az indokolta, hogy ennek a latinos és németes ejtésre visszavezethető változatnak van a magyarban régebbi hagyománya, továbbá a korpuszadatok alapján is a *licenc* tűnik gyakoribb formának. A tanácsadói

válaszban arra is kitértünk, hogy az egyértelműen változatokat mutató kiejtés és írásgyakorlat miatt elképzelhetőnek tartanánk a szó írásmódjának mindkét változatot megengedő szabályozását is, miként ez a hasonló váltakozást mutató *spré/szpré* variánsok esetében is történt. A közönségszolgálat feladatkörébe tartozik a szabályozatlan és/vagy ellentmondásos jelenségek, illetve helyesírási területek gyűjtése is: az egyszerű és a szervezett nyelvmenedzselési folyamatok összekapcsolásaként (Kimura–Fairbrother [eds.] 2020) a helyesírási szabályzat gondozását végző bizottság irányába is fontosnak tarjuk ezeknek az adatoknak a közvetítését.

4.3.2. Szempontok és stratégiák a nyelvhasználati kérdések kezelésében

A tanácsadó szolgálathoz érkező nyelvhasználattal kapcsolatos kérdések a közösségben előforduló nyelvi problémák egy sajátos szeletét mutatják meg (vö. Uhlířová 1997). Az elmúlt 10 év közel 10 000 levélből álló, kereshető adatbázisában szereplő levelek feldolgozása azt jelzi, hogy elsődlegesen a formális írásbeliségbe tartozó szövegek megalkotása során fordulnak a kérdezők nyelvi tanácsért. Az adatbázis kérdései közül két olyat emelünk ki, amelyek alkalmasak az érvényesített stratégiák működésének, a tanácsadói munka jellegzetességeinek a szemléltetésére (részletesebben lásd Ludányi et al. 2022).

A tanácskérő levelek egyik visszatérő típusa egy-egy alakváltozat helyességével kapcsolatosan kér iránymutatást, jelezve a hétköznapi nyelvi gondolkodásban a nyelvi változatokhoz kapcsolódva érvényesülő helyesség-helytelenség sztereotípiáját (Domonkosi 2007b; Heltainé Nagy 2012). Az ikes ragozás kérdésköre tipikus nyelvi problémának számít, a ragozási paradigma régóta tartó visszaszorulása és a presztízsértékkel való felruházás törekvése miatt (Kontra [szerk.] 2003: 106–116; Kalcsó 2010).

Az általános érvényű helyességről érdeklődő kérdések esetében a tanácsadói válaszban igen fontos rámutatni arra, hogy a helyesség vagy helytelenség kérdésénél történetileg és a társas jelentéseket tekintve is összetettebb helyzetről van szó. Ezért amellett, hogy a kérdező tájékoztatást kap arról, hogy minden kérdéses változat elfogadott a nyelvi gyakorlatban, a tanácsadói stratégia arra is kiterjed, hogy a változatok megoszlásáról és szerepeiről nyújtson információkat.

Az *elkések/elkésem* változatok helyességére vonatkozó konkrét kérdés esetében például, mivel az ikes igék változatainak használata a korábbi kutatások tanulsága alapján nagymértékben eltér az egyes konkrét igék esetében, a tájékoztatás épített az ige ragozására vonatkozóan szótárban rögzített adatokra is. Emellett az ikes ragozásról gazdag adatolású empirikus munkák (Jakab 1971; T. Urbán 1992), illetve reprezentatív szociolingvisztikai kutatások is rendelkezésre állnak (Kontra [szerk.] 2003), és figyelembe vehetők a válasz kidolgozásában.

A nyelvhasználati kézikönyvek (Grétsy–Kovalovszky [szerk.] 1980–1985; Grétsy–Kemény 2005) adatainak áttekintése általában beletartozik a tanácsadás stratégiájába, az ikes ragozás, illetve a konkrét ige esetében azonban ezek a munkák nem tartalmaznak a szótári és kutatási eredményeken túlmutató információkat. Abból a szempontból vehető figyelembe mégis az anyaguk a tanács megfogalmazása során, hogy mivel az ikes formák presztízsének fenntartására törekszenek, felhívják

a figyelmet arra, hogy az ikes ragozású formákat a művelt beszélők nyelvhasználatához szokás társítani.

A napjainkban érvényesülő megoszlás feltérképezéséhez a hasonló nyelvhasználati jelenségekre vonatkozó kérdések esetében általában korpuszadatokat is fel szoktunk használni. Feltételezve, hogy az adott ige ikes-iktelen ragozásának megoszlása függ a nyelvhasználati színtértől, alkorpuszonkénti keresést végeztünk az MNSz2-ben, a *késik* ige *el-* igekötős változataira kérdezve rá. A változatok gyakoriságbeli eltéréseiről, illetve az alkorpuszokbeli megoszlásukról nyert adatok erőteljes különbségeket mutatnak, ezért a válaszlevélben – szemléletformáló szándékkal – az adatok alapján levonható következtetéseket is megosztottuk a kérdezővel. Az iktelen forma jóval nagyobb gyakorisága, a beszélt nyelvi formák közötti kizárólagossága, a személyes írásbeli közlésekben is gyakoribb előfordulása, illetve az ikes formának a szépirodalmi szövegekben való nagyobb mérvű jelenléte egyértelmű támpontokat adnak ugyanis a használathoz.

A válaszok megfogalmazása során törekszünk arra, hogy pontosan hivatkozzunk a felhasznált forrásokra, adatszerzési eljárásokra. Ennek a nyelvmenedzselési folyamatok szempontjából fontos szerepe van: azáltal, hogy a kérdezők számára kifejtetten megjelenítjük a cselekvési terv kidolgozásának részleteit, megjelöljük a használható forrásokat és azok elérhetőségét is, a hétköznapi, egyszerű, mikromenedzselési folyamatokra is vissza kívánunk hatni.

A háttéradatok világos és áttekinthető felsorakoztatása mellett a nyelvi tanácsadói stratégiának része az is, hogy amennyiben lehetséges, egyértelmű és kifejtett javaslatot fogalmazzunk meg. Az adott esetben azonban a válaszlevél nem javasolta egyik változatot sem, hanem a variánsok használati körének, stílusértékének világos megkülönböztetésével lehetőséget teremtett arra, hogy a kérdező maga válassza ki az általa megfelelőnek ítélt változatot.

Fontos kérdéstípus az is, amely új terminusok megalkotásában kéri a közönségszolgálat segítségét. Ezekben az esetekben a sztenderd és a szaknyelvek bővüléséről, illetve stilisztikai differenciálódásáról van szó (Chiu–Jernudd 2001; Lanstyák 2019). Az ilyen jellegű kérdések megválaszolása során törekszünk az alapvető terminológiai szempontok figyelembevételére, és felhívjuk a kérdező figyelmét arra is, hogy egy új terminus bevezetése komplex terminológiai stratégiát igényel (Fóris–Bölcskei 2019).

A nyelvhasználói nézőpont érvényesülését, az „alulról fölfelé" szerveződő folyamatok működését (Nekvapil–Sherman 2015) mutatja az a levélváltás, amelyben egy közlekedési eszközökkel foglalkozó cég kezdeményezte a megfelelő magyar terminus megtalálását a *mikromobilitás* és a *mikromobilitási eszközök* kifejezésekre. Levelükben lehetséges javaslatokat is közöltek, amelyek a következők voltak: *könnyű közlekedési módok/járművek/eszközök; kiegészítő közlekedési módok/járművek/eszközök, hordozható közlekedési eszközök.*

Értékelve a javasolt változatok megfelelőségét, úgy ítéltük meg, hogy a *kiegészítő* jelző használata nem pontosítja kellőképpen a jelentést, a *hordozható* jelző pedig nem érvényes minden szóban forgó jelenségre. Analóg, azonos metaforikus leképezéseket érvényesítő példák alapján *(nehézgépjármű, könnyű pótkocsi)* a *könnyű* jelző használatát összeegyeztethetőnek látva a magyar közlekedési terminológiával,

egyik lehetséges megoldásként a *könnyűközlekedés, könnyűközlekedési eszközök* kifejezéseket, másrészt a *mikro-* előtag közismertsége miatt a *mikroközlekedés, mikroközlekedési eszközök* megnevezéseket jelöltük meg megfelelőként. Nagyon fontos ebben a folyamatban, hogy figyelembe vettük a felhasználók javaslatait, a felhasználói közösség gyakorlatát, hiszen így a terminológiateremtés a valós diskurzusokba ágyazódik, hozzájárulva a folyamat hitelességéhez és ezáltal sikeréhez is (vö. Lanstyák 2019).

4.4. Nyelviprobléma-adatbázis – egy korszerű nyelvhasználati segédeszköz felé

Az egyes nyelvi jelenségek nyelvhasználói értékelését, a szerepük, használati értékük közérthető leírásával nyelvhasználati kézikönyvek és segédeszközök segíthetik. A jelenlegi magyar nyelvhasználati, szövegalkotói gyakorlatokból hiányzik egy korszerű, a nyelvtechnológiai eredményeket hasznosító segédlet, szövegalkotás-támogató eszköz. Egy ilyen segédeszköz ma már akár egy korpuszokkal, adatbázisokkal összekapcsolt digitális kézikönyvként is elképzelhető. A kutatócsoport ezért részben a közönségszolgálati kérdésekből és válaszokból álló adatokra építve egy nyelvhasználati kézikönyv megalapozását szolgáló adatbázis létrehozását tervezi.

A tervezett elektronikus formájú, folyamatosan bővülő nyelviprobléma-adatbázis összeállítása során a nyelvi problémák gyűjtése többféle forrásból, beavatkozásmentes módszerekkel valósul majd meg. A nyelvi tanácsadó szolgálatához érkező kérdések mellett az adatbázis épít a rendelkezésre álló nyelvhasználati kézikönyvekből és internetes metadiskurzusokból származó adatokra is. A nyelvi problémák leírásában meghatározó feladatnak látszik az értékelési módok, a minősítések szemléletének és rendszerének kidolgozása (Domonkosi 2007a; Heltainé Nagy 2012). A létrehozandó nyelviprobléma-tárat egy olyan strukturált adatbázisként képzeljük el, amely azáltal nyújt átfogó képet a mai magyar nyelvhasználat, azon belül is elsősorban az írásbeli regiszterek nyelvi problémáiról, hogy hálózatos rendszerben összekapcsolva mutatja meg magukat a reflektálttá váló nyelvi jelenségeket, a hozzájuk kapcsolható nyelviprobléma-kezelési stratégiákat és az értékelésükben működő minősítéseket.

E hosszú távú és nagyszabású terv hátterében nyelvmenedzselési motivációk is meghúzódnak. A nyelviprobléma-adatbázis kiindulópontjává válhat ugyanis egy olyan nyelvhasználati, szövegalkotást segítő eszköznek, amely érvényes és megbízható minősítési rendszert alkalmaz, szemléletében egységes nyelvréteg- és stíluselméletet érvényesít, valamint nagy mennyiségű empirikus adatra (írott nyelvi és beszélt nyelvi korpuszadatokra) épül (Domonkosi 2007a). A nyelvi tevékenység során ugyanis, különösen a szövegekkel hivatásszerűen foglalkozó nyelvhasználók esetében (pl. fordítók, lektorok, szövegírók) szükség van olyan típusú korszerű, elektronikus formájú segédeszközökre, kézikönyvekre, amelyek iránymutatást nyújtanak a kérdéses nyelvi helyzetekben, segítenek a felmerülő nyelvi problémák megoldásában. A létező nyelvhasználati kézikönyvek (pl. Grétsy–Kovalovszky [szerk.] 1980–1985]; Grétsy–Kemény 2005) nyelvszemlélete azonban elavult, rendszerezésük és minősítési szempontjaik ellentmondásosak, hiányoznak belőlük a korszerű

kutatási eredmények (Tolcsvai Nagy 1991, 1996; Lanstyák 2003, 2010; Domonkosi 2007b, 2014; Szabó 2008, 2009). A terv megvalósulásával az intézményben zajló nyelvtechnológiai fejlesztések egy hatékony, komplex szövegalkotás-támogató eszközben is hasznosulhatnának. Elképzelésünk szerint ez a nyelvalakítási feladat szorosan illeszkedik a Nyelvhasználati és Nyelvi Tanácsadási Kutatócsoport tevékenységébe, megvalósulásához azonban pályázati támogatásra, a csoport bővítésére van szükség.

4.5. A nyelvi tudatosság formálásának egyéb lehetőségei

A nyelvre irányuló reflexió formálása olyan összetett feladatkör, amelyben a Nyelvhasználati és Nyelvi Tanácsadási Kutatócsoport alapvetően a közönségszolgálat működtetésével vállal szerepet. Figyelembe véve azonban azt a tényt, hogy a nyelvi reflexió képességének a fejlesztése a nyelvi szocializáció korábbi szakaszaiban valósítható meg a legeredményesebben, a kutatócsoport – megújítva és átértelmezve az anyanyelvi versenyek hagyományát – pályázatot hirdetett a középiskolás korosztály körében. A 2022-ben induló, éves rendszerességűre tervezett versenyre a diákoknak pályamunkaként olyan nyelvi naplót kell benyújtaniuk, amelyben általuk észlelt érdekesnek, szokatlannak talált nyelvi jelenségekről számolnak be (Domonkosi–Ludányi 2022; Ludányi–Domonkosi 2022). A nyelvinaplóztatás módszere a diákok szempontjából akár önmagában, további magyarázat, értelmezés nélkül is növeli a nyelvi tudatosságot; míg kutatói szempontból betekintést enged abba, hogy milyen nyelvi sajátosságokra figyelnek fel, mit érzékelnek problémaként, illetve figyelmet keltő nyelvi jelenségként, és milyen módon értelmezik, értékelik azokat (Ludányi–Domonkosi 2021). Az alkalmazott módszer így a részvételi akciókutatások sajátosságaira, azok pedagógiai szerepére hasonlít (vö. Vámos 2013), és ezáltal is illeszkedik a kutatócsoportnak a nyelvhasználói nézőpontokból kiinduló gyakorlatába.

A nyelvi tudatosság formálásának szándékához a kutatócsoport nyelvi ismeretterjesztő tevékenysége is hozzájárul. A munkánkhoz közvetlenül kapcsolódó Helyesiras.mta.hu portál ismeretterjesztő blogja, a *Helyes blog* (W9) rövid, közérthető formában közöl helyesírási és nyelvi témájú írásokat.

5. Összegzés

A Nyelvtudományi Kutatóközpont nyelvi tanácsadó szolgálata alulról felfelé, a beszélők nyelvi problémáira építve, a nyelvhasználói nézőpontokat bevonva vesz részt a nyelvmenedzselési folyamatokban. Ez a tevékenység elsősorban a formális, írásbeli regiszterek nyelvi gyakorlatainak, illetve abból kibontakozó normáinak alakítására irányul. A közönségszolgálat munkatársaiként a nyelvi tanácsadást a jelenlegi kulturális közegben kiemelten fontos, megújulni képes gyakorlatnak tartjuk. A közönségszolgálat ugyanis a beszélői szempontok bevonásának lehetősége, a nyelvi helyzetek tudományos módszerekkel kiegészülő megvitatásának gyakorlata, az adatokon alapuló és az érvényesített értékelési szempontokra reflektáló nyelvi gondolkodásmód

formálása, a nyelvi tudatosság növelésének célkitűzése révén a hétköznapi és tudományos diskurzusterek között kapcsolatot teremtő tevékenység és szándékaink szerint gyakorlataink révén még inkább azzá válhat.

Kérdéses, hogy a *nyelvművelés* kifejezés jelentése változhat-e a közösségben abba az irányba, hogy a tanulmányban bemutatott szemléletmódban végzett tevékenységeket is jelölhesse: vajon a szónak a sztenderd ideológiához való kapcsolódása-e az erősebb, vagy a nyelvvel való tudatos foglalkozás értékéhez való kötődése. A nyelvalakító, nyelvmenedzselő szerepű tevékenységek azonban a hétköznapi nyelvi kultúrának és a gyakorlati, alkalmazott célú tudományos, nyelvészeti kutatásnak is elkerülhetetlenül részét jelentik: a Nyelvtudományi Kutatóközpont Nyelvhasználati és Nyelvi Tanácsadási Kutatócsoportjának pedig alapvető célja, hogy hidat teremtsen és átjárhatóságot biztosítson e területek között.

Szakirodalom

AkH.[12] = Magyar Tudományos Akadémia 2015. *A magyar helyesírás szabályai.* Tizenkettedik kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Balázs Géza 2001. *Magyar nyelvstratégia*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Bartha Csilla – Holecz Margit 2017. Esélyteremtés, kölcsönös bevonódás és a jelnyelvi sztenderdizáció dilemmája: A JelEsély projektum céljai, módszerei és eredményei. In: Benő Attila – Fazakas Noémi (szerk.): *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME). 205–212.

Bartha Csilla – Holecz Margit – Romanek Péter Zalán 2016. Bimodális kétnyelvűség, nyelvi-szociokulturális változatosság és hozzáférés: A JelEsély modell eredményei és távlatai. In: Bartha Csilla (szerk.): *A többnyelvűség dimenziói. Terek, kontextusok, kutatási távlatok.* Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVIII. Budapest: Akadémiai Kiadó. 337–370.

Bokor Julianna – Hattyár Helga 2020. Nyelvi fejlődés, nyelvi hozzáférés: Siket gyerekek magyar nyelvi kompetenciái. In: Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.): *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül. Válogatás a 20. Élőnyelvi Konferencia (Budapest, 2018. augusztus 30. – szeptember 1.) előadásaiból.* Budapest: Nyelvtudományi Intézet. 104–122.

Bauko János 2021. Anyanyelvi keresztnévmenedzselés Szlovákiában. In: Csernicskó István – Kozmács István (szerk.): *Kétnyelvűség – oktatás – nyelvmenedzselés. Írások, tanulmányok Vančo Ildikó születésnapjára.* Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem. 23–39.

Beneš, Martin – Prošek, Martin – Smejkalová, Kamila – Štěpanová, Veronika 2018. Interaction between language users and a language consulting center: Challenges for language management theory research. In: Fairbrother, Lisa – Nekvapil, Jiří – Sloboda, Marián (eds): *The Language Management Approach. A Focus on Research Methodology.* Berlin: Peter Lang. 119–140.

Benő Attila 2021. A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat lexikográfiai és terminológiai kutatásairól. *Magyar Nyelvőr* 145: 377–378. https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.4.377

Benő Attila – Péntek János (szerk.) 2011. *A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat tíz éve. Tanulmányok, beszámolók, kutatási programok*. Dunaszerdahely–Kolozsvár: Gramma Nyelvi Iroda – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet.

Bíró Ágnes (szerk.) 1989. *Szaknyelvi divatok.* Budapest: Gondolat.

Bíró Ágnes – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1985. *Nyelvi divatok.* Budapest: Gondolat.

Bódi Zoltán – Jánk István – Katona József Álmos (szerk.) (megj. a.): *Magyar nyelvstratégia.* Budapest: Magyarságkutató Intézet.

Chiu, Aman – Jernudd, Björn H. 2001. Chinese IT terminology management in Hong Kong. *TermNet News* 72(73): 2–10.

Csernicskó István – Papp György – Péntek János – Szabómihály Gizella – Kiss Jenő 2005. A szomszédos országok magyar nyelvű kutatóállomásairól. *Magyar Nyelv* 101: 105–113.

Domonkosi Ágnes 2007a. Az értékelés és a minősítés a nyelvművelésben. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 38–51.

Domonkosi Ágnes 2007b. Attitűd, értékítélet, minősítés: Az értékszempont érvényesülése a nyelvi-nyelvhasználati reflexiókban. *Acta Academiae Peadagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XXXIV. Sectio Linguistica Hungarica.* 38–54.

Domonkosi Ágnes 2007c. Nyelvi babonák és sztereotípiák: A helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 141–153.

Domonkosi Ágnes 2014. A nyelvi értékelés lehetőségei és korlátai a nyelvhasználati kézikönyvekben: Szócikkek és nyelvhasználói viszonyulások elemzése a *magasságában* példáján. In: Gróf Annamária – N. Császi Ildikó – Szoták Szilvia (szerk.): *Sokszínű nyelvészet – nyelvi sokszínűség a 21. század elején. Írások Kolláth Anna tiszteletére.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 96–109.

Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.) 2007. *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó.

Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2022. A nyelvi napló mint problémaalapú gyakorlat. *Anyanyelv-pedagógia* 15(3): 107–118. https://doi.org/10.21030/anyp.2022.3.11

Domonkosi Ágnes – Ludányi Zsófia 2023. „Mi a helyes megszólítás?" Nyelvi udvariassági problémák a nyelvi tanácsadói gyakorlatban. In: Albert Ágnes – Bóna Judit – Borbás Gabriella Dóra – Brdar-Szabó Rita – Csizér Kata – Vladár Zsuzsa (szerk.): *Fejezetek az alkalmazott nyelvészet területéről.* Budapest: Akadémiai Kiadó. https://mersz.hu/hivatkozas/m1062faant.

Eőry Vilma 1994. A kérdezők normatudata (nyelvművelő közönségszolgálati feladatok). In: Kemény Gábor – Kardos Tamás (szerk.): *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 177–181.

Eőry Vilma 2007. Nyelvtervezési feladatok az MTA Nyelvtudományi Intézetében. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 71–74.

ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (szerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Ferenczy Géza – Ruzsiczky Éva (szerk.): *Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából.* Budapest: Gondolat Kiadó.

Fóris Ágota – Bölcskei Andrea 2019. Ajánlások a magyar terminológiastratégiához. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.): *Terminológiastratégiai kihívások a magyar nyelvterületen.* Budapest: L'Harmattan – OFFI Zrt. 140–162

Gal, Susan 2002. Language ideologies and linguistic diversity: Where culture meets power. In: Keresztes László – Maticsák Sándor (szerk.): *A magyar nyelv idegenben.* Debrecen: Debreceni Egyetem. 197–204.

Gal, Susan 2006. Contradictions of standard language in Europe: Implications for the study of practices and publics. *Social Anthropology* 14(2): 163–181. https://doi.org/10.1111/j.1469-8676.2006.tb00032.x

Gerstner Károly (szerk.) 2022. *Új magyar etimológiai szótár.* Online kiadás. Budapest: Nyelvtudományi Kutatóközpont. https://uesz.nytud.hu/ (Letöltve: 2023. január 3.)

Grétsy László – Kemény Gábor (szerk.) 2005. *Nyelvművelő kéziszótár.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980–1985. *Nyelvművelő kézikönyv.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Háhn Judit 2008. Laikusok és nyelvészek a „nákolás"-ról. In: Váradi Tamás (szerk.): *II. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 44–55.

Halácsy Péter – Kornai András – Németh László – Rung András – Szakadát István – Trón Viktor: Szógyakoriság és helyesírás-ellenőrzés. In: Alexin Zoltán – Csendes Dóra (szerk.): *MSZNY 2003. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia I.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport. 211–217.

Heltai Pál 2004–2005. A fordító és a nyelvi normák I., II., III. *Magyar Nyelvőr* 128: 407–434, 129: 31–58, 129: 165–172.

Heltainé Nagy Erzsébet 2007a. A nyelvművelés fogalma és terréniumai. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely– Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 13–26.

Heltainé Nagy Erzsébet 2007b. Beszámoló az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának 2006. évi munkájáról. *Magyar Nyelvőr* 131: 262–264.

Heltainé Nagy Erzsébet 2012. Nyelvhasználati minősítések, a helyes–helytelen a tanácsadói gyakorlatban. *Magyar Nyelvőr* 136: 394–406.

Heltainé Nagy Erzsébet 2014. A nyelvi tanácsadás területei és újabb eszközei az MTA Nyelvtudományi Intézetében. *Anyanyelv-pedagógia* 7(1). http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=505 (Letöltve: 2022. február 14.)

Heltainé Nagy Erzsébet 2020. „Csak stilisztikai különbség?" Változási tendenciák a mai nyelvhasználatban. In: Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.): *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül. Válogatás a 20. Élőnyelvi Konferencia (Budapest, 2018. augusztus 30. – szeptember 1.) előadásaiból.* Budapest: Nyelvtudományi Intézet. 168–179.

Heltainé Nagy Erzsébet 2021. Nyelvművelés és nyelvi tanácsadás: Vázlatos áttekintés a hetvenes évek közepétől máig. In: Dodé Réka – Ludányi Zsófia (szerk.): *A korpusznyelvészettől a neurális hálókig. Köszöntő kötet Váradi Tamás 70. születésnapjára.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Kutatóközpont. 24–33.

Jernudd, Björn H. – Neustupný, Jiří V. 1987. Language planning: For whom? In: Laforge, Lorne (ed.): *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning.* Québec: Les Press de L'Université Laval. 69–84.

Kalcsó Gyula 2010. Mit tanítsunk az ikes ragozásról? *Anyanyelv-pedagógia* 3(3). http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=274 (Letöltve: 2022. február 14.)

Kálmán László 2004. A nyelvművelés mint általtudomány. In: Büky László (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Nyelvleírás és nyelvművelés, nyelvhasználat, stilisztika.* Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 63–82.

Kálmán László 2010. Mit művelünk? *Taní-tani* 52(1): 3–11. https://www.tani-tani.info/101_kalman (Letöltve: 2023. január 5.)

Kemény Gábor (szerk.) 1992. *Normatudat – nyelvi norma.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Kemény Gábor – Kardos Tamás (szerk.) 1994. *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Kenesei István 2002. Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv* 97: 39–48.

Kenesei István 2004. A nyelvelmélettől a nyelvművelésig: A nyelvészet egységéről és változatosságáról. In: Kulcsár Zsuzsanna (szerk.): *25 év anyanyelvünk szolgálatában.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 7–25.

Kimura, Goro Christoph 2022. Why and how ideology matters for Language Management Theory. In Nekula, Marek – Sherman, Tamah – Zawiszová, Halina (eds.): *Interests and Power in Language Management.* Berlin: Peter Lang. 37–50.

Kimura, Goro Christoph – Fairbrother, Lisa (eds.) 2020. *A Language Management Approach to Language Problems. Integrating Macro and Micro Dimensions.* Amsterdam: John Benjamins. https://doi.org/10.1075/wlp.7

Kis Ádám 1999. Az akadémiai helyesírási szabályzat és a számítógép. *Magyar Nyelvőr* 123: 149–168.

Kiss Jenő 2012. A nyelvstratégia nyelvészeti megalapozásának fontossága. In: Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai.* Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó. 32–43.

Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon.* Budapest: Osiris Kiadó.

Kontra Miklós 2005. Mi a lingvicizmus és mit lehet ellene tenni? In: Gábrity Molnár Irén – Mirnics Zsuzsa (szerk.): *Közérzeti barangoló. (Műhely- és előadás-tanulmányok).* Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság. 175–202.

Kopecký, Jakub 2022. Divergent interests and argumentation in Czech Language Consulting Center interactions. In: Nekula, Marek – Sherman, Tamah – Zawiszová, Halina (eds.): *Interests and Power in Language Management.* Berlin: Peter Lang. 73–99.

Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés, nyelvhelyesség.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kruzslicz Ferenc 1995. A számítógépes helyesírás-ellenőrzés és annak jövője. In: Vörös József (szerk.): *Studia Oeconomica. Jubileumi tanulmánykötet.* Pécs: JPTE Közgazdaságtudományi Kar. 65–79.

Laczkó Krisztina 2018. Körkép a magyar helyesírásról: Áttekintés a 12. kiadás után. *Magyar Nyelvőr* 142: 136–149.

Laczkó Krisztina 2021. Újjáalakult az MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottsága. *Magyar Nyelvőr* 145: 252.

Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Budapest: Osiris Kiadó.

Lanstyák István 2003. A *Magyar értelmező kéziszótár* a nyelvhelyesség fogságában. *Magyar Nyelvőr* 127: 370–388.

Lanstyák István 2010. Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia. In: Beke Zsolt – Lanstyák István – Misad Katalin (szerk.): *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában.* Pozsony/Bratislava: Stimul. 117–145.

Lanstyák István 2014. *Nyelvalakítás és nyelvi ideológiák.* Pozsony: Comenius Egyetem.

Lanstyák István 2018. *Nyelvalakítás és nyelvi problémák.* Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Gramma Nyelvi Iroda.

Lanstyák István 2019. Nyelvmenedzselés-elmélet és terminológia. In: Fóris Ágota – Bölcskei Andrea (szerk.): *Terminológiastratégiai kihívások a magyar nyelvterületen*. Budapest: L'Harmattan – OFFI Zrt. 73–93.

Lanstyák István 2021. Language problems, language-related social problems, metalinguistic activities. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 23(5): 61–72.

Lanstyák István – Benő Attila – Juhász Tihamér 2010. A *Termini* magyar–magyar szótár és adatbázis. *Regio* 21(3): 37–58.

Lanstyák István – Szabómihály Gizella 2002. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

Lipp, Veronika – Simon, László 2021. Towards a new monolingual Hungarian explanatory dictionary: Overview of the Hungarian explanatory dictionaries. *Studia Lexicographica* 15(29): 83–96. https://doi.org/10.33604/sl.15.29.4

Ludányi Zsófia 2019. Language ideologies in Hungarian language counselling interactions. *Eruditio – Educatio* 14(3): 59–76.

Ludányi Zsófia 2020a. Nyelvi menedzselés és nyelvi tanácsadás: Helyzetkép, lehetőségek, feladatok. *Magyar Nyelvőr* 144: 318–345. https://doi.org/10.38143/Nyr.2020.3.318

Ludányi Zsófia 2020b. Language consulting: A brief European overview. *Eruditio – Educatio* 15(3): 25–47. https://doi.org/10.36007/eruedu.2020.3.025-047

Ludányi Zsófia 2023. A helyesírási problémák kezelési stratégiái a nyelvi tanácsadásban. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 15(2). (Megjelenés alatt.)

Ludányi Zsófia – Domonkosi Ágnes 2021. Nyelvi tudatosságot fejlesztő pályázat középiskolásoknak. *Acta Universitatis de Carolo Eszterhazy Nominatae. Sectio Linguistica Hungarica* 47: 73–89. https://doi.org/10.46437/ActaUnivEszterhazyLinguistica.2021.73

Ludányi Zsófia – Domonkosi Ágnes 2022. Homo fisz, firhang, hi7etleN: A Nyelv/tudományi Kutatóközpont nyelvinapló-író pályázata. *Édes Anyanyelvünk* 44(4): 30–31.

Ludányi Zsófia – Domonkosi Ágnes – Kocsis Ágnes – Jakab Dorottya 2022. A nyelvi menedzselés szemlélete és a nyelvi tanácsadás. In: Deme Andrea – Kuna Ágnes (szerk.): *Tanulmányok a nyelvészet alkalmazásainak területéről.* Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar. 73–108. https://www.eltereader.hu/media/2022/11/Deme-Kuna-Marko-Tanulmanyok-a-nyelveszet-alk._web_csere.pdf (Letöltve: 2023. február 14.)

Ludányi Zsófia – Miháltz Márton – Hussami Péter 2013. Különírás-egybeírás – automatikusan. In: Váradi Tamás (szerk.): *AlkNyelvDok7. Doktoranduszok tanulmányai az alkalmazott nyelvészet köréből.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 116–130.

Magyar Közlöny 2014. = A Kormány 55/2014. (III. 4.) Korm. rendelete a Magyar Nyelvstratégiai Intézet létrehozásáról. *Magyar Közlöny* 33: 3300–3301.

Magyar Közlöny 2018. = A Kormány 206/2018. (XI. 10.) Korm. rendelete a Magyarságkutató Intézet létrehozásáról és az azzal összefüggő jogszabályok módosításáról. *Magyar Közlöny* 172: 31338–31340.

Miháltz Márton – Hussami Péter – Ludányi Zsófia – Mittelholcz Iván – Nagy Ágoston – Oravecz Csaba – Pintér Tibor – Takács Dávid 2012. Helyesírás.hu: Nyelvtechnológiai megoldások automatikus helyesírási tanácsadó rendszerben. In: Tanács Attila – Vincze Veronika (szerk.): MSZNY 2013. *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 135–147.

Milroy, James – Milroy, Lesley 1985. *Authority in Language. Investigating Standard English*. London: Routledge.

Minya Károly 2002. Az Anyanyelvápolók Szövetségének megalakulása. In: Balázs Géza – A. Jászó Anna – Koltói Ádám (szerk.): *Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 350–352.

Minya Károly 2005. *Rendszerváltás – normaváltás. A magyar nyelvművelés története, elvei és vitái 1989-től napjainkig.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Minya Károly 2018. Nyelvstratégia és nyelvművelés. *Korunk* 29(7): 25–32.

Nádasdy Ádám 2003. *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről*. Budapest: Magvető Kiadó.

Naszódi Mátyás 1997. Nyelvhelyesség-ellenőrzés számítógéppel (Parciális szintaxis). In: Polyák Ildikó (szerk.): *Hetedik Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia.* I. kötet. Budapest: Külkereskedelmi Főiskola. 256–260.

Nekvapil, Jiří 2008. Language cultivation in developement context. In: Spolsky, Bernard – Hult, Francis M. (eds.): *Educational Linguistics.* Oxford: Blackwell. 251–265. https://doi.org/10.1002/9780470694138.ch18

Nekvapil, Jiří 2016. Language management theory as one approach in language policy and planning. *Current Issues in Language Planning* 17(1): 11–22. https://doi.org/10.1080/14664208.2016.1108481

Nekvapil, Jiří – Sherman, Tamah 2009. Pre-interaction management in multinational companies in Central Europe. *Current Issues in Language Planning* 10(2): 181–198. https://doi.org/10.1080/14664200802399133

Nekvapil, Jiří – Sherman, Tamah 2015. An introduction: Language Management Theory in language policy and planning. *International Journal of the Sociology of Language* 232: 1–12. https://doi.org/10.1515/ijsl-2014-0039

Neustupný, Jiří V. 2006. Sociolinguistic aspects of social modernization. In: Ammon, Ulrich – Dittmar, Norbert – Mattheier, Klaus J. – Trudgill, Peter (eds.): *Sociolinguistics. An International Handbook of the Science of Language and Society.* Volume 3 / *Soziolinguistik: Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. 3. Teilband. Berlin – New York: Walter de Gruyter. 2209–2224.

Nszt. = Ittzés Nóra (főszerk.) 2006–2021. *A magyar nyelv nagyszótára I–VIII.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds): *Proceedings of Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC).* Reykjavik: ELRA. 1719–1723.

Péntek János 2012. Nyelvi tervezés és nyelvstratégia a Kárpát-medencében. In: Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai.* Budapest: Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó. 15–31.

Pintér Tibor – Mártonfi Attila – Oravecz Csaba 2009. Online helyesírási szótár és megvalósítási nehézségei. In: Tanács Attila – Szauter Dóra – Vincze Veronika (szerk.): *VI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia.* Szeged: JATEPress. 172–182.

Polenz, Peter 1991. *Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart.* Bd. 1: *Einführung, Grundbegriffe*, 14. bis 16. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Pölcz Ádám 2021. *A nyelvművelés retorikai gyökerei. A nyelvhelyesség alapjainak retorikai hagyományáról.* Budapest: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Interkulturális Kutatások Kft.

Prošek, Martin 2020. Processes of language enquiries: The case of the Prague Language Consulting Service. In: Kimura, Goro C. – Fairbrother, Lisa (eds.): *Language Management Approach to Language Problems. Integrating Macro and Micro Dimensions.* Amsterdam: John Benjamins. 197–213. https://doi.org/10.1075/wlp.7.10pro

Prószéky Gábor 1993. Nyelvművelés számítógéppel? (A számítógépes helyesírásellenőrzés új útjai). *Magyar Nyelvőr* 117: 509–511.

Prószéky Gábor 1998. Nyelvhelyesség és számítógépes szövegírás. *Magyar Tudomány* 105/4 (Új folyam 43): 491–493.

Prószéky Gábor 2018. Supporting the Hungarian Language both inside and outside Hungary. In: Stickel, Gerhard (ed.): *National Language Institutions and National Languages. Contributions to the EFNIL Conference 2017 in Mannheim.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Kutatóintézet. 107–112.

Raátz Judit 2015. Alkalmazott névtan. In: Farkas Tamás – Slíz Mariann (szerk.): *Magyar névkutatás a 21. század elején.* Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 227–247.

Raátz Judit 2021. Az idegen nevek átírásának és a magyar alakkal történő megfeleltetésének kérdései és nehézsége. In: Németh Gabriella (szerk.): *A névmódosítás mint közfeladat.* Budapest: OFFI Zrt. 41–55.

Riegel, Mareike 2007. *Sprachberatung im Kontext von Sprachpflege und im Verhältnis zu Nachslagewerken. Unter besonderer Beachtung der Sprachberatungsstelle des Wissen Media Verlages.* Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philologischen Fakultät der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg i. Br.

Sándor Klára 2001. „A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája": Az emberek nyelvhasználata. *Replika* 45–46: 241–259.

Sándor Klára 2002. Nyelvművelés nálunk és más nemzeteknél. *Társadalomkutatás* 20: 121–149. https://doi.org/10.1556/Tarskut.20.2002.1-2.5

Sass Bálint 2009. „Mazsola": Eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára. In: Váradi Tamás (szerk.): *Válogatás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia előadásaiból.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 117–129.

Sass Bálint 2016. Nyelvészeti szövegkeresők, Nemzeti Korpuszportál. *Magyar Tudomány* 7: 798–808.

Sass Bálint 2017. A kibővített Magyar Történeti Szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 267–277.

Sass Bálint 2018. Mazsola – mindenkinek. In: Vincze Veronika (szerk.): *XIV. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia (MSZNY 2018).* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Informatikai Tanszékcsoport. 16–24.

Sass Bálint 2019. Így kerestek ti. In: Sulyok Hedvig – Juhász Valéria – Erdei Tamás (szerk.): *Beszéd- és nyelvelemző szoftverek a versenyképességért és az esélyegyenlőségért.* Szeged: SZTE Magyar és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 21–30.

Sass Bálint 2022. Principles of corpus querying: A discussion note. *Acta Linguistica Academica* 69(4): 599–614. https://doi.org/10.1556/2062.2022.00581

Scholze-Stubenrecht, Werner 1991. Die Sprachberatungsstelle der Dudenredaktion. *Deutsche Sprache* 19(2): 178–182.

Sebők Szilárd 2017. *Meta és nyelv. Kísérletek a nyelvleírás nyelvének leírására.* Pozsony: Univerzita Komenského v Bratislave.

Seregy Lajos 1993. A LEKTOR számítógépes helyesírási program tanulságai. *Magyar Nyelvőr* 117: 511–513.

Simon Eszter – Váradi Tamás 2018. Magyar nyelvtechnológiai infrastruktúra a társadalomtudományok szolgálatában. *Magyar Tudomány* 179(7): 1017–1026. https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.7.9

Spolsky, Bernard 2019. A modified and enriched theory of language policy (and management). *Language Policy* 18: 323–338. https://doi.org/10.1007/s10993-018-9489-z

Szabó Tamás Péter 2008. Szabályok értelmezése és bemutatása normatív nyelvhasználatot leíró kiadványokban. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 7. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai.* Szeged: SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. 211–229.

Szabó Tamás Péter 2009. Nyelvhasználói igények – szolgáltatói szemléletű szótárak. In: Kuna Ágnes – Veszelszki Ágnes (szerk.): *3. Félúton Konferencia.* Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. 287–308.

Szabómihály Gizella 2007. A nyelvi menedzselés lehetséges szerepe a magyar nyelvalakításban. In: Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről.* Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó. 52–67.

Tolcsvai Nagy Gábor 1991. A jó és a rossz: A minősítések rendszere a *Nyelvművelő kézikönyv*ben. *Magyar Nyelv* 87: 414–421.

Tolcsvai Nagy Gábor 1994. Nyelvárulás és nyelvmentés: Kánon vagy diskurzus? *Irodalmi Szemle* 9: 73–85.

Tolcsvai Nagy Gábor 1996. A *Nyelvművelő kézikönyv* nyelvi rétegződésmodellje. In: Csernicskó István – Váradi Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 85–90.

Tolcsvai Nagy Gábor 2016. Posztkoloniális korszak a magyar nyelv és nyelvközösség történetében. *Magyar Nyelvőr* 140: 387–406.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017a. A nyelv kulturális, ideológiai értelmezései. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője.* Budapest: Gondolat Kiadó. 32–45.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017b. Tervezés, (ön)értelmezés, fenntartás: A magyar nyelvstratégia lehetőségei és kötelességei. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője.* Budapest: Gondolat Kiadó. 487–507.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017c. Az anyaország és a külső régiók: A határtalanítás. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője.* Budapest: Gondolat Kiadó. 150–163.

Tóth Etelka (szerk.) 2017. *Magyar helyesírási szótár.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Tóth Etelka 2018. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottsága 2016. évi tevékenysége. *Magyar Nyelvőr* 142: 117–124.

Uhlířová, Ludmila 1997. "Language service" is also a service for linguistics. *Linguistica Pragensia* 7*:* 82–90.

T. Urbán Ilona 1992. Ikes ragozás és nyelvi norma: Az ikes igeragozás mai állapotának vizsgálata újságnyelvi adatok alapján. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – Nyelvi norma.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 229–243.

Vámos Ágnes 2013. A gyakorlat kutatása a neveléstudományban: Az akciókutatás. *Neveléstudomány* 1(2): 23–42.

Váradi Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 339–359.
Váradi Tamás – Ludányi Zsófia – Kovács Réka 2014. Géppel segített helyesírás. A *helyesírás.mta.hu* portál készítéséről. *Modern Nyelvoktatás* 20(1–2): 43–58.
Zimányi Árpád 1995. Anyanyelvünk a tömegtájékoztató eszközökben. *Magyar Nyelvőr* 119: 206–208.

Internetes hivatkozások

W1 = https://anyanyelvapolo.hu/szovetsegunkrol-anyanyelvapolok-szovetsege/ (Letöltve: 2023. február 9.)
W2 = https://anyanyelvapolo.hu/edes-anyanyelvunk/ (Letöltve: 2023. február 9.)
W3 = https://e-nyelv.hu/ (Letöltve: 2022. december 30.)
W4 = https://prezi.com/l8nfui0q9zfb/nyelv-es-tudomany/ (Letöltve: 2023. január 5.)
W5 = https://magyartanarok.wordpress.com/2017/07/24/szoszatyar-kalman-laszlo-es-nadasdy-adam-nyelveszklubja/ (Letöltve: 2023. január 5.)
W6 = https://mki.gov.hu/hu/intezet-hu/kutatokozpontok-hu/nyelvtervezesi-hu (Letöltve: 2023. január 6.)
W7 = https://hun-ren.hu/kutatasi-halozat/kutatokozpontok/hun-ren-nyelvtudomanyi-kutatokozpont. (Letöltve: 2023. október 5.)
W8 = https://nagyszotar.nytud.hu/index.html (Letöltve: 2022. december 30.)
W9 = https://helyesiras.mta.hu/helyesiras/blog/ (Letöltve: 2022. január 6.)

SUMMARY

Domonkosi, Ágnes – Ludányi, Zsófia

Language user perspectives, data-based investigation, language consulting
How can we talk about language cultivation today?

The study discusses the tasks and possibilities of language-oriented practical activities and presents such practices of the Linguistics Research Center (Hungarian Academy of Sciences), including the Language Use and Language Counseling Research Group, primarily focusing on the role and operation of language counseling. The analysis validates the approach of language management theory in the description and interpretation of language-related meta-activities. Based on concrete language problems and advice, the study illustrates how public service is involved in language management processes. The language consulting activity is primarily aimed at shaping the language practices of the formal, written registers and the norms arising from them. The study argues that, in the current cultural environment, language

counseling is an extremely important and renewable language management option, as a result of the inclusion of the speaker's perspective, the discussion of language situations complemented by scientific methods, and the data-based way of thinking that reflects on validated evaluation criteria.

Keywords: language management, linguistic reflection, language problems, language cultivation, language consulting, Hungarian Research Centre for Linguistics

A helyesírás és a helyesírási szabályzatok

Laczkó Krisztina
kriszta.laczko1967@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-7708-4108

A 2022. év nemcsak a *Magyar Nyelvőr* megalapításának 150 éves évfordulóját jelentette, hanem egy kisebb volumenű kerek dátumot is: 1832-ben, tehát 190 évvel azelőtt jelentette meg a Magyar Tudományos Akadémia (akkor: Magyar Tudós Társaság) az első helyesírási szabályzatot.[1] Ettől kezdve a magyar helyesírás tudománytörténeti alakulását voltaképpen a szabályzatok története jelenti: a 19. században két releváns megjelenése volt, majd a 20. század folyamán három (1922, 1954 és 1984), ám a szabályzatok 20. századi számozásának inkonzekvens volta következtében 2015-ben már a 12. kiadás látott napvilágot.

A tanulmány célja, hogy röviden összegezze a fent kiemelt és sarkalatos pontokat jelentő hat szabályzat jelentőségét a magyar helyesírás vonatkozásában, továbbá hogy a 21. század első szabályzatával jellemezze a helyesírási rendszer normáját, kodifikációját, presztízsét és felhasználói rétegzettségét.

A helyesírási kodifikáció a nyelvi tervezés (vö. Kloss 1969; Tolcsvai Nagy 1998a, 1998b; 2003) egyik legalapvetőbb kérdésköre. A helyesírás ugyanis mesterséges képződmény és preskriptív jellegű, magyarországi státuszát tekintve pedig az akadémiai helyesírások közé tartozik, hiszen minden egyes szabályzatot a Magyar Tudományos Akadémia erre felhatalmazott bizottsága jegyez, és erre a magyar nyelvközösség hatalmazta és hatalmazza fel azzal, hogy a megjelent kodifikációt magára nézve egyfajta kötelezőségi kritériumként kezeli. Annak ellenére teszi ezt, hogy az akadémiai státuszú helyesírási szabályzat ajánlásként fogalmazza meg a szabálypontokat és ezek rendszerét. Ez a „kötelezőség" a presztízsérték visszacsatolásaként jelenik meg, azaz a helyesírás erős presztízse a nyelvközösségben azt hozza magával, hogy az írásgyakorlatban az alkalmazása vagy az arra való törekvés egyfajta kötelező magatartásként, elvárásként jelentkezik. Különösen a 20. század második felének történelmi-társadalmi kontextusában tudott kialakulni a helyesírás erős tekintélye, hiszen az a képesség, hogy valaki helyesen tud írni, formailag megfelelő minőségű szövegeket képes írásban létrehozni, elkezdett valamiféle tanultsági, műveltségi jellemző lenni az írásgyakorlók szemében, és ez a politikai rendszerváltás, valamint az 1990-es években a nyelvi norma megközelítésének átértékelődése (egy központú helyett több központú normafogalom) ellenére a 21. századra is megmaradt (vö. Tolcsvai Nagy 1998a, 1998b, 2003). Két jellegzetességet említek meg ezzel kapcsolatban. Egyrészt az iskolai oktatásban jelen lévő, elfogadott szankcionálását, és itt nem elsősorban az anyanyelvi órákra gondolok, hanem arra, hogy például az emelt

[1] „A' második nagy gyüléskor, 1832ben Martzius' 11dikén és 12dikén megvizsgálá az együtt volt Társaság e' javaslatot 's itt következik, a' miben az, fenn említett czéljából megegyezett" (Döbrentei 1832: III).

szintű természettudományos érettségiken is pontlevonás járhat a helyesírás nem megfelelő alkalmazásáért az esszéfeladatban.[2] Másrészt azt a tényt, amely a 21. század elejétől az internetes diskurzusokban érhető nyilvánvalóan tetten: a helytelen írás feletti rendszeres ítélkezés, stigmatizáció jelenlétét.[3] Mások leminősítése a helytelen írás miatt csakis úgy lehetséges, ha a helyesen írás erős presztízzsel rendelkezik.

A helyesírás akadémiai státusza a 20. század folyamán kétszer került veszélybe. Először 1903-ban, amikor megjelent a Simonyi Zsigmond-féle *iskolai helyesírás*.[4] A századfordulón a Simonyi által benyújtott helyesírási reformtervezetet az Akadémia elutasította, így Simonyi iskolai tankönyvként jelentette meg a vallás- és közoktatásügyi miniszter közbenjárásával.[5] Mindez több szempontból is mérföldkő a magyar helyesírás történetében. Érdemes hosszabban idézni az 1922-es szabályzat előszavából:

> Az azóta [1901 februárja] elmult idő folyamán azonban még erősebben jelentkezett az a törekvés, mely a helyesírás fokozottabb egyszerűsítését tűzte ki céljául. Ebben a tekintetben legnagyobb hatása volt annak a szabályzatnak, melyet a vallás- és köz oktatásügyi miniszter 1903. március hó 14-én 862. szám alatt kelt rendeletével kiadott s az ország iskoláiban kötelezővé tett. Ez az úgynevezett *iskolai helyesírás* főelveiben megegyezett az akadémiaival, t. i. abban, hogy alapul a *kiejtést,* a *szóelemzést* és a *hagyományt* vette, de a részletekben több egyszerűsítő módosítást tett. […] Ezek az újítások két évtized leforgása alatt az iskola útján közkeletűekké lettek s a sajtóban és a könyvekben nagyon elterjedtek; de sajnálatosan nagy zavart is okoztak, mert igen sokan nem tudták, hogy két helyesírás közül melyikhez tartsák magukat: az akadémiaihoz-e vagy az iskolaihoz. […] Ily körülmények közt a M. T. Akadémia szükségesnek látta, hogy helyesírási szabályait ismét átvizsgálja, és fontolóra vévén az azóta, különösen

---

[2] A 2022-es emelt szintű fizikaérettségi javítási útmutatójában az esszéfeladatnál a következő szerepel: „Nyelvhelyesség: 0–1–2 pont
• A kifejtés szabatos, érthető, jól szerkesztett mondatokat tartalmaz;
• a szakkifejezésekben, nevekben, jelölésekben *nincsenek helyesírási hibák*" (https://dload-oktatas.educatio.hu/erettsegi/feladatok_2022tavasz_emelt/e_fiz_22maj_ut.pdf; Letöltés: 2023. 03. 19. A kiemelés tőlem: L. K.).

[3] Jól szemléltetik mindezt a következő fórumpéldák: „Ha nincs érv, akkor marad a helyesírás felhánytorgatása. Szánalmas féreg vagy"; „Akkor megtanulhatnál magyarul írni, a magyar helyesírás szabályait betartani. Dumamagyar"; „Valóban szükséged lenne egy nyelvtan tanárra. A helyesírás sokat elárul a szellemi színvonalról is, de akik gyengébbek benne, azok szoktak így ironizálni a nyelvtan tanárokkal, mint te. Így azért látszik, miért vagy képtelen összetett gondolkodásra és miért csak a saját érdekedig jutsz el, tovább nem"; „Te valami megmondógyerek lehetsz 8 általánossal, ugye? Helyesírás = 0. Központozás = 0. Tartalom = 0. Közöd a beszélgetésünkhöz = 0" (https://forum.index.hu/Search/showArticleResult?topic_id=9018131&aq_ext=1&aq_text=helyes%EDr%E1s, Letöltés: 2023. 03. 19.).

[4] A kötet címe: *Az új helyesírás*.

[5] A Simonyi-féle reformtervezet egyik előzményének tekinthető például, hogy az Akadémia folyóiratának, a *Magyar Nyelvőrnek* a vezetői elégedetlenek voltak a helyesírási szabályzat 1879-es kiadásában bevezetett módosítások mértékével – így saját utat dolgoztak ki. Ez a tény azért is volt kellemetlen, mert éppen az Akadémia folyóirata tért el a testület hivatalos álláspontjától. Ráadásul a Rákosi Jenő által szerkesztett *Budapesti Hírlap* is a *Nyelvőr* által bevezetett írásmódot követte; sőt az idegen szavaknak és neveknek kizárólagosan magyaros írásmódjával megzavarta a közvéleményt meg az iskolai oktatást. Simonyi többek között ezért is végezte el a helyesírás egységesítését, és terjesztette elő reformjavaslatait (vö. Fábián 2007: 18–19).

> az iskolai helyesírásban végrehajtott egyszerűsítéseket, felvegye azokat, amelyek ellen elvi kifogás nem tehető (1–2, kiemelés az eredetiben).

Három lényeges pontot érdemes kiemelni a fenti idézetből. Egyrészt a Simonyi-féle iskolai helyesírás nyitotta meg az utat ahhoz, hogy a helyesírási kodifikáció, amely a magyar nyelv nyelvújítás utáni korszakának, a sztenderdizáció megvalósulásának a része, kilépjen a korábbi, leginkább belső akadémiai keretek közül, és ténylegesen elterjedhessen az írásgyakorlatban – részint az iskolai oktatásba való bevezetésével, részint a sajtótermékek és a könyvkiadásban való alkalmazásával. Valójában ezzel tudott megvalósulni a korpusztervezést illetően a magyar helyesírás sztenderdizációja, a kodifikációs tevékenység, valamint megteremtődött a lehetőség a presztízsérték kialakulására. Az első, 1832-es szabályzat ugyanis egyértelműsíti az előszóban: a kiadvány létrehozásának a célja még nem a sztenderdizációs tevékenység megvalósítása a helyesírást illetően, hanem egy olyan belső kiadvány létrehozása, amely elősegíti a sztenderdizációs folyamatot:

> Minek előtte tökéletesen megvizsgált *nagy grammatikát* bocsátana ki a' magyar tudós Társaság, a' helyesirásra 's a' nyelv' paradigmáira nézve kívánt bizonyos főbb szabások felett megegyezni; hogy neve alatt kijövendő évkönyveiben, folyóiratában 's hivatalos jelentéseiben, ha más meg más elmék tünnek is ott elé sajátságaik' jelével, az egy erkölcsi test' irása' módja, tétovázó és tarka ne legyen (Döbrentei 1832: III; kiemelés tőlem, L. K.).

A „nagy grammatika" pedig nem más, mint az első, 1846-ban megjelent akadémiai leíró nyelvtan. Az első szabályzat tehát ennek a sztenderdizációs nyelvtannak az előkészítését szolgálta elsősorban, illetőleg az akadémiai kiadványok, és csak azok, valamiféle egységesebb írásmódját.

Másrészt hangsúlyozni kell az 1922-es előszóban többször is megjelenő egyszerűsítés kérdését mint korpuszkérdést. Ezen természetesen nem valamiféle egyszerűsítő eljárást kell érteni, hiszen a szabályozott területek, a szabálypontok száma megnövekszik a korábbiakhoz képest, hanem a rendszerszerűség, a helyesírási normakérdés kialakulásának és kialakításának a rögzítését, amelyben Simonyinak elévülhetetlen érdemei vannak. A szöveg tipográfiailag is kiemeli a fonematikusságot mint alapelvet, a két releváns írásmóddal megnevezve: kiejtés és szóelemzés. A másik alapvető norma, a hagyomány pedig itt még egyértelműen a fonematikusággal szembenálló írásmódra vonatkozik. A kiejtés, a szóelemzés és a hagyomány a mai napig, legalábbis az iskolai gyakorlatban alapelvként jelenik meg, kissé leegyszerűsítve a rendszer egészének a működését.[6]

Harmadrészt ki kell emelni az Akadémia egyértelmű törekvését a helyesírás státuszának a megőrzésére. Az 1922-es szabályzat nagyobbrészt átveszi és érvényesíti a Simonyi-féle javaslatokat, elismerve, hogy az iskolai helyesírás ezeket az írásgyakorlat

[6] A negyedik úgynevezett alapelv a fonematikusságra vonatkoztatva, az egyszerűsítés csak a 10. kiadástól van jelen.

részévé tette. Ezzel végül sikerül megvalósítania a helyesírás szabályozásának akadémiai jogosultságát és később fokozatosan elismertetnie az Akadémia szerepét a helyesírás presztízsének megteremtésében.

Az 1922-es szabályzat szövegét az 1929-es lenyomatából idéztem, nem véletlenül. Ebben az évben, ahogy az előszó is utal erre a fennálló háttérproblémára, jelent meg még egy olyan kiadvány, amely lehetőséget teremthetett volna arra, hogy a helyesírás akadémiai státusza kiadói státusszá változzon. Ez a kiadvány a Balassa József-féle *nyomdai helyesírás* volt, *Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai* címmel. Balassa ekkor a *Magyar Nyelvőr* főszerkesztői tisztjét is betöltötte (1920 és 1940 között). A napilapok és a könyvkiadás ugyanis a fennálló helyzetben, az akadémiai és az iskolai helyesírás kettősségében, függetlenítették magukat, és a szerkesztőségek sokszor egymástól is eltérően, különböző módozatokat dolgoztak ki az írásgyakorlatukra nézve (erre a korábbi időszakot illetően lásd a 4. lábjegyzetet is). Kimondva-kimondatlanul nem érezték elegendőnek a meglévő szabályzatokban foglaltakat a kiadói gyakorlat tekintetében, amelyet tetézett a kettős kiadvány miatti zavar is. Ezen a helyzeten akart változtatni a Balassa-féle kiadói helyesírás, amely főbb pontokban ugyan követte az akadémiai szabályozást, de el is tért attól. Az eltérések azonban kisebb mértékűek voltak, így az, hogy a nyomdai helyesírás alapjaiban az akadémiaihoz alkalmazkodott, nem veszélyeztette valójában a státusz kérdését (vö. Fábián 2007: 19). Amit viszont mindez feltétlenül jelzett, az az volt, hogy a kiadóknak szükségük volt, és erre igényt is formáltak, egy sokkal részletesebb, bővebb helyesírási kodifikációra, mint ami a szabályzatban rendelkezésükre állt. Ezt jól fémjelzi az 1954-es 10. kiadás utáni, meglehetősen komplex helyzet is.

Az 1954-es helyesírási szabályzat egy olyan történelmi, társadalmi, ideológiai kontextusban látott napvilágot, amelyben paradox módon sokkal nagyobb lehetőség volt arra, hogy a helyesírási ajánlásokat, hiszen nem jogszabályokról van szó, az írásgyakorlat elfogadja, és magára nézve betartandónak tekintse. Mindamellett az is tény, hogy éppen a 10. kiadás után, ugyancsak a fent jelzett kontextustól nem függetlenül, eleinte korábban nem tapasztalt ellenérzés fogadta a szabályzatot. Ez részben adódott egyfajta kommunikációs zavarból, a tájékoztatás hiányából (a munkálatokat az Akadémia vezetése siettette), amely főként a szakmai köröket, a kiadókat, nyomdászokat, tanárokat érintette rosszul, ennek következtében heves viták középpontjába került az akadémiai helyesírás (ennek legfontosabb dokumentációját lásd Fábián 2007). A vita nem szakmai alapú volt, sokkal inkább szakmai presztízsű (a kiadók például nehezményezték, hogy nem alakíthatnak ki saját gyakorlatot), amelynek megoldására tanári kézikönyv szerkesztéséről és egységes nyomdai szedési szabályzat kidolgozásáról döntött az Akadémia egyeztetve a minisztériummal és a Nyomdai Főigazgatósággal.

A 10. szabályzat két szempontból is mérföldkőnek számít a helyesírási szabályzatok történetében. Egyrészt megteremtette azt a fajta egységességet a korpuszkérdést és a kodifikációt illetően, amely mind a mai napig alapvetésként szolgál. A szabályzat közel 200 új szabállyal bővült, és a felépítése a helyesírás máig érvényes alapvető rendszerszerűségét profilálja. Másrészt a fentiekkel összefüggésben az első olyan szabályzat volt, amely koncepcionálisan figyelembe vette a megváltozott

társadalmi igényeket, elsősorban az iskolai oktatását és a kiadói gyakorlatban bekövetkezett széles körű változásokat, tehát meghatározott elviségnek tekintette az úzus kérdését is. Kialakul így a rendszerszerűség és az úzus együttes érvényesítésének gyakorlata a helyesírás szabályozásában. És ezzel együtt megfogalmazhatóvá válik az a tény, hogy az írásgyakorlatban nem egyformán van szükség a helyesírás alkalmazására, így körvonalazódnak az úgynevezett helyesírási tartományok, amelyek középpontjában a szabályzat áll, ehhez fog kapcsolódni később az alsóbb iskolafokok számára a leegyszerűsített változata (*Helyesírásunk,* ma *Kis magyar helyesírás* címmel),[7] a kiadók számára a helyesírási és tipográfiai tanácsadó (különösen Timkó 1972), majd főként az 1970-es évektől mind a mai napig a szaknyelvi helyesírási szabályzatok és szótárak kidolgozása[8] (vö. Mártonfi 2018). A 21. század elején pedig megszületik a helyesírási kézikönyv műfaja, az *Osiris Helyesírás* (Laczkó–Mártonfi 2004). Mindehhez pedig a 10. kiadás nyitja meg az utat.

A helyesírás alapelveit tekintve a 10. szabályzatban azonban még mindig csak az 1922-es kiadás előszavában is jelzett fonematikusság (kiejtés és szóelemzés) és a hagyomány elve van jelen (AkH.[10] 1. szabálypont). Annak kodifikálására, hogy a helyesírási alapelveket normaként értelmezve valójában négy alapelv létezik, 30 évet kell várni: az 1984-es 11. kiadás a fentieken kívül feltünteti az úgynevezett „értelemtükröztetést", valamint a fonematikusságon belül megjelenik az egyszerűsítés is alapelvként. Az *Osiris Helyesírás* pedig megfogalmazza az alapelvek összefüggését, egymáshoz való viszonyát, tágabban értelmezve a hagyomány és az egyszerűsítés elvét a szabályzati kodifikációnál. Ezt a rendszert érdemes röviden áttekinteni, hiszen mind a mai napig ez irányítja a helyesírás korpuszkérdéseit (vö. Laczkó 2018).

A fonematikus alapelv kodifikációja a legalapvetőbb abban az értelemben, hogy a szavak rögzítésére vonatkozik, így a legelső szabályzatoktól jelen van, és kétféle írásmódot foglal magában. Az egyik a kiejtés szerinti írásmód, amely kiindulópontnak tekinthető, a meghatározása szerint a szavak nagy részét a szerint kell leírni, ahogyan a sztenderdben kiejtjük, tehát a kiejtett hangoknak megfelelő fonémákat rögzítjük.[9] A másik ugyancsak ide tartozó írásmód a szóelemzés: a kiejtés során bizonyos egymás mellé kerülő mássalhangzók képzésekor írásban nem jelölendő hangmódosulások következnek be. Ekkor szét kell bontani a toldalékos vagy összetett szavakat elemeikre, és ezeket az elemeket egymástól függetlenül kell leírni a kiejtésüknek megfelelően. Ez tehát azt jelenti, hogy a kiejtés és a szóelemzés szerinti írásmód egységes alapelvként kezelendő, ezt nevezi az *Osiris Helyesírás* fonematikus elvnek.

---

[7] A *Helyesírásuk* szerzői Fábián Pál, Gráf Rezső és Szemere Gyula voltak, a *Kis magyar helyesírás* szerzői Keszler Borbála, Siptár Péter és Tóth Etelka.

[8] A terminológiával rendelkező szaknyelvek szótári szabályozást igényelnek, a nómenklatúrával rendelkezők azonban külön szabályzatba foglalandók, utóbbira példa a kémia, az állatrendszertan, a növényrendszertan vagy a földrajzi topográfia. 2024-re várható a terminológiával rendelkező fizika helyesírási szótárának a megjelenése.

[9] Itt most nem foglalkozom azzal a kérdéssel, hogy a nyitott normájú, változó kiejtés és a zárt, mesterséges normájú helyesírás hogyan viszonyul egymáshoz, milyen mértékű a sztenderd kiejtés és a helyesírási rögzítés megfeleltethetősége, erre lásd például Laczkó–Mártonfi 2004; Laczkó 2018.

A második normaként értelmezett helyesírási alapelv az „értelemtükröztetés”, amelynek a meghatározása tehát az 1984-es szabályzatba került be először (2d. szabálypont). Az értelemtükröztetés a helyesírást átszövő szabályok egymással összefüggő, nyelvi működésen alapuló rendszerszerűségét jelenti. Ide sorolhatók például a különírás-egybeírás szemantikai alapú szabályai, a tulajdonnevek írásmódja vagy az írásjelezés szövegtani-pragmatikai alapvetése. Ezekben az esetekben tehát erős nyelvi, alapvetően nyelvtani, illetve jelentéstani alapismereteket kell mozgósítani a szavak, szerkezetek, mondatok megfelelő rögzítéséhez.

A harmadik alapelv a hagyomány (vö. Laczkó 2006). Valójában ez az a tényező a magyar helyesírásban, amely megnehezíti a mechanikus ismétlődések hiánya miatt az automatikusnak tekinthető alkalmazhatóságot. A kivételekről van szó, azaz azokról az esetekről, amikor nem tudjuk érvényesíteni a két irányító rendszertényezőt, a fonematikusságot és a rendszerszerű szabályokat. A hagyomány tehát mindkét alapvető normával szemben áll. Kicsit részletesebben kifejtve ez a következőket jelenti.

A fonematikussággal szemben álló hagyományhoz tartozik közismerten az *ly:* a magyar írás használ egy olyan betűt, amelynek ma már nem létezik önálló hangértéke, hanem a /j/-nek megfelelő fonémát jelöli. Ez a fonematikus jelölés részleges feladását jelenti. Az *ly* használata mellett a hangjelöléssel szemben álló hagyományhoz kell sorolnunk minden olyan jelenséget, amikor a szavak rögzítésében eltérünk a kiejtéstől és/vagy a szóelemzéstől. Így ide tartoznak a régies írásmódú családnevek, például: *Gaál, Dessewffy, Batthyány, Kossuth, Széchenyi* stb. Ezekben a nevekben sok esetben a középkori magyar kancelláriai helyesírás sajátosságai érhetők tetten. Közszavak írásképe is őrizhet korábbi nyelvi állapotot, például a *játszik* ige leírásakor megőriztük az eredeti *ját-* tövet, jóllehet az *sz* agglutinálódása következtében a *játsz-* tő kiejtés szerint lenne írandó, azaz hosszú *cc*-vel.

A helyesírásban hagyományosnak tekintjük azokat az írásmódokat is, amelyek eltérnek egy-egy írásszabály rendszerszerűségétől, tehát egyedi vagy rendszerbe foglalható kivételek. Ebben az esetben a hagyomány az értelemtükröztetéssel állítható szembe. Hagyományosnak tekinthető például az, hogy az intézménynevekben nem érvényesül a szótagszámlálás szabálya: *Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem* (*Közgazdaság-tudományi* helyett) vagy *Pénzügyminisztérium* (*Pénzügy-minisztérium* helyett). Hagyományosnak kell tartani azoknak a tulajdonneveknek az írását is, amelyek nem latin betűs írású nyelvekből származnak, és az átírásuk nem követi a vonatkozó szabályokat. Ennek oka az, hogy az adott nevek azoktól valamelyest eltérő módon honosodtak meg a magyarban, például: *Anyegin* (*Onyegin* helyett) stb. A különírás és egybeírás körében található a legtöbb kivételesség, eltérés a rendszerjellegtől. Néhány példa: Hagyományosnak számít az egybeírás például az *ötéves, bérbeadás* szavakban; az *ötéves* a rendszerbe foglalható kivételek közé tartozik, hiszen a számnévi előtagú és képzett utótagú szerkezeteket, ha két tagból állnak, annak ellenére mindig így írjuk, hogy nincsen jelentésváltozás, a *bérbeadás* azonban egyedi kivétel (egybeírjuk a különírás helyett). Ugyancsak a kialakult szokást megtartva kell egybeírást alkalmazni a *bevásárlóközpont, javítóműhely, vendéglátóipar* stb. formákban, hiszen a folyamatos melléknévi igenévi előtaggal rendelkező szerkezeteknél a különírás a szabályos akkor, ha a szerkezet valamelyik

vagy mindkét tagja összetett szó. Annak ellenére, hogy a jelöletlen birtokos jelzős kapcsolatokat mindig egybe kell írni, a *férfi egyes mérkőzés* vagy a *férfi nemi hormon* szerkezetek hagyományosan különírandók az áttekinthető tagolás érdekében (*férfi-egyesmérkőzés, férfi-nemihormon* helyett).[10] A toldalékok kapcsolásában is előfordulnak kivételek. A néma betűre vagy a magyarban szokatlan betűcsoportra végződő idegen szavakhoz a toldalékokat kötőjellel kell kapcsolni. Ez alól például az *Anjouk* szóalak hagyományos kivételt jelent. Az értelemtükröztetéssel szembeállítható hagyomány, azaz a kivételek, különösen az egyedi kivételek a rendszerszerű szabályokkal szemben állnak, így ezek száma a lehetőség szerint csökkentendő, hiszen, ahogy már szó volt róla, jelentősen nehezítik az írásgyakorlatot azzal, hogy nem illeszkednek bele a kívánatos mechanikus ismétlődések sorába. Ha az úzus viszont a kivételes írásmód felé hajlik, akkor a jelenlétüket bizonyos esetekben és megfontolások után relevánsnak tekinthetjük.

Összegezve tehát a magyar helyesírás 1984-ben kodifikált alapelvisége a következőképpen ábrázolható:

fonematikusság ↔ hagyomány
értelemtükröztetés ↔ hagyomány (rendszerbe foglalható és egyedi kivételek)

A szabályzat 11. kiadásában jelenik meg először három szabálypontban az úgynevezett egyszerűsítő írásmód (92–94. szabálypontok). Ezek a pontok egyrészt technikai jellegű írásformát rögzítenek (a kettőzött kétjegyű mássalhangzókra vonatkozóan a tövek és a toldalékos formák esetében), másrészt a toldalékolás során egymás mellé kerülő három azonos mássalhangzóra vonatkozó egyszerűsítési eljárást tartalmaznak (*toll-lal* helyett *tollal*). Az *Osiris Helyesírás* azonban az egyszerűsítő eljárásokat is alapelvként kezeli, tehát tágabban értelmezi, és kiterjeszti további megvalósulásokra is. Az egyszerűsítés mindig a jelöltebb alak jelöletlennel való racionális felcserélését jelenti. Ily módon egyszerűsítésnek tekinthető a más vonatkozásban a hagyományos írásmódhoz sorolt jelenségek egy része is. Ide tartozik többek között írásban a zárt *ë* jelöletlensége, intervokalikus, azaz magánhangzók közti és szó végi helyzetben a *dz* és a *dzs* hosszú voltának figyelmen kívül hagyása, az *angyal, hangya, gyöngy, ponty* stb. szavak *nygy* és *nyty* helyett *ngy* és *nty* betűkapcsolatokkal való rögzítése. Ugyancsak egyszerűsítés történik akkor, amikor az *i*-re végződő földrajzi nevek *-i* képzős alakjában egyetlen *i* jelenik meg: *zamárdi, tamási, helsinki*. Egyszerűsített írásformát mutatnak az utcanevek, hiszen a tulajdonnévi rész és a földrajzi köznév mindig különírt formában kapcsolódik egymáshoz a köztük lévő, nemegyszer bonyolult grammatikai viszonytól függetlenül. Az úgynevezett harmadik mozgószabály is egyszerűsítésen alapul, azaz a két, közös utótaggal rendelkező szóösszetétel előtagjainak az összekapcsolásakor a közös utótag elől elmarad a kötőjel: *kutyamacska barátság, föld-levegő rakéta, réz-arany ötvözet.* Az egyszerűsítésnek egyik

[10] A nagyszótári korpusz elemzése során az adatok azt mutatják, hogy a *férfi* szónak nemcsak főnévi, hanem melléknévi szófaji értéke is van (Ittzés Nóra szíves szóbeli közlése). Ez alapján kérdésessé válhat a *férfi* előtagú szerkezetek jelenlegi írásmódja, vélhetően az egész szótári szóbokor átgondolásra fog szorulni.

formája lehet az írásjel elhagyása is, például a címek végéről hiányzó pont vagy a ponttal lezárt rövidítéssel záródó kijelentő mondat végén az egyetlen pont használata a kettő helyett. Mindez azt mutatja, hogy az egyszerűsítést a hagyományhoz hasonlóan érdemes kiterjesztve alapelviségként kezelni a korpusztervezéskor.

A fentiek alapján az öt legfontosabb szabályzat fényében látható, hogy az első, 1832-es akadémiai belső kiadvány hogyan vált a teljes magyar írásgyakorlat számára presztízsértékkel rendelkező helyesírási szabályzattá, hogy alakult ki a magyar helyesírás rétegzettsége, a tartományok, valamint hogyan kristályosodott ki a rendszer, az alapelvek működése egymáshoz való viszonyukban a 11. kiadással bezárólag. 2015-ben megjelent a szabályzat 12. kiadása. Érdemes megnézni, hogy a jelenleg érvényben lévő akadémiai szabályozás milyen jellegzetességeket mutat az elődeihez képest, valamint milyen változtatásokra volt szükség a 21. század elején (vö. pl. Keszler 2015).

A 12. kiadás változtatásai a rendszer és úzus kettősségén alapultak, alapvetően két tényező mentén: teljes mértékben érvényesíteni a kialakult alapelveket, valamint a rendszer és úzus kettősségében bevezetni azokat az új vagy részben új szabályokat, amelyeket a 21. század társadalmában és a kontextust reprezentáló nyelvi megvalósulásokban bekövetkezett változások igényeltek. Ennek következtében három séma érvényesült. Egyrészt korábban szabályozott pontok kikerülhetnek a kodifikációból teljesen vagy részlegesen, ezt sematikusan A → 0 formában ábrázolhatjuk. Erre akkor kerül sor, ha egy adott kérdéskör valójában nem a helyesírás szabályozása alá esik, például: a képzőváltozatok kérdése, a szavak kiejtésére vonatkozó információk, az asszonynevek variációi vagy a postai címzés. Ennél sokkal fontosabb és egyben egy új szabályzat létrehozását leginkább indukáló tényező a korábban nem szabályozott pontok kodifikációja, képlettel: 0 → A. Itt is beszélhetünk részleges kiegészítésekről (pl. a betűrendbe sorolás esetében a kis- és a nagybetűk megkülönböztetésére vonatkozó szabálypont, a szótagszámlálás vonatkozásában az *-i* képző megítélése, az idegen előtagok összetételi voltára vonatkozó módosítás, a két kötőjellel írandó többszörös összetételek vagy a névkiegészítők kérdése, valamint a tulajdonnevek körében megjelenő kiegészítő szabályok, vö. Laczkó 2016) vagy teljesen új pontokról (pl. a tárgynevek beemelése a szabályok közé). A leglényegesebb tényező azonban az A → B képlettel jellemezhető változtatás, vagyis amikor egy korábban szabályozott kérdéskör akár rendszert érintően módosul. Ez azt jelenti, hogy újra meg kell tanulni a rögzítést, a korábban már rutinizált változatok másképp működnek. A 12. kiadásban efféle változtatás az egyszerűsítés elvét érintette a magyar tulajdonnevek vonatkozásban, nevezetesen az egyéni nevek toldalékolását *(Adrienn-nel),* valamint a *-szerű* elem írásának módosulását, azaz önállótlan utótagként való kezelését *(észszerű).* Új elemként jelent meg a korábbiakhoz képest a szabályzatban a fakultativitás erőteljesebb alkalmazása. Ez azt jelenti, hogy egy adott jelenséget tekintve kétféle írásforma is kodifikálódott, azaz a korábbi rögzítés mellett egy variáns is a helyes formák közé került. Ez egyrészt a néma *h* végű szavakat érinti, amelyekben a szó végi *h* hangzósodik, így a hasonuló ragok a kiejtés függvényévé válnak *(céhvel, céhhel),* valamint például az intézménynevek körében az intézménytípus önálló használatakor a nagybetűs kezdés lehetősége *(bizottság, Bizottság).*

Jelen pillanatban az akadémiai bizottság, amelynek feladata volt a 12. kiadás előkészítése és a kodifikáció elvégzése, nem foglalkozik fókuszáltan helyesírási kérdésekkel. Ez nem azt jelenti, hogy semmilyen teendője nincs, hiszen egyrészt a szaknyelvi szabályzatok módosításának meg kell történnie az új szabályok vonatkozásában, másrészt folytatni kell a szaknyelvi szabályzatok és szótárak munkálatait is azokon a területeken, ahol erre igény van, ám nem történt még meg a kodifikálás (ilyen például a csillagászati helyesírás). Ugyancsak szükség van a kézikönyv, az *Osiris Helyesírás* módosítására a 12. kiadásnak megfelelően. A magyar helyesírásnak stabil a státusza, stabil alapelvekkel rendelkezik, ám minthogy úgynevezett nyelvkövető helyesírás, így a szabályzati módosításokra bizonyos időközönként mindig is szükség lesz. Ami a munka metódusát illeti, lesz azonban egy erőteljes változás: rendelkezésünkre állnak olyan írott nyelvi korpuszok, amelyek használata elkerülhetetlenné válik, különösen a rendszer és az úzus együttes alkalmazásában. Ahogy mára az online akadémiai helyesírási portál vélhetően sokkal inkább használatos, mint a papíralapú szótár, az internet adta lehetőségek kötelező elemekké váltak. Továbbá nélkülözhetetlen a nyelvi tanácsadó portálok figyelembevétele is, hiszen érzékelhető, hogy a nyelvi tanácsadásban a legtöbb kérdés a felhasználók részéről a helyesírást érinti.

Az akadémiai szabályzatok sosem voltak kötelező jellegűek, ajánlásokat tartalmaznak. Ám presztízsértékűvé váltak, így az írásgyakorlók tekintik kötelezőnek önmagukra nézve. Egy tényezőt érdemes még hangsúlyozni: a helyesírást nem azért alkalmazzuk az írásbeliségben, nem ezért készülnek a szabályzatok, hogy az írásban megnyilatkozónak legyen minél egyszerűbb dolga, ez másodlagos, a legfontosabb: a befogadót, az olvasót segíti a helyesírás abban, hogy az írott szöveg értelméhez a lehető legegyszerűbben és legkönnyebben jusson el, az olvasót szolgáljuk ki ezzel.

Szakirodalom

A magyar helyesírás szabályai. 3. kiadás. Budapest: Eggenberger-Féle Könyvkereskedés, 1929.

A magyar helyesírás szabályai. 10. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954.

A magyar helyesírás szabályai. 11. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.

A magyar helyesírás szabályai. 12. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2015.

Balassa József 1929. *Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai*. Budapest: Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre.

Döbrentei Gábor 1932. Előszó. In: *Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai*. Pest: Petrózai Tattner és J. M. Károlyi Istv. III–IV.

Fábián Pál 2007. A magyar helyesírás sorsfordulói. In: Bozsik Gabriella – Eőry Vilma – V. Raisz Rózsa (szerk.): *Hagyomány és újítás a helyesírásban*. Eger: EKF Líceum Kiadó. 11–22.

Fábián Pál – Gráf Rezső – Szemere Gyula 1999. *Helyesírásunk*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Keszler Borbála 2015. Megjelent *A magyar helyesírás szabályai* 12. kiadása. *Magyar Nyelvőr* 139: 253–269.

Kloss, Heinz 1969. *Research Possibilities on Group Bilingualism. A Report*. Quebec: International Center for Research on Bilingualism.

Laczkó Krisztina 2006. A hagyomány szerepe a mai helyesírásban. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Marianna (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Budapest: Argumentum Kiadó. 601–604.
Laczkó Krisztina 2016. A tulajdonnévi helyesírás változásai az AkH. 12. kiadásában. *Névtani Értesítő* 38: 181–191.
Laczkó Krisztina 2018. Körkép a magyar helyesírásról: Áttekintés a 12. kiadás után. *Magyar Nyelvőr* 142: 136–149.
Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Budapest: Osiris Kiadó.
Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai. Pest: Petrózai Trattner J. M. és Károlyi Istv., 1832.
Mártonfi Attila 2018. Tájékoztató bibliográfia „A helyesírás kézikönyvei" témában. *Magyar Nyelvőr* 142: 246–250.
Simonyi Zsigmond 1903. *Az új helyesírás*. Budapest: Athenaeum.
Siptár Péter – Keszler Borbála – Tóth Etelka 2016. *Kis magyar helyesírás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Timkó György (szerk.) 1972. *Helyesírási és tipográfiai tanácsadó*. Budapest: Nyomdaipari Egyesülés.
Tolcsvai Nagy Gábor 1998a. *Nyelvi tervezés*. Budapest: Universitas Kiadó.
Tolcsvai Nagy Gábor 1998b. *A nyelvi norma*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Tolcsvai Nagy Gábor 2003. A nyelvi norma. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 411–421.

SUMMARY

Laczkó, Krisztina

Orthography and the orthographical manuals

The Hungarian Academy of Sciences published the first Hungarian orthographical manual in 1832, which at that time served as an internal publication to prepare the first Hungarian standardization grammar. From then on, the scientific history of Hungarian orthography is represented by the history of academic orthographical manuals: in the 19th century, there were two relevant appearances, then three during the 20th century (1922, 1954 and 1984), but due to the inconsistent numbering of the manuals in the 20th century, in 2015 already the 12th edition was published. The aim of the study is to briefly summarize the importance of the six manuals that represent highlighted and pivotal points in relation to Hungarian orthography, and to characterize the standards, the codification, the prestige, and the users' stratification of the orthographical system, as well as the most recent rule changes.

Keywords: orthographical manuals, standards, orthographical principles, prestige, orthographical ranges

Beszélők és kutatók: résztvevői szerepek a Budapesti Szociolingvisztikai Interjúban

Borbély Anna
borbely.anna@nytud.hun-ren.hu
https://orcid.org/0000-0003-4090-0516

Bartha Csilla
bartha.csilla@btk.elte.hu
https://orcid.org/0000-0001-6767-0816

1. Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben a szociolingvisztika, Magyarországon és a külhoni régiókban, vizsgálati kérdéseit, elméleti és módszertani irányultságait, eredményeit tekintve is egyre szélesedő és változatos utat járt be. E vizsgálatok sorából külön is fontos kiemelni olyan kutatásokat, amelyek konkrét eredményeiken túl azért is meghatározóak, mert nagymértékben hozzájárultak a terület magyar nyelvtudományon belüli legitimációjához, valamint a szociolingvisztikai megközelítésekben reprezentálódó funkcionális, társas-társadalmi nyelvszemlélet formálásához. Ilyen kutatás a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú is.

Az első megállapítás, amelyet Kontra Miklós (2021a: 13) a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (rövidítve BUSZI) vizsgálatról szóló könyv bevezetőjében fontosnak tartott megfogalmazni: „A magyar nyelvészetben korábban nem készült olyan színvonalú beszélt nyelvi korpusz, mint amiről ez a könyv szól. Értendő ez a beszédfelvételekre is és az elvégzett korpuszépítő munka minőségére és mennyiségére egyaránt."[1] Ekként a BUSZI újszerű nyelvészeti elemzésekre nyújt lehetőséget a Budapesten beszélt magyar nyelv használatáról, variabilitásáról, amelyekről előzetes nyelvészeti leírásokban igen keveset vagy csak feltevéseket, hipotetikus megfogalmazásokat lehetett olvasni. A strukturális nyelvtan és a valós nyelvhasználat közötti eltéréseket Magyarországon az 1990-es években Kontra (2022: 34–35) illusztrálja. A fenti megállapításban a BUSZI alapítójának és kutatásvezetőjének kulcsszavai ezek voltak: beszélt nyelvi korpusz, minőségi és mennyiségi korpuszépítő munka. E kulcsszavak mögött összetett kutatói gyakorlatok és a vizsgálatba bevont beszélőkkel megvalósított együttműködések állnak. Az alábbiakban ezekre irányítjuk

[1] A BUSZI munkálatokat 1987-től 2009-ig hat OTKA és egy AKP pályázat támogatta (részletesen lásd pl. Kontra–Borbély 2010: 89). Köszönetünket fejezzük ki Kontra Miklósnak a kézirathoz fűzött megjegyzéseiért.

a figyelmet, kiemelve a nyelvi változatosság és változás rögzítésének fontosságát. A tanulmány egyben felhívja a figyelmet arra is, hogy az interjúzás módszerével gyűjtött adatok több nyelvészeti diszciplína számára és újraelemzésekre is lehetőséget nyújtanak.

2. Elmélet és módszer: stílusok és nyelvi változók

Elméleti és kutatásmódszertani szempontból a BUSZI leginkább Labov (1984, 1988; lásd még Kontra 2018) és kisebb részben Gregg (1984) kutatásain alapult (vö. Kontra 2021b: 20). Labov határozottan lépett fel a korszakot erőteljesen meghatározó nézetek, mint az elemzések előfeltételének gondolt nyelvi homogenitás vagy a szinkrón és diakrón struktúrák tanulmányozásának különválasztása és a nyelven kívüli tényezők figyelmen kívül hagyása ellen. Susan Gal (Gál Zsuzsa) Labovról ezt írja:

> Híressé vált érvelése szerint a fonológiai heterogenitás rendezett; a szisztematikusság nem bármely idealizált nyelvi rendszerben, nem is az egyes beszélők intuícióiban, hanem a társadalmilag strukturált beszélőközösség beszédében található. A cél a folyamatok, nem pedig társadalmilag dekontextualizált egységek, fonémakészlet, hanem sokkal inkább egy-egy változó megvalósításaiban a beszélői alternáció azonosítása; a cél nem is a grammatikalitási ítéletek, hanem a beszélői variánsok használatának feltárása az ellenőrzött interjúkban. Ennek a megközelítésnek a kiterjesztése mindenki projektjévé vált (Gal 2016: 454).

A BUSZI elméleti keretét Labov variációs stílusmodellje adja, amely a stílusváltásból indul ki, és összetevői a beszédre fordított figyelem nagysága, a beszélgetés témája, a társadalmi csoportok, valamint bizonyos nyelvi változók variabilitásának konstellációja (vö. Labov, 1966, 1972). Labov a beszédbeli variabilitás és a stílusváltozatok kísérletes vizsgálatára egyedülálló kutatási módszert dolgozott ki, a Szociolingvisztikai Interjút (rövidítve SZI), amely a hipotézistesztelés innovatív módja (lásd Labov 1984, 1988). Hernández-Campoy (2016) könyve fél évszázados távlatból a szociolingvisztikai stíluskutatásokat összefoglalva tekinti át a stílusok eddigi szociolingvisztikai modelljeinek négy csoportját: szituáció-központú megközelítés (beszédre fordított figyelem), hallgatóközpontú megközelítés (hallgató dizájn), kontextus-központú megközelítés (funkcionális modell), valamint beszélőközpontú megközelítés (beszélő dizájn). A modelleknek ezt a nagy ívű pályáját Labov stílusvizsgálatai inspirálták.

> Munkássága megkerülhetetlen, hiszen elvitathatatlanul távlatokat nyitott és nyit ma is mind az őt követő, általa inspirálódó, mind pedig az ellenében létrejövő, kritikai megközelítések számára. Szerepe és hatása máig meghatározó a szociolingvisztikában, a nyelvtudomány egészében és azon kívül is (lásd pl. Bell et al 2016; Kiparsky 2016; Tagliamonte 2016; Chambers 2017; Kontra 2018) (Borbély–Bartha 2021: 109).

Coupland (2007: 24–28) a stílusvizsgálatokat szolgáló módszereket és adatokat bemutatva többek között fontosnak tartja megállapítani, hogy a korábbi variációs szociolingvisztikai vizsgálatok azért hasznosak, mert segítségükkel általánosan ismertté váltak a változók kvantitatív disztribúciói, és ezáltal kiderültek a nyelvi változók szimbolikus aktivitásainak általános jellemzői.

Labov (1966, 1972) a nyelvi változás mechanizmusát vizsgálva a nyelvi változók három típusát azonosította: indikátorok, markerek és sztereotípiák. Az indikátorok azok a nyelvi változók, amelyek esetében a beszélők tudatossága a változatosság iránt nem mutatható ki (nincs tudomásuk róla), ezért minden szituációban a nyelvi változók ugyanazon változatát használják. A markerek esetében viszont már kimutatható a beszélőknek a variabilitáshoz való tudatosabb viszonyulása. Ezt az igazolja, hogy a formális beszédstílusokban a nyelvi változók egyik változatát használják többször, az informális beszédstílusokban pedig a nyelvi változók egy másik változatát részesítik előnyben. Ennélfogva – Labov (1994: 78) szerint – a markerek variabilitása következetes stílus- és társadalmi rétegzettséget mutat. Ezzel szemben a sztereotípiák széles körben ismert nyelvi változók, és tudatos jellemzői egy speciális csoport beszédének: egy nyelvjárás beszélőinek (vö. Labov 1972, 1994; Trudgill 1997; Meyerhoff 2008). A nyelvi sokféleséggel, változatossággal a labovi keretben foglalkozó szociolingvisztikai vizsgálatok ezért azoknak a nyelvi változóknak a megoszlására összpontosítják a figyelmet, amelyek markerek; megmagyarázhatják, hogyan alakulnak ki a sztereotípiák, de az indikátorokat egyszerűen csak regisztrálják (Wardhaugh 1995: 124). Eckert (2012) kutatástörténeti-kritikai elemzésében a társadalmi jelentésnek a szociolingvisztikai variációban (variabilitásban/változatosságban) történő kezelését illetően az elemzői gyakorlatok három hullámát különíti el. A variációs vizsgálatok első hulláma széles összefüggéseket mutatott ki a nyelvi változók és olyan makroszociológiai kategóriák között, mint a társadalmi-gazdasági osztály, a nem, az etnikum és az életkor. A második hullám már etnográfiai módszereket használt, hogy feltárja azokat a helyi kategóriákat és konfigurációkat, amelyek ezekben a tágabb kategóriákban élnek, illetve azokat alkotják. A variáció ugyanakkor mindkét hullámban a társadalmi kategóriákat jelölte ki. A harmadik hullám keretében, amely Eckert (2018: xi) meghatározása szerint „egy olyan elméleti perspektíva, amely a variáció jelentését a maga teljes dinamizmusával és határozatlanságával értelmezve állítja az elemzés középpontjába", (a) a variáció robusztus társadalmi szemiotikai rendszert alkot, amely potenciálisan kifejezi az adott közösség társadalmi vonatkozásainak teljes körét; (b) a változók jelentése nincs meghatározva, a stílusok kontextusában/kontextusából nyerhető ki, és (c) a variáció nem egyszerűen tükrözi, hanem felépíti a társadalmi jelentést és ezáltal a társadalmi változások egyik felhajtóereje (vö. Eckert 2012: 87). Ezt támogatják a nyelvészeti antropológiai munkák, különösen az indexikalitás (Silverstein 2003) és a regisztrálás (Agha 2003, 2007; Johnstone 2010, 2013) folyamatának megközelítései. Amint Gal (2018: 105) több munkájában is kiemeli, a nyelvi formák olyan jelek, amelyek a beszélőről és a beszédről idéznek fel előfeltevéseket, s korrekcióra, illetve beszélő- és beszédtípusokra vonatkozó normatív állítások megtételére ösztönöznek. Más módszertani keretben végzett kutatások is igazolják, hogy a társadalmi érték társítása bizonyos – például helyhez

kapcsolt – nyelvi formákhoz hozzájárul a helyi beszélők körében ahhoz, hogy ezek a formák számukra szaliens változókká váljanak (Jensen, 2016: 3; Kerswill–Williams 2002; vö. Borbély 2021: 208).

3. A kutatás előkészítése és céljai

A BUSZI általános elméleti és módszertani megformálása a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében több szinten történt (vö. Kontra 2021b: 20). A kutatás előkészítésében kiindulópontot nyújtottak a pesti nyelvről és a városi népnyelvről szóló kutatások (pl. Bárczi 1932/1980, 1941/1980; G. Varga 1968). 1986–1987 között előzetes tanulmányok készültek a kutatás témáiban. A vizsgálati eszközök első változata a BUSZI-1, majd a próbainterjúk tapasztalatait hasznosító következő változat a BUSZI-2 volt. Ezeket Kassai Ilona, Balogh Lajos, Szende Tamás, Wacha Imre és mások javaslatai alapján Kontra Miklós állította össze (lásd pl. Kontra 1987). Az előkészítésben részt vevő kutatók mellett a vizsgálat résztvevői a terepmunkások, akiket egy tanfolyamon „képeztek ki".[2] A BUSZI-2 1987-ben egy 50 fős kvótamintával készült, magában foglalva 10 tanárt, 10 egyetemistát, 10 bolti eladót, 10 gyári munkást és 10 szakmunkástanulót. Az 1988–1989-ben készült BUSZI-3 és BUSZI-4 kétszáz adatközlője a fővárosi lakosság reprezentatív mintáját alkotta életkor, nem és iskolázottság tekintetében.[3] A 2009. év végére befejeződött a BUSZI-2 50 interjú végső, lejegyzett és kétszeresen ellenőrzött számítógépen rögzített változata. 2011–2012-ben készült a BUSZI-2 kutathatóságához elengedhetetlen anonimizálás, az adatközlőkre vonatkozó érzékeny adatok törlése. 2023-ban a Nyelvtudományi Kutatóközpont számítógépének adatbázisai segítségével kutathatók a lejegyzett BUSZI-2 interjúk irányított beszélgetései (268 000 szövegszó) és a tesztek kódolt adatai (33 850 item[4] és 2720 szöveges rekord). (További információ az alábbi linken található: http://buszi.nytud.hu/kutatni-szeretnem-a-buszi-t.) Emellett megtalálhatók az eredeti, magnószalagon rögzített BUSZI-2-3-4 interjúk, valamint BUSZI-2 interjúk digitalizált változatai.

Nyelvi és társadalmi összetételének sokszínűsége miatt a magyar főváros kiváló terepe a szociolingvisztikai vizsgálatoknak (vö. G. Varga 1968; Kontra szerk. 2003). A vizsgálat fő céljai a következők voltak: az eddigi írott korpuszokon vagy egy-két nyelvész intuícióin alapuló leírások módosítása, kiegészítése jelentős mennyiségű nyelvi korpusz elemzése, valamint a nyelvhasználat kísérletes vizsgálata (elicitáció) révén; a szociológiailag minél pontosabban leírt, különböző budapesti társadalmi rétegek, csoportok eltérő nyelvhasználatának vizsgálata; a stílusok vizsgálata, vagyis a beszélőknek a saját beszédüket kísérő figyelmük nagyságától függő változatok leírása; olyan adatok felvétele, amelyek lehetővé teszik bizonyos nyelvi változások vizsgálatát, ha

[2] Egy BUSZI-terepmunkás, aki 100 interjút készített, megállapította, hogy 20 éves szociológiai interjúzási tapasztalattal a háta mögött, egyetlen olyan kutatást sem látott, amelyik így meg lett volna szervezve (Kontra 2021b: 28).

[3] 1990–1992 között a projekt keretében tapasztalt külföldi kutatók (Wolfgang Dressler, Robert Ilson és John Baugh) előadásokat tartottak, és konzultáltak a projekt tagjaival.

hasonló adatfelvételek készülnek 10−20−30 év múlva (Kontra 2021b: 21). A BUSZI-ban feldolgozott nyelvi változók ismert szaliens változók: hangtani változatok, mint például az *affrikálódás,* az *l-kiesés,* az *injekció ~ inekció* stb.; alaktani változók, mint például a *nákolás,* a *suksükölés,* az *ikes ragozás* stb.; mondattaniak, mint például az *-e kérdőszócska helye, ami* és *amely* stb.; lexikaiak, mint például *felolt ~ felgyújt;* továbbá az irányított társalgási modulok egy része, az életrajzitól a nyelvi vélekedésekig terjed (lásd részletesebben Váradi 2003: 346–350, 2021: 91–96).

Itt – előrefutva a kutatói gyakorlatok láncolatában a feldolgozásig − felidézzük Bartha–Hámori (2010, 2012, 2021) tanulmányait, amelyek a szociolingvisztikai stílusmegközelítések[4] közül mutatnak be néhányat. A stílusnak tág értelmezéséből indulnak ki, stíluson a nyelvhasználati módot értve, amely a társas jelentés létrehozásában szerepet kap (vö. Rickford–Eckert 2001: 1; Coupland 2007: I; Selting 2008: 1039; Bartha–Hámori 2010: 305, 2021: 273). Elemzésükből kiderült, hogy a BUSZI-2 korpusz nem csupán azoknak a nyelvi változóknak és jelenségeknek a vizsgálatára alkalmas, amelyeket a tervezésekor megfogalmaztak, hanem a szociolingvisztika társas konstruktivista elméleti keretéhez is hasznos nyelvi adatbázist szolgáltat. Ezek a megállapítások is igazolják, hogy a labovi SZI mint kutatási módszer kiállta az idők próbáját, hatását további magyar(országi) − sőt nem csupán egynyelvű közösségekben végzett − kutatások is igazolják. A Szögedi Szociolingvisztikai Interjú (SZÖSZI) projektben 165 SZI készült (Kontra–Németh–Sinkovics 2016). Bartha Csilla 1994-ben öt hónapos terepmunkát végzett New Brunswickban a résztvevő megfigyelés és a hálózati elemzés módszereit a SZI technikájával ötvözve (2002: 122). Az elmúlt három évtizedben az USA-ba költözött magyarokkal 2016-ban készültek − a szociolingvisztikai módszereket követő − félig strukturált életútinterjúk (Szabó 2018). A kétegyházi románok közösségében végzett longitudinális kutatás (1990–2021) adatgyűjtési módszerei a rögzített SZI-k voltak, a település módszeres megfigyelése mellett (Borbély 2014: 160–161). Szintén összetett módszerrel készültek SZI-k az északi-sarkvidéki városi környezetben élő őshonos kisebbségekről (pl. dolgán, nganaszan, nyenyec) (pl. Várnai 2021).

4. Az interjúzás mint összetett kutatói gyakorlat

A BUSZI-terepmunka összetett beszélői gyakorlatot takar a terepmunkás (t = TM) és az adatközlő (a = AK) közreműködésével, és az interjúk egyúttal nézeteket, értékeket, ideológiákat és beállítódásokat tükröző kortörténeti[5] gyűjteménynek is tekinthetők. Az interjú készítése az elejétől a végéig alkotó tevékenység (Briggs 1986), végrehajtott projektaktivitások (Bangerter–Clark 2003) sorozata, különböző műfajokat, szövegeket

[4] A stílus kognitív stilisztikai megközelítéseire lásd Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor (2012) által szerkesztett kötet tanulmányait.

[5] Gondoljunk például a szóelicitációs feladat egyik mondatára:
„A Földön már több mint öt milliárd _____ él" (Kontra–Borbély 2010: 73), miközben napjainkban ez a szám 8 milliárd lett.

dinamikusan egymásba ágyazó és kontextualizáló[6] gyakorlat (műveletek sora), amelynek folyamatát a felek ugyan tipikusan nem szimmetrikusan (Briggs 1999), mégis egymásra hatva, dinamikusan alakítják. Az interjú sikeres megvalósításához a TM számos társas viselkedési, konverzációs és metapragmatikai stratégiát alkalmaz, amelyek jellegzetes stílusalakítási megoldásokkal járnak. A cél, melynek eléréséhez a TM a formális interjúkénál jóval szabadabb és szélesebb „interakciós repertoárt" mozgósíthat (vö. Briggs 1999), ismert: minden annak érdekében történik, hogy az AK-val közösen egy olyan diskurzust hozzanak létre, amelyben az AK stílusváltozatainak minél szélesebb spektruma aktiválódik. A BUSZI munkálataiban az interjú műfaji keretének kontinuumán természetesen e kölcsönösségre épülő egyezkedő társas cselekvés inherens részeként kezelendő TM interjúbeli aktív diskurzusszervező és stílusalakító tevékenysége. A labovi szociolingvisztikai interjúval mint kutatási módszerrel, adatgyűjtési eszközzel és elemezhető forrással kapcsolatban számos kritikai kérdés fogalmazódott meg a stílus értelmezéséről, a kutatási kontextusnak az adatok gyűjtésében és elemzésében betöltött szerepéről, a kutató/terepmunkás és az interjúalany közötti kölcsönhatásokról, valamint az értelmezési folyamat természetéről, amely aspektusokra a klasszikus vizsgálatok kevéssé fókuszáltak (lásd De Fina–Perrino 2011: 4–6). Az interjú transzkripciója alapján az interjúkészítés módszereit ismertetve mi azonban abból indulunk ki, hogy 1) az interjú olyan, a beszélgetőtársak (interjúalany és terepmunkás) által közösen létrehozott diskurzus, amely legitim, komplex vizsgálatokra alkalmas nemcsak e műfaj mint kommunikációs esemény tulajdonságainak, hanem a társas jelentések kialakításában szerepet játszó metakommunikációs stratégiák és elvek szélesebb kontextusba ágyazódó megértéséhez is; 2) stílusmunka[7] minden, ami egy adott beszélgetésben elhangzik, ahogyan elhangzik, illetve ahogyan a társas jelentés konstruálódik. Irányadónak tartjuk Bartha–Hámori BUSZI-elemzésének egyik következtetését is: a stílust és annak változását nem eleve adott társadalmi tényezők vagy a diskurzus egyes témái határozzák meg önmagukban, hanem a beszélőnek az adott helyzetben, az adott téma kapcsán választott önmegjelenítési, a diskurzusbeli identitását és a beszédpartnerrel való viszonyát alakító, aktív stratégiája (Bartha–Hámori 2010: 316–7, 2021: 288; lásd még Hámori 2012).

A BUSZI-interjúzás (vö. Borbély–Bartha 2021) stratégiáinak és ezek stilisztikai jellegzetességeinek illusztrálására a B7313 interjúból[8] idézünk egy beszélgetésrészletet, egy példát a társadalmi tényezők képiségére, a sztereotípiák megjelenésére a beszédstílusban. A diskurzusokra irányuló interakcionális szociolingvisztikai, pragmatikai stb. kutatásokból régóta nyilvánvaló, hogy a felek a személyes, társadalmi és társas szerepeikhez, beállítódásaikhoz stb. kapcsolódó tényezőket interjúhelyzetben is megjelenítik, így az AK és a TM a beszélgetésben folyamatos és egyezkedő identitásgyakorlatokat is végez (Bucholtz–Hall 2005), amelynek komponensei a társalgás

[6] A fogalom és a folyamat értelmezéseire és változatos elemzési lehetőségeire legújabban magyarul lásd Laczkó–Tátrai (szerk. 2019) írásait.

[7] A stílusváltás tipikus jelzései az interjúkban a mennyiségi és minőségi mutatók változásával érhetők tetten.

[8] Az interjú 1987. 11. 26-án – 35 éve – készült. AK egy húszas éveiben járó nő, bolti eladó és TM Kassai Ilona (1945–2020) nyelvész és egyetemi oktató volt.

különböző pontjain előtérbe vagy háttérbe kerülhetnek. A beszélgetésrészletből „látszik", ahogyan a TM nyilvánvalóvá teszi a lakás dekorációján (tárgyaira való reflektáláson) keresztül az AK (voltaképpen szülei) egy bizonyos társadalmi csoportba helyezését (lásd nyelvi tájkép). A mini alkoholos üvegek gyűjtése az interjú korszakára jellemző szokás (585. forduló[9] szerint: az 1970-es évekre), amely egy bizonyos réteghez, semmiképpen nem a társadalom teljes spektrumához vagy bizonyos műveltségi szinthez köthető. A TM a lakás e jellegzetességéről beszélgetést kezdeményezve, a diskurzusban nyelvileg kidolgozva „láttatja" az AK (általa megkonstruált) társadalmi rétegét: egy társadalmi réteg, csoport a tárgyak által,[10] azokra mutatva reprezentálódnak. Ma már megfejthetetlen s az így kibővíthető elemzési dimenziók szempontjából talán nem is elsődleges, vajon mennyire volt mindez tudatos stratégia a TM részéről, vagy csupán egy „lakásban heverő témát" vett fel, amelynek célja és eredménye az AK saját beszédére fordított figyelmének elterelése. A rövid kérdésre[11] (584.) az AK belekezd a mini üvegekről szóló narratívába, stílust vált. A TM bevezetett témája az AK oldalán a kutatási cél szempontjából is eredménnyel járt: közlékeny, fesztelenebb stílusát olyan hangtani jelenségek igazolják, mint a hangkiesések (585., 587. etc.), az *asziszi, asszem* diskurzusjelölő (589. és 593.), a nevetés[12] (583. és 589.), az átfedő beszéd (590–592., 596–600. és 602–607.). A mini alkoholos üveg témája ugyanakkor a TM és az AK között meglévő társadalmi különbségek két beszédforduló alatt zajló (604–607.) megkonstruálásában is szerepet játszik: a mini alkoholos üveget a TM külföldre (604.) viszi (azaz jár külföldre), AK-nak (és családjának) külföldről (607.) hozzák (azaz nem jár/járnak külföldre). Az iménti különbségek lexikai/szemantikai/szemiotikai szinten is tetten érhetők: szimbólum vs. Cézár (604. és 609.), az alkohol mennyiségi és minőségi mutatóihoz való eltérő viszonyulással. A TM-nél az alkohol csak szimbólum, mivel társadalmilag elítélendő az alkohol nagy mennyisége. A Cézár konyak[13] viszont – ezzel ellentétben – egy áhított minőségi terméket szimbolizál, még ha egy miniüvegnyi mennyiségben is.

---

[9] A továbbiakban csak a lejegyzett fordulók sorszámára utalunk, ha a nyelvi adat a beszélgetésrészletben megtalálható.

[10] Lásd például Gal 2017 elemzését a porcelánról az indexikalitás, regiszterképzés és a különbségtétel viszonyrendszerében.

[11] A kérdés- és felelettípusokról a spontán beszédben lásd például Keszler (2009) tanulmányát.

[12] Hámori (2017) egyik előadásában a nevetést kognitív pragmatikai keretben vizsgálva három fő funkcionális szerepe mentén mutatja be – BUSZI-interjúkból is példákat hozva – annak háttércsatornajelzésként, kontextualizációs utasításként, valamint a perspektivizáció eszközeként azonosított típusait (lásd még Hámori 2014).

[13] A legvágyottabb „nyugati" fogyasztási cikkek között szerepelt a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben a jugoszláv Cézár konyak, továbbá a Coca-Cola, a Fa szappan és a Levi's farmer (vö. László 2011).

Beszélgetésrészlet: a partnerek társadalmi csoportba történő behelyezése[14]

582. t: És ez az italgyűjtemény, amit én közbe<n> néztem, miközben maga do<:><l>gozott a ■ *tesztekkel*

583. a: *[nevet]*

584. t: Ez kié?

585. a: Hát ez egy olyannn... Anyu kezdte e<l> gyűjteni má legalább o<l>an tizenvalahány tizenhárom, tizennégy éve körülbelü<l>. ■ Szova ez senkié lényegébe<n>, mert senki nem issza meg,

586. t: Mhm.

587. a: ■ ezeket csak anyu gyűjtötte hobbiból, mer<t> úgy tetsze<t>tek neki ezek a kis üvegek. Szova senkié.

588. t: Mhm.

589. a: Csak csaló, mert ö szerintem [nevetve] mindenki asziszi, hogy tttöbb üveg van, duplája, de ■ egy üvegfal van.

590. t: Igen? Aha? *Tényleg Z Z*.

591. a: *És és így, így so=* nagyon soknak tűnik, *úgy az*

592. t: *Igen*.

593. a: üvegfal kétszeresét mutatja. ■ Elég sok van, deee ■ az üvegfal asszem még kétszer annyi.

594. t: És öööö került a munkahelyéről is ide, ilyen apró üveg?

595. a: Nem. Nem, mostanába<n> nemigen lehet kapni. Nagyon ritka, ■ szova amit lehet kapni, az nekünk má nagyon régóta itt van.

[14] A beszélgetésrészletben használt jelek magyarázata: ■ szünet; *Ja.* átfedő beszéd/együttbeszélés; Z érthetetlen szövegrész; <:> hangzónyújtás; <l> hangzókiesés; [nevet] a lejegyző-nyelvész megjegyzése; ö rövid, öööö hosszú hezitáció; so= befejezetlen szókezdés stb. Jelezve volt az interjú kazettáinak a sorszáma, oldala és az interjú kezdetétől eltelt idő állása percben és másodpercben (pl. 589./2b1600). Az interjú átiratában a fordulókat folyamatos, 1–1160. sorszámmal láttuk el a tanulmány szövegbeli utalásainak azonosíthatósága érdekében.

596. t: De tényleg, miért is szüntették *meg Z*?

597. a: *Nem tudom*. Nem tudom és nem nem tom mér<t> szüntették meg, szerintem nagyon drága, ahhoz képest, mer<t> egy ilyen tizenkilenc-húsz forintok. Szova*annyit*

598. t: *Igen*.

599. a: nem ér *meg*.

600. t: *Nem* ér meg. Nem.

601. a: Régen meg ezek pár forintos dolgok voltak, és nagyon sokféle volt. Most má nincsen,

602. t: *Én úgy*

603. a: *szerintem*.

604. t: külföldre vittem ajándékba, mutatóba, ésss öööö azzal adtam át, hogy ez inkább szimbólum, mint ital, *mert*

605. a: *Mhm*.

606. t: alig van benne valami, tényleg *csak hát Z*.

607. a: *Nekünk is ■ inkább kül*földről jöttek sok

608. t: Mhm.

609. a: ilyen. ■ Az a Cézár is, az a kisüveg.

610. t: Igen.

611. a: Szova ami szép, tényleg, *nem az a ■ ja Z*.

Összességében megállapítható, hogy a TM és az AK mint az interjú résztvevői/megvalósítói együttműködésük, egyezkedő és dinamikusan változó interakciós és kontextuális szerepeik, diskurzusalakító tevékenységük folyamán együttesen teremtik meg azt a SZI-t, amelyben ugyanakkor a felek jól azonosítható, minőségi és mennyiségi tekintetben elkülöníthető stilisztikai mintázatokat is mutatnak.

5. A lejegyzés és kódolás mint elmélet és gyakorlat – átiratok mint metakorpusz

A terepmunka befejeztével elkezdődhetett az adatok számítógépes rögzítése (vö. Borbély–Bartha 2021). E munkafázis folyamatos menedzselése értekezleteken történt. Ezek emlékeztetői jól mutatják azt a szerteágazó kiegészítő munkát, amelyet a lejegyző nyelvészeknek el kellett végezniük. Ezek a járulékos munkálatok mind gyakorlati, mind elméleti tekintetben lényegesek voltak. Egyfelől precízen össze kellett fogni a feladatokat, állandóan követni a logikus változásokat és a gördülékeny előrehaladást segíteni. Másfelől fontos azt is kiemelni, hogy az előzetesen kialakított, elsődlegesen a beszédbeli variabilitásra és a stílusváltozatokra fókuszáló lejegyzési konvenció finomítása és véglegesítése közösen, a lejegyzést végző nyelvészek reflexióinak, a próbaverziók készítése során szerzett tapasztalatainak, a diskurzus- és konverzációelemzés szakirodalmában való tájékozódásuk eredményeinek és a közben felmerülő, magára a diskurzusra is egyre jobban kiterjedő kutatási kérdéseknek a folyamatos egyeztetésével és konszenzusos beépítésével történt. A terepmunka alatt orsós magnószalagra rögzített interjúk magnókazettákra lettek másolva, és ezek szolgáltak a lejegyzés alapjául (vö. Borbély–Bartha 2021: 129–136). A számítógépes lejegyzés pedálos magnóval történt. A lejegyzett interjú, más szóval transzkripció archiválása a számítógépen kívül nagy, majd kicsi floppylemezen, ezután CD-n, végül egy nagy kapacitású intézeti szerveren történt. Az 1990-es évek elején rendelkezésre álló számítógépek és számítógépes programok, felhasználása és kezelése nem volt zökkenőmentes.[15] A rögzítéshez felhasznált számítógépes programok a számítástechnikai változásokkal lépést tartva idővel cserélődtek. A lejegyző-nyelvész aspektusából ez azzal járt, hogy a rutinszerűen használt régi lejegyzőprogram helyett egy újnak a működését kellett megtanulni, valamint a már lejegyzett adatokat át kellett konvertálni, ami adatok elvesztésével és egyéb előre nem látott problémák megjelenésével járt együtt. A modulokra épülő irányított beszélgetésekhez a Kedit, majd a Word, a tesztekhez a dBase, majd a FoxPro adatrögzítő programok kerültek felhasználásra (vö. Váradi 2003/2021). A hanganyag tárolásán és a transzkripció archiválásán túlmenően a lejegyzés menetének az adminisztrálása egy harmadik feladat volt. El kellett készíteni egy olyan rendszert, amely segített nyomon követni a lejegyzés és ellenőrzés állását. Idővel ez az interjúk CD-másolásának pontos dokumentálásával is kibővült. Az interjúk lejegyzése és első ellenőrzése, összesen hat lejegyző-nyelvész munkájaként 2002. december 19-én befejeződött. Az interjúk második ellenőrzését immár két lejegyző-nyelvész végezte 2006-ban és 2007-ben, akik végül együtt a teljes lejegyzésnek a 88%-át készítették el. A hat lejegyző-nyelvész magyar és/vagy nyelvszakot végzett kutató volt. A lejegyzést és kódolást egy tanfolyamon tanulták meg. A transzkripciós munkálatok elsődleges szempontja a vizsgált nyelvi jelenségek szakszerű rögzítése, kódolása, vagyis a nyelvészeti minőségbiztosítás, ezért végezték a lejegyzést és kódolást nyelvészek. Mivel a magyar beszélt nyelvi interakciók elemzésre alkalmas korpuszának kialakítását tekintve a BUSZI volt az első, hazai

[15] A „Lefagyott a gépem!" felkiáltás abban az időben megszokott volt, ma már történelem.

előzmények nélküli vállalkozás, elengedhetetlen volt a nemzetközi diskurzus- és társalgáselemzési, valamint etnográfiai, interakcionális szakirodalomban akkor elérhető elméleti és módszertani (lásd pl. Hymes 1964; Sacks et al. 1974; Ochs 1979; Gumperz 1982; Schiffrin 1987, 1994; Du Bois 1991; Gumperz–Berenz 1992) ismeretek folyamatos tanulmányozása és gyakorlatba történő beépítése is, ami ugyancsak a nyelvész általi lejegyzés mellett szólt.

Egy SZI számítógépes rögzítése két részből állt: az irányított beszélgetések lejegyzéséből és kódolásából (lásd a fenti interjúrészletet), valamint a tesztadatok kódolt adatrögzítéséből (lásd Kontra–Borbély 2010). Így az AK-kal készült interjúk irányított beszélgetéseiből és az interjúk tesztjeinek válaszaiból két külön nyelvi alkorpusz került kialakításra. Egy emlékeztető szerint 1991. október 14-től az ellenőrzött irányított beszélgetéseknél egy úgynevezett kompozit átiratot fogadunk el: vagyis kétes esetekben, amikor a lejegyző és az ellenőr között nincs konszenzus, mindkettőjük javaslatának szerepelnie kell a végleges transzkripcióban ferde vonallal (pl. *hát nem / há<t> de m*). Az első ellenőrzés befejezésekor ezért a transzkripció még nem volt végleges. Ezt követően került sor a második ellenőrzésre, amikor a második ellenőr a két javaslat közül egyet választott, ritkán egy harmadik megoldás mellett döntött.[16]

A BUSZI-2 társalgások átírási munkálatainak kezdetétől fogva az egyik legnagyobb dilemmának számított és voltaképpen több tekintetben számít még ma is, az új nyelvtechnológiai eljárásokra és automatizált, mesterségesintelligencia-megoldásokra épülő korpuszmunkálatok során: visszaadható-e, s ha igen, miként és milyen mértékben a beszéd, a magnetofonra (újabban a videóra is) rögzített interakció a nyelvészeti átirat segítségével? A tanszkripciók – egységesített elveik ellenére – a lejegyzőként és lejegyzők közötti változatos, többszólamú és sokdimenziós viszonyulások és értelmezések diszkurzív hálózataiként is jellemezhetők, a felhasználói oldalon pedig még nagyobb és még komplexebb e változatosság. Szemléletes és talán korántsem tűnik távolinak a párhuzam, miszerint a zeneszerző kottába rögzített szimfóniája is számos előadói interpretációt eredményezhet. Miként van ez az átirattal? Reprodukálható-e vagy pontosabban miként reprezentálódik a transzkripcióban és általa az elhangzott beszélgetés?

Túllépve az etnometodológia és a korai társalgáselemzés szűkebb, technikai értelmezésein, a múlt század hetvenes éveinek második felétől kezdve e kérdést kutatók sora kísérelte meg új nézőpontokból és irányultságokkal megközelíteni (vö. pl. Ochs 1979; Du Bois 1991; Lapadat–Lindsay 1999; Bucholtz 2007; Koven 2014). Egyetérthetünk Du Bois-val (1991: 75), aki kiemeli, hogy a lejegyzést sokan technikai tevékenységnek gondolják, ami nem több, mint szükséges eszköz a valóban értékes végtermékek előállításához. Valójában azonban a lejegyzést végző gyakorló szakemberek számára a folyamat maga is rendkívüli lehetőségeket kínál. A lejegyző-nyelvész munkája közben az adatokkal való intenzív és „intim" kapcsolatával olyan tudást, érzékenységet fejleszthet ki, amely új elméleti meglátásokra és új kutatási

[16] Esetenként, amikor a két lejegyző-nyelvész percepciós ítéletei továbbra is eltértek egymástól az első ellenőrzés után, akkor a második ellenőrzéskor (2007–2008-ban) a kutatás vezetője, Kontra Miklós volt hivatva dönteni a két változat között.

irányokban új vizsgálati kérdések megfogalmazására, egyben nagy fokú kritikai reflexivitásra sarkallja (lásd még pl. Ilson 1991).

A szociolingvisztikai terepmunka, a lejegyzés és a kódolás ismertetésekor célunk annak bemutatása volt, hogy a múlt század utolsó két évtizedétől egészen a 21. század első évtizedéig tartó nyelvi adatgyűjtés és -rögzítés milyen beszélői és kutatói feladatokkal járt, és hogy e munka eredményeként létrejött nyelvi korpusz miért minősíthető megbízható – az interjú keretének műfaji lehetőségeit messzemenően és rugalmasan kiaknázó, interakcionális vizsgálatokat lehetővé tevő – beszélt nyelvi forrásnak.

6. Kitekintés

A BUSZI beszélt nyelvi korpusz egyedülálló értéket képvisel, mivel a múlt század végére jellemző magyar nyelvhasználat lenyomatait őrzi. Nagy mennyiségű minőségi adatai gondos archiválással akár egy évszázad múltán is kutathatók lehetnek. Pontosan leírt kutatási módszertana esélyt nyújt a felmérés megismétlésére, a nyelvi változásnak akár évszázados valós adatokon nyugvó kutatására.

Coupland megfogalmazásában:

> Amikor a figyelem a változatos beszédformákon van, a gyakorlati (értsd a társadalmi gyakorlat aspektusából kiinduló) perspektíva – ahelyett, hogy ezeket csupán a beszélők attribútumaként vagy egy csoportra jellemző tendenciaként mutatná be – arra irányul, hogy a változatosság hogyan hordozza a jelentést, és hogyan ágyazódik be a társas interakcióba. Segít megválaszolni azt a régi szociolingvisztikai kérdést, hogy miért létezik változatosság. A legtömörebb válasz erre az, hogy társadalmi jelentést adjon a diskurzusnak (2007: 178).

A BUSZI megtervezése óta a nyelvi változatosság kvantitatív vizsgálataitól az etnográfiai, kritikai megközelítésekig a szociolingvisztika elméleti és módszertani irányait tekintve is komoly változásokon ment keresztül, miközben a nyelv fogalmáról alkotott kép is jelentősen átalakult. Az érdeklődés fokozatosan áthelyeződött a társadalmi jelentések, köztük a társadalmi különbségek megkonstruálásának a folyamatára és szereplőire. A variációs kutatások fejlődésének harmadik hullámában a vizsgálatok a jelentést nem az egyes változók felől, hanem sokkal inkább a stilisztikai gyakorlatban értelmezik (Eckert 2018: xi), ahol az interakciós lépések és az identitásokat jelző egyezkedések következményekkel járnak a beszélgetés résztvevőinek nyelvi és diskurzív választásaiban (De Fina–Perrino 2011: 5). Ahogyan a B7313-as interjú beszélgetésrészlete mutatja, a budapesti beszédkorpusz ilyen típusú elemzésekre is alkalmas.

A BUSZI kutatás eddig is jelentős szakmai figyelmet kapott, és ez nagymértékben a BUSZI-könyv megjelenésének is köszönhető. Ezt sokrétű és elemző recenziók is igazolják (lásd pl. Andor 2022; Berán 2022; Huber 2022; Huszár 2022; Kiss 2022; Markó 2021). Fontos, hogy a szakmai közönségen túl a nem nyelvész olvasókhoz is eljussanak a kutatás eredményei: a tőlük nyert adatokról szóló elemzések váljanak

számukra is hasznosíthatókká. Mindezt a szociolingvisztikai kutatások gyakorlatában a kutatók által folyamatosan megfogalmazódó etikai elvek is erősítik: a tévedések korrigálásának elve, az adósság elve (Labov 1982: 172–173; idézi Kontra 2010: 141–142), a hála elve (Wolfram 1993: 227–228, 2002: 126), illetve a felelős nyelvészet (Kontra 2019), valamint a bevonódás (Bartha–Holecz 2017), a részvételiség és együttműködés (Lajos 2016; Heltai 2021; Bodó et al. 2022), valamint a folyamatos kritikai (ön)reflexivitás (Bucholtz 2003; Salö 2017; Heller et al. 2018) megkerülhetetlensége. A nem nyelvész olvasóktól kapott visszajelzésekből – egyelőre – az szűrhető le, hogy a BUSZI kutatási eredményeinek jelen formában történő leírása olyan szaknyelvi stílusban lett bemutatva, amely számukra alig vagy nehezen érthető. Célszerű lenne tehát az eredményeket ismeretterjesztő stílusban is közzétenni. A jelen írásban vázolt összetett és sokoldalú kutatói feladatok sora ennélfogva egy újabbal bővülhet.

Szakirodalom

Agha, Asif 2003. The social life of cultural value. *Language & Communication* 23: 213–273. https://doi.org/10.1016/S0271-5309(03)00012-0

Agha, Asif 2007. *Language and Social Relations.* Cambridge – New York: Cambridge University Press.

Andor, József 2022. *Studies on Budapest Speech, Based on the Budapest Sociolinguistic Interview. Acta Linguistica Academica* 69(3): 392−398. https://doi.org/10.1556/2062.2022.00549

Bangerter, Adrian – Clark, Herbert H. 2003. Navigating joint projects with dialogue. *Cognitive Science* 27: 195–225. https://doi.org/10.1207/s15516709cog2702_3

Bartha Csilla 2002. Nyelvhasználat, nyelvmegtartás, nyelvcsere amerikai magyar közösségekben. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 111–136.

Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. *Magyar Nyelvőr* 134: 298–321.

Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2021. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban: Nyelvi variabilitás és társasa jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában". In: Kontra Miklós – Borbély Anna (szerk.) 2021: 261–296.

Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2012. Stílus – interakció – diskurzus: Szociolingvisztikai szempontok és a beszédalkalmazkodás-elmélet lehetőségei a stílus vizsgálatában. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra, kulturális nyelvészet*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság. 191–197.

Bartha Csilla − Holecz Margit 2017. Esélyteremtés, kölcsönös bevonódás és a jelnyelvi sztenderdizáció dilemmája: A JelEsély projektum céljai, módszerei és eredményei. In: *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. 205−212.

Bárczi Géza 1932/1980. A „pesti nyelv". In: Papp László (szerk.): *A magyar nyelv múltja és jelene*. Budapest: Gondolat Kiadó. 237–279.

Bárczi Géza 1941/1980. A városi népnyelv kérdéséhez. In: Papp László (szerk.): *A magyar nyelv múltja és jelene*. Budapest: Gondolat Kiadó. 280–297.

Bell, Allan – Sharma, Devyani – David Britain 2016. Labov in sociolinguistics: An introduction. *Journal of Sociolinguistics* 20(4): 399–408. https://doi.org/10.1111/josl.12199

Berán Eszter 2022. Kontra, Miklós – Borbély, Anna (szerk.) (2021): *Tanulmányok a budapesti beszédről* – a *Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján. Magyar Pszichológiai Szemle* 77(4): 567–571. https://doi.org/10.1556/0016.2022.00032

Bodó, Csanád – Barabás, Blanka – Fazakas, Noémi – Gáspár, Judit – Jani-Demetriou, Bernadett – Laihonen, Petteri – Lajos, Veronika – Szabó, Gergely 2022. Participation in sociolinguistic research. *Language and Linguistics Compass* 16(4). https://doi.org/10.1111/lnc3.12451

Borbély Anna 2014. *Kétnyelvűség*. Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó.

Borbély Anna 2021. Két morfológiai változó variabilitásának statisztikai és szociokognitív elemzése a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú beszélt nyelvi korpuszban. In: Kontra Miklós − Borbély Anna (szerk.) 2021: 205–225.

Borbély Anna – Bartha Csilla 2021. Interjúzás, lejegyzés és kódolás a BUSZI-2-ben. In: Kontra Miklós − Borbély Anna (szerk.) 2021: 108–142.

Briggs, Charles L. 1986. *Learning How to Ask: A Sociolinguistic Appraisal of the Role of the Interview in Social Science Research*. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139165990

Briggs, Charles L. 1999. Interview. *Journal of Linguistic Anthropology* 9(1–2): 137–140. https://doi.org/10.1525/jlin.1999.9.1-2.137

Bucholtz, Mary 2003. Sociolinguistic nostalgia and the authentication of identity. *Journal of Sociolinguistics* 7(3): 398–416. https://doi.org/10.1111/1467-9481.00232

Bucholtz, Mary 2007. Variation in transcription. *Discourse Studies* 9(6): 784–808. https://doi.org/10.1177/1461445607082580

Bucholtz, Mary – Hall, Kira 2005. Identity and interaction: A sociocultural linguistic approach. *Discourse Studies* 7(4–5): 584–614. https://doi.org/10.1177/1461445605054407

Chambers, Jack 2017. William Labov: An appreciation. *Annual Review of Linguistics* 3(1): 1–23. https://doi.org/10.1146/annurev-linguistics-051216-040225

Coupland, Nikolas 2007. *Style.* Cambridge: Cambridge University Press.

De Fina, Anna − Sabina Perrino. 2011. Introduction: Interviews versus 'Natural' Contexts: A False Dilemma. *Language in Society* 40: 1–11. https://doi.org/10.1017/S0047404510000849

Du Bois, John W. 1991. Transcription design principles for spoken discourse research. *Pragmatics* 1(1): 71–106. https://doi.org/10.1075/prag.1.1.04boi

Eckert, Penelope 2012. Three waves of variation study. *Annual Review of Anthropology* 41: 87–100. https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-092611-145828

Eckert, Penelope 2018. *Meaning and Linguistic Variation. The Third Wave in Sociolinguistics.* Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781316403242

Gal, Susan 2016. Labov in anthropology. *Journal of Sociolinguistics* 20(4): 453–463. https://doi.org/10.1111/josl.12194

Gal, Susan 2017. Qualia as value and knowledge: Histories of European porcelain. *Signs and Society* 5(S1): 128–153. https://doi.org/10.1086/690108

Gal, Susan 2018. Registers in circulation: The social organization of interdiscursivity. *Sign and Society* 6(1): 1–24. https://doi.org/10.1086/694551

Gregg, R. J. 1984. *Final Report to the Social Sciences and Humanities Research Council of Canada on An Urban Dialect Survey of the English Spoken in Vancouver.* Vancouver: Linguistics Department – University of British Columbia.

Gumperz, John J. 1982. *Discourse Strategies*. Cambidge: Cambridge University Press.

Gumperz, John J. – Berenz, Norine 1992. Transcribing conversational exchanges. In: Edwards, Jane A. – Lampert, Martin D. (eds.): *Talking Data. A Handbook for the Transcription and Coding of Spoken Language.* Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Association. 91–122.

G. Varga Györgyi 1968. *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Hámori Ágnes 2012. „Tudunk mi normális hangnemben is társalogni": Stílus, személyesség és egyezkedés az internetes fórumokon folyó társalgásban. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői.* Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar. 223–261.

Hámori Ágnes 2014. Nevetés a társalgásban. In: Laczkó Krisztina − Tátrai Szilárd (szerk.): *Elmélet és módszer.* Budapest: Eötvös József Collegium. 105–130.

Hámori Ágnes 2017. A nevetés mint háttércsatorna-jelzés, kontextualizációs utasítás és a perspektivizáció eszköze. Előadás. *Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban* című konferencia. Szeged. 2017. ápr. 28.

Heller, Monica – Pietikäinen, Sari – Pujolar, Joan (eds.) 2018. *Critical Sociolinguistic Research Methods. Studying Language Issues That Matter.* London – New York: Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315739656

Heltai János Imre 2021. Szociolingvisztika és részvételiség. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 21(2): 21–34.

Hernández-Campoy, Juan Manuel 2016. *Sociolinguistic Styles*. Malden–Oxford–Chichester: John Wiley & Sons. https://doi.org/10.1002/9781118737606

Huber, Máté 2022. Tanulmányok a budapesti beszédről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján ("Studies on Budapest speech based on the Budapest Sociolinguistic Interview"). In: Kontra, Miklós – Anna, Borbély (eds.): *Hungarian Cultural Studies. e-Journal of the American Hungarian Educators Association* 15. Budapest: Gondolat Kiadó. https://doi.org/10.5195/ahea.2022.476

Huszár Ágnes 2022. Tanulmányok a budapesti beszédről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján. *BUKSZ* 34(1): 91−94.

Hymes, Dell 1964. Introduction: toward ethnographies of communication. *American Anthropologist* 66(6): 1–34. https://doi.org/10.1525/aa.1964.66.suppl_3.02a00010

Ilson, Robert 1991. *Assembling, Analysing and Using a Corpus of Authentic Language*. (A lecture given on the Survey of English Usage at the Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences on 2 September 1988). Transcribed and edited by Andrea Ágnes Reményi. (*Linguistica*, Series C, 4.) Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Jensen, Marie M. 2016. Linking place and mind: Localness as a factor in socio-cognitive salience. *Frontiers in Psychology* 7(29) July. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.01143

Johnstone, Barbara 2010. Indexing the local. In: Coupland, Nikolas (ed.): *Handbook of Language and Globalization*. Chichester: Wiley–Blackwell. 386–404. https://doi.org/10.1002/9781444324068.ch17

Johnstone, Barbara 2013. *Speaking Pittsburghese. The Story of a Dialect.* Oxford: /Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199945689.001.0001

Kerswill, Paul – Williams, Ann 2002. "Salience" as an explanatory factor in language change: Evidence from dialect levelling in urban England. In: Jones, Mari C. – Esch, Edith (eds.): *Language Change. The Interplay of Internal, External and* Extra-Linguistic Factors. Berlin: Mouton de Gruyter. 81–110. https://doi.org/10.1515/9783110892598.81

Keszler Borbála 2009. Kérdés- és felelettípusok a spontán beszédben. In: Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 13–20.

Kiparsky, Paul 2016. Labov, sound change, and phonological theory. *Journal of Sociolinguistics* 20: 464–488. https://doi.org/10.1111/josl.12196

Kiss Jenő 2022. Könyv a budapesti beszédről. *Magyar Tudomány* 183(2): 253–255. https://doi.org/10.1556/2065.183.2022.2.14

Kontra Miklós 1987. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi kutatócsoport, 1987 július. Sokszorosított anyag.

Kontra Miklós 2010. *Hasznos nyelvészet*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.

Kontra Miklós 2018. A 90 éves William Labov, a társadalmilag reális nyelvészet megalkotója. *Magyar Nyelv* 114: 1–22. https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2018.1.1

Kontra Miklós 2019. *Felelős nyelvészet*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Kontra Miklós 2021a. Bevezetés. In: Kontra Miklós − Borbély Anna (szerk.) 2021: 13−18.

Kontra Miklós 2021b. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú története. In: Kontra Miklós − Borbély Anna (szerk.) 2021: 19−41.

Kontra Miklós 2022. Hungarian Sociolinguistics in the Carpathian Basin, 1985−2022. *Hungarian Studies Yearbook* 4: 33−65. https://doi.org/10.2478/hsy-2022-0003

Kontra Miklós – Borbély Anna 2010. *A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI-2) egydimenziós tesztadatai*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Kutatócsoport.

Kontra Miklós − Németh Miklós − Sinkovics Balázs 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon*. Budapest: Osiris Kiadó.

Kontra Miklós – Borbély Anna (szerk.) 2021. *Tanulmányok a budapesti beszédről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Koven, Michèle 2014. Interviewing: Practice, ideology, genre, and intertextuality. *Annual Review of Anthropology* 43: 499–520. https://doi.org/10.1146/annurev-anthro-092412-155533

Labov, William 1966. *The Social Stratification of English in New York City.* Washington, DC: Center for Applied Linguistics.

Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Labov, William 1982. Objectivity and commitment in linguistic science: The case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11: 165–201. https://doi.org/10.1017/S0047404500009192

Labov, William 1984. Field methods of the project on linguistic change and variation. In: Baugh, John – Sherzer, Joel (eds.): *Language in Use. Readings in Sociolinguistics*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall. 28–53.

Labov, William 1988. A nyelvi változás és változatok: Egy kutatási program terepmunka-módszerei. *Szociológiai Figyelő* IV(4): 22–48.

Labov, William 1994. *Principles of Linguistic Change*. Volume 1*: Internal Factors*. Oxford: Blackwell.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.) 2019. *Kontextualizáció és metapragmatikai tudatosság*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium.

Lajos Veronika 2016. Részvétel és együttműködés: Fogalmak, dilemmák és értelmezések. *Replika* 100: 23–40.

Lapadat, Judith C. – Lindsay, Anne C. 1999. Transcription in research and practice: From standardization of technique to interpretive positionings. *Qualitative Inquiry* 5(1): 64–86. https://doi.org/10.1177/107780049900500104

László Éva Lilla 2011. Cézár konyak, Fa szappan és Levis: amikor ez jelezte a jólétet. *HVG* 2011. július 08. https://hvg.hu/kultura/20110708_vilagmarkak_coca_cola_levis_farmer (Letöltve: 2022. november 29.)

Markó Alexandra 2021. Kontra Miklós – Borbély Anna (szerk.): Tanulmányok a budapesti beszédről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 21/2. http://alkalmazottnyelvtudomany.hu/wordpress/wp-content/uploads/Marko_rec.docx.pdf (Letöltve: 2022. november 29.)

Meyerhoff, Miriam 2008. *Introducing Sociolinguistics*. London – New York: Routledge.

Ochs, Elinor 1979. Transcription as theory. In: Ochs, Elinor – Schieffelin, Bambi B. (eds.): *Developmental Pragmatics.* New York: Academic Press. 43–72.

Rickford, John R. – Eckert, Penelope 2001. Introduction. In: Eckert, Penelope – Rickford, John R. (eds.): 2001. *Style and Sociolinguistic Variation.* Cambridge: Cambridge University Press. 1–18. https://doi.org/10.1017/CBO9780511613258.001

Sacks, Harvey – Schegloff, Emanuel A. – Jefferson, Gail 1974. A simplest systematic for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50: 696–735. https://doi.org/10.1353/lan.1974.0010

Salö, Linus 2017. Sociolinguistics and epistemic reflexivity. *Working Papers in Urban Language and Literacies* 206: 1–20. https://doi.org/10.1007/978-3-319-58940-4_1

Schiffrin, Deborah 1987. *Discourse Markers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Schiffrin, Deborah 1994. *Approaches to Discourses*. Oxford: Blackwell.

Selting, Margret 2008. Interactional stylistics and style as a contextualization cue. In: Fix, Ulla – Gardt, Andreas – Knape, Joachim (eds.): *Rhetorik und Stilistik/Rhetoric*

and Stylistics. Halbband 1. Berlin – New York: De Gruyter. 1039–1053. https://doi.org/10.1515/9783110211405.5.1038
Silverstein, Michael 2003. Indexical order and the dialectics of sociolinguistic life. *Language & Communication* 23: 193–229. https://doi.org/10.1016/S0271-5309(03)00013-2
Szabó Gergely 2018. Migráció és többnyelvűség narratívái amerikai magyarok körében. *Magyar Nyelvőr* 142: 1–21.
Tagliamonte, Sali A. 2016. *Making Waves. The Story of Variationist Sociolinguistics.* Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1002/9781118455494
Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2012. *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok.* Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába.* Fordította Sándor Klára. Szeged: JGYTF Kiadó.
Váradi Tamás 2003/2021. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kontra Miklós – Borbély Anna (szerk.) 2021: 83–105.
Várnai Zsuzsa 2021. „Ki vagyok én?" Őslakos identitás sarkvidéki városi közösségekben: Szociolingvisztikai interjúk Dugyinkában I. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 21(1): 190–206.
Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó – Századvég Kiadó.
Wolfram, Walt 1993. Ethical considerations in language awareness programs. *Issues in Applied Linguistics* 4(2): 225–255. https://doi.org/10.5070/L442030813
Wolfram, Walt 2002. Language death and dying. In: Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.): *The Handbook of Language Variation and Change.* Malden, MA–Oxford–Garitón: Wiley–Blackwell. 764–768.

SUMMARY

Borbély, Anna – Bartha, Csilla

Speakers and researchers in the Budapest Sociolinguistic Interview

The first statement that Miklós Kontra (2021a: 13) considered important to make in the introduction to the book on the Budapest Sociolinguistic Interview project was: In Hungarian linguistics, no spoken language corpus of such a high standard as the one about which this book is about has been prepared before. This applies to both the speech recordings and the quality and quantity of the corpus-building work carried out. The aim of the article is to explain this statement showing the combined participants practices of the project.

Keywords: Hungarian spoken in Budapest, style, language corpus, participation in sociolinguistic research, transcription

Milyen az erdélyi, székely beszéd, Magyarországról hallgatva? Mi tetszhetett Karátson Gábornak benne?*

Kontra Miklós
kontram@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-9588-9575

1.

Granasztói Szilvia olyan feladatot adott nekem, amilyet soha senkitől nem kaptam még: írnám meg, milyen a székely beszéd, s mi tetszhetett benne Karátson Gábornak? Az első fele a kérésnek még hagyján. De hogy mi tetszhetett a székelyek beszédében Gábornak, azt csak találgatni lehet. Ami tehát itt következik, az színtiszta találgatás.

Tudjuk a Kossuth-díjas festőművész, író, környezetvédő (1935–2015) életrajzából, hogy 1956-tól kezdődően sokszor időzött Gyimesben és Székelyföldön, s nagyon tetszett neki az ottani beszéd.[1]

Mi szokott tetszeni valakinek? Az, amit nem ismer, ami szokatlan – akkor, ha ez a valami nem kártékony, veszélyes vagy rossz.

2. Hol beszélnek szépen?

Kezdjük a kérdések körbejárását azzal, hogy hol beszélnek szépen, sőt legszebben magyarul? Az 1990-es évek közepén a Kárpát-medencei magyarok szociolingvisztikai vizsgálatában 7 országban (köztük Magyarországon is) azt találtuk, hogy 846 adatközlőnk 31%-a szerint Erdélyben beszélik legszebben a magyart, Budapestről csak 26% gondolta ugyanezt (Péntek–Benő 2020: 253). A kolozsvári nyelvész Péntek János szerint ez az eredmény az erdélyi magyar nyelv mítoszával is összefügg:

> Erdélyről és az ott beszélt magyar nyelvről, nyelvjárásokról végletesek a vélemények. Van, aki romantikus nosztalgiával a balladák, a mesék, a mondák földjére gondol, és úgy véli, ott beszélnek a legszebben vagy a legízesebben magyarul. Ennek a vélekedésnek évszázadokra visszanyúló hagyománya van a nemzeti tudatban, és ma is táplálhatják a megejtően szép, még élő népköltészeti

---

* Ez a szöveg némileg módosított változata a Karátson Gábor Archívum és Kutatóműhely számára 2022 februárjában írt cikkemnek, amelyet Karátson özvegye, Granasztói Szilvia kérésére készítettem.

[1] A történeti Erdély határain belül két nyelvjárást határoznak meg: a mezőségit és a székelyt, részletesebben lásd Péntek–Benő (2020: 84–90).

szövegek, az élő nyelv némely táji változata, valamint az erdélyi, különösen a székely származású írók, költők jellegzetes nyelvi fordulatai, képei (Péntek–Benő 2020: 253).

Egy 2009-ben folytatott erdélyi reprezentatív kutatásból (N = 3293) azt tudtuk meg, hogy az erdélyi magyarok túlnyomó többsége szerint Erdélyben beszélnek legszebben magyarul, de az arányok attól is függenek, hogy az erdélyi válaszolók milyen nyelve(ke)t használnak otthon. Az otthon csak magyarul beszélőknek sokkal nagyobb aránya gondolja, hogy az erdélyi a legszebb magyar nyelv, mint azok, akik magyarok, de otthon csak románul beszélnek (1. ábra). Az eredmények jól megmutatják azt is, hogy az erdélyiek zöme szerint a budapesti beszéd nem szép.

A *Hol beszélnek legszebben magyarul?* kérdésre adott válaszok az otthon használt nyelv szerint, százalékban, N = 3293, *khi*-négyzet (f=4) = 67,604, *p* = 0,000

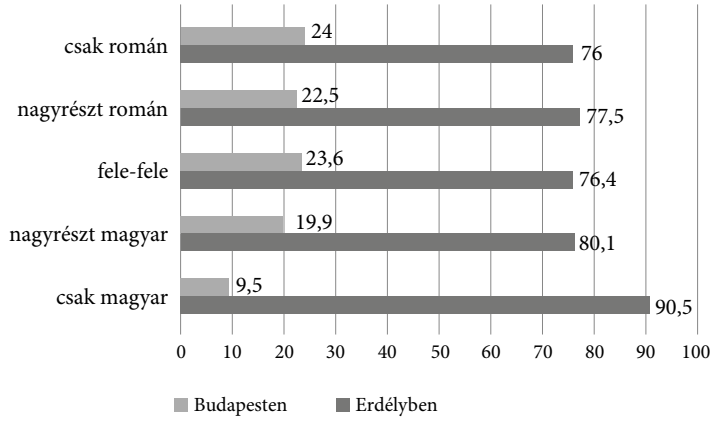

1. ábra. A *Hol beszélnek legszebben magyarul?* kérdésre adott válaszok megoszlása az otthon használt nyelv szerint (2009) (Péntek–Benő [2020: 256])

Végül még a szép erdélyi beszédről azt is megtudtuk 2009-ben, hogy a tömbrégiókban (például Székelyföldön) a magyarok 84%-a ítéli az erdélyi beszédet a legszebbnek, az átmeneti régiókban (pl. Maros vagy Bihar megyében) csak 70%-uk, s a szórvány régiókban (például Arad vagy Máramaros megyében) csak 60%-uk. Ezzel csak azt szeretném bemutatni, hogy az erdélyi magyarok magyar nyelvről szóló vélekedései is sokfélék, heterogének, miként a magyar beszédük is sokféle, heterogén.

3. Megjegyzések három szóról

Mindenki tudja, tudni véli, hogy Erdélyben beszélnek a legszebben magyarul, az ottani az igazi, ősi, szép magyar beszéd. Szép, mert igazi magyar szavakat használnak az ottaniak. Vagy nem? Melyik szó helyes – a *passzol* vagy a *találtat*? A gyerek az iskolában *másol* vagy *puskázik*?

A kétnyelvű magyarok kétnyelvűségüket sokszor átokként élik meg, amikor egynyelvű magyarországi magyarokkal beszélgetnek. Az utóbbiak ugyanis nem restek megszégyeníteni a határon túliakat, ha ők valamit másként mondanak, mint a magyarországiak. Például: 2001-ben készítettem egy interjút egy erdélyi leánnyal, aki a legnagyobb balatoni kempingben volt nyári szakmai gyakorlaton. Katinka akkor már hatodszor vagy hetedszer volt Magyarországon, először 10 évvel korábban, 13 évesen járt ott. Íme beszámolójának átirata:

> Na ez volt az egyik, amikor megjegyezték, hogy nem tudok magyarul. A másik meg, amikor a recepcióra kerültem, és kellett egyeztetni a vendégnek a foglalópapírján lévő adatokat a számítógépben megjelent adatokkal, mert ott már a vendégnek aaa ugyanazok az információk, amik a foglaláson, azok már megjelentek a számítógépbe és kellett egyeztetni. És én azt mondtam a, megkérdeztem a kolléganőtől újoncként ott, hogy hogy mit kell tenni, és azt mondtam, hogy hogy há kell *találtatni* akkor az adatokat, és aszongya, mi az, hogy *találtatni*? Kell *passzuljon*. Mondom, mi az, hogy *passzuljon*? Hát az nem magyar kifejezés. Az, hogy *találtatni*, az nem ideillő, sőt azt mondja ilyen nincs, az hogy *találni,* az olyan, hogy én megyek és találok egy tízforintost az úton, de hogy *találtatom* az adatokat… *passzolni*. Na és annyira magabiztosan mondta, hogy úgy olyan kisegérnek éreztem magam mellette. Pedig pedig nekem volt igazam. Tudom, hogy nekem volt igazam. Aztán még volt egy pár ilyen, de azok enyhébbek, meg lehet aztán már ilyen immunens lettem… (Kontra 2019: 210)

Ebben a történetben nem az az érdekes, hogy nyelvészeti szempontból kinek van igaza (bizonyos szempontból mindkettőjüknek igaza van), hanem az, ahogyan egyik magyar kioktatja a másikat.

Ha most azt kérdezem Olvasóimtól, hogy mit jelent a *tészta* szó, ha az olvasók magyarországiak, azt hihetik, hogy tréfálkozok. Ha erdélyiek, akkor esetleg tudják, hogy Magyarországon a *tészta* mást jelent, mint Erdélyben. Sántha Attila *Bühnagy székely szótárában* (2018) a 437. oldalon ezt az idézetet olvashatjuk egy régi cikkemből, ami az egykori chicagói *Szivárvány* folyóiratban jelent meg:

> De amikor 1987–88 táján tízezrével menekültek erdélyi magyarok Magyarországra, szinte kivétel nélkül mindegyikükről kiderült, hogy *nem tudnak elég jól magyarul.* Olyan szavakat, kifejezéseket is használtak, amelyeket a magyarországi emberek nem értettek, vagy félreértettek, esetenként elavultnak tartottak. A „legtisztább, romlatlan magyart" beszélők rosszul beszéltek magyarul. Az ő gyerekeik *alacsony jegyeket kaptak* az iskolában, a magyarországiak azonban *rossz jegyekkel* mentek haza. Ők egy *kazetofont* használtak akkor, amikor a magyarországiak *magnetofont.* A boltba küldött gyerek dolgavégezetlen tért haza, mert nem kapott *laskát,* mivel nem *tésztát* kért, ami érthető, hisz ki szokott *süteményt tenni a levesbe?!*

A szavakkal kapcsolatos harmadik példámat egykori józsefvárosi, József utcai otthonunkból veszem. Anyai nagyszüleim 1920-ban jöttek Budapestre Erdélyből, a háromszéki Zaboláról. Édesanyám 1926-ban már Pesten született. 1997 tavaszán (71 éves korában) egy nehéz pillanatban, amikor rosszul lett, és mentőt kellett hívni, így szólt édesapámhoz: *Gyuri, nem kapom a kendőt.*

Apám megértette a mondatot, odaadta a kendőt anyámnak. Rögtön tudta, hogy ilyet még sosem hallott tőle, s amikor később ezt elmesélte nekem, azt mondta: *érdekes, édesanyád mit mondott, mintha egy atavisztikus nyelvi elemet használt volna.* Nos, erre a nyelvész azt mondja, hogy mindenkinek van egy alapnyelve, amit legelőször tanult meg, amiben sosem hibázik, ami abszolút az övé. Erre „rárakódik", ehhez hozzáadódik néhány más, újabb nyelvváltozat, például az, amit az iskolában tanul meg valaki. Ez az alapnyelv akkor használatos, amikor valaki nagyon arra figyel, hogy mit mond, s nem arra, hogy hogyan beszél. Például, amikor egy megrázó történetet mesél el (mondjuk egy borzalmas balesetet, majdnem halálos végűt). – Szóval édesanyámból, miközben a mentőre vártak, „kiszakadt" az erdélyi alapnyelvi *kap* szó 'talál' jelentésben.

Vajon tetszettek Karátson Gábornak az olyan szavak, mint a *találtat,* a süteményt jelentő *tészta* vagy a *kap,* aminek 'talál' a jelentése Székelyföldön? Ha hallott székelyeket, akik ezeket a szavakat így használták, föltehetően észrevette őket, s könnyen lehet, hogy meg is tetszettek neki. És még sok-sok ilyen szót, kifejezést, szójelentést hallhatott Gábor Székelyföldön, s biztos rájuk is csodálkozott.

4. Egy nyelvtani szerkezetről

Jó házból származó budai úrigyerek vagyok. Nem dicsekvésből mondom, ez csupán ténymegállapítás: édesanyám magyar–latin szakos tanár volt, édesapám orvos–biológus–pedagógus. Így aztán nem voltak nyelvi problémáim – se a kissvábhegyi huligánokkal az utcán, se az iskolákban, se sehol. Mígnem egyszer az MTA Nyelvtudományi Intézetében, ahol jó ideje már tudományos osztályvezető voltam, leadtam egy cikket közlésre egy folyóiratunkba, s amikor megkaptam a korrektúrát, nem ismertem rá a saját szövegemre! Ugyanis a szerkesztő, az Intézet egy másik osztályvezetője, szisztematikusan átalakította az én *ez így kell legyen* típusú mondataimat *ennek így kell lennie* típusúakra. Tette ezt „a helyes magyarság őre" megkérdezésem nélkül, sőt utólag sem gondolta, hogy bármit meg kéne magyaráznia nekem.

Miről van itt szó? Egy Kárpát-medencei vizsgálatunkból tudjuk, hogy a *Mari is meg kell oldja a saját problémáit* mondat megítélésében a magyarországiak statisztikailag jelentősen eltérnek az erdélyiektől, amint ezt a 2. ábra mutatja.

A *Mari is meg kell oldja a saját problémáit* mondat helyességének megítélése Erdélyben (N = 208) és Magyarországon (N = 106), *khi*-négyzet (f=3) = 94,713, *p* = 0,000

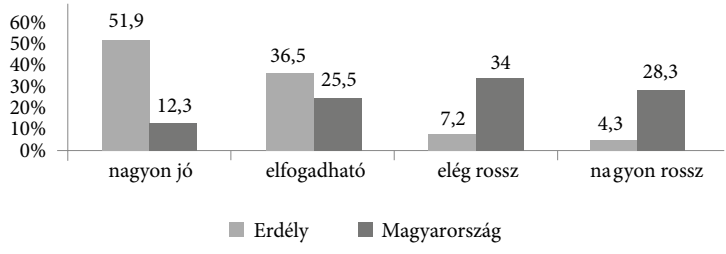

2. ábra. A *Mari is meg kell oldja a saját problémáit* mondat helyességének megítélése Romániában és Magyarországon (Kontra 2019: 89)

A *kell legyen* szerkezet helyesnek ítélése Magyarországon tükörképe az erdélyi megítélésnek: az erdélyi adatközlőink több mint fele „nagyon jónak" ítélte a mondatot, a magyarországiaknak viszont csak 12%-a tett így. S az erdélyieknek csak 4%-a gondolta, hogy „nagyon rossz" ez a mondat, de az „anyásoknak" (magyarországi magyar adatközlőinknek) 28%-a gondolta így. *Summa summarum*: ez a szerkezet Erdélyben tökéletes, Magyarországon viszont stigmatizálják. Tegyük föl a kérdést: kik tudnak jobban magyarul? Az 1,2 millió erdélyi magyar vagy a 9 millió magyarországi? – A kérdés rossz, mondhatnám ostoba. Az erdélyiek is és a magyarországiak is jól tudnak magyarul, csak nem egyformán beszélik anyanyelvüket.

Vajon tetszhettek Karátson Gábornak ezek a *kell legyen* szerkezetek Székelyföldön? Lehet, hogy észre se vette őket (mivel vannak olyan mondattani szerkezetek, amiket észreveszünk, s vannak olyanok is, amiket nem).

5. A székely „csavaros ész": tréfás nyelvi kapcsolatok

Hogy miként működik a székely emberek esze, hogy milyen a székely észjárás, arról több-kevesebb élménye, elképzelése lehet a nem székelyeknek, de alapos nyelvészeti elemzés még nemigen készült erről. Talán Biró A. Zoltán (1997) egy könyvfejezete az egyik legfontosabb ilyen írás, amit a szerző „rövid és igen vázlatos helyzetképnek" titulál, amivel érzékeltetni kívánja, hogy „milyen szerteágazó és bonyolult kérdéskörrel állunk szemközt". A kérdéskör valóban bonyolult és szerteágazó, ezért csak illusztrációképp idézem Biró egyik ráhangoló (bevezető) példáját: „Van-e székely észjárás, és ha nincs, akkor milyen? – Szávai Géza szlogenje."

Biró idéz egy másik, nyomtatásban is többször közölt, anekdotaszerű történetet is:

> A székely ember kaszál a domboldalon. Látja, hogy a síneken két vonat egymással szembe halad. Megáll, rátámaszkodik a kaszanyélre, s azt mondja nagy alaposan: „No, ezt megnézem, hogy hogy kerülik ki egymást”.

E ponton azonban megállok, csak jelezni kívántam a székely észjárás nyelvészeti elemzésének hiányát. Azt azonban biztosra veszem, hogy amikor Karátson Gábor székelyek közt időzött, találkoznia kellett a közmondásos székely észjárás nyelvi lenyomataival is, s ezek bizonyára el is nyerték tetszését.

6. Székely intonáció

A magyar nyelvészeti szakirodalomban alig találunk néhány tanulmányt, ami nem a standard magyar (köznyelvi) intonációról szól, hanem a nyelvjárások köznyelvitől eltérő hanglejtéséről, így például a debreceni hanglejtésről vagy a székely intonációról. Mindez annak ellenére van így, hogy Balassa József már 1890-ben, 132 évvel ezelőtt leírta, hogy „Főleg két vidékről tudjuk, hogy ’énekel’: Debrecen városa és a székelység” (Balassa 1890: 71). Az *énekel* itt azt jelenti, hogy a nép „nem úgy hangsúlyozza a mondatot, mint az ország legnagyobb részében szokás”. 1925-ben Csűry Bálint is említi „a debreceni híres »éneklő hangsúlyt«”, de ismereteim szerint ezt se vizsgálta meg senki, azóta sem. Tehát tudjuk, hogy *van* debreceni intonáció, de nem tudjuk, hogy *milyen az*. Ugyanez volt a helyzet a székely intonációval is – egészen tegnapig. Tudtuk, hogy létezik, de nem vizsgálta meg soha egyetlen nyelvész sem. Egy 2018-as konferencián, ahol a magyar szociolingvisztikai kutatásokat tekintettem át, a hiánylistában külön felhívtam a figyelmet a székely intonáció kívánatos vizsgálatára (Kontra 2020), s láss csodát: 2021-ben megjelent Huszthy Bálint és Sándor Bíborka „Székely hanglejtésformák: Egy székelyudvarhelyi esettanulmány” című cikke, ami bemutatja a székely intonáció fontos alkotóelemeit.

Figyelemfelhívó cikkemben eredeti székely hangfelvételek részleteit hasonlítottam össze budapesti megfelelőikkel (3–8. ábrák), a *Praat* hangelemző szoftver segítségével (Boersma–Weenink 1992). Minden ábra közepén a sötét vonal mutatja a hanglejtést, a hangmagasság változásait Hz-ben. A 3., 5. és 7. ábra székely intonációt mutat, a 4., 6. és 8. pedig ezek budapesti megfelelőit.

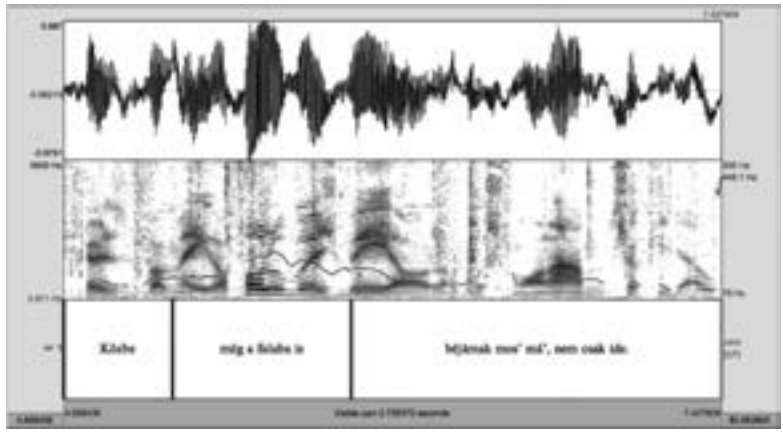

3. ábra. *Még a faluba is béjárnak mos' má', nem csak ide* – Székely 1

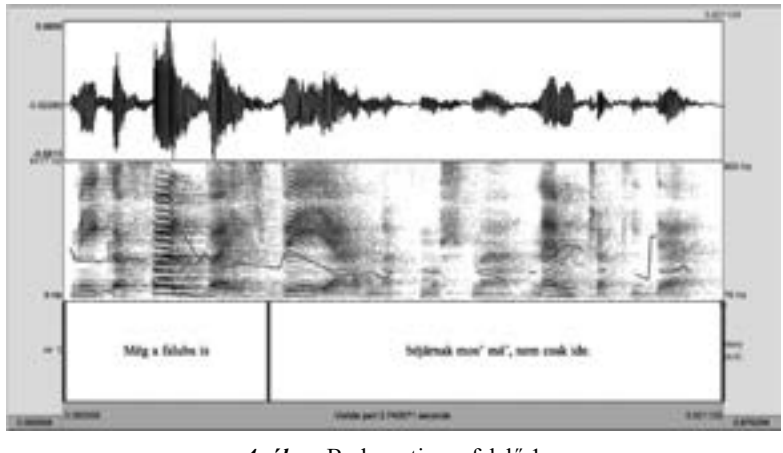

4. ábra. Budapesti megfelelő 1

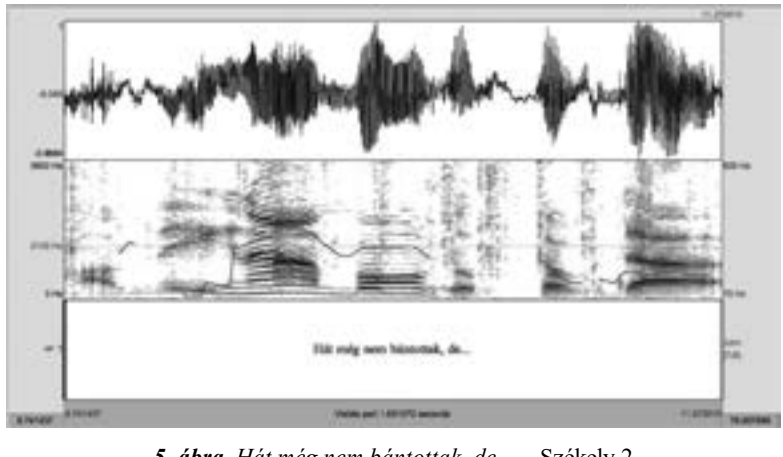

5. ábra. *Hát még nem bántottak, de…* – Székely 2

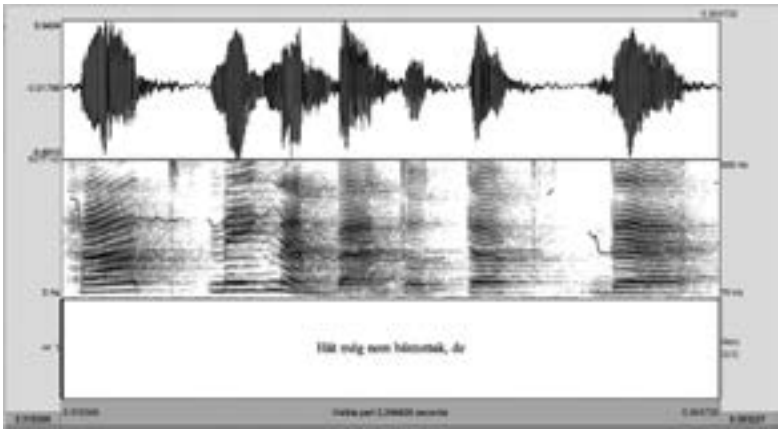

6. ábra. Budapesti megfelelő 2

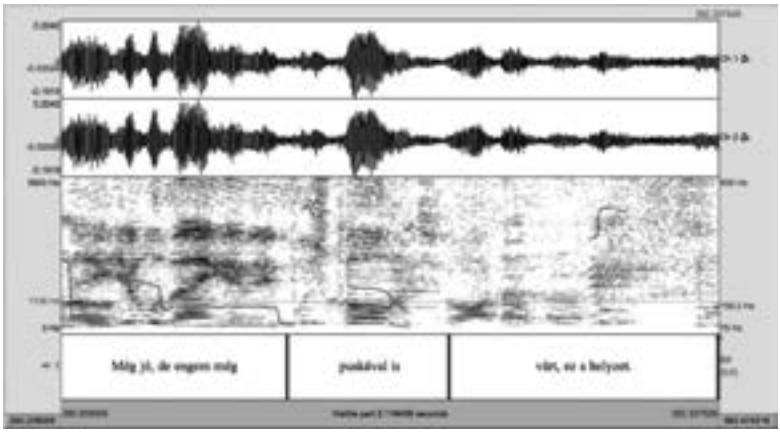

7. ábra. *Még jó, de engem még puskával is várt, ez a helyzet* – Székely 3

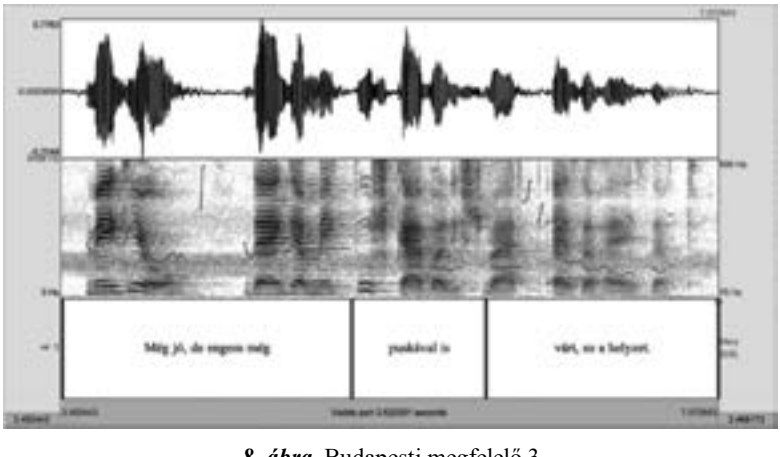

8. ábra. Budapesti megfelelő 3

Nagyon leegyszerűsítve, ezek a példák azt mutatják, hogy (itt most nem részletezendő mondattani pozícióban) a székely intonációban két magas szótag hallható ott, ahol a pestiben (s föltehetően a legtöbb magyar nyelvjárásban) csak az első magas, a második már alacsonyabb, lefelé sodródik. Így az 1. példában (a 3. és 4. ábrán) *még a FALUba* áll szemben a *még a FAluba*-val (a nagybetűk jelölik a magas szótagokat), a 2. példában (az 5. és 6. ábrán) a *még NEM BÁNtottak* áll szemben a *még NEM bántottak*-kal, s a 3. példában (a 7. és 8. ábrán) a *PUSKÁval is* áll szemben a *PUSkával is*-sal. Ezt a dallammintát nevezi Huszthy és Sándor (2021) *késő*neső-nek, mivel a székelyben (ellentétben más nyelvjárásokkal s a pestivel is) a hanglejtés a mondategységek első magánhangzója után is magasan marad, s csak később ereszkedik. Ez a székely hanglejtésminta „jelöletlen", ami nem nyelvész zsargonban azt jelenti, hogy tipikus, általános, főleg kijelentő módú mondatokban.

A Huszthy–Sándor-tanulmányból csak egyetlen ábrát mutatok itt be (9. ábra), amelyen az *Ejsze igen* kijelentés (jelentése: 'Valószínűleg') dallamát az ábra felső részében látható vonal ábrázolja; az alsó három sorban pedig fölül az egyes szótagok, alattuk a szótagok magas (jele: H) vagy alacsony (jele: L) volta és a szótagok hangmagassága látható Hz-ben. Az első három szótag 181 és 171 Hz közötti hangon szól, a negyedik viszont 74 Hz-en, s ez a 100 Hz-es különbség szabad füllel is jól érzékelhető.

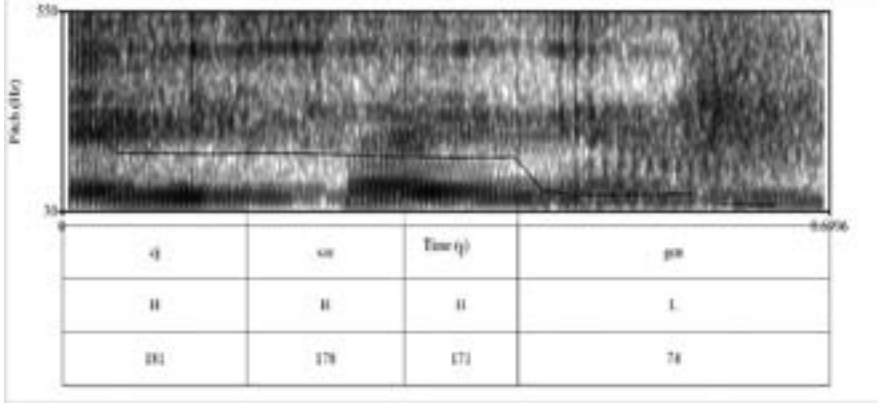

9. ábra. *Ejsze igen* 'Valószínűleg' (Huszthy–Sándor 2021: 119)

Tetszhetett Karátson Gábornak a székely vagy a gyimesi beszéd dallama? Ha nem volt süket, ha volt némi zenei hallása, s úgy tudom, volt, akkor észrevehette azt a beszéddallamot, amilyet se a Gellérthegy oldalában a Bakator utcában (ahol fiatalságát töltötte), se sehol máshol Magyarországon sosem hallhatott korábban. Ha észrevette, gondolom, tetszett is neki.

Szakirodalom

Balassa József 1890. Az 'éneklő' hangsúly. *Magyar Nyelvőr* 19: 70–73.
Biró A. Zoltán 1997. A székely „csavaros ész" kérdésköréhez. In: *Hétköznapi humorvilág.* Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó. 71–96.
Boersma, Paul – Weenink, David 1992. *Praat: Doing Phonetics by Computer*. http://www.praat.org/.
Csűry Bálint 1925. *A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei 22. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
Huszthy Bálint – Sándor Bíborka 2021. Székely hanglejtésformák: Egy székelyudvarhelyi esettanulmány. In: Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Surányi Balázs (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 5.* Budapest: PPKE Elméleti Nyelvészeti Tanszék – PPKE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 107–129.
Kontra Miklós 2019. *Felelős nyelvészet*. Budapest: Gondolat Kiadó. https://mek.oszk.hu/22400/22434/ (Letöltve: 2023. június 12.)
Kontra Miklós 2020. Mi hiányzik a magyar szociolingvisztikából? In: Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.): *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 20–43.
Péntek János – Benő Attila 2020. *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben).* Szerkesztette Kontra Miklós. Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Gondolat Kiadó. http://real-eod.mtak.hu/9703/ (Letöltve: 2023. június 12.)
Sántha Attila 2018. *Bühnagy székely szótár*. Budapest: Előretolt Helyőrség Íróakadémia.

SUMMARY

Kontra, Miklós

What is Transylvanian, Szekler speech like, listening to it from Hungary? What did Gábor Karátson like in it?

This paper attempts to briefly describe those characteristic features of the Transylvanian, Szekler dialect of Hungarian (spoken in Rumania), which often (but not always) evoke positive evaluations of speakers of Hungary Hungarian. A few lexical and grammatical variables are discussed. I urge the linguistic examination of what is often called "the Transylvanian way of thinking" (*székely csavaros észjárás* in Hungarian), and present a preliminary acoustic analysis of Szekler intonation patterns compared to Budapest intonation patterns.

Keywords: Szekler dialect (spoken in Rumania), lexical and grammatical differences from the Hungarian spoken in Hungary, Szekler intonation

A magyar nyelv és nyelvjárások a Nyitra-vidéki nyelvszigeten a 21. század elején

Sándor Anna

1.

A Nyitra-vidéki magyar nyelvsziget 26 települése a Kárpát-medence nyugati felében a magyarság legészakibb, összefüggő csoportját alkotja. A 18. század óta fokozatosan elszigetelődő Nyitra-vidéki magyarság a 20. században vált nyelvszigetté, s az utóbbi évtizedekben az egyes települések asszimilációjának következtében e nyelvszigeten belül további kisebb szigetek vannak kialakulóban. E földrajzi tájegység legnagyobb része a mai Nyitrai járás területén található, viszont vannak köztük olyanok is, amelyek közigazgatásilag ma már nem tartoznak az említett járáshoz, de gazdaságilag és kulturális hagyományaiban a saját közigazgatási egységén kívül Nyitrához, illetőleg a járás magyarlakta községeihez is szorosan kapcsolódnak (lásd a Mellékletet).[1]

2.

A magyar nyelv és nyelvjárások helyzetét napjainkban elsősorban az itteni magyar közösség erőteljes asszimilációja határozza meg. Az asszimiláció az egész kistérségre jellemző, az egyes falvakban a nyelvcserefolyamatok tempója és mértéke azonban lényeges különbségeket is mutat. E 26 településen ugyanis eltérőek a **nyelvcsere,** illetve a **nyelvmegtartás** kiemelten fontos tényezői. Eltérő a kisebbség lélekszáma, a települések földrajzi fekvése, a vallási szertartások nyelve, de különböznek a házassági szokásaikban és az anyanyelvi iskolarendszer, valamint a kulturális önszerveződés meglétében vagy hiányában is (vö. Borbély 2001: 24–33). Az itt beszélt magyar regionális nyelvváltozat két magas státuszú, elsőbbséget élvező nyelv szorításában él: ez a központi magyar standard és az államnyelv, a szlovák. E státuszukban domináns nyelvi alakulatok és a Nyitra-vidéki magyar regionális nyelvváltozat aszimmetrikus viszonyából számos konfliktus adódik, amely nemcsak egyéni, hanem közösségi szinten is csökkenti a beszélők nyelvi otthonosságérzetét s egyben a nem domináns nyelvváltozatuk presztízsét.

A nyelvmegtartó, illetve a nyelvcserét előidéző tényezők eltérései alapján a Nyitra-vidék települései három csoportba sorolhatók: a) nagyon hátrányos helyzetű; b) hátrányos helyzetű c) kevésbé hátrányos helyzetű településcsoportokra.

---

[1] Az 1996-os közigazgatási reform szerint nem tartozik a Nyitrai járáshoz: Barslédec (az Aranyosmaróti járás egyetlen magyarlakta községe lett), Felsőkirályi (a Vágsellyei járáshoz tartozik) és Nagykér (már régebbtől az Érsekújvári járás része). Ez utóbbi község ennek ellenére tagja a 15 községet tömörítő Zoboralji Községek Regionális Társulásának is (a Társulás korábbi elnökének és egyben koloni polgármesternek, Balkó Róbert mérnöknek a szíves közlése alapján).

2.1.

A nyelvmegtartás tekintetében **nagyon hátrányos helyzetű** az a kilenc település (Vicsápapáti, Nyitraegerszeg, Béd, Menyhe, Nemespann, Alsószőlős, Tild, Felsőaha, Felsőkirályi), ahol az alábbi öt tényező mindegyike vagy legalább négy negatív: alacsony, jóval 20% alatti − az egyes falvakban 2,5% és 12,9% között van − a magyar nemzetiségűek lélekszáma, földrajzilag a nyelvsziget peremén helyezkednek el, és szlovák községekkel vannak körülvéve, nincs magyar iskola és/vagy magyarul tudó pap, többségükben hiányzik a magyar kulturális szervezet.[2]

E községek 20% alatti lélekszáma nyelvpolitikai szempontból is kedvezőtlen, hiszen e százalékarány már nem teszi lehetővé sem az 1994. évi, úgynevezett táblatörvény értelmében a kétnyelvű helységnévtábla elhelyezését, sem pedig a magyar nyelvnek a hivatalos érintkezésben történő használatát.

2.2.

Hátrányos helyzetű az a nyolc település (Lédec, Nyitragerencsér, Alsócsitár, Berencs, Kalász, Bábindal, Nagyhind, Csiffár), ahol a magyar lakosság százalékaránya még meghaladja ugyan a 20%-ot, de hiányzik a kisebbség megmaradását leginkább támogató anyanyelvi iskola. E falvak többségében az 1970-es években az akkori államhatalom fondorlatos intézkedéseinek és a szülők önfeladásának következtében szűnt meg a magyar iskola. Az anyanyelvi iskola említett módon való megszüntetése, vagy ahogy Kontra Miklós nevezte, nyelvi genocídiuma végzetes és visszafordíthatatlan asszimilációs folyamatokat indított el az érintett közösségek nyelvi és kulturális identitásában (Kontra 2010: 212).[3] A magyar iskola hiánya mellett e nyolc településen a földrajzi elhelyezkedés (Nyitra, illetve más szlovák település szomszédsága), s van, ahol a magyarul nem tudó pap is csökkenti a nyelvmegtartás esélyeit.

2.3.

Kevésbé hátrányos helyzetűnek lehet ma még tekinteni azt a kilenc települést (Kolon, Zsére, Gímes, Pográny, Alsóbodok, Geszte, Nyitracsehi, Nagycétény, Nagykér), ahol a magyar lakosság lélekszáma 20% feletti, 26,7%-tól 69,1%-ig terjed. E falvakban van még anyanyelvi iskola − Nyitrageszte kivételével, viszont ott a magyarok

[2] E települések többségében még a hatvanas években megszűnt a magyar iskola (Nyitraegerszeg, Béd, Menyhe, Tild), Felsőkirályiban ez a nyolcvanas évek elején történt meg, s volt, ahol 1948 után be sem indult a magyar nyelvű oktatás (Vicsápapáti, Nemespann, Alsószőlős). Vicsápapátiban és Nyitraegerszegen nincs magyarul tudó pap, Béden és Menyhén viszont van. Magyar kulturális szervezet e falvak közül csak Felsőkirályiban működik, s a Csemadok mellett létező folklórcsoport a felsőkirályi falunapokon is rendszeresen szerepel (lásd www.hornakralova.sk). A napjainkig működő, kilencvenéves múlttal rendelkező színjátszócsoportjuk történetét pedig önálló kiadványban jelentették meg (Csemadok 2017).

[3] „[…] 1977-ben az alacsony diáklétszámra hivatkozva bezárták a gerencséri magyar iskolát, a nagyobb gyerekeknek át kellett iratkozniuk a szlovák osztályokba, s 1990-ben már érdeklődők híján minimális magyartanítást sem lehetett bevezetni. Azt, ami 1977-ben Nyitragerencsérben történt, magyarul így hívják: nyelvi genocídium az oktatásban" (Kontra 2010: 212).

aránya még 67% –, de a tanulók alacsony létszáma miatt az iskolák többségét már itt is a megszűnés fenyegeti. A 2016/2017-es tanévre csak 11 elsőst írattak be a Nyitrai járás összes magyar iskolájába (Zilizi 2016). A 2019/2020-as tanévben diákhiány miatt az említett falvak közül a pogrányi magyar alapiskola is bezárta kapuit (Vrabec 2018). Így e települések csupán Nyitra-vidéki viszonylatban tekinthetők ma még kevésbé hátrányos helyzetűnek, viszont a negatív társadalmi és demográfiai folyamatok miatt (a homogén magyar házasságok csökkenése, a vegyes házasságok növekedése, a születések alacsony száma a magyar házasságokban, a fiatalok elvándorlása) esetükben is fennáll a magyarság folyamatos fogyásának s ezáltal a nyelvcserének a veszélye.

3.

Az elmondottak alapján egyértelmű, hogy elsősorban a kedvezőtlen demográfiai, de az ezeket felerősítő földrajzi, társadalmi és politikai tényezők hatására a magyar nyelv e kistérségben erősen veszélyeztetetté vált.

A következőkben azt kívánom bemutatni, hogyan működik ebben a veszélyeztetett helyzetben a magyar nyelv, mely regiszterei a legéletképesebbek, mely kommunikációs helyzetekre jellemző a leginkább a használata, s milyen a beszélőknek a saját nyelvváltozatukhoz és a magyarországi standardhoz fűződő viszonya. Hiszen ahogy Borbély Anna megfogalmazta:

> A saját nyelv megőrzését az segíti elő a leginkább, ha a nyelvjárás használatát a sztenderd használata egészíti ki, és ha a közösség tagjaiban a saját nyelven belüli változatokról, a nyelvjárásról éppúgy, mint a sztenderdről, egyformán pozitív nyelvi attitűdök alakulnak ki és stabilizálódnak (Borbély 2014: 121).

A téma kidolgozása eddigi kutatásaim szintézisére épül, amelyhez főként kvalitatív módszerrel gyűjtött adatok szolgáltatják az alapot, de néhány jelenség bemutatását a kvantitatív módszerrel gyűjtött adatok tanulságai is kiegészítik.

Legnagyobb mértékben a résztvevő megfigyelés módszerét alkalmaztam, s ez azáltal vált lehetővé, hogy egyrészt a kistérség egyik településén, Kolonban lakom, másrészt a többi községben is – nemcsak a nyelvjárásgyűjtések idején, hanem a különböző rendezvényeken és összejöveteleken – gyakran megfordulok, s a Nyitra-vidéki falvakban számos ismerőssel és helyi lakossal tartom a kapcsolatot (lásd Sándor 2004a). Az említett módszer segítségével belülről, természetes beszédhelyzetekben a spontán kommunikáció megzavarása nélkül figyelhettem meg a Nyitra-vidéki magyar beszélőközösségek nyelvhasználatát, és így jobban elkerülhettem a labovi úgynevezett **megfigyelői paradoxon** nemkívánatos következményeit (Labov 1972: 181). Ezzel a módszerrel mind az informális (baráti és családi beszélgetések, a helybeliek, illetve helybeliek és idegenek beszélgetése családi körben és tömegközlekedéssel történő utazás közben stb.), mind pedig a formális beszédhelyzetek (rendezvények, falugyűlések és más nyilvános összejövetelek, a helyi hangosbemondó jelentései) nyelvhasználatából megbízható adatokat gyűjthettem össze.

A résztvevő megfigyelés módszere mellett interjúhelyzetben rögzített kötetlen beszélgetések szövegeire is támaszkodhattam. E szövegek számos, a kétnyelvűséggel és a nyelvcserehelyzettel kapcsolatos észrevételt tartalmaznak, s arról tanúskodnak, hogy a laikus beszélőket, különösen az idősebbeket intenzíven foglalkoztatja a magyar nyelv használata, és érzékenyen érinti a magyarság nyelvi asszimilációja (lásd Sándor 2004b: 208). Emellett azoknak a nyomtatott vagy internetes írásoknak és forrásoknak az ismeretanyagát is hasznosítottam, amelyek a Nyitra-vidéki magyarság nyelvhasználatával vagy azzal szorosan összefüggő népességföldrajzi és oktatáspolitikai kérdésekkel foglalkoztak (lásd Presinszky 2008; Tátrai 2009; Kontra 2010; www.tajnyelv.hu/helynevfel.php?id=56: Vicsápapáti stb).

4.

A Nyitra-vidéki nyelvszigetre általánosan érvényes, hogy a magyarok nyelvi repertoárjában, lévén szó kétnyelvű közösségről, a magyar és a szlovák nyelv, valamint azok köznyelvi és regionális változatai sajátos funkciót töltenek be. E körülbelül tízezer főnyi közösség földrajzilag távol esik a magyar nyelv elsődleges normaképző központjától, s vernakuláris nyelvváltozatként a magyar nyelvnek olyan regionális változatát beszéli, amely számos archaikus jegyet és szlovák eredetű kontaktusjelenséget tartalmaz. Nyelvi jellegében ezáltal jobban különbözik a központi magyar standardtól, mint a többi, szlovákiai magyar regionális nyelvváltozat. Az egész kistérségben azoknak, akik még beszélik a magyar nyelvet, ez a leggyakrabban használt nyelvváltozatuk. Ez az egyetlen olyan közös nyelvhasználati sajátosság, amely mindhárom településcsoport magyar közösségeire jellemző, a többi magyar nyelvváltozat használatában már lényegesebbek az eltérések.

Az egyik lényeges eltérés elsősorban a magyar standardnak, mely köztudottan beszédhelyzet-kötöttségű, a nyelvi repertoárjukban való megléte vagy hiánya. Közismert ugyanis, hogy az informális beszédhelyzetek tájainkon a szubstandard változatok használatának kedveznek, a formálisok viszont inkább a standard használatát vonják maguk után. A Nyitra-vidéki magyarok nyelvhasználata viszont ettől a beszédhelyzet-kötöttségű, általánosan elterjedt nyelvi úzustól több oknál fogva is eltér.

Az egyik meghatározó ok, hogy a formális színtereken domináns helyzetű szlovák nyelv szinte teljesen kiszorítja e színterekről a magyar nyelvet, s ezáltal lényegesen csökken a magyar standard használatának a lehetősége. A Nyitra-vidéki magyarok esetében ezt a folyamatot a járási székhely szlovák egynyelvűsége – Nyitrán a magyar lakosság aránya 2% alá csökkent[4] – még kedvezőtlenebbül érinti. Ugyanez vonatkozik a hivatalos írásbeliség nyelvhasználatára is, hiszen az írott nyelvben a beszélők, ha van rá lehetőségük, még inkább az elsődleges központi standard normát tekintik mértékadónak (Lanstyák 1995: 215–219).

[4] A 2011-es népszámlálás szerint Nyitra lakosainak a száma 78 916, ebből 1443 a magyar (https://census2011.statistics.sk/).

A másik lényeges ok: a magyar anyanyelvi beszélők többsége aktívan nem birtokolja a magyar standardot, s a magyar standard aktív ismerete még az említett településcsoportokon belül is nagyfokú eltérést mutat.

A továbbiakban a magyar nyelv Nyitra-vidéki helyzetét terjedelmi korlátok miatt főként informális beszédhelyzetben vizsgálom, a magyar nyelv használatára ugyanis mindhárom településcsoportban ebben a beszédhelyzetben nyílik a legtöbb lehetőség.

5.

Informális beszédhelyzetben a Nyitra-vidéki falvakban élő magyarok domináns nyelvváltozata a helyi dialektus, amely egyben kontaktusváltozat is. Presztízse az itteni magyar anyanyelvű beszélők tudatában általában alacsony, s ez többek között azzal is magyarázható, hogy e vernakuláris nyelvváltozattal szemben, mely kifejezetten beszélt nyelvváltozat, két magas státuszú nyelv áll: a központi magyar standard és a szlovák államnyelv. A magyar nyelvet illetően a beszélők többségének az eszményi magyar nyelv a magyarországi standard. Ez az attitűd közvetetten abban is megnyilvánul, hogy saját nyelvváltozatuknál nemcsak a standardot tartják szebbnek, hanem a standardhoz nyelvi jellegükben közelebb álló szlovákiai magyar dialektusokat is. Több adatközlő is úgy vélekedett, hogy a Nyitra-vidéktől délre, Komáromban, Dunaszerdahelyen szebben beszélnek magyarul. Néhány adatközlő indoklása: *„Dél-Szlovákiában, mert a határ közelsége nagyon sok befolyással van az ottani lakosságra”; „Délen, mert a köznyelvet használják”; „nyelvjárásuk hasonló a magyar köznyelvhez”; „ott nem veszik fel a szlovák nyelv egyes jegyeit”.*

A magyarországi beszédet tehát azért tartják szebbnek, mert az ottani beszélők: *„köznyelven beszélnek”, „többet vannak kapcsolatban a magyar köznyelvvel”, „nem használnak annyi szlovákból átvett szót”* stb. E véleményekből arra lehet következtetni, hogy a standard szép, a szlovák kontaktusjelenségeket tartalmazó saját nyelvváltozatuk viszont nem. A köznyelvet tartják az igazi magyar nyelvnek. A köznyelvi vagy köznyelvies nyelvhasználatot ugyanis *„magyaros”*-nak minősítik, s aki így beszél, *„magyarossan beszí”*. A saját nyelvváltozatuk szerintük nem eléggé *„magyaros”,* inkább *„szlovákos”, „fele magyar, fele tót”*. Ám ennek ellenére úgy tartják: *„A két nyelv ugyanaz, csak mi egy picit másképp fejezzük ki magunkat.”*

A szakirodalomban eléggé általános a standard funkcionális differenciáltságának a hangsúlyozása a többi dialektussal szemben, noha nyelvileg ezek is alkalmasak lennének a sokfunkciójúságra (lásd Lanstyák 2016: 16). Funkcióköreit tekintve a beszélők felfogásában is eltér e két nyelvváltozat. Hasonlóképpen vélekedtek ugyanis az általam megkérdezett fiatal adatközlők is, szerintük a saját nyelvváltozatuk nem alkalmas minden tartalom adekvát kifejezésére, illetőleg nem használható minden beszédszituációban, hiszen indoklásuk szerint *„iskolai dolgokról és tananyagról”* inkább köznyelven lehet beszélni. A beszédszituációt tekintve pedig *„bizonyos helyeken, illetve helyzetekben elkerülhetetlen a köznyelv használata, ezért akik mindig nyelvjárásban beszélnek, meglehet, hogy nevetségessé válnak”* (lásd Sándor 2000: 35, 42).

A *„nevetségessé válás”* bizonyára tapasztalati alapú tanulság, hiszen az adatközlők közül többen is megemlítették azokat a kommunikációs kudarcokat, amelyek egyrészt a magyarországi beszélők, másrészt a délebbre fekvő szlovákiai magyarok körében érték, s melyek főként dialektusuk használatából fakadtak. Volt, aki ezt humoros történetként élte meg, de többen negatív tapasztalatként emlékeznek rá, s ez is hozzájárulhatott elsődleges nyelvváltozatuk stigmatizációjához.

Lévén szó kétnyelvű közösségről, az attitűd kialakulásában fontos szerepet játszanak a szlovák anyanyelvi beszélőknek a helyi magyar nyelvváltozattal kapcsolatos pozitív vagy negatív észrevételei, megjegyzései is. A negatív vélemények kialakulása gyakran összefügg azzal, hogy nem standard változatról van szó. A koloni szlovák anyanyelvi beszélők közül például többen azért nem szeretnék e regiolektust, szüleik és nagyszüleik nyelvét elsajátítani, mert nem standard nyelvváltozat: *„Keď sa už idem učiť cudzí jazyk, nech je teda spisovný”* (’Ha idegen nyelvet kezdek tanulni, az a köznyelv legyen”) (Sándor 2000: 39).

A felsorolt negatív vélemények ellenére a szóbeli kommunikációban a Nyitravidéki nyelvszigeten ez a regionális nyelvváltozat jelenti a magyar nyelvet. Szimbolikus erővel is bír, hiszen ez a dialektus az eszköze a nyelvsziget gazdag folklórhagyományának, amely ugyancsak fontos összetevője az itt élő magyarok identitásának, együvé tartozásának. A beszélők tudatában mindez hozzájárulhatott a helyi nyelvjárás fennmaradását támogató rejtett presztízs kialakulásához is.

Az egész kistérségben általános nyelvhasználati jelenség, ahogy azt már fentebb említettük, hogy informális beszédhelyzetben a helyi nyelvjárás a leggyakoribb, több településen az egyetlen magyar nyelvváltozat, vagyis ez képviseli a magyar nyelvet, ellenben használati gyakoriságában az említett három településcsoporton belül lényeges eltéréseket mutat. Ezek ismertetése az alábbiakban olvasható.

5.1.

Ez a konfliktusoktól sem mentes nyelvi helyzet tehát csökkenti a beszélők nyelvi otthonosságérzetét s ezzel együtt a vernakuláris nyelvváltozatuk presztízsét. A nyelvmegtartás tekintetében **nagyon hátrányos helyzetű** településcsoportban a magyar nyelv előfordulása a családon belül is rohamosan csökken, már az otthon nyelvhasználatában is a szlovák nyelv lett a domináns, s a magyar nyelv használata elsősorban az idősebb nemzedékhez kötődik. Ennek ellenére még mindig a család a legstabilabb, többnyire egyetlen nyelvhasználati színtere a nyelvcserehelyzetbe jutott kisebbségi nyelvnek. Ha ezekben a falvakban a privát nyelvhasználati színtéren a magyar nyelvet használják, akkor az a helyi dialektus, mely e településcsoporton belül a magyar nyelvnek egyetlen élő változata. Ettől nem térnek el akkor sem, amikor magyar köznyelven beszélő idegen érkezik a családba, ebben a kommunikációs helyzetben sem váltanak át köznyelvre, mivel azt már aktív szinten nem ismerik. E falvak közül legfeljebb még Felsőkirályiban lehet néhány olyan magyar iskolát végzett középkorú egyén, aki még képes a magyar köznyelvet használni, mert e községben „csak” 1981-ben szűnt meg a magyar iskola (lásd fentebb).

E településcsoportban azonban a fiatalok többsége, sőt a középkorúak jelentős része már a helyi magyar nyelvjárást sem sajátította el, vagyis a magyar nyelvet aktív szinten nem ismerik, legfeljebb megértik. Ezért gyakori jelenség, hogy az idősek és a fiatalok egy diskurzusban két nyelven beszélnek: a nagyszülő magyarul, az unoka szlovákul. Ezt az idősek nemegyszer szóvá is teszik, s előfordul, hogy emiatt konfliktusok kísérik a nagyszülő és unoka közti kapcsolatot. Erről az egyik nyitraegerszegi adatközlő így számolt be: *„Bëszílëk nëki magyaró, ő nëkëm vissza szlovákó”* (Sándor 2004b: 210). Egy másik idős adatközlő Vicsápapátiból a magyar nyelv fiatalok általi mellőzésének okát a negatív viszonyulásban látja: *„A fijatalok nëm bëcsülik az anyanyëlvünkët. [...] Mos má min szlovákok a fijatalok. Mër min szlovák iskolába járt”* (www.tajnyelv.hu/helynevfel.php?id=56). E falvakban tehát elsődleges nyelvi szocializációs funkciójában a magyar nyelv már nincs vagy csak elvétve van jelen, s ezáltal az érintett közösségekben a helyi regiolektus s vele együtt a magyar nyelv létezése is megszűnőben van.

5.2.

A nyelvmegtartás tekintetében **hátrányos helyzetű** településcsoport átmenetet képez az előző és a következő csoport között, de azáltal, hogy e falvak magyar lélekszáma nem sokkal haladja meg a 20%-ot, és nincsen magyar tannyelvű iskola, a magyar nyelv használatában sok tekintetben közel áll az előbb említett, nagyon hátrányos helyzetű településcsoporthoz. Ma azonban még abban különböznek, hogy e községekben az előző településcsoporthoz képest később szűnt meg a magyar iskola, s ezáltal a középkorúak egy része még magyar oktatásban részesült, sőt magasabb iskolai végzettséget is szerzett, így köztük vannak még az anyanyelvükben is kettősnyelvű beszélők, akik a helyi magyar regiolektus mellett a beszédhelyzettől függően a standard használatára is képesek. Gyermekeiket ezek a szülők, ha nem élnek vegyes házasságban, és a szülőfalujukban maradtak, a nagyszülőkkel együtt még megtanították a magyar nyelvre, de magyar iskola hiányában szlovák iskolába íratták őket. Ennek következtében a mai fiatal nemzedék magyar nyelvtudása a szlovák iskola hatására eléggé töredezett, s tanulmányaik befejeztével többüknél bekövetkezett a nyelvvesztés és az identitásváltás is. A szlovák iskolában szocializálódott fiatalok szülőként már nem örökítik át gyermekeiknek őseik nyelvét, a magyar nyelvnek tehát ezekben a falvakban is visszaszorult az elsődleges nyelvi szocializációs funkciója és a presztízse. Ilyen feltételek mellett a kétnyelvűség nehezen tartható fenn, mivel annak az az egyik elengedhetetlen feltétele, hogy a kétnyelvű közösség generációkon át fenntartja az egyensúlyt a két nyelv között (Borbély 2016: 70).

5.3.

A magyar nyelv helyzete a legkiegyensúlyozottabb a **kevésbé hátrányos helyzetű** településcsoport falvaiban, mert egyrészt még a kisgyermekek elsődleges nyelvi szocializációjának nyelveként is funkcionál, s ezáltal biztosított a nyelv átörökítése és továbbélése, másrészt az anyanyelvi iskola létezése által a nyelvjárás mellett a fiatalok

egy része beszéli a köznyelvet is. A magyar nyelvnek ezt a viszonylagos erősségét az anyanyelvi iskolán kívül a magyar beszélők magasabb lélekszáma, a települések földrajzi fekvése és a kulturális önszerveződés megléte is biztosítja. Stabilizáló erőként hat az is, hogy jelenleg e falvak többségében magyarul is tudó pap van.

Eme összetevők együttes hatásaként a helyi magyar dialektus mellett a magyar köznyelvi(es) változat szintén szerephez jut, s ez növeli a magyar nyelv presztízsét és általa az anyanyelv megtartásának esélyeit. Informális beszédhelyzetben azonban e településcsoportban is a regionális nyelvváltozat használata jellemző. Az anyanyelvükben kettősnyelvű beszélők ettől legfeljebb csak akkor térnek el, ha köznyelven beszélő idegen(ek) is van(nak) a beszédpartnerek között. A magyar standard használatára többnyire azok a fiatal, közép- és időskorú beszélők képesek, akik magasabb iskolai végzettséggel (felső- vagy középfokú) rendelkeznek, s iskoláztatásuk legalább a középiskolával bezárólag anyanyelvükön történt. A családi kapcsolatoktól függően a magyar tannyelvű alapiskolások egy része is képes a köznyelv használatára. E tény a kevésbé hátrányos helyzetű településcsoportban pozitívan befolyásolhatja a kétnyelvűség jövőbeni fenntarthatóságát.

Ha a magyar–szlovák kétnyelvűség felől közelítjük meg az otthon nyelvhasználatát, megállapítható, hogy a privát színtéren már ezeken a településeken is egyre erőteljesebben jelenik meg a szlovák nyelv, mert a vegyes házasságokban, sőt azokban a homogén magyar házasságokban is, amelyek gyermekei szlovák tannyelvű iskolába járnak, a szlovák lett a domináns nyelv. A magyar nyelv helyzetét gyengíti az is, hogy a vegyes házasságban született gyermekeknek csupán elenyésző része tanul meg magyarul, s ők is legfeljebb a nagyszülőkkel beszélnek még ezen a nyelven. A szülőkkel, testvérekkel, barátokkal azonban ezek a fiatalok már szinte kizárólag csak szlovákul beszélnek. Az a kétnyelvűségi univerzálé, hogy e családtípusokban az életkor csökkenésével csökken a kisebbségi nyelv használata (vö. Gal 1992; V. Borbély 1993: 82), és a testvérek közül a legfiatalabb tud a legkevésbé magyarul (vö. Kontra 1990: 27), itt is érvényes. Azok a gyermekek pedig, akik ugyan homogén magyar házasságban születtek, és a magyar volt az elsődleges nyelvük, de a szlovák óvoda és iskola hatására a magyar nyelvtudásuk fokozatosan gyengült, felcseperedve a hiányos nyelvismeretük miatt kerülik a magyar nyelv használatát. A jövőt tekintve tehát informális beszédhelyzetben is a magyar nyelv helyzetének a gyengülése várható.

6.

Végezetül elmondható, hogy informális beszédhelyzetben a Nyitra-vidéki magyarok az általuk lakott településen többnyire megfélemlítés nélkül használhatják anyanyelvüket. Nyitrán viszont gyakran találkozhatunk a **megfélemlített anyanyelvhasználat** jelenségével, amely a Kárpát-medencei kisebbségi magyar nyelvhasználatnak eléggé gyakori velejárója (lásd Kiss 1994: 61–63; Csernicskó 1998: 199; Lanstyák 2000: 137–138; Fancsaly et al. 2016: 166). Ez a többségi nemzet negatív értékítélete által kiváltott magatartás nemcsak a nyilvános színtéren (pl. bolti eladó és vásárló között), hanem a privát, barátok és ismerősök közötti beszélgetésekben is (pl. utcán, áruházakban) előfordul. A megfélemlített anyanyelvhasználat következtében a magyarul beszélők, ha idegen kerül a közelükbe, vagy halkabban folytatják a magyar

beszélgetést, vagy átváltanak a szlovák nyelvre. Nem egyedi jelenség az sem, hogy a magyar–szlovák kétnyelvű az esetleges konfliktusok elkerülése végett eltitkolja a magyar nyelv ismeretét, mert a főnök vagy a munka-, illetve a diáktársak nem szeretik, ha magyarul beszél.[5]

A megfélemlített anyanyelvhasználat egyik negatív következménye, hogy csökken a magyar nyelv értéke, mert mit ér az a nyelv, amelynek ismeretét titkolni kell. Mindez negatív hatással van a beszélőnek a magyar nyelvhez fűződő attitűdjére s azon keresztül annak használatára, pontosabban kerülésére és ezáltal a visszaszorulására is.

7.

Summa summárum: a Nyitra-vidéki nyelvsziget magyarsága által beszélt regionális nyelvváltozat veszélyeztetett helyzetben, kettős szorításban van, hiszen két magas státuszú, elsőbbséget élvező nyelv áll vele szemben. Mind a nyelvpolitikai intézkedésekkel is megerősített szlovák nyelv dominanciája, mindpedig a központi magyar standard kitüntetett helyzete hatással van e nem domináns regiolektus visszaszorulására. Ugyanis a központi magyar standard funkciójának túlhangsúlyozása, nem egyszer erőltetett elsajattítatása a helyi regionális nyelvváltozat stigmatizációjához vezet, mely nem annyira a központi magyar standard elsajátítását segíti elő, sokkal inkább a magyarság rohamos beolvadását gyorsítja fel, hiszen ez a konfliktusoktól sem mentes nyelvi helyzet csökkenti a beszélők nyelvi otthonosságérzetét s ezzel együtt a vernakuláris nyelvváltozatuk presztízsét.

Szakirodalom

V. Borbély Anna 1993. Az életkor, a nem és az iskolázottság hatása a magyarországi románok román és magyar nyelvhasználatára. *Hungarológia* 3: 73−85.

Borbély Anna 2001. *Nyelvcsere*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztály.

Borbély Anna 2014. *Kétnyelvűség. Variabilitás és változás magyarországi közösségekben*. Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó.

Borbély Anna 2016. Fenntartható kétnyelvűség. *Magyar Nyelv* 112: 63−73. https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2016.1.63

Csemadok 2017. *A magyar nyelvű színjátszás 90 éves története Felsőkirályiban*. Felsőkirályi: a Csemadok Felsőkirályi Helyi Szervezete.

Csernicskó István 1998. *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján).* Budapest: Osiris Kiadó − MTA Kisebbségkutató Műhely.

[5] Nemcsak a kérdőíves gyűjtések válaszai (lásd Sándor 2009: 236), hanem a különböző beszélgetések is számos idevágó, nem tudatosan közölt adatot nyújtanak, hiszen több szlovákiai magyar, köztük az ismert színésznő, Borbély Alexandra is említést tett a megfélemlített anyanyelvhasználat attitűdformáló hatásáról (https://ma7.sk/kultura/borbely-alexandra-mindig-masok-hataroztak-meg-hogy-a-szegyent-erezzem-vagy-a-buszkeseget-magyarsagom-miatt).

Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya 2016. *A magyar nyelv Horvátországban*. Szerkesztette Kontra Miklós. Budapest–Eszék: Gondolat Kiadó – Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet.

Gal, Susan 1992. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? In: Kontra Miklós (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 47–59.

Kiss Jenő 1994. *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Kontra Miklós 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Kontra Miklós 2010. Nyitragerencsér, Vághosszúfalu, Dunaszerdahely: Oktatás és asszimiláció. In: Kozmács István – Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.): *Közös jövőnk a nyelv II. Nyelvtudomány és pedagógia*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara. 211–221.

Kontra Miklós (szerk.) 1992. *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Labov, William 1972. The study of language in its social context. In: *Sociolinguistic Patterns.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 183–259.

Lanstyák István 1995. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre). *Magyar Nyelvőr* 119: 213–236.

Lanstyák István 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony: Osiris Kiadó– Kalligram Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely.

Lanstyák István 2016. Standardizálás. In: Kozmács István – Vančo Ildikó (szerk.): *Standard – nem standard. Variációk egy nyelv változataira.* Lakitelek: Antológia Kiadó. 13–28.

Presinszky Károly 2008. *A nagyhindi nyelvjárás és nyelvhasználat*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.

Sándor Anna 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Pozsony: Kalligram Kiadó.

Sándor Anna 2004a. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Pozsony: Kalligram Kiadó.

Sándor Anna 2004b. „…s a nagyszülők beszélni tanulnak az unokák nyelvén." A Nyitra-vidéki nyelvjárásgyűjtés szociolingvisztikai tanulságaiból. In: P. Lakatos Ilona – T. Károly Margit (szerk.): *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 207–212.

Tátrai Patrik 2009. Etnikai térszerkezet és etnikai identitás a Nyitrai járásban. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2: 55–78.

Vrabec Mária 2018. Az utolsó évnyitó Pogrányban. *Új Szó,* 2018. augusztus 31. 1.

Zilizi Zoltán 2016. A zoboralji beíratkozások margójára. *www.hirek.sk* 2016. szeptember 29. https://korkep.sk/cikkek/szemle/2016/09/30/zilizi-zoltan-a-zoboralji-beiratkozasok-margojara/ (Letöltve: 2016. október 3.)

Internetes források

www.tajnyelv.hu/helynevfel.php?id=56 (Letöltve: 2016. október 8.)
https://census2011.statistics.sk/ (Letöltve: 2016. november 18.)
www.hornakralova.sk (Letöltve: 2016. október 11.)
https://ma7.sk/kultura/borbely-alexandra-mindig-masok-hatarozatak-meg-hogy-a-szegyent-erezzem-vagy-a-buszkeseget-magyarsagom-miatt (Letöltve: 2018. december 27.)

MELLÉKLET: A Nyitra-vidéki magyar nyelvsziget települései (Sándor 2004a: 129)

SUMMARY

Sándor, Anna

The Hungarian language and dialects on the language island in the Nyitra region at the beginning of the 21st century

The 26 settlements of the Hungarian-speaking language island of Nyitra region in the western half of the Carpathian basin are the northernmost, continuous group of Hungarians. Today, the situation of the Hungarian language and dialects on this language island is primarily determined by the strong Slovak assimilation of the Hungarian community here. However, the strength of the language change processes in the individual villages also shows significant differences, along the diverse factors of language retention and change.

Based on the differences between the factors of language retention or language change, the settlements of the Nyitra Region can be classified into three groups: a) very disadvantaged, b) disadvantaged and c) less disadvantaged ones.

In the language repertoire of the Hungarians of the Nitra Region, being a bilingual community, the Hungarian and Slovak languages, as well as their colloquial and regional versions, fulfill a specific function. The regional version of the Hungarian language is spoken as a vernacular language variant in all three settlement groups, but the differences in the use of the Hungarian vernacular are more significant.

Keywords: dialect, Hungarian-speaking language island in the Nyitra region, language change, linguistic repertiore, standard

Visszatekintés régi és megújuló nyelvi gondokra

Péntek János
pentekj@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1620-859X

1. Bevezetés

Másfél száz év telt el 1872 óta, öt emberöltő, nemzedékek váltották egymást, mozgásban volt a világ, mozgásban volt a nyelv. Több mai, egymással egybeeső évforduló olyasmit jelez, hogy akkor, közvetlenül a kiegyezés után, bizonyos értelemben új világ kezdődött. Itt Kolozsváron az első vidéki magyar tudományegyetem szintén 150 éves évfordulóját ünnepli, évhez pontosan nem köthetően, szintén 150 évvel ezelőtt kezdődött el a magyar népművészet felfedezése és beemelése a nemzeti kultúrába szülőföldemen, Kalotaszegen. Erősödtek a magyar nyelv pozíciói a többi erdélyi nyelvhez való viszonyában, és ezáltal nőtt a beszélők nyelvi öntudata, föléledt az erdélyi nyelv történelmi mítosza. Meghatározó volt 1848–'49, a jobbágyfelszabadítás, az unió valósággá válása a kiegyezéssel, technikailag pedig a vonatközlekedés megindulása Budapest és Kolozsvár között (1870). Mindezek által közelebb került a keleti régióhoz a nyelv és a tudomány fő intézménye, az Akadémia is, amely már 1825-ben is a két magyar haza közös intézményeként jött létre. Így, amikor a *Magyar Nyelvőr* megszületett, már a közös haza folyóirata lehetett. Nagyon gyorsan ismertté vált, egyre gyarapodó számban voltak munkatársai Erdélyből, és nemcsak az éppen megalakult egyetem oktatói köréből, hanem még falusi tanítók is, hogy példaként csak egyet említsek, a kalotaszegi Czucza Jánost. És az sem véletlen, hogy az éppen akkor induló egyetem könyvtárába, mai tanszéki könyvtárunkba is hiánytalanul bekerült a folyóirat. De nem ezt a hosszabb történetet kívánom bemutatni, nem is a 20. század nyelvi „viszontagságait", hanem szorosabban azt, hogy mi történt nyelvünkkel az utolsó emberöltő idején, milyen mértékben igazolódtak azok a remények és aggodalmak, amelyek közvetlenül 1990 után foglalkoztattak bennünket az anyaország és Erdély (tágabb értelemben: a külső régiók) magyar nyelvi jövőjével kapcsolatban.

2. Tájékozódás az 1990-ben bekövetkezett fordulat után

A történelem 1990-es kedvező fordulatára előre nem számíthattunk, de amikor bekövetkezett, azonnal a nyelv került előtérbe. A kisebbségpolitika elsősorban nyelvpolitika volt, a nyelvi jogok igénylésére, bővítésére irányult, az anyanyelvű oktatásra stb. Számunkra, nyelvészek számára maga a magyar nyelv jelentette a kihívást az államnyelvekkel és a magyarországi magyarral való viszonyában: az államnyelvek

dominanciája által évtizedeken át meghatározott intenzív nyelvi kontaktus és nyelvcsere, a peremrégiók kétnyelvűsége, általában a 20. században a magyar nyelvközösségek szempontjából kedvezőtlen nyelvi folyamatok közelebbi megismerése és a befolyásolás lehetősége. Ezekre irányuló korábbi kutatás viszonylag kevés volt, jórészt tabutémának számítottak. Sokat jelentett számunkra, hogy a változást követően a Nyelvtudományi Intézet és a Nyelvtudományi Társaság egymás után szervezett olyan rendezvényeket, ahol megoszthattuk az ezekre vonatkozó ismereteinket. Ezeket követhették később a körültekintően megszervezett kutatások és a nyelvalakítás lehetőségeinek a felmérése is. A *Magyar Nyelvőr* is fontos fóruma volt az ismeretek, a nézőpontok és a problémák megosztásának. A folyóirat 1993/4-es számában jelent meg az előző évi október 15–16-i, az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága által kezdeményezett tanácskozás anyaga a nyelvművelés általános helyzetéről (395–548), amelynek programjában külön szekcióban szerepelt „A határokon túli magyarság nyelvművelése és nyelvi gondjai" (469–502). Részt vettem én is ezen a konferencián, és azt, amit akkor röviden elmondhattam, egy évvel később részletesebben is kifejthettem az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz évvel korábbi megalakulására emlékező ünnepi konferencián Marosvásárhelyen 1993. december 4–5-én (a konferencia teljes anyaga nyomtatásban is megjelent: Dávid szerk. 1994). Ennek szövege a következő évben szintén megjelent a *Magyar Nyelvőr*ben (1994: 133–144). Az említett budapesti tanácskozás a nyelvművelés perspektívájából foglalkozott a határon túliak nyelvi helyzetével (Grétsy László ekkor hirdette meg a „nemzetközpontú nyelvművelés" szlogenjét), az élőnyelvi konferenciák, amelyeknek Kontra Miklós volt a szervezője, a szociolingvisztika szemszögéből. A sokféle vélemény között akkor nem volt könnyű eligazodni, azt azonban érzékelni lehetett, hogy a kisebbségi régiók nyelvi helyzete a jelenségek és a folyamatok tekintetében hasonlít egymáshoz, és azt is, hogy ezek vizsgálata, „kezelése" jóval túlmutat a nyelvművelés keretein.

3. Párhuzamok kétszáz év elteltével

A következőkben arra szorítkozom, hogy előbb három évtized távlatából sorra veszem mindazokat a nyelvvel kapcsolatos problémákat, amelyeket akkor, a marosvásárhelyi konferencián, a kétszáz évvel korábbiakkal állítottam párhuzamba, majd jelzem azokat is, amelyekre harminc évvel ezelőtt nem láthattunk előre. Lássuk tehát, hová jutottunk a 21. század elejére, miután a történelemmel együtt nyelvünk története is kétségtelenül új korszakába lépett.

3.1.

Akkor azt állapíthattam meg, hogy akárcsak kétszáz évvel korábban, Erdélyben a 20. század végén is meghatározó volt a magyar nyelv jogilag alárendelt státusza. Ez alapvetően mindmáig nem változott ugyan meg, nem vált hivatalossá a magyar nyelv, de lényegesen bővültek a nyelvhasználat jogilag is szabályozott keretei. A nyelvközösség anyanyelvén is jelen van a nyilvánosságban, korlátozottan a hivatali

ügyintézésben, saját intézményei vannak, az oktatás terei is elkülönültek nyelvileg. Miközben továbbra is érzékelhető a korlátozás és a hátrányos megkülönböztetés.

3.2.

A 20. század végén, akárcsak a 18. század végén, nyitottnak éreztük azt, hogy a nyelv mozgása az elkülönülés vagy az egységesülés irányába tart, és hogy fennáll-e a több magyar nyelv kialakulásának veszélye, miután a Trianon utáni évtizedekben kétségtelenül elkülönítő folyamatok indultak el. Marosvásárhelyi előadásomban idéztem Aranka György 1791. január 2-án kelt „Rajzolat"-ának alábbi részletét:

> …ha mi magunkat ezen közös dolgokból kihúznók, netalán könnyen megeshetnék, hogy a nemes magyarországi és erdélyi egy magyar nyelv lassan-lassan majd úgy megkülönböztetnék, hogy nem két hazában egy nyelv, mint most, hanem egy nemzetben két nyelv lenne. Melyet nemes hazámnak s édes nemzetemnek nem kívánhatok (Aranka 1791/1955: 94).

Éppen ebből a meggondolásból a Társaság programjában „A' második közelebb való Tárgy ezen Rendben a' Nyelvnek a' két Hazában egyesittése, és a' Külömbségek esmértetése" (Aranka 1791: 13). A mi látleletünk ehhez hasonló volt, és a célt is hasonlónak láttuk. És noha a magyar nyelvészek egy része még mindig a szétfejlődés „veszélyét" látja, véleményem szerint ma már nem vonható kétségbe a folyamatos közelítés, közeledés. És ehhez – úgy érzem én – a mi nyelvalakító törekvéseink is hozzájárultak.

3.3.

Az erdélyiekben mindig erős volt a nyelvi öntudat, máig hatóan él az erdélyi és a székely nyelv mítosza. A nyelvújítás korában az erdélyiek konzervatívok voltak, élőnek érezték és érezhették a nyelvi hagyományt. Ez a hagyomány a 20. század folyamán is fontosnak bizonyult, a kolozsvári nyelvészeti iskola is ezért fordult kutatásaiban a nyelvi múlthoz és a nyelvjárásokhoz. Az 1990 utáni folyamatos mobilitásban nehéz volt megtalálni az igazodási pontot.

> Sok erdélyi magyar úgy érezte, ő nem is tud magyarul, az anyaországiak pedig vagy a nosztalgikus közhelyet ismételgették: „Ti beszélitek az igazi magyar nyelvet!", vagy az inkább sértésszámba menő kérdéssel udvariaskodtak: „Hogy-hogy (ilyen szépen) beszéltek magyarul?". Sok erdélyit el is kápráztattak ezek a kétes értékű dicséretek, valóban elhitték és hiszik, hogy az anyaországi nyelv korcsosult el, és mi beszéljük az igazit (Péntek 1994: 136).

Az erdélyi nyelvi valóság már kétségtelenül más volt, mint a tovább élő mítosz, de az is kétségtelen, hogy – mint a későbbi kutatásaink is igazolták – a Kárpát-medencei magyarok körében még mindig az erdélyi magyarnak a legkedvezőbb a megítélése.

3.4.

Az 1990-es évek elején, az említett konferenciákon is jórészt a hagyományos nyelvművelés szemlélete érvényesült, amely a „helyesség" kritériumát a standard normájához viszonyította, és a „nemzetközpontú" jelzővel jelezte, hogy a határon túliakra is tekintettel kívánt lenni. Akkor magam is az egyetlen, de „közös" normában gondolkodtam, elutasítva azonban annak merev és zárt voltát: „A norma mindig közös vagy éppen egyetemes mércét jelent. […] A nemzeti nyelv normáinak mégis kellően rugalmasaknak, nyitottaknak kell lenniük, amelyek egységes megoldásúak ugyan, de nem föltétlenül központiak és nem is provinciálisak" (Péntek 1994: 137–138). Ezt az igényt aztán később, már a Termini keretében, úgy fogalmaztuk meg, hogy a kodifikációs igényű magyar szótárak, nyelvtanok nem szorítkozhatnak csak a magyarországi magyarra, a határon túli regionális köznyelvekre is tekintettel kell lenniük. Ennek jegyében, a határtalanítás szándékával kezdődött el több mint másfél évtizeddel ezelőtt a sajátosan határon túli lexikális elemek számbavétele és értékelése a ht-szótár folyamatos építésével. Azt hiszem, túljutottunk az egyetlen norma és egyetlen helyesség feltételezésén, és helyettük többé-kevésbé elfogadottá vált a normapluralizmus és a helyénvalóság kategóriája. A kétnyelvű régiókban csak ez lehet a nyelvi otthonosság biztosítéka, noha – be kell vallanunk – ezt talán legkevésbé az anyanyelv-pedagógiában sikerült érvényesíteni. Mint annak tudomásul vételét is, hogy kétnyelvű környezetben természetesek a nyelvhasználatban gyakori kontaktuselemek, román eredetű szavak és a román hatást mutató szerkezetek. Mint ahogy az is természetes, hogy veszélyeztett nyelvi helyzetben a beszélők fontosnak tartják a nyelv „tisztaságát".

3.5.

A peremrészek 20. századi elszigeteltsége a század végén feltűnővé tette a határon túli nyelvváltozatoknak az anyaországihoz viszonyított fokozottabb nyelvjárásiasságát. A nyelvjárások megítélése is más volt, mint Magyarországon, akárcsak a 18. század végén, amikor Kazinczyék irodalmi célú nyelvújítása elutasította a nyelvjárásokat, miközben az erdélyiek (és a nyelvújítást másképpen megítélő Teleki József) „tudták, vagy legalább sejtették, hogy a régió szerves nyelvi hagyományai, az irodalomba is beemelhető értékei éppen a nyelvjárásban vannak" (Péntek 1994: 139). A 20. század nyelvalakító ideológiáját a standardközpontúság és a nyelvjárás-ellenesség jellemezte azzal a nem megalapozott feltételezéssel, hogy a nyelv egységesítése, a mindenre kiterjedő kodifikálás a „nyelvfejlődést" szolgálja. Ezek az ideológiák különbözőképpen érvényesültek a magyar nyelvközösség magyarországi részében és azokban, amelyek alárendelt, kétnyelvűségi helyzetbe kerültek a környező országokban. Az itt élőknek elzártságukban menekvés volt az anyanyelv helyi változata, és fel kellett ismerniük, hogy számukra a hazát, az identitást az anyanyelv jelenti. Az 1990 utáni helyzetben a nyelvjárás-ellenesség Erdélyben is fokozottabban kezdett érvényesülni különösen a média hatására, de az anyanyelvoktatás is ehhez igazodott. Ezért aztán a beszélők egy része, különösen a székelyek, már nem is tudják, mitől kell jobban félteniük saját nyelvváltozatukat: az államnyelvtől vagy a „médiamagyartól". Mindez annak ellenére történik így, hogy

a 21. században mintha megfordult volna a nyelvalakító ideológia és a diszciplína viszonya: az uralkodó és a számunkra is elfogadható elmélet értéknek tekinti a nyelv természetes változatosságát, a nyelvjárásokat különösképpen, a dialektológia viszont háttérbe szorult az egyetemi képzésben, a pedagógusképzésben és a kutatásban.

3.6.

A 18. század végén Arankáéknál, a hiányt konstatálva, a tudományok és mesterségek terminológiájának megteremtése még csak mint program szerepelt, a következő században ez a program az Akadémia keretében meg is valósult. A *Magyar Nyelvőr*rel egyszerre induló kolozsvári egyetemnek sem voltak már gondjai a tudományok magyar nyelvű oktatásával. Trianon után azonban a magyar szaknyelvi regiszterek egyre inkább leépültek, leépült állapotukban pedig eltávolodtak az anyaországiaktól. Harminc évvel ezelőtt ezt a hiányt kellett jeleznem:

> Minden tudományterületnek és szakmának van ugyan egyetemes magyar terminológiája, de az erdélyieket megfosztotta ettől a korlátozó és tiltó nyelvpolitika, az oktatás sem tette és nem teszi lehetővé a megismerését és elsajátítását, a gyakorlat pedig szintén nem kedvez sem használatának, sem művelésének. A hivatali és jogi szaknyelvvel hasonló a helyzet. […] A mai nyelvfejlesztésnek, nyelvgazdagításnak, valamint az oktatásnak és a sajtónak e hiányokat kell pótolnia a nemzeti nyelv meglévő, eddig tőlünk elzárt elemeivel (Péntek 1994: 143).

Kezdetben úgy tűnt, a magyar szaknyelv leépült állapota is akadálya lesz az igényelt önálló magyar felsőoktatásnak. Önálló magyar állami felsőoktatás nem lett ugyan, és ennek nem nyelvi, hanem politikai okai voltak, kétségtelen azonban, hogy éppen azzal indult el a tudományos szaknyelvek rekonstrukciója, ami mégis végbement a magyar nyelvű felsőoktatás bővülésével. Ezzel párhuzamosan történt a magyar tudomány Kárpát-medencei kapcsolatrendszerének kiépülése jórészt az Akadémia keretében. Arra azonban nem számíthattunk, hogy az államnyelvi szaknyelvi dominancia gyengülésével párhuzamosan egyre inkább az angol fog teret hódítani. És hogy ez Magyarországon is háttérbe szorítja a tudományok magyarnyelvűségét.

4. A nyelv történetének új korszaka az új évezredben?

Az elmúlt három évtizedben bekövetkezett a magyar nyelv változásának két olyan meghatározó dimenziója, amelyre közvetlenül 1990 után még nem számíthattunk. Napjainkban már úgy érezzük, és ezt a 2020-ban megjelent *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)* című könyvünkben (Péntek–Benő 2020) jelezhettük, hogy a többségiek folyamatos magyarellenességén és magyarnyelv-ellenességén kívül két mozgási irány határozza meg leginkább a nyelvközösség jelenét és jövőjét: az egyik a magyar nyelv térvesztése, a térvesztés gyorsuló üteme, a másik a számítógépes kultúra és főként az elektronikus kommunikáció elterjedése.

4.1.

A fentiekben is utaltam rá, hogy a 20. század folyamán a magyar nyelv a tiltások és a korlátozások következtében fontos szerepeiből szorult ki, funkcionálisan veszített teret. 1990 után a nyelvhasználat szabadságával ez a folyamat kedvező irányúvá vált: a nyelvhasználat a nyilvánosságban is visszanyerte elveszített tereit. Jelentős mértékben felgyorsult viszont az a térvesztés, amely a nyelvet használók számának rohamos apadásával jár együtt. És ez nem csupán demográfiai, hanem földrajzi is: egyre több településről, sőt régiókból tűnnek el véglegesen több évszázados magyar anyanyelvű közösségek. A Trianon utáni évtizedekben változó üteműek voltak a regresszív folyamatok, arányaiban a magyar népesség folyamatosan apadt, abszolút számát tekintve azonban az 1977-es romániai népszámláláskor érte el a mindenkori csúcspontját: ekkor 1 691 048 volt a romániai magyarok száma (ez az erdélyi népesség 22,54%-át jelentette). 1990 után viszont gyorsuló ütemben, évtizedenként kétszázezres volt az apadás, 2022-ben, a legújabb népszámláskor már amiatt kell aggódni, hogy eléri-e az egymilliót. Ennek a folyamatnak van egy jól ismert, a magyar nyelvközösség egészét súlyosan érintő biológiai része: a születések számának csökkenése. Másik, arányaiban bizonyára a legnagyobb része az elvándorlás, amelynek elsősorban gazdasági okai vannak. A harmadik része a demográfiai apadásnak az, amely a nyelvcserét követő asszimiláció következménye. A szórványokban arányaiban nagy az apadás (az asszimilációs is), a tömbben élők létszámban fogyatkoztak meg. A szórványosodással, a nyelvi légkör ritkulásával gyengült a nyelvközösség kohéziója, néhol az életképessége.

4.2.

A műszaki értelmiséget bizonyára nem érte annyira váratlanul sem a számítógép elterjedése és mindennapi használata, sem az elektronikus kommunikáció térhódítása, mint bennünket, humán értelmiségieket, különösen itt Romániában, ahol 1990 előtt meglehetős elszigeteltségben éltünk. Talán ezzel is magyarázható, hogy az 1990-es években, amikor kezdett elterjedni a mobiltelefon és a számítógép használata, az első reakció, különösen az idősek részéről, a nyelv féltése volt, olyan értelemben, hogy ez is „rontani" fogja a nyelvet. A magunk részéről igyekeztünk eloszlatni az aggodalmakat. Ebben a szellemben írtunk erről 2020-ban megjelent könyvünkben is:

> Lehet szerencsés véletlen is, hogy a Kárpát-medencében egyszerre következett be az a nyelvi szabadság, amely a politikai változásnak köszönhető és az, amely a technikának. Ebben már benne van a nyelvi kommunikáció határtalansága, és annak lehetősége is, hogy a nyelvi korpuszt és a nyelvhasználatot is megszabadítsuk a korábbi, határok által kialakított korlátoktól. Új szakasza ez mind a nyelv, mind a nyelvközösség történetének (Péntek–Benő 2020: 239).

Az aggodalom mégsem teljesen alaptalan. Azt még nem lehet ugyanis előre látni, mi fog történni ebben az új korszakban. Milyen mértékben szorul háttérbe a magyar nyelvű könyvnyomtatás, a nyomtatás, az írott sajtó? Hogyan befolyásolja majd hosszú

távon a fiatalok nyelvválasztását, magyar identitását az, hogy miközben a magyar programok is rendelkezésükre állnak, mégis inkább román vagy angol nyelvű számítógépes programokat használnak?

5. Összegzés

A *Magyar Nyelvőr* 1872-es megjelenése óta két olyan történelmi esemény következett be, amely közvetlenül érintette a Kárpát-medencei magyar nyelvközösségeket és a magyar nyelvet. Az első világháború után az erdélyi magyar nyelv jogilag újra alárendelt helyzetbe került, a nyelvet érintő folyamatok kedvezőtlen irányt vettek, a század végén azonban – a történelem újabb fordulatát követően, de továbbra is a román államnyelv dominanciája alatt – szabaddá vált a nyelvhasználat, és szabaddá váltak a nyelvre irányuló kutatások is. A nyelvalakítás 20. század végi programja párhuzamba állítható a kétszáz évvel korábbiakkal, most pedig – újabb harminc év elteltével – az is megítélhető, milyen mértékben teljesülhettek ezek a célok. A mérleg alapvetően pozitív. Kétségtelen ugyanis, hogy az anyaország és a peremrégiók nyelvváltozatainak viszonyában a szétfejlődést a közeledés, az egységesülés váltotta föl, a beszélők szabad mozgásában és az elektronikus kommunikációban akadálytalanná, határtalanná vált a nyelvhasználat. A szakmának és a nagyközönségnek viszont jórészt tudomásul kellett vennie azt az evidenciát, hogy kétnyelvű régiókban a beszélők is kétnyelvűek, és hogy az ő nyelvváltozatuk eltér az egynyelvűekétől, továbbá azt is, hogy a nyelvváltozatoknak, a dialektusoknak saját normájuk is van, ennélfogva abszolút helyesség sincs, csak helyénvalóság. Ezek elismerése erősíti a beszélők nyelvi öntudatát, otthonosságát. Van azonban egy olyan vészes folyamat, amely éppen 1990 után erősödött föl. Akár nyelven kívülinek is tekinthetnők azt a statisztikai tényt, hogy mindenütt csökken a magyar anyanyelvűek száma, fogyatkoznak, apadnak a helyi közösségek. Ez azonban közvetlenül érinti magát a nyelvet is, hiszen a nyelv a beszélőkben él.

Szakirodalom

Aranka György 1791/1955: Egy erdélyi magyar nyelvmívelő társaság felállításáról való rajzolat az haza felséges rendeihez. In: Jancsó Elemér (szerk.): *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai.* Bukarest: Akadémiai Kiadó. 93–101.

Aranka György 1791. *A' Magyar Nyelv Mivelö Társaságról Ujjabb Elmélkedés.* Die 1. Augusti 1791. Claudiopoli Imprimatur C. Eszterházi mp.

Dávid Gyula (szerk.) 1994. *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve (1793–1993).* Erdélyi Tudományos Füzetek 218. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

Péntek János 1994. Normagondok Erdélyben (1793–1993). *Magyar Nyelvőr* 118: 133–144.

Péntek János – Benő Attila 2020. *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben).* Szerkesztette Kontra Miklós. Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Gondolat Kiadó. https://doi.org/10.21030/anyp.2021.4.9

SUMMARY

Péntek, János

A review of old and new language problems

Since the publication of the journal *Magyar Nyelvőr* in 1872, two historical events have directly affected the Hungarian language communities and the Hungarian language in the Carpathian Basin. After the First World War, the Hungarian language in Transylvanian was again legally subordinated, and the developments affecting the language took an unfavourable direction. However, at the end of the century, after another turn in history, but still under the dominance of the Romanian state language, the use and research on the language became free in Transylvania. The author compares the language planning programme of the late 20th century with that of two hundred years earlier, and then considers the extent to which these goals have been met after another thirty years. The balance is broadly positive, but it remains difficult to predict what the future holds for linguistic minorities in today's unbalanced world.

Keywords: language problems in Transylvania, Transylvanian Hungarian Language Cultivating Society (Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság), language cultivation, language unit, dialects, specialized languages, language loss, electronic communication.

Beszédhangok, szavak időviszonyai

Kutatások a múltban és napjainkban

Gósy Mária
gosy.maria@nytud.hu
https://orcid.org/0000-0003-4336-3007

1. Bevezetés

Az idő fizikai paraméter, amelynek objektív vizsgálata sokféle megközelítést tesz lehetővé. A beszéd folyamatának egyre részletezőbb elemzésében kiemelkedőek a temporális kutatások. Az emberi beszéd sajátos időkeretben zajlik. A beszélő a beszéd létrehozása, tehát a beszélés során alakítja ki az időviszonyokat, amit a motoros kontroll irányít. A beszédet hallgató kommunikációs partner az akusztikai rezgéssorozat, a beszédhullámok alapján dolgozza fel az elhangzottakat, észleli az időzítési jellemzőket. A beszédhangoknak, a szavaknak, a rövidebb, hosszabb közléseknek valamiféle tartamuk van, lefolyásuk az időben pedig folyamatosan módosul, változik. A hallgató ennek megfelelően adaptálódik a beszédfolyamat időviszonyaihoz az adott kommunikációs helyzetben, észleli a jelenségeket, olykor minősít, véleményez. Az időviszonyok relatív stabilitását az agyban kódolt sémák teszik lehetővé, amelyek a nyelvelsajátítás, illetve a tapasztalat során kristályosodnak ki.

A beszéd időviszonyait részben egyetemes (pl. fiziológiai), részben egy adott nyelvre jellemző, sajátos tényezők (pl. fonémák fonetikai realizációi), továbbá egyéni sajátosságok (pl. érzelmek) befolyásolják. A beszédhangok vagy szavak időtartamainak konkrét értéke a beszédprodukcióban, illetve az időzítésükről kialakult benyomás, szubjektív ítélet a beszédészlelésben számos tényező hatására alakul ki. Ugyanazon szó időtartama például rendkívül változatos lehet, hiszen különféle tényezők befolyásolják a kiejtését, így az életkor, a beszédműfaj, a közvetlen és a tágabb szövegkörnyezet, a közlésben elfoglalt pozíció, egyszeri vagy többszöri előfordulás egy adott szövegtartamban, a szó megjelenésének a valószínűsége, avagy hogy milyenek a prozódiai viszonyok (pl. Magdics 1966; Laczkó 1993; Lee et al. 1999; Kovács 2002; Olaszy 2006; Bell et al. 2009; Kuperman–Bresnan 2012). A beszélők jellemzően gyorsabban artikulálják a gyakori szavakat és lassabban a ritkábbakat, bár – hangsúlyozzuk –, hogy a gyakoriság nem a szó tulajdonsága, hanem a használójától függő tényező (pl. Aylett–Turk 2004; Bóna 2009; Yang et al. 2013). A szó időtartamára hatással van a morfológiai struktúra, a toldalékok előfordulása, ez utóbbiak relatív gyakorisága stb. (Losewitz 1995; Gósy–Gocsál 2019; Gósy–Krepsz 2017).

A beszéd időzítése iránti kitüntetett és sok-sok évtized óta tartó szakmai érdeklődés annak köszönhető, hogy a beszéd temporális viszonyainak megismerése összetett probléma, amely a nyelvi rendszer, az artikuláció, az akusztikum és az észlelés összefüggéseiben ragadható meg. A kutatók igyekeztek mind pontosabban feltárni

a különféle összefüggéseket, továbbjutni a korábbi eredményeknél, adott esetben korrigálni azokat a fejlettebb mérési technológiák és a pontosabb adatok révén. A technikai, technológiai fejlődés pedig egyre sokrétűbb lehetőségeket kínál, fontossá válik a mind több beszélő részvétele a kutatásokban, valamint a kontrollált beszédanyag.

Tanulmányunk első felében – a szokásostól eltérően – hosszabban tárgyaljuk a beszéd temporális jellemzőinek főbb kutatási eredményeit történeti visszatekintésben. Ennek elsősorban az az oka, hogy bemutassuk a kezdeteket, az objektív elemzések megindulását, fejlődését, a technológia hatását a vizsgálatokra és azt, hogy honnan hova jutott el a szaktudomány ezen a területen. Nem törekedhetünk teljességre (már csak a nagy számú vizsgálatok miatt sem), különösen az utóbbi két-három évtized kutatási eredményeinek számbavételekor (nem volt cél továbbá a beszédtempóval, avagy a beszédritmussal kapcsolatos megfigyelések, elemzések részletes bemutatása történeti távlatban), de fontosnak tartjuk láttatni azt az utat, amely a jelen korszerűnek tekintett kutatásaihoz vezetett.

A tanulmány második részében spontán beszédben ejtett főnevek és igék időtartamainak vizsgálati eredményeit mutatjuk be. Az adatközlők gyermekek és felnőttek, négy korosztályban. A szavak időzítése mind az anyanyelv-fejlődés, mind pedig az idősödés következtében kialakuló nyelvi reprezentációkban fontos tényező, a motoros kontroll egyik meghatározó összetevője.

2. A magyar beszéd időzítése történeti távlatban

A beszéd legszembetűnőbb idővetülete a beszédhangok időtartamában és a beszéd tempójában jelentkezik. Nem véletlen, hogy a fonetika történetében a korai megfigyelések elsősorban ezekkel voltak kapcsolatosak, rendszerint mint megélt, azaz szubjektív, a kutató által észlelt jelenségek leírásai. A 16–18. századi szakirodalomban előfordultak más nyelvekkel kapcsolatos megállapítások is, részleges összehasonlítások, illetve bizonyos temporális rendszerezések átvételei és alkalmazásai a magyarra (Vértes O. 1980). Az évszázadokkal ezelőtti szerzők főként a beszédhangok egyfajta tartamát igyekeztek tükröztetni a rövid, illetve hosszú szembenállás mentén, ami nagymértékben függött a kutató anyanyelvjárásától.

Az igény az objektív mérésekre Rousselot abbé kísérletes munkájáig (19. század utolsó harmada, lásd Gósy 2004) fel sem merült. Ugyanakkor eszközök használata nélkül is számos helytálló megállapítás olvasható ezekben a régi (és jobbára elfeledett) munkákban. Ilyen például az a vélekedés, hogy a magyarban van ugyan rövid *á* és rövid *é,* de csak ritkán fordulnak elő, és az időtartamukban jelentkező különbség az írásban nem tükröződik (Szász 1839). A magánhangzók időtartamának különbségeit magyarázva, Regner Tivadar (aki szakmai szempontból igen jelentős magyar hangtant írt) már a 19. század közepe táján úgy gondolta, hogy a magánhangzó minősége hatással van a tartamára (Regner 1862). Megállapítja továbbá, hogy bár nazális „önhangzó" (azaz magánhangzó) a magyarban nincsen, de nazális színezetű magánhangzók előfordulhatnak bizonyos ejtési helyzetekben. A példája a *-ban* toldalék úgynevezett rövid ejtése, amely a nazális törlődését és a magánhangzó nazalizálódását

eredményezi. Megfigyelését több mint százötven évvel később korszerű fonetikai vizsgálatokkal igazolták (Gósy 2017). Fogarasi János 1843-ban azt a tanácsot adta, hogy a hosszú „önhangzókat" (magánhangzókat) szabatosan kell ejteni, de a rövideket sem szabad elharapni. A beszéd sebességének kérdése főként a színészi beszéd tekintetében merült fel. Egressy Gábor (1866) írta, hogy a lassú beszéd „hanghordozója" a magánhangzó, míg a gyors beszédé a mássalhangzó.

Balassa József, a későbbi kiváló kísérleti fonetikus, 1886-os, korában igen korszerű fonetikakönyvében részletes magyarázatokkal mutatja be a beszédhangok képzésében részt vevő szerveket, a magánhangzókat és a mássalhangzókat különféle nyelvek összehasonlításában, kiemelve ezek mentén a magyar beszédhangok sajátosságait. Az időtartam azonban másodlagosnak tűnik a munkájában, nem jelenik meg mint rendszerező tényező. A magánhangzóknál tárgyalja ugyan a hosszúakat is, a mássalhangzóknál azonban meg sem említi őket. Több mint három évtizeddel később már egészen modern szemléletben ír:

> Halljuk a hosszú és rövid hangok közti különbséget, kellő akusztikai gyakorlottsággal észrevesszük még a félhosszú és a nagyon rövid hangokat is. A hangok időtartamának egyéb finomságait csakis a kísérletező fonétika eszközeinek segítségével figyelhetjük meg (Balassa 1921: 8).

Balassa ebben a tanulmányában Gombocz és Meyer időtartam-eredményeit (1909) összeveti egy finn fonetikusnak (Jean Poirot, a helsingforsi egyetem fonetikai laboratóriumának vezetője) ugyancsak a magyar beszédhangokra megadott időadataival, és véleményezi az eltéréseket, illetve okadó magyarázatokkal szolgál a különbségekre.

Az objektív időtartam-vizsgálatok az eszközfonetikának nevezett diszciplína keretei között indultak meg Magyarországon a 20. század elején. (Érdemes hangsúlyozni, hogy még a hetvenes években is általánosan elterjedt volt az „eszközfonetika" terminus, amelyet csak meglehetősen lassan váltott fel a „kísérleti fonetika", illetve a „fonetika" műszó.) Az időtartam mérésének a kezdetei a már említett Gombocz Zoltán és Ernst A. Meyer nevéhez fűződtek, akik az első objektív kutatásokat végezték Uppsalában, 1904-ben. Gombocz (1909) a mért adatokat és a magyarázatokat magyar nyelvű tanulmányában is közzétette. A beszédhangok méréseit saját ejtése alapján végezte egy és két szótagból álló szavak felolvasása alapján. A szavak előtt a *de* szót ejtette, hogy a szókezdő beszédhangok is jól mérhetők legyenek (ez ugyan – a mai tudásunk alapján – módszertanilag kissé megkérdőjelezhető). Minden szót háromszor ismételt meg. Elemezte a magánhangzók és a mássalhangzók időtartamait, a kapott eredményeket pedig a beszédhangok képzési sajátosságaival magyarázta. Figyelmet fordított a rövid és a hosszú magánhangzók elkülönítésére. A palatális zárhangokat komplex (összetett) hangoknak tartotta, ezért időtartamaikat nem elemezte. Hiányoznak munkájából továbbá az affrikáták, vélhetően ugyanilyen meggondolásból, valamint a *h* mássalhangzó is. Gombocz a mért adatok feldolgozásában megkülönböztette a hangsúlyos és a hangsúlytalan magánhangzókat, valamint a szó eleji és a szóvégi helyzetűeket, továbbá elemezte a kontextus hatását az adott magánhangzóra. Megállapította, hogy az egy szótagból álló szavak magánhangzói hosszabbak, mint azok,

amelyeket hosszabb szavakban ejtett. Gombocz szemléletes példákon mutatta be, hogy a beszédhangok mért időtartama miként csökken a szóhosszúság növekedésének a függvényében (nemcsak a magánhangzóké, hanem a mássalhangzóké is). Ez a megfigyelése, illetve ezen eredményei úttörőek voltak nemzetközi tekintetben is. A *köt, kötet, kötetek* szavak ejtése során az *ö* magánhangzóra a következő időértékeket mérte: 116 ms, 93 ms, 80 ms. Az azóta sokat idézett másik példáját az 1. ábrával illusztráljuk (az eredeti tanulmányban táblázatos formában közölt időértékek alapján; Gombocz 1909: 100). Az időtartamok csökkenése – a szóvégi veláris zárhang kivételével – jól látható. Az eredeti közleményben nincs adat a *tátogatóknak* szó második mássalhangzójára és a toldalék beszédhangjainak időtartamára.

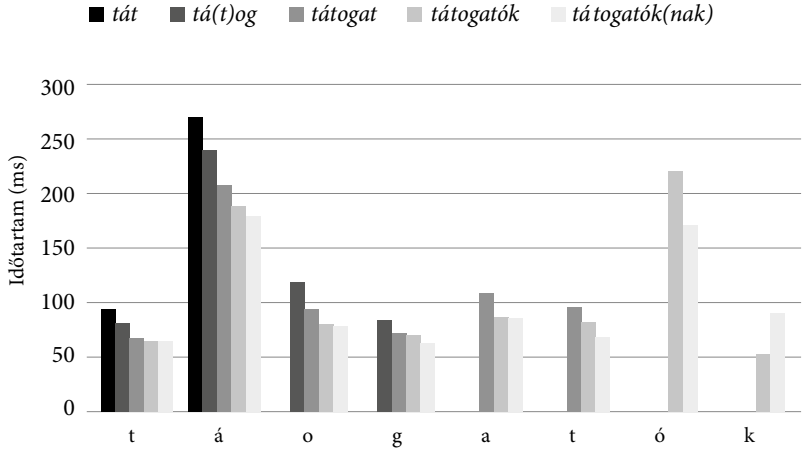

1. ábra. Mért időtartamok a szó hosszúságának függvényében Gombocz mérései alapján (1909)

Tudománytörténeti érdekesség, hogy csaknem hét évtizeddel Gombocz kísérletét követően a kor egyik kiemelkedő fonetikusa, az észt–amerikai Ilse Lehiste (1970) e kérdésről írván Tarnóczy Tamásra (1965) hivatkozik, aki évtizedekkel később megismételte Gombocz kísérletét. Kassai (1979) közel másfél évtizeddel később ugyancsak megismételte az 1909-es vizsgálatokat; mind az ő, mind Tarnóczy eredményei hasonlóak lettek egymáséihoz, illetve a Gombocz által közöltekhez. Az időtartam-rövidülés és a szóhossz összefüggését az azóta eltelt évtizedekben számos nyelvben igazolták (a magyarra: Fónagy–Magdics 1960; Gósy–Krepsz 2017).

Hegedűs Lajos évtizedekkel későbbi, 1941-ben megjelent tanulmányában közöl időtartam-adatokat a magyar beszédhangokról. A két kutatást nemcsak a jelentős időbeli távolság különíti el, hanem számos módszertani eltérés is. Gombocz izolált szavakban, saját ejtésében mérte a beszédhangok időtartamait, Hegedűs egy falusi beszélő mesélését vizsgálta, vagyis folyamatos beszédben elemezte a beszédhangok időviszonyait (lemezre rögzített mese, Jágó községből, Baranya megyéből). A két beszélő anyanyelvjárása is különbözött. A mérési eszközök is teljesen eltértek

(Gombocz a hangszalagok rezgését, illetve a levegőáram nyomását speciális érzékelővel papírra rögzítette, és egy elektromos kijelző segítségével 1 mp-enként markerjeleket íratott a papírra a mérések megsegítésére; Hegedűs Lajos kymográfot használt). Mindezek következtében jellegzetes eltérések tapasztalhatók az általuk mért időtartamokban, ezért az összehasonlításuk nem releváns ugyan, de mindenképpen érdekes. A tendenciák a két méréssorozaton belül jól láthatók. Az 1. táblázat összegzi Gombocz és Hegedűs időadatait. (Az eredeti közleményekben századmásodpercek szerepelnek, ezeket a ma szokásos ezredmásodpercekre váltottuk át.)

1. táblázat. Magánhangzók és mássalhangzók időtartama Gombocz (1909) és Hegedűs (1941) méréseiben (G/H = Gombocz/Hegedűs, n. a. = nincs adat)

Rövid magán-hangzók	**Időtartam (ms)**	**Hosszú magán-hangzók**	**Időtartam (ms)**	**Mássalhangzók**	**Időtartam (ms)**
	G/H		**G/H**		**G/H**
i	118/79	***í***	249/ n. a.	zöngétlen zárhangok	104/97
u	134/125	***ú***	271/ n. a.	zöngés zárhangok	86/60
ü	140/71	***é***	273/130	zöngétlen réshangok	115/114
o	141/111	***ű***	276/150	zöngés réshangok	94/54
zárt ***e***	144/87	***ő***	298/150	nazálisok	95/45
nyílt ***e***	161/100	***ó***	288/185	***l***	91/42
ö	160/117	***á***	303/146	***r***	74/25
a	170/106			***j***	70/32

A beszédhangok objektív tartama feltűnően rövidebb Hegedűsnél Gombocz adataihoz viszonyítva, ami több, fentebb említett okra is visszavezethető. Talán legnagyobb mértékben az eltérő beszédanyag (izolált szavak, ill. folyamatos beszéd) eredményezhette a különbségeket. A beszédhangok rövidüléséhez a két vizsgálat között eltelt mintegy három évtized is hozzájárulhatott, pontosabban a beszéd feltételezett relatív gyorsulása. Elgondolkodtató az, hogy az időtartamok között bizonyos esetekben igen nagyok a különbségek a két vizsgálatsorozatban, más esetekben azonban az értékek csaknem megegyeznek. A fonológiailag rövid magánhangzók tekintetében a 10 ms-nyi, illetve 30 ms-nyi időeltérések még elfogadhatók (akár mérési hibából is adódhattak), az *o* magánhangzó időtartama a két szerzőnél gyakorlatilag megegyezik. A 60–70 ms-nyi, illetve a fonológiailag hosszú magánhangzóknál a 100–140 ms-nyi különbségek azonban legalábbis kérdésesek. A mássalhangzóknál is igen változatosak az időértékek eltérései, akad közöttük 40 ms-nyi, de 90 ms-nyi is, ugyanakkor a zöngétlen réshangok átlagos időtartama megegyezik a két elemzés adataiban. Nem zárható ki, hogy a módszertani különbségek nem azonos módon hatottak

a beszédhangok mért időtartamaira, és ezek (is) tükröződhetnek a hasonlóságokban és a különbözőségekben.

Említettük, hogy Gombocz táblázatában nem szerepel a *h* mássalhangzó, de Hegedűs adattáblázatában sem látható. Hegedűsnél azonban megjelenik ez a mássalhangzó, egyszer a *hát* szóban mérve (szünetet követően), az értéke itt 100 ms, illetve hangkapcsolatokban, például a *th* vagy *kh* eseteiben (az *apjuknak hogy* és a *gyerek hallotta* szókapcsolatok határain). A szerző a *th,* sőt a *há* hangkapcsolatok időtartamára is 100 ms-os értéket közöl, ami a mérés nagyfokú bizonytalanságára utal. Minthogy több alkalommal előfordul, hogy – a többségükben önálló beszédhangokra megadott időértékek mellett – hangkapcsolatokat szerepeltet (pl. *sztt, en, ol, dv, ajd, zsgy*), ezek nyilván az egyes szegmentumok elhatárolási nehézségeit tükrözik, ami különösen jellemző a laringális réshang esetében. Hegedűs olykor a rendkívül rövid időtartamok miatt adhat meg beszédhang helyett szórészleteket, ilyen például az *ere* (a *gyerekek* főnévből), amelynek az időértéke 250 ms vagy a *mony,* amelynek az összidőtartama mindössze 175 ms (a *monygya* 'mondja' szóból).

Hegedűs a Gombocznál hiányzó mássalhangzókról is közöl időinformációt, a *gy* időtartamai 30 ms és 125 ms között szóródnak, leggyakrabban 62,5 ms-os és 87,5 ms-os értékekkel. A *ty* mássalhangzó időtartamát 100 ms-nak, a *tyt* hangkapcsolatot 150 ms-nak állapította meg. A zöngétlen alveoláris affrikátákra átlagosan 130 ms-ot, a posztalveolárisokra pedig 142,5 ms-ot adott meg. Nem található adat a *zs* mássalhangzóra (csak a *zsgy* hangkapcsolatban fordult elő, a *kizsgyerek* szóban, e hangkapcsolat időtartama 130 ms).

Hegedűs leírja a beszédhangok időtartamainak nagymértékű változatosságát, és hangsúlyozza, hogy az időtartam észlelése függ az adott kontextustól, a hangsúlytól és az artikuláció pontosságától. Ezek a gondolatok a 20. század közepén nagyon modernek, előremutatóak voltak. A tanulmány végén a szerző utal arra, hogy saját adatai jelentősen különböznek a korábbiaktól, és ezt egyértelműen a mérési módszer eltéréseivel magyarázza.

A korai időtartammérések a beszédhangokra fókuszáltak. Hegedűs Lajos tanulmányában azonban szavak időtartamát is ismerteti, amelyeket spontán beszédben (a korábban említett mesemondásban) mért. Néhány főnév és ige értékei a következők voltak. Az egy szótagos *állt* időtartama 280 ms, a két szótagos *mondták:* 425 ms, *merte:* 347 ms, *mondja:* 407 ms, *vannak:* 417 ms, *asszony:* 357 ms, *apám:* 375 ms, *király:* 520 ms, a három szótagos *apjuknak* időtartama 607 ms, *gyerekek:* 660 ms, *mogyorót:* 675 ms, *elmegyünk:* 570 ms. A *lakodalomba* szót 840 ms-osnak mérte (Hegedűs 1941: 173–175).

Egy másik kutatásában Hegedűs (1956) behatóan foglalkozott a szólam (amelyet a szünettől szünetig terjedő közlésrészként definiált) és a beszédtempó kérdéseivel. Megállapította, hogy a beszélők rendszerint lassabban ejtik a rövidebb szavakat és szólamokat, a hosszabbakat pedig kissé gyorsabban. Hozzátette, hogy ez csupán tendencia, amelynek az érvényesülését számos tényező korlátozza. Hasonló kérdésekről vizsgálódott Fónagy Iván és Magdics Klára (1960), amikor a szólamok időtartamának és a beszédtempónak, illetőleg a beszédműfajnak az összefüggéseit elemezték. Megállapították, hogy a beszédsebesség középértéke szavalatkor 9,4,

mesemondáskor 9,57, felolvasásban 10,73, beszélgetésben 12,89, sportközvetítésben pedig 13,83 beszédhang/s (az eredeti közleményben tévesen szótag/s szerepel). Fónagy és Magdics a be- és kilégzés előfordulásaira és időviszonyaira vonatkozóan is közölt adatokat.

A magyar beszédhangok időtartamait Magdics Klára (1966) mérte meg Hegedűs után mintegy negyedszázaddal a londoni University College laboratóriumában. A beszédanyag mondatokból állt, amelyeket öt rádióbemondó olvasott fel. Egy-egy magánhangzót 450–520 mérés, egy-egy mássalhangzót 150–210 mérés képviselt. A mérések hangszínképek alapján történtek, vagyis a módszer – a korábbiakhoz képest – ismét változott; ez az eljárás egyszerűbb volt, és pontosabb mérési lehetőséget biztosított. A szerző ebben a tanulmányában nem határozta meg pontosan a műszert, csak a hangszínképeket említette, amelyeken a méréseket végezte. A módszertan kapcsán azonban hivatkozott egy másik munkájára (Magdics 1965), ahol megnevezte a használt eszközt, a Kay-szonagráfot (ami a Kay Electric Company hangszínkép-elemzőjét jelentette). Az időtartammérések alapját képező hangszínképek nyilvánvalóan ezzel az eszközzel készültek.

A hangosságnak az időtartamokra gyakorolt hatását vizsgálta Fónagy és Baráth (1968). Azt találták, hogy a hosszú magánhangzók időtartama 29,4%-kal a rövideké pedig 42,9%-kal növekedett hangos ejtésben. A mássalhangzó-fonémák realizációinak időtartama ugyanakkor különféleképpen változott, némelyek rövidültek, mások hosszabbodtak. A szerzők úgy gondolták, hogy hangos beszédben a beszédhangok időtartamának módosulásait a beszélő „öntudatlan", de célzott artikulációja eredményezi.

A 20. század hetvenes éveitől a fonetikusok az időtartamokat igyekeztek a temporális viszonyokra ható különféle hatások tekintetében értelmezni, mindenekelőtt a fonetikai kontextus figyelembevételével. Magdics Klárának a beszédhangok időtartamáról szóló, 1966-os munkáját több mint egy évtizeddel követi Kassai Ilona hasonló vizsgálatsorozata (1979). Utóbbi szintén hangszínképeken mérte ki a beszédhangok időtartamait, a használt műszer egyrészt ugyanaz volt, mint amit Magdics használt, másrészt a spektrográfok egy fejlettebb változata, a Voice Identification Inc. hangszínképelemzője, a 700-as modell. Kassai egyetlen (női) beszélő felolvasott mondatait rögzítette, és mérte meg a beszédhangok időtartamait. Adatait a nyelvi időtartam, a hangkörnyezet, a hangsúly, a hangsor terjedelme, illetve a beszédhangnak a hangsorban betöltött helye szerint elemezte. Szende Tamás (1976) és Kassai Ilona (1979) elsőkként publikáltak spontán beszéden végzett időtartam-vizsgálatokat.

A beszédhangok belső időszerkezetének vizsgálatára a nyolcvanas években kerülhetett sor, a számítógép megjelenésének és a mesterségesbeszéd-előállításnak köszönhetően (Olaszy 1985). A technológia fejlődésének következő állomásán a kutatók a *Computerized Speech Lab (CSL)* elnevezésű digitális jelfeldolgozó hardver és szoftver együttesét használták a kilencvenes évektől. Ez rendkívüli lehetőséget biztosított a beszédhangok szegmentálásában, a hanghatárok kijelölésében, hiszen a beszédhangok, avagy azok bármely része akárhányszor meghallgatható (visszahallgatható) volt, a határok bejelölését szükség esetén azonnal korrigálni lehetett. A kijelölt részek időtartama a képernyőképen leolvasható volt. Mindennek következtében a mérési pontosság nagymértékben javult. Lehetőség nyílt továbbá hosszabb

közlések vizsgálatára is (szemben a hangszínképelemző 2,4 másodperces elemzési terjedelmével). Nem jelentett többé nehézséget a beszédszünetek azonosítása sem.

Ezt a digitális jelfeldolgozót mintegy felváltotta a *Praat* szoftver. A *Praat*ot az Amszterdami Egyetem két kutatója, Paul Boersma és David Weenink fejlesztette ki, ingyenesen hozzáférhető, és a fejlesztők folyamatosan módosítják (a forgalomba hozatal kezdete 1991 volt, néhány éven belül elterjedt a fonetikusok között, különböző országokban). A szoftver létrehozásának célja kifejezetten a beszéd akusztikai vizsgálatának egyszerű és megbízható lehetővé tétele volt, amint az „alcíme" is mutatja: *Doing phonetics*. Az elmúlt mintegy három évtizedben a beszéd temporális vizsgálatait nagy többségben ezzel a szoftverrel végezték szerte a világon. Természetesen más módszerek alkalmazása is olvasható a szakirodalomban, ilyen például az elektromágneses artikulográf. Mády (2008) ezzel az eszközzel vizsgálta a gyors és a „kényelmes" beszédtempó hatását a magánhangzók időtartamára felolvasásban. (A Carstens Medizinelektronik GmbH az artikulográfját Budapesten, az 1989-ben megrendezett *Speech Research* konferencián mutatta be először.)

A magyar beszéd időzítésével kapcsolatosan tehát rengeteg kutatás zajlott és zajlik folyamatosan. Még a felsorolásuk is meghaladja ennek a tanulmánynak a kereteit. A kutatók elemezték (a felsorolás folytatható) a specifikus időtartamokat, a beszédhangok időzítésének alakulását különböző fonetikai környezetekben, a koartikuláció hatását az időviszonyokra, a tartalmas és a funkciószavak, illetve más morfémák időtartamait, a frázisokat, a virtuális mondatokat, a narratívákat, az életkor hatását a beszéd temporális struktúrájára, a spontán beszéd különféle temporális jelenségeit, így a ritmust, a néma és a kitöltött szüneteket, a szerkesztési szakaszokat, a frázisvégi nyúlásokat, a nyújtások mint megakadásjelenségek időviszonyait, valamint az időzítési ítéleteket a beszédészlelésben, illetve a beszédmegértésben (néhány az önálló kötetek közül: Gósy [szerk.] 1991; Kovács 2002; Olaszy 2006; Markó 2015; Bóna 2009; 2013; 2016; Horváth 2014a; Gósy–Krepsz 2017).

Az olykor naivnak tűnő, szubjektív megállapítások óta a beszéd objektív, temporális vizsgálata a fonetika egyik legjobban kutatott területévé vált. A kapott eredmények és értelmezésük hozzájárul ahhoz, hogy egyre jobban megismerjük a beszéd motoros kontrolljának működését úgy a beszédprodukcióban, mint a feldolgozásban (észlelésben, megértésben). A továbbiakban egy új kutatás eredményeit mutatjuk be, amely egy korábban kevéssé kutatott témával, a szavak időtartamával foglalkozik különböző életkori csoportokban.

3. Főnevek és igék időtartamai gyermekek és felnőttek beszédében

A szavak kiejtése a spontán beszéd tervezési folyamatának jelentős állomása (Levelt 1989; Gósy 2005). A szó elhangzását megelőzi a válogatás a mentális lexikonban, vagyis hogy mit aktiváljunk az adott kommunikációs helyzetben, az adott tartalmi és nyelvi kontextusban. Ezt követi az artikulációs tervezés, amelyet a szóejtés követ. A tervezés legelső pillanatától kezdve mindez egyfajta időkeretben zajlik. A spontán közlések szavai a magyarban morfológiailag gazdagok, a mentális lexikon aktiválása

tehát sokrétű. Nemcsak a tőszavakhoz kell hozzáférnünk, hanem más morfémákhoz is, például igekötőkhöz, avagy a különféle toldalékokhoz (Gósy–Gocsál 2019). A folyamat minden részlete meghatározott időtartamban zajlik, és az időértékek fontos információt szolgáltatnak a működésekről és a létrejött beszéd(részlet)ről mint produktumról. A szavak időértéke információt tartalmaz a kiejtésükre fordított artikuláció tartamáról, a szó relatív gyakoriságáról, a beszélő életkoráról, érzelmi állapotáról, az előhívási stratégiákról, olykor a frázisról is, amelyben a szó elhangzott, és a felsorolás még folytatható.

A jelen kutatásunkban főnevek és igék időtartamait mértük meg különböző életkorú gyermekek és felnőttek spontán beszédében, narratívákban. Célunk az volt, hogy képet kapjunk a vizsgált szófajú szavak időtartamáról hatéves és kilencéves gyermekek, illetve fiatal és idős felnőttek esetében. A szavak időzítési mintáinak fejlődése, illetve változása tükrözi a temporális kontroll működését. A két szófaj kiválasztását az motiválta, hogy egyrészt a tartalmas szavak között a leggyakoribbak a beszédben, másrészt az anyanyelv-elsajátítás kezdeti szakaszaitól megjelennek a gyermekek közléseiben. Továbbá, mind a főnevek, mind az igék több szótagból állhatnak, és morfológiailag összetettek lehetnek, temporális tulajdonságaik tehát számos beszédtervezési és kiejtési folyamat működését tartalmazzák. Az igékhez történő hozzáférés alig okoz problémát időskorban, míg a főnevek előhívása jellegzetes nehézségekkel jár (Levelt 1989; Kim et al. 2020). Kérdés, hogy vajon az igék és a főnevek időtartamaiban jelentkezik-e különbség az idősek ejtésében, és ha igen, akkor ez kapcsolatban lehet-e a főnevek aktiválási nehézségeivel.

Az anyanyelv-elsajátítás folyamatában a beszédhangok, illetve a szavak időtartama fokozatosan csökken (pl. Gósy 2005; Jacewicz et al. 2010; Auszmann 2018). Hatéves korra a gyermekek mentális lexikona jól kialakult, lehetővé teszi a hosszabb spontán közlések tervezését, a beszédhangok képzése egyre pontosabbá válik (pl. Andó 2005; Redford 2015; Auszmann 2018), a szóejtésük stabilnak mondható. Kilencéves korra a beszédhangok kiejtése egyre rutinosabb lesz, mind jobban megközelíti a felnőttmintázatot, gyorsul a mentális lexikon aktiválása, a gyermekek spontán közlései egyre folyamatosabbakká válnak (pl. Neuberger 2011; Horváth 2014b). A háromévnyi különbség hatéves és kilencéves kor között jellegzetes változásokat hordoz. Felgyorsul az általános kognitív fejlődés, bekövetkezik az írás, olvasás megtanulása, tudatosodik az anyanyelv számos jelensége és folyamata. Mindez hatással van a kiejtést megelőző beszédtervezésre és az artikulációra egyaránt.

A felnőttkor hosszú időn keresztül nem mutat feltűnő különbségeket a beszéd számos paraméterében (pl. Gósy 2019). Időskorra azonban a lassabb kognitív működés jellemzővé válik, a mozgássorozatok is lassulnak, ami tetten érhető a beszédhangok képzésében vagy a szavak ejtésében (pl. Gocsál 2000; Bóna 2013). A főnevek és az igék időtartamainak nagy ívű elemzése az időzítési jellemzők finomhangolását jelenti a beszédprodukció jobb megismeréséhez. Hipotéziseink a következők voltak. (i) A vizsgált szavak hosszabbak lesznek a gyermekek, mint a felnőttek ejtésében; (ii) a kilencévesek szavai rövidebbek lesznek, mint a hatévesekéi; (iii) az idősek szóidőtartamai hosszabbak lesznek, mint a fiatalokéi; (iv) a főnevek hosszabb időtartamban realizálódnak, mint az igék.

3.1. Kísérleti személyek, anyag, módszer

A kutatáshoz a GABI gyermeknyelvi (Bóna et al. 2014) és a BEA felnőtt nyelvi (Gósy et al. 2012) adatbázisok 40 adatközlőjének spontán beszédszövegeit használtuk fel. A hanganyagokat véletlenszerűen választottuk ki, de tekintetbe vettük az életkort és azt, hogy fele-fele arányban szerepeljenek kislányok, kisfiúk, nők és férfiak. A gyermekkorú adatközlők közül tízen hatéves óvodások (6;0–6;4 korúak, az átlag 6 év és 3 hónap), tízen pedig kilencéves iskolások (9;2–9;6 korúak; az átlag 9 év és 4 hónap) voltak. A felnőtt adatközlők közül 10 fiatal (22–28 év közötti, az átlag 25 év) és 10 idős (71–76 év közötti, az átlag 74 év) beszélőt választottunk. Valamennyi gyermeknek és felnőttnek ép volt a hallása (az időseknek életkoruknak megfelelő), beszédhiba egyetlen adatközlőnél sem fordult elő. A gyermekek az életkorukban elvárható szinten folyamatosan beszéltek. Valamennyi adatközlő budapesti lakos.

A gyermekek esetében a spontán szövegekbe – bár narratívajellegűek voltak – olykor kérdések és rövidebb-hosszabb válaszok ékelődtek, főleg az óvodásoknál. Az interjúkészítő igyekezett csak akkor kérdést feltenni, ha arra a beszélgetés folytatása érdekében szükség volt. A gyermekek az életükről, családjukról, a mindennapjaikról, kedvenc játékaikról beszéltek. A felnőtt adatközlők narratívái ugyancsak az életükről, a családjukról, a munkájukról, a hobbijukról szóltak, illetve kifejtették a véleményüket egy adott kérdésről, amit az interjúkészítő vetett fel. A gyermekek esetében a szövegek tartama 5–10 perc között szóródott, a felnőttek beszédszövegei 15–25 perc közöttiek voltak.

A spontán szövegekből az alábbi szempontok mentén válogattuk ki a szavakat. (i) Akusztikailag jól elemezhető kontextusban forduljanak elő; (ii) ne előzze meg és ne kövesse őket szünet (sem néma, sem kitöltött); (iii) egy, két vagy három szótagból álljanak (hosszabb szavakkal ebben a kutatásban nem foglalkoztunk); (iv) szófajukat tekintve, főnevek vagy igék legyenek; (v) lehetnek tőszók és toldalékoltak egyaránt.

Összesen 3472 szót elemeztünk, ebből 1370-et gyermekek (a hatévesek 653-at, a kilencévesek 717-et), 2102-t pedig felnőttek (1052-őt fiatalok, 1050-et idősek) ejtettek. Az egy szótagból álló szavak száma 621, a két szótagból állóké 1401, míg a három szótagosoké 1450 volt. A gyermekeknél legnagyobb arányban két szótagos, legkisebb arányban három szótagos szavak fordultak elő. A felnőtteknél leggyakoribbak a három szótagból állók, legritkábbak az egy szótagból álló szavak voltak. A főnevek száma 1797, az igéké 1675 volt, ezek az előfordulások nem tekinthetők életkorspecifikusnak (nem is volt cél ennek figyelembevétele); igyekeztünk mindkét szófajból a lehető legtöbb előfordulást adatolni minden életkori csoportban. Ügyeltünk arra, hogy a főnevek és az igék arányosan jelenjenek meg a szótagszám függvényében.

A szavakat a *Praat* programban annotáltuk (Boersma–Weenink 2015; verziószám: 6.0). Minden esetben két fonetikus állapította meg a szóhatárokat, a jelölések eltérése esetén a közös megbeszélés eredményét vettük figyelembe. A szóhatárokat az akusztikai hullámforma és a szó hangszínképe alapján határoztuk meg, folyamatos meghallgatással, ügyelve a megelőző és a követő szóval alkotott koartikulációs jelenségekre. Az időtartamok kinyerése az annotálás alapján történt automatikusan, egy speciális szkript segítségével. Az időtartamok elemzését a következő három szempont szerint végeztük el: (i) életkor, (ii) szótagszám, (iv) szófaj (főnév, illetve ige).

A normál eloszlású adatok statisztikai elemzéseihez GLM egyváltozós variancia-analízist, valamint Tukey post-hoc teszteket használtunk az SPSS 21-es verziószámú szoftverben, 95%-os megbízhatósági szinten. A függő változó a szavak időtartama volt, a független változók pedig az életkor, a szavak szótagszáma és a szófaj.

3.2. Eredmények

A hatéves gyermekek szavainak átlagos időtartama 495 ms volt (átlagos eltérés = 190 ms), a kilencéveseké pedig 457 ms (átlagos eltérés = 169 ms). A fiatal felnőttek szavainak átlagértéke 430 ms-nak adódott (átlagos eltérés = 128 ms). Az idős felnőttek szóejtése relatíve hosszú volt anyagunkban, az átlagérték 472 ms (átlagos eltérés = 153 ms). A különböző életkorú beszélők adatai ugyan hasonlók a szakirodalomban található korábbi mérések eredményeihez (pl. Gósy 2004; Bóna 2013; Horváth 2014b; Gósy 2021), az összehasonlításnak azonban nincsen értelme, tekintve, hogy esetünkben csak főneveket és igéket vettünk figyelembe.

Az elemzett szavak időértékei az egyes életkorokban jelzik a kiejtés sebességét, vagyis azt, hogy a gyermekek lassabban ejtették a főneveket és az igéket, mint a fiatal felnőttek, az idősek szóidőtartamai viszont még a kilencévesek értékeinél is hosszabbaknak bizonyultak. A különbségek az egyes korcsoportok között nem nagyok, ha az átlagértékeket vesszük figyelembe, ugyanakkor az egyéni különbségek relatíve nagyok minden korcsoportban.

A hatévesek és a kilencévesek között átlagosan 38 ms az eltérés, az idősebbek szavai ennyivel rövidebbek. A két felnőttcsoport átlagos időadatai között 42 ms a különbség. A hatévesek és a fiatal felnőttek ejtette szavak időtartamai között a különbség 65 ms, a kilencévesek és a fiatal felnőttek között valamivel kisebb, 42 ms. Az idősek szavai 23 ms-mal rövidebbek, mint a hatéveseknél adatoltaké, és 15 ms-mal hosszabbak, mint amiket a kilencéveseknél mértünk.

A szótagszámnak az időtartamokra gyakorolt hatása az egyik legmeghatározóbb tényező (pl. Bell 2009; Gósy–Krepsz 2017; Gósy 2021), amely a szóhosszon kívül a morfológiai felépítésről is tartalmaz információt. A különböző szótagszámú szavak időértékeit és az átfedéseket szemlélteti a 2. ábra a négy életkori csoportban.

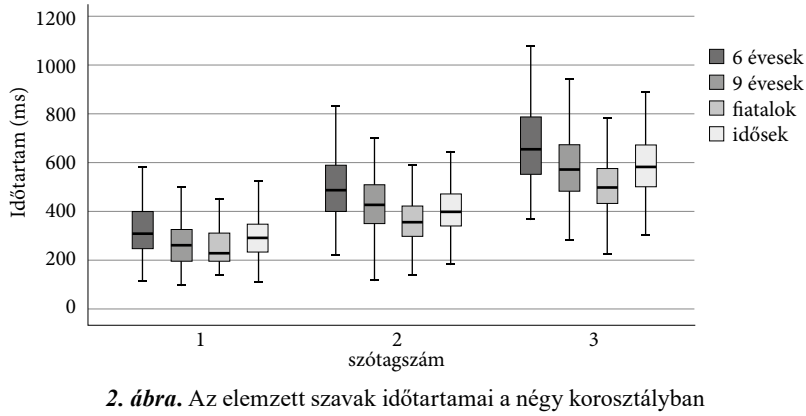

2. ábra. Az elemzett szavak időtartamai a négy korosztályban (medián és interkvartilis tartomány)

A szavak, a szótagszámuktól függetlenül, a hatéveseknél voltak a leghosszabbak. A 9 évesek és a fiatal felnőttek szóidőtartamai csökkenő tendenciát mutattak. Az idősek ejtésében hosszabbodtak a szavak a fiatal felnőttekéihez képest, de – a két szótagból állókat kivéve – a kilencévesek szóidőtartamaihoz képest is jellemzően hosszabb időtartamokat mértünk náluk. A redukálódás jelensége (tudniillik minél hosszabb a szó, az ejtése jellemzően rövidül) a legfiatalabbaknál igen kis mértékben volt tapasztalható, valamivel erőteljesebben a többi adatközlő ejtésében. A szóidőtartamok legnagyobb eltéréseit a három szótagból álló szavak esetében tapasztaltuk. A szóródás minden életkori csoportban relatíve nagy, amint az a 2. ábrán jól látható.

A főnevek és az igék időtartamai legalább négy sajátosságuknál fogva érdemesek az összevetésre. Az anyanyelv-elsajátításban a főnevek jelennek meg először a gyermek közléseiben. Bizonyos igék ismételt előfordulásai valószínűbbek a főnevekénél (például spontán beszédben az első öt leggyakoribb ismételt szó között főnév nem, ellenben a *van* ige megjelent, lásd Gósy 2012). A főnevek rendszerint nagyobb számban fordulnak elő a spontán szövegekben, mint az igék. Végül, ahogy említettük, a főnevek előhívása a mentális lexikonból idősebb korban több nehézséget jelent, mint az igék aktiválása. Valószínűsítjük, hogy ezek a sajátosságok tükröződnek az időtartamokban.

Adataink szerint a főnevek minden vizsgált életkori csoportban hosszabb időtartamban valósultak meg, mint az igék (3. ábra). A legkisebb eltérést a kétféle szófajú szavak között a fiatalok ejtésében tapasztaltuk, míg a hatévesek és az idősek főneveinek és igéinek az időtartamai nagy különbségeket mutattak, az igék jóval rövidebbek voltak, mint a főnevek. Az adatok azt igazolták, hogy az igék időtartamai nagyon hasonlóknak adódtak a beszélők életkorától függetlenül, míg a változások inkább a főnevek temporális jellemzőit érintették. A szavak hatéves kortól fiatal felnőttkorig tartó csökkenését időskorban növekedés követi.

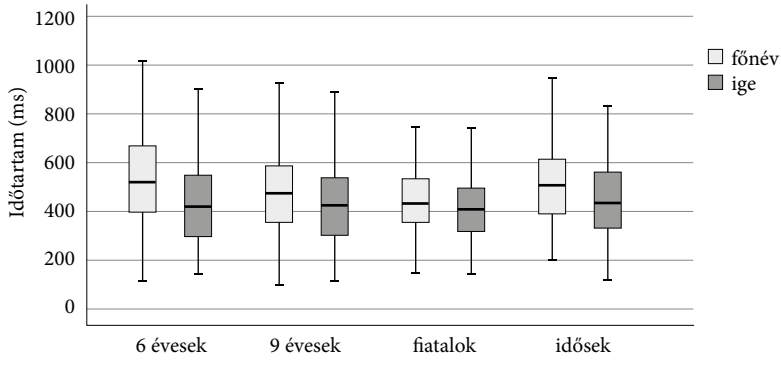

3. ábra. Főnevek és igék időtartamai a négy korosztályban (medián és interkvartilis tartomány)

A főnevek és az igék között adatolt tartambeli különbségeket a szótagszám szerinti részletezésben a 2. táblázat tartalmazza. A temporális mintázat sokkal árnyaltabb, ha a szótagok számát is tekintetbe vesszük. A legnagyobb eltérést főnevek és igék között a három szótagos szavak esetében tapasztaltuk három korosztályban, kivételt a fiatalok adatai képeztek. Náluk gyakorlatilag nincs különbség a szófaj tekintetében, és ugyanez látható a két szótagos szavaik esetében is. A két szótagból álló szavak időtartamai a hatéveseknél jelentős különbséget mutatnak a főnevek és igék között (az eltérés átlagosan 68 ms), a kilencévesek és az idősek ejtésében ilyen fokú eltérés nem tapasztalható (az eltérés átlagosan 13 ms, illetve 21 ms). Az egy szótagból álló főnevek jelentősen hosszabbak, mint az igék a hatévesek és az idősek esetében, de kicsi, 20 ms alatti a különbség közöttük a 9 évesek és a fiatalok spontán szóejtésében.

2. táblázat. Az elemzett szavak időtartama az életkori csoportok, a szófaj és a szó szótagszáma szerint (SD = átlagos eltérés)

Szótag-szám	**Szófaj**	**Adatközlők**							
		6 évesek		**9 évesek**		**fiatalok**		**idősek**	
		átlag	**SD**	**átlag**	**SD**	**átlag**	**SD**	**átlag**	**SD**
1	főnév	367	107	281	102	336	66	346	84
	ige	282	89	265	82	244	71	284	75
2	főnév	524	130	444	125	361	91	426	91
	ige	456	115	431	123	373	82	405	100
3	főnév	715	165	615	134	506	106	612	132
	ige	602	131	554	122	511	108	579	100

A statisztikai elemzés eredményei szerint az életkor mint tényező szignifikáns hatással van az elemzett szavak időtartamára ($F(3, 3471) = 69{,}095$; $p = 0{,}001$, $\eta^2 = 0{,}057$), a hatás azonban kismértékű, azaz az életkori tényező csak igen kis mértékben magyarázza az eltéréseket (η^2 = parciális együttható). A szótagszám mint tényező szignifikáns hatással van az elemzett szavak időtartamára ($F(3, 3471) = 1223{,}605$; $p = 0{,}0001$, $\eta^2 = 0415$), és a szavak hosszúsága több mint 40%-ban magyarázza a kapott eredményeket. A szófaj mint tényező ugyancsak szignifikáns hatással van az elemzett szavak időtartamára ($F(3, 3471) = 93{,}526$; $p = 0{,}001$, $\eta^2 = 0{,}026$), a tényező magyarázó ereje azonban elenyésző. Az életkor és a szó hosszúságának interakciója szignifikáns ($F(6, 3471) = 9{,}240$; $p = 0{,}001$, $\eta^2 = 0{,}016$). Az életkor és a szófaj interakciója szintén szignifikáns ($F(3, 3471) = 10{,}230$; $p = 0{,}001$, $\eta^2 = 0{,}009$). A szó hosszúságának és a szófajnak az interakciója ugyancsak szignifikáns ($F(2, 3471) = 7{,}503$; $p = 0{,}001$, $\eta^2 = 0{,}004$). Végül, az életkor, a szóhosszúság és a szófaj tényezők interakciói is szignifikáns eredményt mutatnak ($F(6, 3471) = 2{,}723$; $p = 0{,}012$, $\eta^2 = 0{,}005$). A post-hoc (Tukey) tesztek szerint minden összehasonlításban szignifikáns különbség adódott ($p = 0{,}001$) a négy életkori csoport között, beleértve a kilencévesek és az idős beszélők között eltérést is (a p értéke mindenütt $< 0{,}025$). Ugyancsak minden esetben szignifikáns a különbség ($p = 0{,}001$) a szavak időtartamai között a szótagszám függvényében.

3.3. Következtetések

A kutatásban azt vizsgáltuk, hogy a főnevek és az igék időtartamai milyen értékeket vesznek fel különböző életkorú beszélők spontán beszédében. Az adatok szerint a hatévesek szavai voltak a leghosszabbak, a fiatal felnőtteké pedig a legrövidebbek. A kilencévesek rövidebben ejtették a főneveket és az igéket, mint az óvodások, az azonban a szerző számára meglepő volt, hogy a kilencévesek szavai rövidebbek voltak, mint az idős beszélőkéi. A szavak időtartamának alakulására a szavak szótagszáma volt a legjellemzőbb, a szótagok számának növekedésével a szavak ejtése természetesen hosszabb lett, de a redukálódás is érvényesült. Az igéket a beszélők általában rövidebben ejtették, mint a főneveket, de az egyes életkorokban a szavak hossza befolyásolta a konkrét értékek alakulását.

Egy nyolc évvel ezelőtti vizsgálat (Horváth 2014b) adataihoz képest a most vizsgált kilencévesek szavai valamivel rövidebbek voltak, ám az összehasonlítás nem reális, mert a jelen kutatásban csak főneveket és igéket elemeztünk. Noha ugyanezen oknál fogva nincs mód az összevetésre a korábbi felnőttnyelvi adatokkal sem, annyi mégis látható, hogy a főnevek és az igék időértékei sem a fiatal felnőttek, sem az idősek esetében nem mutatnak jelentős eltérést a korábbiakhoz képest, esetenként kismértékű rövidülés tapasztalható (Gósy 1997; Bóna 2013).

Kutatásunkban ismét igazoltuk az életkor hatását a szóidőtartamok alakulására két szófaj tekintetében. Az életkor előrehaladtával a szóejtés rövidül, majd időskorra ismét megnövekszik. Ez a beszédszervek, a kognitív működés, illetve a pszichés jellemzők együttes hatásának a következménye. A főnevek és az igék időtartamának relatíve nagy csökkenése a kilencéveseknél a hatéveseké hez képest az általános fejlődésen túl mindenekelőtt az iskoláztatás tényével magyarázható, az eszközszintű olvasás és írás birtokba vételével. Feltételeztük, hogy az idősebbek lassabban ejtik a szavakat, mint a fiatalok (Bóna 2013), de azt nem, hogy az időértékeik nagyon hasonlóak lesznek a kilencévesekéihez. Ez az eredmény kétféleképpen értelmezhető. Mondhatjuk azt, hogy a kilencévesek relatíve gyorsan ejtik a szavakat, avagy fogalmazhatunk úgy, hogy az idősek relatíve lassan ejtik a főneveket és az igéket (főként az igéket). A gyermekek esetében az lehet az elsődleges magyarázat, hogy olyan szavakat hívnak elő a mentális lexikonukból, amelyeket gyakran használnak, ezért képesek a relatíve gyors kiejtésükre. Valószínűsíthető, hogy ebben az életkorban a motoros kontroll a megfelelő kommunikációs stratégiákkal már igen jól működik. Az idős beszélők az életkorukra jellemző változások következtében ejtik lassabban az elemzett szavakat, ebben mind a kognitív lassulásnak, mind az artikulációs gesztusok kivitelezésének szerepe van. A kilencévesek és az idősek hasonló szóidőtartamai tehát mindkét korcsoport életkori jellemzőiből adódnak. Az életkorra vonatkozó hipotézisünk tehát csak részben teljesült, hiszen az idősek szóidőtartamai nem voltak rövidebbek a kilencévesekéinél. Teljesült ugyanakkor a gyermekcsoportokra és a felnőttek csoportjaira vonatkozó hipotézisünk: a hatévesek hosszabban ejtették a szavakat, mint a kilencévesek, az idősek pedig hosszabban, mint a fiatalok.

A szavak időviszonyaira legnagyobb hatással a hosszuk van, amit a jelen kutatásban a szótagok számával fejeztünk ki. Az egy, két és három szótagból álló főnevek és igék jellegzetes elkülönülése az időtengelyen (életkortól függetlenül) arra utal,

hogy a szavak temporális mintázatában a fő szervező a szóhossz, illetőleg a morfológiai struktúra.

Feltételeztük, hogy a főnevek hosszabb időtartamban fognak realizálódni, mint az igék. Ez a hipotézisünk mind a négy korosztályban igazolódott, természetesen az értékek jellemző átfedéseivel, amelyek alakulását a szóhossz (is) befolyásolta. Az a tény, hogy az anyanyelv-elsajátításban a főnevek jelennek meg először a gyermek közléseiben, azt is előjelzi, hogy a számuk az évek előrehaladtával folyamatosan növekszik. Valószínűsíthető, hogy a beszélők mentális lexikonában több főnév található, mint ige, és ez a különbség független az életkortól. Ebből az is következhet, hogy az ugyanazon igék előfordulása gyakrabban bekövetkezik, mint a főnevek esetében. A ritkább kiejtés pedig hosszabb időtartammal jár együtt. Ez magyarázatul szolgálhat arra, hogy a főnevek előhívása a mentális lexikonból idősebb korban több nehézséget jelent, mint az igék aktiválása. A főnevek lassabb aktiválását, illetve hosszabb kiejtését okozhatja az is, hogy a toldalékolásukkor a megfelelő vonzatok kiválasztása és aktiválása olykor lassíthatja a folyamatokat. E feltevések megerősítésére vagy elvetésére azonban számos további vizsgálat elvégzése szükséges.

Végezetül hangsúlyozzuk, hogy a szavak temporális jellemzői nagy egyéni különbségeket mutatnak, mind ugyanazon beszélő ejtésében, mind a különböző beszélők artikulációjában (Jacewicz et al. 2010). A főnevek és az igék időtartamainak vizsgálata egy kis szelete a beszéd temporális viszonyainak, amelyek még számos további vizsgálat tárgyát fogják képezni a jövőben.

Szakirodalom

Andó Éva 2005. „Tarka lepke, kis mese…” A történetmondás szerepe a nyelvi szocializáció folyamatában. In: Balázs Géza – Grétsy László (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a családban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 7–32.

Auszmann Anita 2018. *Magyar gyermekek magánhangzóinak akusztikai-fonetikai jellemzői*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

Aylett, Matthew – Turk, Alice 2004. The smooth signal redundancy hypothesis: A functional explanation for relationships between redundancy, prosodic prominence, and duration in spontaneous speech. *Language and Speech* 47: 31–56. https://doi.org/10.1177/00238309040470010201

Balassa József 1886. *A phonetika elemei, különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Balassa József 1921. A magyar hangok időtartama. *Magyar Nyelvőr* 50: 8–11.

Bell, Alan – Brenier, Jason M. – Gregory, Michelle – Girand, Cynthia – Jurafsky, Dan 2009. Predictability effects on durations of content and function words in conversational English. *Journal of Memory and Language* 60: 92–111. https://doi.org/10.1016/j.jml.2008.06.003

Boersma, Paul – Weenink, David 2015. *Praat: Doing Phonetics by Computer*. https://www.fon.hum.uva.nl/praat/ (Letöltve: 2016. november 18.)

Bóna Judit 2009. *A gyors beszéd. Produkciós és percepciós sajátosságok*. Budapest: Lexika Kiadó.
Bóna Judit 2013. *A spontán beszéd sajátosságai az időskorban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
Bóna Judit 2016. *Női beszéd – férfi beszéd a fonetikai és pszicholingvisztikai vizsgálatok tükrében*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Bóna Judit – Imre Angéla – Markó Alexandra – Váradi Viola – Gósy Mária 2014. GABI: Gyermeknyelvi beszédadatbázis és információtár. *Beszédkutatás 2014*: 246–251.
Egressy Gábor 1866. *A színészet könyve*. Pest: Emich Gusztáv Nyomdája.
Fogarasi János 1843. *Művelt magyar nyelvtan elemi része. A magyar nyelv szelleme* I. Pest: Heckenast.
Fónagy Iván – Magdics Klára 1960. Beszédsebesség, szólam, ritmusérzék. *Magyar Nyelv* 56: 450–458.
Fónagy Iván – Baráth Judit 1968. Időtartam és hangosság. *Nyelvtudományi Közlemények* 68: 115–124.
Gombocz Zoltán 1909. A magyar hangok időtartamáról. *Nyelvtudomány* II: 93–100.
Gombocz, Zoltán – Meyer, Ernst A. 1909. Zur Phonetik der ungarischen Sprache. Berlings Buchdruckerei, Uppsala. Különnyomat a *Le Monde Orientale* 1907–1908. évi számából.
Gocsál Ákos 2000. A beszéd időviszonyai különböző életkorú személyeknél. *Beszédkutatás 2000:* 39–50.
Gósy Mária 1997. A szavak időzítési sajátosságai spontán beszédben. *Beszédkutatás 1997:* 39–49.
Gósy Mária 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest: Osiris Kiadó.
Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
Gósy Mária 2012. Szóismétlések a funkció és a beszédtípus függvényében. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *A szótól a szövegig. Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai.* Budapest: Tinta Könyvkiadó. 87–97.
Gósy Mária 2017. Szóvégi mássalhangzók törlődése a spontán beszédben. In: Nyomárkay István – Papp Andrea (szerk.): *Világkép és etimológia. Írások Nyomárkay István 80 születésnapjára*. Budapest: Magyar Filológiai Társaság. 159–166.
Gósy Mária 2019. Narratívák temporális mintázata tinédzserkortól időskorig. *Beszédkutatás 2019:* 105–133.
Gósy, Mária 2021. Temporal patterns of Hungarian words across childhood. In: Tiede, Mark – Whalen, Dough H. – Gracco, Vincent (eds.): *Proceedings of the 12th International Seminar on Speech Production (ISSP 2020).* New Haven, CT: Haskins Press. 28–31.
Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya – Horváth Viktória – Gráczi Tekla Etelka – Beke András – Neuberger Tilda – Nikléczy Péter 2012. BEA: Beszélt nyelvi adatbázis. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 9–24.
Gósy Mária – Krepsz Valéria 2017. *Morfémák időzítési mintázatai a beszédben*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Gósy, Mária – Gocsál, Ákos 2019. Temporal patterns of words with and without suffixes in spontaneous Hungarian. *ESUKA – JEFUL* 10/1: 53–70. https://doi.org/10.12697/jeful.2019.10.1.03

Gósy, Mária (ed.) 1991. *Temporal Factors of Speech*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Hegedűs Lajos 1941. Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. *Magyar Nyelv* 27: 162–185.

Hegedűs Lajos 1956. Sprechtempoanalysen im Ungarischen. *Zeitschrift für Phonetik* X: 13–14.

Horváth Viktória 2014a. *Hezitációs jelenségek a magyar beszédben*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

Horváth Viktória 2014b. Szóidőtartamok gyermekek és felnőttek spontán narratíváiban. *Beszédkutatás* 2014: 87–97.

Jacewicz, Ewa – Fox, Robert A. – Wei, Lai 2010. Between-speaker and within-speaker variation in speech tempo of American English. *Journal of the Acoustical Society of America* 128: 839–850. https://doi.org/10.1121/1.3459842

Kassai Ilona 1979. *Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kim, JungWan – Kim, Minyoung – Yoon, Ji Hye 2020. The tip-of-the-tongue phenomenon in older adults with subjective memory complaints. *PLoS One* 15(9). https://doi.org/10.1371/journal.pone.0239327

Kovács Magdolna 2002. *Tendenciák és szabályszerűségek a magánhangzó-időtartamok produkciójában és percepciójában*. Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója.

Kuperman, Victor – Bresnan, Joan 2012. The effects of construction probability on word durations during spontaneous incremental sentence production. *Journal of Memory and Language* 66(4): 588–611. https://doi.org/10.1016/j.jml.2012.04.003

Laczkó Mária 1993. A tempó és a szünet viszonya a hangos olvasásban. *Beszédkutatás* 1993: 185–193.

Lee, Sungbok – Potamianos, Alexandros – Narayanan, Shrikanth S. 1999. Acoustics of children's speech: Developmental changes of temporal and spectral parameters. *Journal of the Acoustical Society of America* 105: 1455–1468. https://doi.org/10.1121/1.426686

Lehiste, Ilse 1970. *Suprasegmentals*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking. From Intention of Articulation*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Losiewicz, Beth L. 1995. Word frequency effects on the acoustic duration of morphemes. *Journal of the Acoustical Society of America* 97: 32–43. https://doi.org/10.1121/1.411745

Mády Katalin 2008. Magyar magánhangzók vizsgálata elektromágneses artikulográffal normál és gyors beszédben. *Beszédkutatás 2008*: 52–66.

Magdics Klára 1965. *A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Magdics Klára 1966. A magyar beszédhangok időtartama. *Nyelvtudományi Közlemények* 68: 125–139.
Markó Alexandra 2015. *A spontán beszéd prozódiai szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Neuberger Tilda 2011. Gyermekek spontán beszédének szerkesztettsége és folyamatossága. *Beszédkutatás 2011*: 83–95.
Olaszy Gábor 1985. *A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Olaszy Gábor 2006. *Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Redford, Melissa A. 2015. The acquisition of temporal patterns. In: Redford, Melissa A. (ed.): *The Handbook of Speech Production*. Chichester: Wiley–Blackwell. 379–403. https://doi.org/10.1002/9781118584156.ch17
Regner Tivadar 1862. A magyar nyelv kiejtése. *Magyar Akadémiai Értesítő – Nyelv- s Széptudományi, Philos., Történeti és Törvénytud. Osztályok* II. 363–447.
Szász Károly 1839. *Magyar nyelv-tudomány magyar tanitók' 's tanulok számára*. Kolozsvár: Parthenon, Tanulmányok tára.
Szende Tamás 1976. *A beszédfolyamat alaptényezői*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Tarnóczy, Tamás 1965. Can the problem of automatic speech recognition be solved by analysis alone? In: *Rapports du 5e Congres International d'Acoustique,* Volume II, Conferences generates (Liege: D. E. Commins). 371–387.
Vértes O. András 1980. *A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Yang, Zhaojun – Ramanarayanan, Vikram – Byrd, Dani – Narayanan, Shrikanth 2013. The effect of word frequency and lexical class on articulatory–acoustic coupling. In: Bimbot, Frédéric – Cerisara, Christophe – Fougeron, Cécile – Gravier, Guillaume – Lamel, Lori – Pellegrino, François – Perrier, Pascal (eds.): *Proceedings of InterSpeech*. Lyon: ISCA. 973–977. https://doi.org/10.21437/Interspeech.2013-171

SUMMARY

Gósy, Mária

Temporal patterns of speech sounds and words in the past and now

The present study intended to (i) review the temporal research in the past studies and (ii) analyze the durations of nouns and verbs in spontaneous speech samples produced by Hungarian-speaking subjects in four age groups (6-year-old kindergarten children, 9-year-old schoolchildren, young and old adults). Kindergarten children produced the longest words while young adults produced the shortest ones. The number of the syllables was a particularly decisive factor in durations. The reduction tendency of

the longer words was characteritic of all speakers' pronunciation. In general, verbs were produced shorter than nouns; however, the lengths of the words influenced their temporal values. Temporal patterns of nouns and verbs are good indicators for developing articulation, lexical access, and speech motor control.

Keywords: words of various lengths, nouns and verbs, durations, 6- and 9-year-old children, young and old adults, spontaneous speech

Az Akadémia és a helynevek ügye*

Hoffmann István
hoffmann@mnytud.arts.unideb.hu
https://orcid.org/0000-0002-9926-7674

1.

Nem könnyű választ adni arra a kérdésre, hogy a magyar tudományosságban mikor tűnik fel a helynevek iránt megnyilvánuló érdeklődés. A Magyar Királyság korai történetéből ránk maradt legrégebbi dokumentumokban bőséggel szerepelnek ugyan helynevek, ám ezek megjelenését gyakorlati célok, sajátos kommunikációs igények magyarázzák. Az olyan iratokban, mint amilyen például *A veszprémvölgyi apácák adománylevele* (1001 e./1109) vagy a *Tihanyi alapítólevél* (1055) a helynevek szövegbe foglalását e jogi iratok témája teszi elkerülhetetlenné: a birtokadományozásoknak vagy később a birtokpereknek és az ezekkel együtt járó határjárásoknak nélkülözhetetlen kellékei a kérdéses helyeket jelölő tulajdonnévi megnevezések. Ezek az utókor számára a történeti érdekű tudományok egész sora által felhasznált becses forrásnak számítanak. Saját korukban a bennük előforduló neveknek ilyen formában azonban elsősorban jogi relevanciájuk volt.

Tudósi attitűd a nevekkel kapcsolatban azokban a helyzetekben gyanítható, amelyekben a szerzői figyelem magára a névre irányul, és a neveket forrásként, a névből kiolvasható információkat pedig érvként használja fel a szerző valamely ismeret igazolásához. A nevekhez való ilyesféle viszonyulás több helyen is feltűnik abban a műben, amelyet a magyar tudományos gondolkodás első fennmaradt emlékének is tekinthetünk: Anonymus a magyarok történetét bemutató *Gesta Hungarorum* című munkájában jó néhány személy- és helynévhez fűz magyarázatot. *Munkács* nevét az új hazáért folytatott munkálkodással, fáradozással hozza összefüggésbe:

> S így a Havas-erdőn áthaladva, a hungi részekre szálltak. Midőn pedig oda megérkeztek, azt a helyet, amelyet először foglaltak el, Munkácsnak nevezték el azért, mivel igen nagy munkával, fáradsággal jutottak el arra a földre, amelyet maguknak annyira áhítottak.

Szláv nyelvű betelepülőkhöz kapcsolja *Csongrád* nevét, szláv nyelvtudásának is tanújelét adva: „Utóbb pedig bizonyos idő elteltével Ond fia, Ete sok szlovént gyűjtött össze, s Alpár vára meg a Bőd-rév között igen erős földvárat építtetett, melyet

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia által a Nemzeti Programok részeként támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében készült.

a szlovének a maguk nyelvén Csongrádnak, azaz fekete várnak neveztek." A személyek és a helyek névbeli összefüggésére mutat rá leggyakrabban, amint azt például *Csanád* új nevének létrejöttét magyarázva is teszi: „Csanádnak az említett király [Szent István] a jószolgálatért feleséget adott, és neki adományozta Ajtony várát. […] Ennek a várnak most is Csanád a neve."[1]

Művének megírásához Anonymus forrása főképpen a kollektív emlékezet lehetett, és az ebben mutatkozó hiányokat igyekezett kitölteni az efféle, a korban mindenképpen tudományosnak tekinthető névfejtésekkel.

2.

Hasonló példákat az adott kor tudományos szintjének megfelelő névmagyarázatokra a további századokból is bemutathatnánk, igaz nem túl nagy számban. Az áttörést ezen a téren is az a felvilágosodás nyomán kibontakozó folyamat hozta magával, amelyhez lényegében a modern kori tudományosság kialakulása és benne a nyelvtudomány önálló tudományként való létrejötte, elkülönülése és egyúttal a magyar nyelvújítás megindulása is köthető.

A 18–19. század fordulójának, a 19. század elejének egyik legjelentősebb nyelvészeti feladata a magyar nyelv szótárainak létrehozása volt. E tárgyban értekezik a Magyar Nemzeti Múzeum által 1817-ben a magyar nyelvről kiírt „jutalom feleletek"-re adott válaszában gróf Teleki József az *Eggy Tökélletes Magyar Szótár' Elrendeltetése, készítése módja* címmel elkészített dolgozatában. (A művet Horváth István a Magyar Nemzeti Múzeum mellett működő Széchényi Országos Könyvtár „őrzője" adta ki 1821-ben.)

Telekinek a kérdésben való tájékozottságát jelzi a korábbi századokban és saját korában megjelent magyar „szókönyvek" alapos ismerete (1821: 4–5, 8–9) és még inkább a nagyobb európai nyelvek (az általa megadott sorrendben: olasz, francia, holland, spanyol, angol, német, orosz, sőt még a lengyel is) modern szótárainak bemutatása a művében. A magyar szótárírás feladatait e háttér alapján vázolja föl, több kérdés köré csoportosítva mondanivalóját. Az írás második szakaszában szól „a szótárokba tartozó eggyes szavakról", megemlítve a tulajdonnevek ügyét is, ezeket ugyanis „nagyobb részint nem találjuk fel a' szótárokba, és itt mi is követhetjük az idegenek példáját" (i. m. 17). Kivételt tenne azonban a keresztnevekkel, amelyeket a szótárnak egy toldalékában javasol közzétenni, továbbá „Eggy hasonló második toldalékban lehetne a' nevezetesebb hazai vidékek, Városok, helységek vizek, hegyek s' a' t. és az olly idegen tartományok, Országok, városok s' a' t. nevezeteit, mellyeknek nyelvünkben különös eredeti nevök vagyon, felvenni" (i. m. 18).

Javaslatával Teleki nem egyfajta általános ismeretanyag rögzítését célozza csupán, ugyanis megemlíti azt is, hogy a helynevek „tulajdonképen inkább a' föld[l] eírási Lexiconokba tartoznának" (i. h.). Ilyen viszonylag frissen készült munkáról bizonyára tudomása is volt: Lipszky János híres országtérképének ugyanis 1808-ban

[1] Anonymus szövegének fordítása Pais Dezsőtől való: 1975: 89–90, 90, 114.

jelent meg a repertóriuma (Rep.). Teleki a helynevek kommunikációs haszna mellett a nyelvészeti forrásértékükre is ráirányítja a figyelmet, amikor megállapítja, hogy „azok nélkül a' közbeszédben sem lehetünk el, és különösen a' hazaiak nemzésének megvizsgálá[lá]sa, nyelvünk egész alkotásába, nagy világot önthet, azokat a' nyelvünk gyarapodását tárgyazó szótárunkban egészszen elmellőznünk nem lehet" (i. h.). Kiemelendő, hogy a szerző a helynevek alkotásának morfológiáját a magyar szóalkotás problematikájának részeként, azt megvilágító összetevőjeként értelmezi. Gondolatmenetében figyelmet érdemel az a mozzanat is, hogy a csak szűkebb körben használatban lévő helynevek jelentőségét is hangsúlyozza: „a' szónemzés' vóltaképpen való kifejtésének tekintetéből kénytelenek leszünk, a hazai helységek vizek és erdők közül némelly kevésbe nevezetesekről is említést tenni" (i. h.).

Gróf Teleki – aki az 1825-ben megalapított Magyar Tudós Társaság első elnöke volt 1830-tól két és fél évtizeden át, egészen a haláláig – fenti gondolatainak a hatása jól kitapintható a 19. század magyar szótárirodalmában a tekintetben is, hogy a korban napvilágot látott legfontosabb szótárak többnyire helyneveket is felvesznek az anyagukba. Teleki 1817-ben született dolgozata szolgált alapul ahhoz az utasításhoz is, amelyet – kisebb kiegészítésekkel, közte Vörösmarty Mihály mintaszócikkeivel – a Magyar Tudós Társaság 1840-ben tett közzé egy nagy magyar szótár elkészítésének terveként. Ennek egyik pontja arról rendelkezik, hogy „Családok, nemzetek, országok, tartományok, városok, hegyek, vizek, helységek stb. tulajdonneveik, mivel a szófejtegetésben felvilágosítást adhatnak, szinte felveendők, mint: *magyar, cseh, Örs, Sajó, Pécs* stb." (vö. CzF. 1: 3). A végül 1862 és 1874 között Czuczor Gergely és Fogarasi János munkájaként hat kötetben megjelent *A magyar nyelv szótára* a helyneveket (a zárt *ë* hangot is jelölve) kiejtés szerint közli, megadva a helyragos formáikat is (pl. *Debrecën, Dëbrëcën -be, -ben, -ből*). Emellett bemutatja azt is, ha a név valamely szólásban, állandó szókapcsolatban is előfordul, és – a szótár jellegének megfelelően – megkísérli a név eredetét is megmagyarázni.

3.

A Magyar Tudós Társaság 1837. évi közgyűlése (korabeli szóhasználattal: nagygyűlése) pályatételt tűzött ki a helynevek tárgyában: „Melyek a' két hazában és hajdani magyar tartományokban részint fenlévő, részint régi emlékekben található, azon magyar hangzatú helyírási (topographiai) és család-nevek, mellyeknek eredeti jelentését bizonyossággal vagy legalább lehetőséggel meghatározhatni?" (*A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* 4: 34–35). Ez a felhívás, amely célját tekintve nemzetközi téren is élen járó volt,[2] már nem pusztán a helyneveknek mint a magyar szókészlet elemeinek a dokumentálására szólít fel, hanem a történeti forrásként való hasznosításukat helyezi előtérbe azáltal, hogy a pályázóktól a nevek eredetének („eredeti jelentésének") a magyarázatát

[2] Ehhez lásd Pesty Frigyes fél évszázaddal később tett megjegyzését: „méltányolni kell a magyar Akadémia eljárását, mely oly korán fogta fel a helynevek tudományos értékesítésének szükségét, és abban, hogy ez ügyben pályakérdést tűzött ki, még a berlini Akadémiát is megelőzte, mely […] eddigelé elsőnek tartatott a búvárlás e nemének felkarolásában" (1888: III).

várja el. Ehhez kapcsolódóan fontos mozzanat az is a kiírásban, hogy a történeti dokumentumok felhasználására buzdítja a feladatra vállalkozókat.

A pályázat csak szerény eredményt hozott ugyan,[3] fontosabb azonban az a közvetett hatás, amely azt jelzi, hogy az Akadémia – folyamatosan erősödő tekintélye révén – egyre többek figyelmét irányítja rá a helynevek történeti forrásértékére és ebből adódó fontosságára a történeti tudományokban.

A Magyar Tudományos Akadémia ez irányú elkötelezettségét mutatja, hogy bő másfél évtized elteltével újabb felhívást intézett a tudományos közösséghez a helynevek tárgyában. Ez a kezdeményezés attól a Révész Imrétől indult ki, aki az 1850-es évek elején a legmesszebbre jutott a helynevek vizsgálatában.[4] A helynevek gyűjtése tárgyában tett indítványát Toldy Ferenc akadémiai titoknok előterjesztése nyomán a Nyelv- és Széptudományi Osztály támogatólag terjesztette az Akadémia szélesebb fóruma elé (*Magyar Akadémiai Értesítő* 1853: 25). A határozat „Felszólítás a' magyar helyírati nevek' ügyében" cím alatt jelent meg az *Új Magyar Múzeum* hasábjain (1853/2: 319–322) és több napilapban is.

A felhívás a helynevekről megállapítja, hogy azok „száma ezerekre megy", és éppen ezért szükséges, hogy

> az ország' minden tájékain olly lelkes hazafiak nyújtsanak részvevő segédkezet, kik az illető vidékeken vagy helyeken lakván, a' kérdéses helynevekről akár történet, akár fekvési, akár más tulajdonság tekintetben felvilágosítást adhatnak. Csak illy közremunkálás által érhetjük el, hogy idővel egy kimerítő helyírati szótárunk keletkezzék (i. m. 319).

Ebben az Akadémiának az a felismerése tükröződik, hogy az egyes településeken használatban lévő helynévkincs a hagyományos tudósi munkával – sem egyedül, sem egymással szövetkezve – nem tárható fel. A laikus önkéntes gyűjtőknek segítséget nyújtanak egyrészt a szóba jöhető helyfajták felsorolásával („Jegyeztessenek föl az ugyanazon határbeli szállások, tanyák, aklok, majorok, csárdák…"), másrészt a helynevek néhány eredetbeli típusának a bemutatásával. A felhívás hangsúlyozza, hogy a nevet viselő helyek fekvését, természeti sajátosságait is fontos leírni, mivel ezek a nevek eredetüket illetően „gyakran fölvilágosító adatúl szolgálhatnak", és ugyanezen okból lejegyzendőnek mondják a nevek idegen nyelvű megfelelőit is. Az Akadémia a helynevek megismerésének és tanulmányozásának legfőbb hasznaként azt emeli ki, hogy azok a magyar nyelv és a magyar nép legrégebbi történetére világítanak rá, mivel

> tagadhatatlanúl nagy nemzeti kincset rejtenek magokban s' a' nyelvalkotó ősi magyar' észjárását különösen jellemzik, mintegy elévarázsolván az eredeti

[3] A pályamunkák értékeléséhez lásd Szabó T. Attilának a 19. századi magyar helynévkutatásról írott munkája idevágó részét: 1944/1988: 15–16.

[4] Révész névkutató munkásságáról lásd Szabó T. 1944/1988: 18–24.

szóalkotás' módját, és ősi nyelvünk' sajátságos alakzatát; nem különben hazánk' történetével és viszontagságaival szoros összeköttetésben állanak (i. h.).

A felhívás közvetlenül ismét csekélyke eredményt hozott csupán: a nyolc pályamű között ott volt Révész Imre gyűjteménye is, amely az ország 190 helyéről 1299 nevet tartalmaz. (Kiadta É. Kiss Sándor a *Magyar Névtani Dolgozatok* 21. számaként, 1981-ben.)

4.

Alighanem ez a sikertelenség is másféle utak keresése felé indította Pesty Frigyes történész akadémikust, aki a tudóstársadalom más képviselőinél talán nagyobb gyakorlati érzékkel rendelkezhetett: ezt jelezheti az is, hogy évtizedeken át Temesvár kereskedelmi és iparkamarájának a titkáraként is működött.[5]

Pesty Frigyes nem önkéntes gyűjtőkre kívánt támaszkodni, hanem az ország közigazgatási szerveinek a közreműködésével az egyes települések helyi hatóságaival szerette volna a helynévgyűjtő munkát elvégeztetni. Terve szakmai hitelességének elismertetéséhez megnyerte a Magyar Tudományos Akadémia és az Erdélyi Múzeum-Egyesület támogatását, majd kivitelezéséhez a „két hazában" a magyar helytartótanács és az erdélyi kormányszék adminisztratív segítségét. A közigazgatási szervek közreműködésével az egyes településekre eljutott az „Utasítás a haza helyneveinek gyűjtésére és összeírására", valamint a gyűjtések egységes elvégzésének biztosítására összeállított kérdőív is. (E dokumentumokat lásd: Hoffmann–Kis 1996: 5–7.) A települések hivatalainak a figyelmét felhívták arra, hogy „az egész névkincs összeírassék", mégpedig oly módon, hogy „kikérdezendők volnának a falu vénei, jegyzői, papjai, erdőszei, vadászai, bányászai stb.", mivel „az egyik a másiknak adatjait fogná kiegészíteni".

Az országos szervek által 1864-ben közzétett utasítást a helyi közigazgatás szereplői – mint általában minden más hivatali feladatot is – igencsak eltérő színvonalú válaszokkal teljesítették. Voltak, akik rendkívül alapos, minden részletre kiterjedő, a későbbi ismereteink fényében is hitelesnek tűnő információkat adtak, mások viszont nemtörődöm módon, semmitmondó feleletekkel reagáltak a kérdésekre. És persze voltak olyanok is, akik még a következő évben ismételten hozzájuk intézett felhívásra sem küldtek választ, jó néhány anyagnak a sorsáról pedig nincs tudomásunk.

Az ilyen módon összegyűlt helynévanyag mennyisége azonban vélhetően minden várakozást felülmúlt. Az 1853. évi akadémiai felhívás még arról szólt, hogy a magyar helynevek „száma ezerekre megy", és egy bő évtized múltán már 68 kötetbe rendezve csaknem 30 000 kéziratos oldalon a neveknek vélhetően a százezrei álltak a kutatók rendelkezésére. E névanyag tudományos felhasználásának a lehetőségéről a névkutatók egy évszázad elteltével is ellentmondásosan nyilatkoztak azonban, kiemelve az összegyűjtött helynévkincs minőségi és területi egyenetlenségeit. E felvetések

[5] Pesty Frigyes helynévkutató munkásságáról részletesebben lásd Szabó T. 1944/1988: 38–48.

részben jogosak ugyan, mégis azt kell hangsúlyoznunk, hogy ilyen hatalmas helynévállomány egy időben az akkori ország, vagyis a Kárpát-medence egész területéről a későbbiekben sem állt soha egybe. Tudományos hasznosítása során azonban – mint minden más történeti forrás feldolgozása esetében is – természetesen érvényesíteni kell a joggal felmerülő kritikai szempontokat.

Az egybegyűlt hatalmas terjedelmű, gazdag névanyag magát Pesty Frigyest is meglephette, mivel a tudományos hasznosítására való törekvés jó ideig meg sem jelenik munkáiban, pedig az akadémiai közegben visszatérően foglalkozott a helynevek ügyével. Akadémiai székfoglalóját – amelynek néhány megállapítását a szakirodalom azóta is visszatérően idézi – *A helynevek és a történelem* címmel tartotta meg (1878). A *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben* című több kötetesre tervezett munkájának egyetlen megjelent kötete (1888) főleg okleveles forrásanyagot dolgoz fel, de valamelyest merít az 1864–65-ben elvégzett országos gyűjtés anyagából is. E mű – amely leginkább a történeti helynévszótárak előzményének tekinthető – elsősorban történettudományi szempontok szerint teszi közzé a helyneveket, de a szócikkek egy részében néveredet-magyarázatok is találhatók. Pesty munkája nem tekinthető pusztán egyéni tudományos vállalkozásnak, egyfajta akadémiai felhatalmazás is állt ugyanis mögötte: a szerző az Akadémia Történelmi Bizottságára hivatkozik, mint amely tudományos testületként a mű tervezetét jóváhagyta (1888: XIV).

5.

A 19. század utolsó évtizedeiben az Akadémia továbbra is sokat tett a magyar helynévkincs tudományos feltárása érdekében. Főleg a történeti forrásanyag gyarapítását és elsősorban történeti földrajzi szempontú hasznosítását szorgalmazta, vagyis a figyelem a nevek eredetmagyarázatáról inkább a történeti forrásként való közvetlen felhasználásuk felé fordult. E kutatási iránynak itt most csak egyetlen eredményét emelem ki:

> A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja Thaly Kálmán úr indítványára 1886-ban elhatározta, hogy gróf Teleki Józsefnek „Hunyadiak kora” czímű csonkán maradt nagy művét befejezteti. A mű irodalmi kivitelét a Történelmi Bizottság vette kezébe (Cs. 1: V).

Ennek a – ma úgy mondanánk – akadémiai kutatási programnak az elvégzésével Csánki Dezsőt bízták meg, aki a *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* című mű három kötetét egy évtized alatt el is készítette. A mű helynévi anyaga a nyelvész kutatóknak is bő fél évszázadon át – Györffy György történeti földrajzának a megjelenéséig (Gy.) – az egyik első számú forrásbázisa volt, de lényegében a mai napig bizalommal fordulhatnak hozzá a szakemberek.[6]

[6] Csánki munkájának onomasztikai-nyelvtörténeti hasznosítását ma már Ördög Ferenc kiváló helynévmutatója is segíti (2002).

Az Akadémia Pesty Frigyes 1864–65-ben lefolytatott országos helynévgyűjtését követően továbbra is napirenden tartotta az élőnyelvi helynevek feltárásának az ügyét. Ezt a feladatot elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia által 1872-ben megalapított *Magyar Nyelvőr* vállalta fel, amelyet a Nyelvtudományi Bizottság megbízásából elsőként Szarvas Gábor szerkesztett. *Mit akarunk?* címmel közzétett programadó cikkében öt kiemelt feladatkört határozott meg a folyóirat számára. Ezek egyike a népnyelv körében elvégzendő teendőket tartalmazza, benne „A tájhelynevek, névszerint a hegyek, dombok, völgyek, folyók, tavak, vízerek, források, erdőségek, barlangok, dűlők neveinek egybeszedésé”-re irányuló feladatot (Szarvas 1872: 2). Az első évfolyam tíz füzetében összesen 13 különböző településről származó helynévközlés jelent meg hét szerző tollából. A *Nyelvőr* e helynévközléseket csaknem fél évszázadon át, 1918-ig változatlan lendülettel adta közre. Ez idő alatt mintegy 380 hosszabbrövidebb közlemény látott napvilágot: többnyire magyarázat nélküli névlisták, de népi névmagyarázatok, a nevekhez kapcsolódó hiedelmek leírása is előkerül némelyik írásban. A legszorgalmasabb gyűjtő-közzétevők az erdélyi néprajzkutató Kriza János és a levéltáros Kelemen Lajos, továbbá a történész Ballagi Aladár, a nyelvész Beke Ödön – mindnyájan az MTA tagjai – voltak. A *Magyar Nyelvőr* jóvoltából e program eredményeképpen több száz településről rendelkezünk a századfordulón használatban lévő, jórészt hiteles népnyelvi formában lejegyzett – többnyire az egyes települések mikrotoponímiájába tartozó – helynevek sokezres állományával.

Az Akadémia a tudományos igényű helynévgyűjtés mellett továbbra is szorgalmazta a helynevek nyelvészeti feldolgozásának az ügyét is. 1905-ben pályatételt tűzött ki egy átfogó magyar etimológiai szótár elkészítésére, amelybe bizonyos helynevek eredetmagyarázata is bekerült (Gombocz–Melich 1906: 301). E pályázat nyomán indult útjára Gombocz Zoltán és Melich János munkájaként a magyar nyelvtudomány egyik legmonumentálisabb alkotása, a *Magyar etymológiai szótár* (EtSz., 1914–1944), amely csonkaságában (csak a *geburnus* címszóig jutott el) is a magyar nyelvtörténeti kutatások egyik alapművévé vált.[7] Helynévfejtéseiben elsősorban Melich Jánosnak a tulajdonnevek iránti megkülönböztetett érdeklődése mutatkozik meg: e munka során valójában ő rakta le a modern értelemben vett tudományos helynév-etimológia alapjait. Melich e munkájával párhuzamosan, az 1920-as években írta *A honfoglaláskori Magyarország* című művét is (1925–1929), amelyben a középkori Magyar Királyság nem magyar eredetű helyneveit dolgozta fel etimológiai szempontból. Részletező, a nevek sokirányú kapcsolatait bemutató névmagyarázataival a helynevek rendszerszerű történeti elemzésének a módszereit is megteremtette. E munka is akadémiai keretben folyt, ugyanis „a Magyar Tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottsága 1920 január 20-án elhatározta, hogy kiadja a magyar és a finnugor nyelvtudomány kézikönyvét”: Melich műve a sorozat első köteteként jelent meg (i. m., belső címlap).

Az 1930-as évektől a magyar helynévkutatás központja egyre inkább Erdélybe került át. Ezt a Trianon után kialakult kultúr- és tudománypolitika szempontjai is

[7] A tulajdonneveknek, közte a helyneveknek a nyelvtörténeti és az etimológiai szótárakban való előfordulását Gerstner Károly tekintette át (2020), Kovács Éva pedig a történeti helynévszótárakat mutatta be (2020).

befolyásolták, de kellett hozzá az a tudományos súly és teljesítmény is, amelyet a Kolozsváron működő Szabó T. Attila képviselt a magyar nyelvtudományban. A század középső harmadának másik reprezentáns helynévkutatója, Kniezsa István – aki egy ideig Kolozsváron is tevékenykedett – ugyancsak szívesen fordult ez idő tájt a magyar nyelvterület keleti részeinek helynévtörténeti problémái felé. Munkássága más tekintetben számos szállal kapcsolódik Melich János tudományos tevékenységéhez.

A második világháború utáni években – annak ellenére, hogy a fentiek mellett egész sor kiváló nyelvész (köztük Pais Dezső, Bárczi Géza, Benkő Loránd) foglalkozott a helynevek kérdéseivel – a helynévkutatás a nyelvtudományon belül háttérbe szorult. Az Akadémia helynevek iránt ez időben mutatott visszafogottabb érdeklődését is az magyarázza elsősorban, hogy ezekben az években a helynévkutatás nemkívánatos tudományterületnek számított.

6.

Ebben a helyzetben az hozott változást, hogy az MTA I. Osztályának felhívása nyomán a Magyar Nyelvtudományi Társaság kezdeményezésére 1958-ban megszervezték az első névtudományi konferenciát. A tanácskozást megnyitó előadásában Bárczi Géza arról szólt, hogy az Akadémiának és a Társaságnak mindent meg kell tennie „a földrajzinév-kutatás országos hálózatának kiépítésére" (1960: 16). A munka nagy részét az MTA Nyelvtudományi Intézete vállalta magára, ahol ez idő tájt már nagy erővel folytak „A magyar nyelvjárások atlaszá"-nak a munkálatai. Ezt a nyelvtudomány legkiválóbb szakemberei végezték, a helynévgyűjtés azonban a ráfordítandó idő tekintetében jóval nagyobb feladatot jelentett, ezért a program megfogalmazói a munka „társadalmasítása" mellett érveltek: önkéntes gyűjtők bevonásával kívánták megoldani a feladatot.

A gyűjtőmunka szakmai irányításával a Nyelvtudományi Intézet munkatársát, Végh Józsefet bízták meg, aki Debrecenben, Csűry Bálint mellett vált kiváló népnyelvkutató szakemberré, és tisztában volt az élőnyelvi helynévkutatás módszereivel is. Mellette az intézet másik munkatársa, ugyancsak a Csűry-iskola neveltje, Papp László biztosította a program szakmai megalapozottságát. Őket nyugdíjba vonulásukat követően Ördög Ferenc és Balogh Lajos váltotta e munkakörökben, ugyancsak az MTA Nyelvtudományi Intézetének alkalmazásában.

A munkába bekapcsolódtak a magyarországi egyetemek főleg dialektológiával és névkutatással foglalkozó oktatói is. A gyűjtés nagy részét azonban rövid felkészítő tanfolyamokon kiképzett laikus gyűjtők végezték el. Mindez a feltárt helynévanyag egyenetlenségeiben is megmutatkozott ugyan, ám a helynévgyűjtemények tudományos forrásként való hitelét kevésbé érintette, mert az összegyűjtött anyagot a publikálás előtt képzett nyelvészek ellenőrizték helyszíni gyűjtőmunkával, illetve szerkesztették ezt követően vaskos kötetekbe. A kiadás költségeit többnyire a közigazgatás megyei szervei, a megyei tanácsok biztosították. Az első kötet, amely Zala megye földrajzi neveit adta közre, 1964-ben jelent meg. Ezt követően mintegy három évtizeden át a lehetőségekhez képest aktívan folyt a munka, és az MTA

Nyelvtudományi Intézetéhez köthető munkálatok révén hét magyarországi megye (Zala, Vas, Somogy, Tolna, Veszprém, Komárom és Heves) helynévgyűjteménye jelenhetett meg.[8]

Az Akadémia helynevek iránti figyelmét jelzi, hogy kutatóintézetében, a Nyelvtudományi Intézetben Kiss Lajos egyéni tervmunka keretében foghatott hozzá 1970-ben a *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (FNESz.) elkészítéséhez. Ez a munka valóságos sikerkönyvként több kiadást is megért, és kétkötetes, 4. kiadása a magyar helynévkutatás alapművének számít ma is.

7.

A rendszerváltást követően a Nyelvtudományi Intézetben azonban sajnos egyre inkább háttérbe szorult a helynévprogram, és a tudományfinanszírozás megváltozott viszonyai sem kedveztek a munka folytatásának: elsősorban ez magyarázza a megjelent kötetek egyre fogyatkozó számát. A helynévkutatások súlypontja az egyetemekre helyeződött át, különösen az ELTE és a Debreceni Egyetem oktatói jártak élen ezen a téren. Nagy előrelépés történt az informatika nyújtotta, egyre szélesebb körben elterjedő új módszerek alkalmazásában, amely lehetővé tette a nagy mennyiségű helynévadatnak a kutatásokba történő minél teljesebb körű bevonását. Az önálló tudományszakká váló, jellegzetesen inter- és multidiszciplináris névtan egyre több intézményben vált az oktatás részévé. Örvendetesen nőtt a magyar névkutatók száma, akik mind hazai, mind nemzetközi téren egyre jelentősebb sikereket értek el: a magyar névkutatás a nemzetközi onomasztika elismert szereplőjévé vált.[9]

E tudományterület súlyát, fontosságát az is jelzi, hogy a Magyar Tudományos Akadémia a 2022-ben induló Nemzeti Programok közé beemelte azt a Kárpát-medencei helynévkutatási programot is, amely arra vállalkozik, hogy a *Magyar Nemzeti Helynévtár* létrehozásával a magyar tudományosság évszázados adósságát törlessze. A program megszervezésével és lebonyolításával az Akadémia elnöke e sorok íróját bízta meg.

A Magyar Nemzeti Helynévtár Program (MNHP)[10] azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a Kárpát-medence és a vele összefüggő magyar nyelvterületek élőnyelvben használatos és a történeti forrásokban fellelhető helyneveit összegyűjtse, tudományos forrásként felhasználható formában dokumentálja, és analitikus módszerrel feldolgozza. A munkafolyamat eredményét pedig a tudományos kutatás rendelkezésére bocsássa minél több tudományterület számára felhasználható módon, és e gyűjteménnyel egyúttal a szélesebb közönségnek, maguknak a névhasználóknak a nevek iránti érdeklődését is kielégítse.

---

8 A 20. század második felének helynévkutatásáról lásd Hoffmann 2003, az ez idő tájt folyó helynévfeltáró munkáról részletesebben: 57–89.

9 A 21. századi magyar névkutatás helyzetéről lásd Hoffmann 2021. A korszak történeti helynévkutatását Tóth Valéria (2015), a mai helynevek vizsgálatát pedig Hegedűs Attila (2015) tekintette át részletesebben.

10 A program honlapja a https://mnhp.unideb.hu/index.php címen érhető el.

A Magyar Nemzeti Helynévtárat a helynévkutatásban járatos, szakmailag jól felkészített, egységes módszertan alapján dolgozó szakemberek közreműködésével kívánjuk létrehozni. Mivel a magyar nyelvterületen a települések ezreinek helynévanyagát – a nevek százezreit, millióit – kell összegyűjteni és feldolgozni, a gyűjtők százait szükséges bevonni a feladat megoldásába. Ilyen nagyszámú gyűjtő felkészítése és kiválasztása elsősorban a magyar nyelvészeti, tágabban a magyarságtudományi képzést folytató, határon inneni és túli egyetemek oktatóinak és hallgatóinak a bevonásával valósítható meg. A programot ezért az e tekintetben szóba jövő intézmények kutatási hálózataként építjük fel, amelynek keretében a hallgatók felkészítése érdekében folyamatosan hirdetünk különféle egyetemi kurzusokat. Ezek tematikájához online tananyagokat jelentetünk meg, amelyek tartalma folyamatosan bővül és finomodik a gyűjtő- és feldolgozó munka tapasztalataival.

A munkába az egyetemi oktatók és hallgatók mellett be kívánjuk vonni azokat a szakembereket is, akik képzettségük, munkájuk révén valamilyen módon kapcsolatba kerültek a helynevek világával. Számítunk az egyes településeken működő tanároknak, elsősorban a magyartanároknak a munkájára, akik számára online kurzusokon tesszük hozzáférhető a szükséges ismereteket. Elsősorban a történeti forrásanyag feldolgozásába szeretnénk bekapcsolni azokat a szakembereket, akik a levéltári és a múzeumi intézményhálózatban végeznek a nevekhez is kapcsolódó szakmai munkát.

A népes munkatársi gárda reményeink szerint lehetővé teszi azt, hogy a Magyar Nemzeti Helynévtár Program viszonylag szűk időhatárok között sikeresen megvalósuljon: az egy évtizede tervezett projektum eredményeképpen nyelvtörténeti értelemben lényegében egyidejű helynévállomány áll majd rendelkezésünkre.

A Magyar Nemzeti Helynévtár Program egyfelől kapcsolódni kíván a magyar helynévkutatás és -feltárás elmúlt évtizedekbeli eredményeihez azoknak a tapasztalatoknak a felhasználásával, amelyek a helynévgyűjtés és -dokumentálás terén felhalmozódtak, és az ezek során létrehozott helynévgyűjteményekre mint kiemelkedő fontosságú – immár történeti értékű – forrásanyagra tekint. A program másrészt újszerű kezdeményezéseket is megvalósít, támaszkodva az informatika, a nyelvtechnológia által biztosított lehetőségekre. A világháló megléte korábban ismeretlen lehetőségeket teremt a munka megszervezésében, összehangolásában és ezáltal a kutatások egységességének a biztosításában. Az adatbázis-kezelés újabb módszerei, elsősorban a térinformatikai eszközök felhasználása a nagyszámú helynévadat tárolásában és feldolgozásában, valamint tudományos hasznosításában nyit új perspektívákat.

A fentiekből is kitűnik, hogy a Magyar Nemzeti Helynévtár Program a Magyar Tudományos Akadémia küldetéséhez több vonatkozásban is kapcsolódik. A program intézményi sokszínűsége: egyetemi tanszékek, kutatóintézetek, levéltárak, múzeumok, illetve ezek munkatársainak együttműködése leghatékonyabban az Akadémia tudományos ernyője alatt valósulhat meg. A munka eredményeként létrejövő, felhalmozódó tudásanyag számos tudományterületnek ad kiindulópontot – ennek híján korábban megvalósíthatatlan – további kutatásokhoz. Ez az intézményfeletti jelleg és multidiszciplinaritás akadémiai keretben úgy valósulhat meg, hogy a szakmai munka igényességét, minőségét olyan akadémikusokból álló tanácsadó testület felügyeli, amelyben az érintett tudományterületek képviselői vannak jelen.

A Magyar Nemzeti Helynévtár Program sikeres megvalósításával reményeink szerint a magyar helynévkutatásnak egy újabb sikeres fejezete nyílik meg.

Szakirodalom

Bárczi Géza 1960. Megnyitó [a Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciáján]. In: Pais Dezső – Mikesy Sándor (szerk.): *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája 1958.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 5–16.

CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára. I–VI.* Pest [később] Budapest: Athenaeum Kiadó.

Cs. = Csánki Dezső 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V.* Budapest.

EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János 1914–1944. *Magyar etymologiai szótár. I–II.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

FNESz. = Kiss Lajos 1988. *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.

É. Kiss Sándor 1981. *Révész Imre 1853. évi helynévgyűjteménye.* Magyar Névtani Dolgozatok 21. Budapest: ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége.

Gerstner Károly 2020. Tulajdonnevek a történeti és etimológiai szótárakban. In: Farkas Tamás – Slíz Mariann (szerk.): *Tulajdonnevek és szótárak.* Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 39–52. https://doi.org/10.26546/4892373.3

Gombocz Zoltán – Melich János 1906. Magyar szófejtések. *Magyar Nyelv* 2: 300–312.

Gy. = Györffy György 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Hegedűs Attila 2015. Mai helynevek kutatása. In: Farkas Tamás – Slíz Mariann (szerk.): *Magyar névkutatás a 21. század elején.* Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 189–206.

Hoffmann István 2003. *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

Hoffmann István 2021. Magyar névkutatás: irányok és perspektívák. *Magyar Nyelv* 117: 385–402. https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2021.4.385

Hoffmann István – Kis Tamás 1996–1998. *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye 1–2.* A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 65. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet.

Kovács Éva 2020. A történeti helynévszótárak. In: Farkas Tamás – Slíz Mariann (szerk.): *Tulajdonnevek és szótárak.* Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 133–144. https://doi.org/10.26546/4892373.8

Lipszky: Rep. = Lipszky Joannes 1808. *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarium magni item principatus Transylvaniae occurrentium.* I–II. Budae.
Melich János 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
Ördög Ferenc 2002. *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
Pais Dezső 1975. *Anonymus: Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Budapest: Magyar Helikon Könyvkiadó.
Pesty Frigyes 1878. *A helynevek és a történelem.* Értekezések a történelmi tudományok köréből. VIII/1. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
Pesty Frigyes 1888. *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben 1.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
Szabó T. Attila 1944/1988. A magyar helynévkutatás a XIX. században. In: Szabó T. Attila. *Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek* VII. Bukarest: Kriterion Kiadó.
Szarvas Gábor 1872. Mit akarunk? *Magyar Nyelvőr* 1: 1–4.
Teleki József 1821. Eggy Tökélletes Magyar Szótár' Elrendeltetése, készítése módja. In: *Jutalom feleletek a' Magyar Nemzeti Museum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire.* Pest: Horvát István.
Tóth Valéria 2015. Történeti helynévkutatás. In: Farkas Tamás – Slíz Mariann (szerk.): *Magyar névkutatás a 21. század elején.* Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság. 165–188.

SUMMARY

Hoffmann, István

The Academy and the Case of Toponyms

Ever since its foundation, the Hungarian Academy of Sciences has advocated the study of toponyms as scholarly sources. Already in 1817, prior to the foundation of the Academy, the later president of the institution József Teleki called attention to the need for a Hungarian toponym dictionary. Since the 1830s the Academy has announced grants several times in support of the collection and scholarly study of toponyms. In the second half of the 19th century it was primarily historical sciences that were considered to be competent in this area. In 1864 Frigyes Pesti organized extensive collections with the support of the Academy and the Transylvanian Museum Association as well as the practical assistance of government bodies which resulted in a massive manuscript material. This time also coincided with significant charter publishing activities and the start of Dezső Csánky's historical geography ventures. The *Magyar Nyelvőr* journal founded by the Hungarian Academy of Sciences in 1872

published toponymic corpuses from contemporary language collections for decades. As part of the programs of the Academy during the interwar period, it was primarily János Melich who excelled in toponomastics. After the Second World War, scholarly activities were pushed into the background in the field, however, after the 1960s the Institute of Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences launched a large-scale program to collect the Hungarian toponymicon with volumes filled with tens of thousands of toponymic data. This work, however, practically stopped by the turn of the millennium. In 2022 the Academy launched the Hungarian National Toponym Registry Program as part of its National Programs with the objective being the collection and documentation of the toponymic corpus of the entire Hungarian language area.

Keywords: Hungarian Academy of Sciences (HAS), history of science, toponomastics

A finnugor nyelvrokonság és a modern magyar nemzettudat kialakulása

S. Varga Pál
varga.pal@arts.unideb.hu
https://orcid.org/0000-0003-4438-6235

A finnugor nyelvrokonságnak a modern magyar nemzettudat kialakulásában játszott szerepét vizsgálva három mozzanatot kell szem előtt tartanunk. Az első, hogy a modern magyar nemzettudat alapja a nemesség eredetközösségi gyökerű nemzetfelfogása volt. A második, hogy ebben a mintázatban a nyelv nem játszott konstitutív szerepet – s ha volt is nyelvi összetevője, ez nem a magyar, hanem a latin volt. A harmadik: csak a 19. század közepe óta számít általánosan elfogadottnak, hogy meg kell különböztetni a rokonság különféle – nyelvi, kulturális, etnikai – fogalmát, amiből az is következik, hogy a nyelvrokonság és a néprokonság nem azonos.

Az eredetközösségi nemzettudat a genealogikus elven nyugvó gentilis tudat öröksége, amely a nemzetet – a szó etimológiájától is támogatva – a vér szerinti leszármazás alapján határozza meg; a magyar nemzetet eszerint a hazát vérrel szerző szabad *communitas* örökösei alkotják. Az idegen származásúak, ugyancsak ősi hagyományt követve, beavatás által válhattak a leszármazottak közösségének tagjaivá (Szűcs 1997: 199). Ezt a nemzettudatot az évszázadok során megszilárdult kulturális emlékezet tartotta fenn, amely rituális alapszövegekként kezelte az eredetről beszámoló krónikákat, mindenekelőtt Kézai Simon *Gestá*ját.

Ami a nyelv és a nemzet viszonyát illeti, e téren jelentős változások zajlanak az 1790 és 1844 közötti mintegy fél évszázadban. 1790-ben jelent meg Báróczi Sándor *A védelmeztetett magyar nyelv* című röpirata, illetve – egy évvel azután, hogy II. József visszavonta nyelvrendeletét – II. Lipót, a magyar nemességnek tett gesztusként, ez év áprilisában jelentette ki, hogy „terjeszteni kívánja a birodalomban a magyar nyelvet" (Bíró 2013: 115). 1844 a magyar nyelv hivatalossá tételének dátuma.

A több évszázados hagyomány szerint a nemesi szabadság – mint a nemzet legfőbb támasza – a latin nyelvben jutott kifejezésre (ennek alapja Kézai Simon *Gesta Hungaroru*ma, 1282–85 körül, betetőzője Verbőczy István *Tripartitu*ma, 1504–1514). A latin mint a nemzet nyelve ráadásul zavartalan kommunikációt biztosított a nemesség különféle etnikai-nyelvi csoportjai között. Ez a helyzet egyedinek mondható az európai társadalmak nacionalizálódásának történetében; a vernakuláris nyelv nemcsak a kultúrnemzeti mintázatot követő német, de még az államnemzeti „forgatókönyv" szerint zajló francia nemzetalakulásban is meghatározó szerepet játszott a kora újkortól kezdve. Magyarországon a latin nyelv nemzeti funkciója felülírta a reformáció korának ilyen irányú törekvéseit (lásd Hegedűs 2003: 16–18).

A modern nemzet kialakulása azonban megkerülhetetlenné tette a nemzeti nyelv kérdését (lásd Gellner 1994: 33–36); a magyar nyelvnek a nemzeti sajátosságok közé való felvételét ugyanakkor akadályozta, hogy a nemzet nyelvi alapú

meghatározása kizárta volna az idegen nyelvűeket, illetve feloldhatatlan ellentmondáshoz vezetett volna, például a Zrínyiek vagy a nem magyar anyanyelvű hungarusok esetében. Az utóbbi típusban a nyelvváltás jelenthette (volna) a beavattatást – ahogyan azt Toldy Ferenc esete példázza (lásd Dávidházi 2004: 57–224). Az eredetközösségként értett nemzetbe nyelvük meghagyásával lehetett felvenni az idegen eredetűeket.

A nyelv nemzeti szerepének érvényesítését akadályozta a felvilágosodás racionalista nyelvszemlélete is, amely a nyelvben csak a gondolkodás eszközét látta, s így az egyes nyelvek sajátosságait nem hozta összefüggésbe a nemzetek jellemével, „észjárásá"-val. Mint Bessenyei *Magyarság* című röpiratában kifejti, azért kell a tudományokat a „nagyobb rész" anyanyelvén (értsd: magyarul) művelni, mert ez a leghatékonyabb eszköz, hogy a tudományoknak köszönhető közboldogság széles körben elterjedjen; a magyar mint *saját* nyelv áll szemben a kevésbé elterjedt idegen nyelvekkel. Bessenyei még a nemzet jelölői közt sem tartja számon a magyar nyelvet (Bessenyei 2007: 428–429). Jegyezzük meg: a „nemzeti nyelv" fogalma Kalmár Györgynek a magyar nyelvről írt nagy művében még nem létezik (Kalmár 1770: 428–429; lásd Hegedűs 2006: 302).

Az irányváltás egyik fő mozgatója, hogy a felvilágosodás hatására és a történelmi körülmények változása folytán a „nemzeti dicsőség" szerepét a „nemzeti műveltség" váltja fel a nemesi nemzettudat alkotóelemei közt („haditettek helyett magyar nyelvi tettek" – Egyed 1998: 34). A – magyar – nyelv sajátszerűsége azonban ezzel együtt sem válik a nemzeti jelleg hordozójává; ha a „tudós hazafiak"-nak immár nemcsak azért kell a latin helyett magyarul írniuk, hogy a többség megértse, amit írnak, az új elvárás az lesz, hogy a tudomány „az ősök nyelvén" szólaljon meg – ahogyan azt Báróczi Sándor *Kassándra*-fordításának *Elöl Járó Beszéd*ben kifejtette (Báróczi 1774: 3–4). Báróczi azonban még 1790-es vitairatában is úgy fogalmaz (ráadásul a latin felsőbbségét elutasítva, a magyar nyelv mellett érvelve), hogy a nyelv „tsak veiculuma ügyünknek egyik a' másikkalvalo közlésére; és nem az, mely nyelven közöllyük, hanem egyedül tsak az, mit közlünk, jön tekéntetbe" (Báróczi 1790: 36).

A magyar nyelv tehát mint *a nemzet ismertetőjegye* kerül be az eredetközösség olyan minőségei közé, mint a vitézség, erkölcs, szokások, tánc, viselet – s az 1790-es évektől egyre előkelőbb helyet vív ki köztük; egyre gyakrabban születnek a magyar nyelvet a nemzet elengedhetetlen létfeltételeként megjelölő kijelentések (lásd Bíró Ferenc példasorát, Bíró 2013: 121). A magyar *nyelv* eltűnését jövendölő 1791-es „Herder-jóslat" (lásd Dümmerth 1963) kivételes hatása tanúsítja, hogy a nyelv – értsd: az ősök nyelve – az eredetközösségi nemzettudat alapvető tényezőjévé vált; a nemzethalállal kapcsolatos korábbi félelmek a nyelv eltűnésének rémképében éltek tovább (lásd Bíró 2013: 122). Ám még azt a Péczeli Józsefet sem érintette meg a Herdertől származó felfogás, amely szerint a nemzeti nyelv és a nemzet gondolkodásmódja között kapcsolat volna, aki a „Herder jóslatá"-ban foglaltakat a leghatározottabban azonosította a nemzethalállal (Bíró 2012: 65). Jellemző, hogy bár a fordítás elveiről folytatott vitában Kazinczynak is, Batsányinak is „fontos témája a nyelvek különbözősége" (Debreczeni 2009: 280) – Batsányi külön is hangsúlyozza „a mí Ásiai Nyelvünknek az Európaiaktól való nagy külömbségét" (Batsányi 2004: 24) –,

racionalista nyelvszemléletük megakadályozza őket abban, hogy ezt összefüggésbe hozzák az egyes nyelveket beszélő nemzetek jellemének különbözőségével.

A finnugor (nyelv)rokonság korabeli fogadtatását illetően manapság egyre nagyobb hangsúlyt kap az a szempont, hogy ezeket a vélekedéseket saját koruk nyelvszemléletének, nemzeti és történeti tudatának összefüggésében kell vizsgálni. Margócsy István azt a korábbi megítélést bírálta felül, amely a nemesi konzervativizmus ideológiai elfogultságával magyarázta Bessenyei György, Barcsay Ábrahám és Orczy Lőrinc elutasító álláspontját (Margócsy 1998: 133). Békés Vera a finnugor nyelvhasonlítás korai szakaszának tudománytörténeti kontextusát vizsgálta részletesen, a *paradigmaváltás* fogalmából kiindulva; egymással összemérhetetlen előfeltevéseket mutatott ki a 18. század végének, 19. század elejének – *affinitas* elvén nyugvó – tipológiai, illetve a későbbi – a leszármazás elvén alapuló – felfogás mögött (Békés 2018: 49–54). Ha a finnugor nyelvrokonság és a nemzettudat korabeli kapcsolatát vizsgáljuk, célszerű a (társadalmi) tudás szerkezetét általában is tekintetbe venni. Ezt a korszakot még azok a viszonyok jellemzik, amelyeket Michel Foucault az úgynevezett *klasszikus episztémé* kapcsán írt le; a tudás keretfeltételeit itt az értelem rendje határozza meg, amely „az azonosság és a különbség formáin alapuló tudás nagy táblázatai”-t hozza létre. A reneszánsz után „a nyugati kultúra *episztéméje* táblázat jellegű teret nyitott meg”; s ha „a XVII. és XVIII. században a tudás központja a *táblázat*”, „a közvéleményt foglalkoztató nagy viták mind ennek keretei között zajlottak le” (Foucault 2000: 93, 96–97). Ami a finnugor rokonság kutatását illeti, meghatározó az az ellentmondás, hogy míg a nyelvhasonlítás már közvetlenül Sajnovics után a – maga korában is kivételes szerepben lévő – holisztikus „göttingai paradigma” felé tájékozódott, tételeit a nemzettudat az uralkodó táblázatos rendbe próbálta beilleszteni – természetesen sikertelenül. Ezúttal egyidejűleg érvényben lévő előfeltevések összemérhetetlenségéről van tehát szó, amint az egyébként az egymást követő episztémék, paradigmák esetében jellemző.

A nemzetek eredetéről és jelleméről alkotható tudást is az ismertetőjegyek azonosságán és különbségén alapuló táblázatszerű rend határozta meg – legismertebb példája ennek az úgynevezett *Völkertafel* (népek táblája, lásd Stanzel 1999) –, de ha a kategóriákat és ismertetőjegyeket nem is foglalták táblázatba, a rendszerezés alapja a táblázatokat is elrendező *taxonómia,* „a tagolások és osztályok tudománya” volt (Foucault 2000: 96).

Ismeretes, hogy a Sajnovics értekezésének címében szereplő *idem* (’azonos’) szó már kezdetben sok kritikát váltott ki – mint ahogy az az eljárása is, hogy a lapp és a magyar szavakat azonos alakra igyekezett hozni; a vizsgálatból ki is zárta a szómegfeleléseket, ha a szópárok jelentése nem egyezik a két nyelvben (Sajnovics 1994: 60). Tudománytörténeti szempontból ennek az a magyarázata, hogy a *hasonló* mint „az »azonos« és »nem azonos« közötti *köztes, relatív* fogalom” még nem volt általános használatban (Békés 2018: 46). Ennek ismeretelméleti háttere viszont az lehetett, hogy a fokozati különbségeket kifejező „hasonló” a táblázatban nem köztes helyzetet jelent, hanem a szomszéd oszlopot jelöli ki – úgy, ahogyan a *Völkertafel* mutatja (amely egyébként nem tartalmazza a nyelvet mint nemzeti ismertetőjegyet).

Például a „magyar” szomszédja balról a „lengyel”, jobbról az „orosz”; természetét tekintve a lengyel „még vadabb” (mint tőle balra a svéd), a magyar „a legkegyetlenebb”, az orosz „rosszabb, mint a magyar” – más változatban: „jóféle magyar”; a magyar *értelme* még kevesebb, mint a lengyelnek; az orosznak: semmi (lásd Stanzel 1999: 40–41). A táblázatbeli szomszédságnak is megvan a jelentősége a nemzetek minősítésében (balról jobbra egyre negatívabb jellemű nemzetek követik egymást), ám ennek a rokonságra nézve nincs semmi következménye. A rokonság ugyanis a táblázatos logika szerint az *azonosság* kategóriájába tartozik – ebből adódik, hogy a 18. század végének magyar történeti tudata „a magyarságot és a hunságot nem rokonságnak, hanem teljes azonosságnak vélte” (Margócsy 1998: 134). Kalmár György, *Prodromus*ában (amely 1770-ben, vagyis a *Demonstratió*val egy időben jelent meg) ugyancsak „egyenlőségjelet tesz (vö.: idem esse) a magyar és a szkíta–mogor–chun–(vagy hun–) avar nyelv közé” (Hegedűs 2006: 298.; az *idem esse* kifejezéssel Hegedűs Sajnovics *Demonstratió*jára utal).

Nos, ha a magyar nyelv egyáltalán felkerül a (virtuális) táblázatra, amely a nemzetről alkotható tudást reprezentálja, nem sikerül olyan minőséget rendelni hozzá, mint erkölcseihez, szokásaihoz, természetéhez (vitézség, egyenesség, dicsőség- és szabadságvágy stb.). Ha a racionalista nyelvszemlélet megakadályozza, hogy a nyelv – a sajátosságaiban kifejeződő gondolkodásmód révén – a nemzeti karakter hordozójává válhasson, az „ősök nyelve” csak az „eredet” *jelölője*ként lehet annak a nemzeti jellemnek az egyik összetevője, amelyet a táblázat egésze ír le.

A táblázatos logika folytán ennek ellenére is elkerülhetetlen, hogy a nyelvrokonság a népek rokonságát is jelentse, hiszen a nyelv *egy* rovatot képez a „nép” egyéb ismertetőjegyei, összetartozó minőségeinek hordozói közt. Ha tehát két nép nyelve „azonos”, egyéb tulajdonságaiknak is egyezniük kell. És megfordítva: a nyelvek közötti egyezések nem szolgálhatnak elégséges érvként a rokonság (értsd: azonosság) mellett, ha egyszer a táblázat többi sorában csupa ellentétes minőség jellemez két nemzetet; ez viszont csak úgy érhető el, ha a nyelvi hasonlóságoknak nem tulajdonítunk jelentőséget. Bármennyi rokon vonás volna is például a lapp és a magyar nyelv között, ha „a” lapp testalkata, szokásai, erkölcse, viselete (!) különbözik „a” magyarétól. Sajnovics az előbbi utat választja: bár azokkal vitatkozik, akik a lapp rokonságot sértőnek minősítik, művének második kiadásában a „táblázat” logikájához igazítja érvelését; a rokonság bizonyítása érdekében összekapcsolja a nyelvet és a nemzetjellem további kategóriáit. Hell Miksára hivatkozik, aki a lappokról szólva dicséri „testük erős, megbízható, a nehézségek kiállására teremtett és nevelt felépítését”, és „méltó elismeréssel említi meg sokféle erénnyel ékes lelkületüket”; Hell, úgymond, a lappok és a régi magyarok közös viseletét is bemutatta már (Sajnovics 1994: 113). A finnugor népek, a magyarok és a hunok rokonságának megítélése is az azonosság elvén alapul: ha a magyar és a lapp nyelv „azonos”, a magyar nép viszont a hunnal „azonos”, nem marad más lehetőség, mint hogy a lapp (illetve a finnugor nyelveket beszélők csoportja) ugyancsak „azonos” a hunnal. Nincs szó a nyelvi változások tagadásáról, de nyoma sincs a *transzformizmus* – modern tudásrendben uralkodó – elvének, amely a dolgok időben lezajló lényegi átalakulását jelenti (Foucault 2000: 177). Sajnovicsnál nem az a perdöntő, hogy az azonosságot egy múltbeli állapotra

vonatkoztatja (lásd C. Vladár 1994: 123); nála a múltbeli azonosság szavatol azért, hogy a taxonómiában a két nyelv és a két nép „azonos" minősítést kaphasson. Ennek a logikának a szolgálatában áll az „őshaza" fogalma is; kellett lennie egy területnek, ahol a még osztatlan, de azonosságát a szétköltözés után is megőrző nemzet élt. Ez lesz Sajnovicsnál „Karjelia"; az etimológiát történeti forrásként használó középkori módszer segítségével alkotja meg műve második kiadásában a „jeles karú", „bátorságukkal, erényükkel, vitézségükkel hazájukban és külhonban is kiváló férfiak" hazáját (Sajnovics 1994: 109). Ne felejtsük: az elvándorlás kiindulópontjaként értett magyar „őshaza" a későbbi nyelv- és történetszemléletben is a táblázatból ottmaradt zárvány, hiszen vagy rokon *nyelvek* közös eredetének időben legmesszebb visszakövethető földrajzi helyszínéről lehet beszélni, vagy azoknak a népcsoportoknak az őshazá*i*ról (beleértve a későbbi közös nyelvet beszélő csoportét is), amelyekből egy-egy későbbi nemzet kialakult. Aki a Kárpát-medencében letelepült magyarok őshazáját finnugor nyelvük eredetének helyében jelöli meg, Sajnovics Karjel-országának örökségét viszi tovább – mint a modern történeti-összehasonlító finnugor nyelvtudomány egyik vezéralakja, Hunfalvy Pál (erről alább lesz szó).

A hagyományos nemzettudat alapján a *Demonstratió*t kétféleképpen lehetett megítélni. Az egyik típus jellegzetes képviselője Bessenyei György. A finnugor nyelvrokonság – pontosabban: a „lapp származás" – ügyében egy kései értekezésének a magyarok eredetével foglalkozó alfejezetében foglalt állást. Ezt a *Különös nemzeti tulajdonság, erkölcs és szokás* című alfejezet előzi meg, amely a nemzetek erkölcseit az azonosságok és különbségek alapján rendszerezi: „Az emberi természet egész kiterjedésében vétetve egy", de erkölcsi tulajdonságai, amelyeket törvényük, vallásuk, szokásaik hordoznak, „helyrül-helyre, nemzetrül-nemzetre egymástul különböznek". A magyarok eredetének vizsgálatát az a kérdés teszi megkerülhetetlenné, hogy ha az „Ázsiai tatárban kell az európai magyart keresni", ám „[a]z vad pogány, emez keresztyén", vajon „tanáltatnak-é amannak nyomai ebben?" Leírása szerint „Atilla népe" lényegi tulajdonságait tekintve egyezik a magyarral – „pogányságához, tudatlanságához, vad természetihez képest is győzedelmet, vitézséget, dicsőségre való vágyódást, uralkodásra elégséges okosságot mutat". Atillának „csak a' hibázott – úgymond –, hogy nagy embereivel együtt, mint Szent István, meg nem keresztelkedett". Ebben az érvelésben kap helyet a lapp „származás" megítélése: „Egy író vélekedet ugy, mintha a Magyar Nemzet Lappóniábul származot volna ez okon, mivel tanáltatik nyelveken ollyan szó, mely magyarban is azt teszi, a mit ez jelent." Ha Bessenyei az egyes nyelveket a gondolkodás egymással felcserélhető eszközeinek tekintette, s a nyelvet nem sorolta a nemzet alkotóelemei közé, a nyelvek közötti hasonlóságoknak sem tulajdonított jelentőséget; szerinte a nyelvi egyezések önmagukban semmit nem bizonyítanak. „[I]llyen kitsiny oknál fogva oly nagytekintetű dolgot helyébül ki venni és más fundamentumra állatni nem lehet" – állapítja meg; „Nem a szavakat kel nézni, hanem az erköltsi tulajdonságokat." Az eredet kérdésének eldöntése érdekében összehasonlítja a két számításba jöhető népet: „Milyen volt a scytha, milyen a lappon?" A szempontok nem egészen egyeznek, hiszen a lappokat egy francia történeti földrajz alapján, visszataszító küllemüket is részletezve mutatja be (Vaissete 1755; lásd Penke 1991: 32) – a tulajdonságok megfeleltetése alapján

azonban a lapp rokonítás végül minden lényeges kategóriában alaptalannak bizonyul, míg a hunok és a magyarok közti különbségek megmagyarázhatókká válnak a kereszténység felvételével (Bessenyei 1986: 231–235). Meglehet, Bessenyei érvelésében szerepet játszott, hogy „az idősödő író itt nemzete hírnevét igyekszik védeni" (Bíró 2013: 176), ennél azonban nemcsak a rendelkezésére álló ismeretelméleti előfeltevések játszottak nagyobb szerepet, de még a magyar eredetre vonatkozó, eladdig senki által kétségbe nem vont történeti források tekintélye is, amely az eredetre vonatkozó kulturális emlékezet alapja is volt.

Ebbe az elutasító típusba tartozik a másik két testőr-író, Barcsay Ábrahám és Orczy Lőrinc sokat idézett reagálása is.

Barcsay Bessenyei Györgynek 1772-ben írt verses levelében *(Kedvezzenek mások a Múzsának...)* foglal állást Sajnovics elméletét illetően. Elutasító érvelésének hallgatólagos előfeltevése szerint a nyelvek azonossága egyúttal a népek azonosságát is jelenti, két kulcsszava – vitézség, szabadság – az eredetközösségi nemzettudat két alapfogalmát jelöli, a „scythák unokái" pedig magát az eredetközösségi mintázatot. A (nemesi) szabadság biztosítékául szolgáló vitézség dolgában azonosság áll fenn a szkíták és unokáik, a magyarok között, így a magyar nyelv is csak az „ősök", vagyis a „scythák" nyelve lehet. Ami Sajnovicsot illeti, Barcsay, saját logikája szerint, nem fogadhatta el sem a lapp és a magyar nyelv „azonosságá"-t, sem a „jeles karú férfiak"-ra vonatkozó állításokat, sem a hunok, magyarok és karjeliaiak azonosságára vonatkozó érvelést:

magyaroknak hirdessék munkáji,
Hogy ők a scytháknak vitéz unokáji.
E szegelet-kövön fekszik szabadságunk,
Különben bizonyos, higyjük el, rabságunk.
Sajnovits jármától ójjuk nemzetünket,
Ki Lapponiából hurcolja nyelvünket.

A vitatott szerzőségű, de inkább Orczy Lőrincnek tulajdonítható vers (1773; lásd Barcsay 2001: 285; illetve Balogh 2015: 182), amelynek két címe is ismeretes *(Scytha vagyok nem Lappon / Tsillag néző Sajnovits' és Hell' hibái tzáfoltatnak),* ugyancsak a szkítáktól örökségül kapott vitézségre alapozza érvelését. Sajnovics néprokonsági elgondolását ugyanakkor saját eredetközösségi előfeltevései alapján olvassa, azaz: olvassa félre. Sajnovics (Hell nyomán) nem azt állította, hogy a lappok – vagy, pontosabban, a lappok és a magyarok közös ősei, a karjeliaiak – a szkíták–hunok *leszármazottai* volnának, hanem azt, hogy a görögök és a latinok szkítáknak vagy hunoknak nevezték őket. („[A] magyarok nem a lappoktól, hanem a karjeliaiaktól származnak, és semmiképp sem lehet lappoknak nevezni őket"; „HELL attól a híres néptől származtatja az ungarusokat és a magyarokat, amely már jóval azelőtt, hogy a görögök vagy a latinok számára szkíta vagy hun néven ismert lett volna, oly híressé vált dicső tetteiről királyai alatt, hogy tagjai a szomszéd népektől kiérdemelték a fényes finn Karjeliaiak nevet"; Sajnovics 1994: 108, 109). Ehhez képest a vers szerzője azzal érvel, hogy a magyarok „Nem voltak ScythaKnak fattyu Gyermekei", „Mutattyák még ma

is vitéz erkőlcsei"; „Aggodjék ámbátor világ honnét jőttűnk, / Elég az hogy vala Mars első Istenűnk." A vers szemléleti hátterére enged rálátást egyik kéziratának prózai kommentárja. Ez – Sajnovics bizonyos szóhasonlításainak ingatag voltát is kihasználva – a nemzeti karakter ismertetőjegyeinek egyezését állítja a nyelvi hasonlóságok elé – még azt is megengedvén, hogy ilyen bizonyítékok alapján akár a lapp rokonságot is el lehetne fogadni. Bármennyire erőteljes is tehát a – hun–szkíta – eredet emlékezeti struktúrája és a belőle fakadó nemzeti büszkeség, az elutasító álláspont alapjában módszertani kifogások állnak:

> Egyéb aránt valojába meg nem foghatom hogy Atyaságod tzirKalmas lévén magát sok tudos bizonyságoKnak őszve halmozásával héjába fárasztotta, és vélekedésének meg állitására a Lapponoknak erKőltseiről semmi emlékezetet nem tészen. Talám lehetett volna azok Kőzőtt némelly hasonlatosságot találni: p.o.: a Lappon természet szerint szomoru vagy vig, őrőmest tántzol, dudol, eszik, és alusziK: a Magyaris szomoru vagy vig, tántzol, dudol, satt. Tehát e Két Nemzet csak nem egy Testvér. Illyen állitásokkal meszsze lehetne menni. Ezek tőbbet probálnának mint Atyaságod vaKartsa, máléja, 's tőbb idétlen szavai. ---- Az erKőltsők a bennűnk rőgzőtt természetnek 's AtyáinKrol Őrőkbe maradott szokásoknak el tőrőlhetetlen jelei […] Tehát az erKőltsőK kútfejére Kell vala menni: mivel a nyelvekb[en] találkozó Két vagy három száz szoKnak hasonlatossága csak ollyan mint Két Romai és Parisi hegedűseknek egynéhány nyirettyű vonásban való meg egyezése – […] A Nyelvnek hangjai csupa tőrténet [= véletlen] szerint valok: azok hol olvadnak hol pedig Keményednek a szívnek szűkségei szerint […]. Az pedig egyaránt tőrténhetik a Czigányoknál, IroKaiaknál, TotóKnál és Lapponoknál, de azért nem fog Kővetkezni hogy a Czigány, IroKa, Tót és Lappon egy Nemzet légyen és egy nyelven szóljon (Barcsay 2001: 128–129).

Koppi Károly piarista történész, aki 1780 körül latin nyelvű jegyzetekkel látta el a vers egyik kéziratát, kommentárjában „a nyelvtörténeti szóegyeztetéseknél ugyancsak relevánsabbnak ítélt nemzetkarakterológia metodikáját részletesebben kifejti, a szokások, a lelki alkat, mentalitás, a társadalmi függőségek sajátságainak vizsgálatában jelölvén meg azt" (Balogh 2015: 185). Ez az érvelés abban is a „klasszikus episztémé" előfeltevéseit követi, hogy nyoma sincs benne a transzformizmusnak, vagyis a besorolás alapjául szolgáló ismertetőjegyek időbeli változásának.

A finn származtatás eredetközösségi alapú elutasítása Kazinczy Ferencre is jellemző volt, aki az 1808-as *Tübingai pályairat*ban jegyezte meg: „Ázsiai eleink felől keveset tudunk, s inkábbára mind bizonytalant. Az újabb hisztoria bennünket még azon örömtől is meg kezd fosztani, hogy magunkat az Attila maradékinak mondhassuk" (Kazinczy 1916: 148; Kazinczy később is kategorikusan elutasította a finnugor rokonságot, lásd Kazinczy 1825: 8).

A másik irányba a tekintélyes történész, Pray György indult el, aki – Sajnovics nyomán – „a finnugorokat is besorozta a tág hun terminus alá" (Vásáry 1980: 22; vö. Pray 1775). Pray ugyanakkor nem a nemzetjellem osztályozó leírására törekedett,

hanem arra, hogy – a hun–magyar rokonság megalapozottnak tekintett leírásain túl – a finnugor rokonság melletti tudományos érveket is figyelembe vegye. Ha a nemesi nemzettudatot fenntartó kollektív emlékezet annak köszönhette szilárdságát, hogy „tényeken" (ti. a történeti források adatain) alapult, Pray annak a kihívásnak kívánt megfelelni, hogy a tudomány újabb tényeit beépítse az emlékezeti struktúrába.

Ami a finnugorok besorolását illeti, nem követi Sajnovicsot abban, hogy a szkíta–hun megnevezés magukat a finnugor ősöket jelölte volna; a harmadik *Dissertatio* azt mutatja be, hogyan vándoroltak a finnek Ázsiából északra (lásd Szörényi 1997: 19). Mindenesetre Pray igen szélesen érti a finnugor nyelvrokonságot, és nagy teret szentel neki, Sajnovicson kívül más forrásokat is felhasználva; a II. *Dissertatio* számos összehasonlító táblázatot hoz, a magyar mellé finn, észt, lív, tatár, mordvin, cseremisz, votják, permi, csuvas, zürjén, sőt, szamojéd szavakat is rendelve (Pray 1775: 16–43).

Pray egyeztetett őstörténeti koncepcióját Dugonics Andrásnak a honfoglalás korában játszódó regénye tette széles körben ismertté, *Etelka* című regényében (1788; a regény az író életében még kétszer megjelent, 1791-ben és 1805-ben). A finn rokonság tekintetében nemcsak abban tér el Sajnovicstól, hogy (Prayhoz hasonlóan) a finneket a hunok leszármazottainak tekinti – részletesen leírva, hogy Attila halála után a Szkítiába visszavonuló hunok birodalma kettészakadt, mert Csaba két fia, Ed és Emed összeveszett, s a nép egyik része északnak vándorolván „FINOM-ország"-ban telepedett le (e népet az ország címere után „KAR-JELIEKNEK" is nevezik), másik részük Szittyiában maradt – ők a magyarok elődei (Dugonics 2002: 283–284). Abban sem követi a *Demonstratió*t – és ebben már Praytól is különbözik –, hogy a nyelvrokonságot mint a rokonítás alapját figyelmen kívül hagyja, a finn és a magyar *nemzet* rokonságára alapozva regénye történetét. Sajnovics nyelvészeti fejtegetéseiből egyedül a „Karjelia" etimológiáját használja fel (Dugonics 2002), annak megfelelően, hogy a regény lábjegyzeteiben kifejtett történelmi koncepcióban, történész elődei példáját követve, a történeti segédtudomány szerepét szánta a történetietlen szófejtő módszernek (lásd Penke 2002: 454). Az északi rokonok Sajnovics méltató leírását követő jellemzése, uralkodóik jellemének hozzáigazítása a hagyományban Attiláról, Árpádról és a vezérekről élő képhez, könnyen elfogadhatóvá tette az ősök körének ilyenfajta kiterjesztését az olvasók számára (vö. Bíró 1986: 53–54). Megjegyzendő, hogy Csokonai Vitéz Mihály a *Halotti versek*ben ehhez hasonlóan alakítja át a „lappon" karakterét (1804-ben – amikor Bessenyei lappokat leminősítő jellemzése is keletkezett). Bár rokonságról nem ejt szót, sőt a lapp monológja valójában *Edda*-parafrázis és a germán mitológiát idézi, „Ez a lappón bizony már nemzetkarakterológiailag is megállná a helyét a magyarság rokoni körében" (Balogh 2015: 189).

A magyar és a rokon *nyelvek* azonosságának Sajnovicstól származó tételét Virág Benedek érvényesítette nemzeti vonatkozásban. Magától értetődőnek találván, hogy a rokonság azonosságot jelent, azért fogadta kedvezően a *Demonstratió*t („Tele vagyon hazafisággal"), mert – mint Bíró Ferenc összefoglalja – szerzője „megmutatta, milyen nagy területen beszéltek hajdan magyarul" (Virág 1804: 131; Bíró 2013: 178). Virág vélekedése, amely rejtve vagy nyíltan gyakran kísérte a finnugor rokonság kedvező megítélését, az újkori Európában zajló „nyelvek harcá"-hoz kapcsolódik, „katonái" saját nyelvük eredetét, illetve elterjedését időben és térben a lehető legmesszebbre

igyekeztek kiterjeszteni (lásd Hegedűs 2003: 19–22). Ez a szemlélet jellemzi többek közt Dugonicsot is (Dugonics 1794: 241; idézve Domokos 1998: 61).

A finnugor rokonságnak a nemzeti tudatban játszott további szerepét tekintve meghatározó jelentősége van annak, hogy a tudást történeti keretek közé helyező, a transzformizmus elvén alapuló modern gondolkodásmód Magyarországon a nyelvrokonság és a nemzet eredete tekintetében lassan és ellentmondásosan jutott érvényre. Bármennyire fel is tárta a nyelvi változások természetét a történeti elvre helyezkedő összehasonlító nyelvtudomány, ez az elv nem vált egyeduralkodóvá a rokonságot és az eredetet azonosságnak tekintő „klasszikus" előfeltevéssel szemben. Ha Magyarországon egészen az 1880-as évekig nem történt meg a „rokonság" e kétféle, egymással összemérhetetlen jelentésének a szétválasztása (Békés 1998: 199), még inkább elmondható ez a nemzet eredetével kapcsolatban, amely szilárdan őrizte az „azonosság" mozzanatát egészen addig, míg a hun eredet tétele maga meg nem ingott. A jelenséget azonban nem lehet egyszerűen az „elmaradottság" számlájára írni. Az eredet a nemzeti identitás alapja – s ha az identitás maga is az *idem* ('azonos') szóból származik, csak a legújabb megközelítések különböztetik meg az *idem*- és az *ipse*-identitást – az identitás alapját és folyton változó összetevőjét (lásd Ricoeur 1992: 2). A nemzeti identitásra mint azonosságra annál nagyobb igény mutatkozott, minél inkább ki volt téve a nemzettudat a modern tudásrend transzformizmusának.

Az elmozdulás jelei mindenesetre megmutatkoznak már Budai Ézsaiás 1811-es munkájában. Kiinduló tétele szerint a nemzet nyelve és jelleme között megfelelés van; a rokonságot hallgatólagosan ő is az „azonosság" kategóriájába sorolja, viszont – nem alaptalanul – azzal érvel, hogy Sajnovics erőszakolva alakította úgy az anyagát, hogy abból a nyelvek (és ezzel a nyelveket beszélő népek) azonosságára lehessen következtetni; tette mindezt ráadásul a lapp nyelv tényleges ismerete nélkül (Budai 1811: 45–46). A nyelvrokonság bizonyításához, úgymond, nem elég szavak egyezését kimutatni (úgy állítja be, mintha Sajnovics csak ezt tette volna); a nyelvrokonságot „magának a' nyelvnek azokból a' tulajdonságiból" kell „kihozni", „melyek annak természetét teszik" (uo. 47). A germán nyelvek – nyilvánvaló – rokonságával összehasonlítva a lapp (finn)–magyar rokonítás eredményeit elégteleneknek találja, s mind nyelvi, mind történeti szempontból tudománytalannak minősíti a „Karjelia" Sajnovicstól származó magyarázatát (elutasítva ezzel az egész idejétmúlt szófejtő historizálást; uo. 49).

A történetiség elve akkor bukkan fel érvelésében, amikor Bessenyeihez hasonlóan, de nála hangsúlyosabban szól a magyarság európai (keresztény) környezetben végbement sokszázados „pallérozódásá"-ról. A történeti átalakulás azonban, szerinte, a nemzetnek sem nyelvét, sem jellemét nem érintette; az azonosság/különbözés logikájával állapítja meg, hogy a magyarok 900 éven át megtartották „Á'siából kihozott nyelveket [értsd: nyelvüket], és azzal együtt Nemzeti külömbségeket" [értsd: különbségüket]. „Annál szembetűnőbb pedig a' Magyarok Nemzeti tulajdonságának megmaradása – folytatja –, hogy született nyelvek [értsd: nyelvük] helyett, több[ny]ire, a' Közönséges dolgok folytatásábann, közép Századokbéli Deákséggal éltek" (Budai 1811: 40, 41). Ami tehát a magyar nemzet eredetét illeti, Sajnovics „a' Lapponoknak a' Magyarokkal való atyafiságát elégséges fundamentom nélkül vette fel" – „[s]okkal

bizonyosabb útonn esik tehát a Magyarok eredetinek nyomozása, ha a' régi Íróknak arról való bizonysági megvi'sgálodnak egybevetődnek és egymással való megegyezések tevődik fundamentomúl" (uo. 48, 50–51).

Az 1820-as években mindenesetre feltűnik a közös eredetnek olyanfajta magyarázata, amely tekintetbe veszi a mélyreható nyelvi változásokat. Szabó József Budaival vitatkozva (s Pray elvándorláselméletére támaszkodva) állapítja meg:

> ha meggondoljuk, hogy a' Finniaiak 5–400. eszt, előbb elszakadtak a' Skytháktól, 's más annyi nemzetek szomszédságában 's velek talán egybe keveredve éltek, épen nem lehet tsudálni, hogy nyelvek annyira el-változott, hogy kétségbe hozzuk ezen nyilvánvaló atyafiságát is, Chamberlain Jánosnak Amsterdámban 1715. ki adott el tsavart mi atyánkjára nézve (Szabó 1825: 61; az utalás John Chamberlayne művére vonatkozik, amely a Miatyánk finn és magyar fordítása mellett lapp, észt és lív változatot is közöl; Chamberlayne 1715: 82, 88, 83, 85).

A finn–magyar nyelvrokonítás új eredményei a népek közös eredetének elutasítóit sem hagyták érintetlenül. A nyelvi egyezések magyarázatául a népek érintkezésének tétele kínálkozott. A tételt Fessler Ignác Aurél dolgozta ki, aki – számos *hungarus* (kor)társához hasonlóan – a nemesség eredetközösségi nemzettudatára alapozta okfejtését. Fessler tízkötetes munkájának első, 1815-ben megjelent könyvében foglalkozott a finnugor rokonság kérdésével. (Érdemes megemlíteni, hogy Fessler művének címében a *Geschichte* szó többes számban – *Geschichten* – szerepel, ami arra vall, hogy gondolkodását a modern történelemfogalom – s így a modern episztémé – kialakulását megelőző előfeltevések határozták meg; a modern történelemfogalom kialakulása hozta, hogy a *Geschichte* szó egyes számú gyűjtőnévvé *[Kollektivsingular]* vált; lásd Koselleck 2003: 55.) Fessler, aki a magyarokat Indiából eredeztette, nem tagadta a magyar és a finn nyelv közötti megfeleléseket, de ezeket azzal magyarázta, hogy a magyarok egy időre a nagy kiterjedésű (az Északi-Jeges-tengertől az Urálig, a Dontól és a Dvinától az Irtisig terjedő, a külföldi forrásokban Jugriaként említett) „Finn-világ" területére kerültek. Miután leírja, milyen mélyre süllyedtek e terület lakói már a Krisztus utáni második században, megállapítja, hogy Pannónia későbbi meghódítói egy időben e népek közt legeltettek;

> A *finn* hordák sokat tanultak *ezektől* az emberektől felfogásban, megnevezésben, kiejtésben és cselekedetben; innen a sok magyar szó, szóhajlítás, fordulat s a finn nyelvjárások és a magyar nyelv közti egész hasonlóság, amelyet oly gyakran használnak a finnek magyar származásának bizonyítékául: de ezek az emberek [ti. a magyarok] nem *lettek* finnek, és a legkevésbé sem *voltak* a nagy finn néptörzs ága; ezt bizonyítja *nyelvük* és *népjellemük sajátosságai* (Fessler 1815: 174–175, saját ford.).

Fessler koncepciójának forrásául egyébként Bél Mátyás műve szolgált, amely a finn és magyar szavak közti egyezéseket a szomszédsággal, kereskedelmi érintkezésekkel magyarázta (Bél 1735: 414).

Fessler megoldása sokáig megfelelő kompromisszumot kínált a finnugor nyelvhasonlítás és az eredetközösségi nemzettudat között. Pázmándi Horváth Endre 1823-ban megjelent terjedelmes írása – Fessler mellett Prayra is hivatkozva – a magyarságnak azt az értéktelenebb részét hozza összefüggésbe a finnekkel, amelyik nem tartott nyugat felé a majdani honfoglalókkal („hulladék magyarok", „kiknek sem szívek, sem érdemek nem volt a' Nagy Nemzetnek savát javát követniek"), hanem „lassanként keleti attyokfiaitól, a' régi belső viszálkodásokban meggyengülvén, fellebb fellebb nyomattak, úgy hogy a' Volga folytában északról a' Finn-csapatok szomszédságába jutnának". Ám még e „hulladék magyarok", az „északon ragadt szélledék" is „nemesebb" (alább: „csinosodottabb", vagyis műveltebb) volt a finneknél, ennek lett a következménye, úgymond, hogy utóbbiak az előbbiek nyelvét, „mi a nemzetiségnek lelke", „felkapták". Az így támadt egyezések alapján keletkezett aztán az a téves elgondolás, úgymond, hogy „a' Magyarok testvérek a' Finnokkal" (Horváth 1823: 18–19, 64). A szóhasználat bizonytalanságát jelzi, hogy Horváth nem tesz egyértelmű különbséget „hasonlóság" és „rokonság" között;

> Az Állítók, finni származásunk legderékebb támaszának tartják a' finn és magyar nyelv között észrevett hasonlóságot, legyen úgy! Nincs is éppen tagadva ez a' hasonlóság, sött néműnémü rokonság is a' két nyelv között; de nem akkora, nem olly rokonság, hogy belőle a' nemzeti atyafiság, az egymástól való származás, az ultima origo [végső eredet] következnék (uo. 37).

Bár érvelése azt sugallja, hogy a nyelvi érintkezés során csak az átvevő nyelv változik, az átadó nem (ezt az aszimmetriát szolgálja a magyarság kulturális fensőbbrendűségének tétele is), semmilyen nyelvi változás nem lehet olyan mérvű, hogy felszámolja a rokon nyelvek közti megértést. Ha a magyarok ma is őseik keletről hozott nyelvét beszélik – Julianus megértette a keleten talált magyarokat, s nem nagy nehézséggel mi is megértjük a *Halotti beszéd*et –, még a lapp nyelv sem változhatott annyit, hogy ha a magyar rokona volna, Sajnovics ne értette volna. (NB. Sajnovics éppen annak bizonyítékául közölte a *Halotti beszéd*et a *Demonstratio* második kiadásában, hogy „a nyelvi azonosságnak nem feltétele a megértés, hiszen a HB-et sem értik a mai magyarok"; C. Vladár 2019: 131.) A rokonság tehát, minden változás ellenére is, a kölcsönös megértésnek legalább a minimumát szavatoló *azonosság* marad – „nem változhatik úgy el soha az olly nagyra kiterjeszkedő nemzetnek nyelve, hogy […] a' hajdan rokon, vagy ugyan azon nyelvű atyafiak egymást csak valamennyire is ne érthessék". A szláv nyelvek eszerint rokonaik egymásnak, a lapp és a magyar nem (Horváth 1823: 42).

A történetiség elvének tett engedmény korlátait mutatja az is, hogy nem terjed ki a nemzeti karakterre; megmarad „a" lapp és „a" magyar állandó (és egymással ellentétes) nemzeti jellege – ami a lappokat illeti, a Bessenyeiéhez hasonló lebecsülő minősítéssel. („Illy kádfejű, lapos fitos orrú, bennülő szemű, három könyöknyi törpékből álló kétszáz húsz, harmincz ezer békaegér harczra való vitéz fundálta-e Magyar országot?"; Horváth 1823: 67.)

A gondolkodásmód megmerevedését jelzi, hogy Mátyás Flórián is Fessler koncepciójára hivatkozik – 1857-es „antifinnista" vitairatában; a magyar nemzet jellemét ő is állandónak tekinti, miközben a magyar nyelvet a magyar ember „őseitől öröklött egyetlen kincsé"-nek minősíti (Mátyás 1857: XIV). Fesslert követő érvelése szerint azért vannak a finn nyelvben a magyarral egyező szavak vagy akár „szójárások", mert a magyarokkal szomszédos „vad finn hordák idomították szójárásaikat a magyar nyelv szerkezete szerint" (Mátyás 1857: XIII).

Az előfeltevések változásának felemás jellegét mutatja még Horváth Mihály *Magyarország történelme* című munkája is. Horváth, aki műve első kiadásában még Fessler – időközben széles körben elterjedt – szomszédsági elméletének rövid ismertetését adja (Horváth 1842: 2–3), az 1860-as, bővített kiadásban részletesebben foglalkozik a kérdéssel – miután Hunfalvy Pálnak az *Új Magyar Muzeum*ban 1851 és 1855 között megjelent dolgozataira hivatkozva megállapította, hogy „az ujabb összehasonlító nyelvészet nyomozásai után a rokonságot puszta tagadással nem is lehet elvitatni" (Horváth 1860: 11). A történetiség elvét leginkább a nyelvek és népek viszonyát illetően alkalmazza; Alexander von Humboldtra hivatkozva állapítja meg, hogy „[h]ódoltatás, hosszas együttlakás, idegen vallás befolyása, a törzsek összekeverése […] oly tüneményt okoztak, miszerint egy s ugyanazon eredetű fajnál egymástól egészen különböző nyelvek, – s viszont egymástól igen különböző származású népeknél ugyanazon nyelvtörzs idomjai találtatnak" (Horváth 1860: 15; a hivatkozott mű és hely: Humboldt 1845: 384). Ez az érvelés annak a korszakhatárt jelző felismerésnek az igazolásául szolgál, hogy „a nyelvek hasonlatosságából nem lehet következtetést vonni a népfajok azonságára" (Horváth 1860: 14). Miközben nyitott a nyelvek mélyreható történeti átalakulásának tana iránt, a történeti változás elvét ő sem terjeszti ki a nemzeti karakterre. A népek eredetéről szólva ugyan nem az (erkölcsi) tulajdonságok állandóságára, hanem a modern tudomány – a fiziológia – eredményeire hivatkozik, ezt azonban azért teszi, hogy megőrizze a nemzetjellem állandóságának és azonosságának a táblázatos tudásrendből származó tételét.

> Népek eredeténél szükség egyebek közt még a physiologiai, vagyis a testalkati elemeket s idomokat is figyelembe venni – úgymond –, melyek bizonyára tartósabbak a nyelvieknél. A nyelvet többféle külbefolyás könnyen megváltoztatja: az csak az idő dolga; de nem a testalkatot (Horváth 1860: 15).

Állítását az emberi fajok változatlanságának William Frédéric Edwardstól származó koncepciójára alapozza (Horváth 1860: 15; a hivatkozott mű és hely: Edwards 1829: I. 55), amely, újszerű tudományos beállítódása ellenére maga is a transzformizmus elvétől még nem érintett tudásrendben mozog; ne feledjük, harminc évvel vagyunk Darwin korszakos műve előtt. Edwards műve a modern tudomány egyik legkétesebb fejleményét, a fajelméletet előlegezi (lásd erről: Trey 2014: 66–67); Horváthnak azonban nem fajelméleti, hanem a népkarakterek állandóságát szavatoló ismeretelméleti előfeltevések miatt van szüksége Edwards koncepciójára. Egy elszólását leszámítva kifejezetten kerüli a magyarok fensőbbrendűségének korábban gyakran megjelenő tételét – a finnek (finnugor népek) és a magyarok testalkatának összehasonlítását

(a kor viszonyai szerint) tárgyilagos fiziológiai leírásokra alapozza. Így jut el a finnugor néprokonság elutasításának tételéig, feltévén a kérdést:

> csodálatos szívóssága a typusnak s állandósága az idomoknak, mi a finnfajú népeknek mindenütt, Európában szintúgy mint Ázsiában tulajdona, csak a magyarban hiányoznék, daczára finn eredetének? s hiányoznék olyannyira, hogy nem sokára bevándorlása után Pannonföldre egyikévé válhatott a legszebb typusoknak? Miben állapodhatunk meg tehát a magyar nép eredetét, fajrokonságát illetőleg? Abban, mit nemzeti hagyományainkból merítünk; mert ezt támogatják legkétségtelenebbül mind az egykorú, legjobban értesülhetett külirók tanubizonyságai, mind az összehasonlító nyelvészetből s a physologiai, testalkati viszonyokból merített indokok (Horváth 1860: 15–16).

„Irodalomtörténet-írásunk atyja", Toldy Ferenc olyan kompromisszumos megoldásra törekedett, amely egyrészt elismeri a finnugor rokonságot – nyitva hagyva a vitatott hun–magyar rokonság kérdését –, a történetiség elvével pedig a magyar nyelv önálló karakterének kialakulását magyarázhatja meg. Elgondolásának alapja a közép-ázsiai vagy urál-altaji „nyelvosztály" széles körben elterjedt teóriája, amelyet Reguly Antal nyomán tesz magáévá. Az urál-altaji „nyelvosztály" eszerint hat „nyelvcsalád"-ból áll, úgymint mandzsu, mongol, török–tatár, szamojéd, finn és magyar; s bár a magyarokhoz legközelebb a finnek, mégpedig az „urali finnek" (vagyis az obi-ugorok) állnak, „a finn és magyar törzsök közöl" egyiket sem lehet a másiktól származtatni (Toldy 1850: CXXI). Ezt a koncepciót viszi át nagy hatású költészettörténeti munkájába is. Igaz, itt már „scytha" földre vándorolt „húnmagyar törzsök"-ről és „scytha nyelvosztály"-ról van szó, s a magyar már „legközelebb a török s a finn nyelvekhez" áll – végül leginkább azt hangsúlyozza, hogy „e nyelvekkel a mienk sem leány, sem testvérnyelvi rokonságot nem tart", „hanem rokonsága azonegy szellemben áll, mely az egész osztályt szabályozza, melynek határai közt azonban a magyar nyelv egészen önálló organismussá fejlődött". A magyar nyelv eszerint saját külön életében nyerte el önálló karakterét, így „másokkal egybe hasonlítván, azt eredetinek, önállónak, mindenesetre pedig egynek az ősrégi nyelvek közől kell állítanunk" (Toldy 1854: 11–12). A történeti elv érdemi alkalmazása itt véget ér; „nyelvünk jelen honába egészen készen" érkezett, úgymond, és azóta szerkezetileg semmit nem változott; ha a jövevényszavakat s a nyelv belső törvényei szerinti továbbképzéseket leszámítjuk, „feltámad lelkünkben Árpád nyelve teljes egészletében" (uo. 16–17). A magyar nyelv (tulajdonképpeni) eredetével való azonosság tételét tehát minden akadályon túljutva sikerült megőriznie.

Ami a hun–magyar rokonságot illeti, Toldy nagy lépést tesz afelé, hogy megkülönböztesse a hagyományt a történeti igazságtól („mi itt annál nyugodtabban elhaladhatunk a külföld tagadó túlbölcseségénél, mert nem históriát tárgyalunk"; Toldy 1854: 20), leírása azonban mindvégig ingadozik a között, hogy a hun hagyományt (Arany János szavával) a „népi tudalom" értékes örökségének tekintse, vagy történelmi dokumentumnak. (A hunmonda által fenntartott „pannoniai háború" kapcsán jegyzi meg, hogy azt „Érdy ásatásai történeti tény rangjára emelték"; Toldy 1854: 28.)

Az azonosság elvének tartósságát mutatja, hogy az „ugor–török háború” vitapartnerei, nézetkülönbségeik ellenére, egyaránt kitartottak mellette. Ha egyeztek abban, hogy a történeti változásokat mind a nyelvek, mind a népek tekintetében alapvetőnek tartották, abban sem volt különbség köztük, hogy a nemzetnek az eredettel való azonosságát saroktételként kezelték. Szembenállásuk abból fakadt, hogy Vámbéry Ármin a (török–tatár) etnikai magban látta a nemzeti azonosság zálogát, Hunfalvy Pál viszont az (ugor eredetű) nyelvben. Amikor Vámbéry állandóbbnak minősíti az etnikai tényezőt a nyelvnél, láthatólag Horváth Mihály koncepcióját követi;

> valamint a nyelvek lassankénti átváltozásnak, sőt néha teljes átalakulásnak voltak alávetve; épen úgy az embernek physicai jellegei az idők folyása alatt különböző formákat vettek föl, a nélkül azonban, hogy faj-tulajdonságaiknak minden vonását elveszítették volna. Minden bölcselkedés hiábavaló: az anyag merevebb, mint a szellem (Vámbéry 1884: 10).

Ami nyelvrokonságra vonatkozó nézeteit illeti, azért nem vehette fel a versenyt vitapartnereivel, mert a nyelvet – elődeihez hasonlóan – ugyanúgy több eredetre vezette vissza, mint az etnikumot. A finnugor és a török nyelvi elem között mellérendelő viszonyt feltételezett – ez tette lehetővé számára, hogy ne csak etnikailag, de nyelvileg is a török–tatár elemet tekintse „túlnyomó”-nak; amikor azt írja, hogy „a magyarban vegyülék népet látok, a melyben nem finn-ugor, hanem török-tatár elem képezi a tulajdonképpeni magvat” (Vámbéry 1882: VI), ezt nemcsak az etnikumra, de a nyelvre is érti. (A „vegyülék-nyelv”-nek, vagyis egy nyelv többféle eredetének elméleti képtelenségét Szinnyei József mutatta ki, lásd Szinnyei 1883: 242–244.)

Hunfalvy is elismerte a magyar nemzet „mai physikai összeolvadottságát”, de, Sajnovicsot követve, úgy foglalt állást, hogy „a nemzetek ethnikai eredetét az illető nyelv eredetével kell egynek tartani”, s ezért a magyar őshazát az ugor nyelvek beszélőinek szállásterületével azonosította („a nyelv támadására egy helyet kell elfogadni, a hol idegen hatásoktól menten és csak rokon hatásoktól környezve, határozott, többé el nem mosódható jellemre fejlődhetett”). A nemzeti nyelv és a nemzeti jellem táblázatos logika szerinti állandósága és összetartozása a történeti nyelvészet alapjául szolgáló transzformizmus elvét is felülírja nála: „a már képződött nyelv és a megerősödött ifjú nemzet azután idegen hatások alá kerülhet, s ezen hatások nyomait magán viselheti a nélkül, hogy eredeti jelleme elmosódnék” (Hunfalvy 1883: 35–36). Nagy művének a magyarok „ős történetei”-t tárgyaló fejezete (Hunfalvy 1876: 221–306) arról tanúskodik, hogy a rokonsági hálózatba beillesztett nyelvet az egyetlen autentikus történeti forrásként kezelte (felidézve ezzel Otrokocsi Fóris Ferenc módszerét, aki, a maga naiv módján, ugyancsak túldimenzionálta a nyelv történetértelmező szerepét). Az etnikai szempont kiküszöbölésével ugyanakkor „magas labdát” adott Vámbérynek; az utóbbi okkal vethette vitapartnere szemére, hogy az nem akarja elismerni az antropológia szerepét a nemzetek eredetének vizsgálatában (Vámbéry 1884: 10). Hunfalvy, másrészről, okkal mutatott rá Vámbéry etnográfiai érvelésének történetietlenségére, amikor ez a magyaroknak a törökökre is jellemző „vitézségé”-t is a néprokonság bizonyítékai közé sorolta, szembeállítva őket a békés természetű ugor

népekkel (Hunfalvy 1883: 10; a bírált hely: Vámbéry 1882: 208–209). Jegyezzük meg: Hunfalvy itt saját tételének is ellentmond, amely szerint a magyar nyelv és nemzet, különválva ugor rokonaitól, megőrizte eredeti jellemét.

Reguly Antal 1850-ben szabatosan megkülönböztette a rokonsági kérdés „népies" és tudományos felfogását – arra is pontosan rámutatva, hogy a „népies" felfogás sarokpontja az azonosság iránti elvárás:

> úgy képzeljük, ezen felfogás szerint, még most is, ázsiai rokoninkat testre és lélekre ollyanoknak, millyenek mi itt Pannoniában vagyunk, kik szeretett honunk' nyelvét beszélik, és kiket csak meg kell találnunk, hogy nemzeti múltunk' egész titka föl legyen fedezve (Reguly 1850: 164–168).

Ehhez képest a nyelv- és néprokonság tudományos képviselői maguk sem tudtak elszakadni a „népies" felfogás archaikus előfeltevéseitől.

***

Mindeddig nem esett szó arról, hogy a magyar nemzettudat alakulásában nemcsak a nemesi nemzet eredetközösségi mintázatának volt szerepe, hanem a nemzetet a nyelvi-kulturális örökséggel azonosító hagyományközösségi mintázatnak is, amelynek legjelentősebb képviselője és teoretikusa Arany János volt. Ez a mintázat eleve kapcsolatban állt a nyelvnek azzal a (nyelvészek által gyakran romantikusnak nevezett) felfogásával, amelyet a „göttingai paradigma" követői képviseltek. Az alapozó mű, Johann David Michaelis göttingai professzor értekezése nyelv és gondolkodás kölcsönös feltételezettségének előfeltevéséből indult ki, és az egyes nyelveket egy-egy nép gondolkodásmódjával kapcsolta össze (Michaelis 1760). E paradigma magyar képviselői nem vitatták a magyar nyelv finnugor rokonságát, ám alárendelt szerepet tulajdonítottak neki a magyar nyelvben megnyilvánuló gondolkodásmódhoz, szellemiséghez képest (lásd Békés 2011: 10–11). Erdélyi János, a hagyományközösségi elv és a romantikus nyelvszemlélet prominens képviselője szerint:

> A nyelv több mint történet és több mint rokon; az valami önálló szellem is, melynek aztán van története, rokonsága; következésképp történetét, rokonságát fejtegetni valaminek és magát nem, azaz előadni valamely tudománynak idő és térbeli mozgalmait, a mint népek és korok szerint virágzott vagy terjedett, szállott vagy emelkedett, és kizárni vizsgálódásainkból a gondolkodást: ez egyoldalu, abstract eljárás, mely tévutra vezet… (Erdélyi 1854: 3; idézve: Békés 2011: 14, téves forrásmegjelöléssel).

Arany ugyancsak szoros kapcsolatot látott a magyar nyelv természete és a magyar gondolkodásmód, sőt a magyar költészet kompozíciós és versformái között, sohasem firtatta azonban, honnan ered nyelvünknek ez a sajátossága, s hogy milyen nyelvekhez köthetik rokoni szálak. Ha nyilatkozott erről, Toldy *Költészettörténet*ének koncepcióját követte – beleértve a finnugor rokonság elfogadását is –, a hangsúlyt arra

téve, hogy a magyar „anyanyelv", vagyis „kimutathatólag nem származott más nyelvből" (Arany 1962: 451). Tréfás szösszenetekben megnyilatkozó ellenszenve nem a finnugor nyelvtudományt illette, hanem általában azt a tudományos gőgöt, amely tényeknek veszi saját hipotéziseit; az erőltetett finnugor etimológiai rekonstrukciókat nem gúnyolta inkább, mint magyar szavak valószínűtlen idegen eredeztetését. Nyilvánosan vagy hivatalosan soha nem szólt a finnugor nyelvrokonság tana ellen (lásd Tamás 2018: 56), s valójában költői ambíciói sem álltak ellentétben vele. Arany ugyanis megkülönböztette a *történeti hitel*t az *epikai hitel*től; „Van […] történeti hitel – úgymond –, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az eposzi hitelt, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet[,] a nép tudalmában, emlékei- s hitében […]" (Arany 1968: 11). Hun témájú epikus műveiben (*Keveháza,* 1852; *Buda halála,* 1863) nem azért fordult a hun hagyományhoz, mert hitt a hun–magyar rokonságban, hanem azért, mert csak a kollektív emlékezetben élő epikus témát tartotta költői kidolgozásra alkalmasnak. Ha tehát a finnugor rokonság tana nem zavarta köreit, integrálni sem tudta vagy akarta epikus koncepciójába. Meg volt győződve róla, hogy ha valami kiesett a közösség emlékezetéből (engedjük meg, hogy valaha volt emléke a finnugor rokonokkal való összetartozásnak), azt oda többé nem lehet visszahozni; másrészt, „légből kapott", a közösségi emlékezet által nem támogatott eszméknek nincs esélyük, hogy gyökeret verjenek, bármekkora tehetség legyen is a költő, aki ilyennel próbálkozik.

***

Összességében megállapíthatjuk: a klasszikus tudásrend a maga táblázatos logikájával elősegítette az eredetközösségi gyökerű, modern kor előtti nemzettudat identitásképletének és úgynevezett autosztereotípiáinak (egy nemzet önmagáról alkotott sematikus képzeteinek) beépülését az alakulóban lévő modern magyar nemzettudatba, s ez a struktúra igen tartósnak bizonyult. A finnugor nyelvrokonság tana ugyanakkor, amely elválaszthatatlan volt a modern episztémé történetiségétől, transzformizmusától, nem tudott bekerülni ebbe a rendszerbe – sikerült viszont megrendítenie és képviselőit ellenállásra sarkallnia.

A hun–magyar és a finnugor rokonság csatájában tehát, a magyar nemzeti tudatot tekintve, mindkét fél alulmaradt – nagy űrt hagyva ezzel maga után; azóta vágyteljesítő teorémák jönnek és mennek, hogy ezt az űrt kitöltsék, sok kárt okozva és eleve kudarcra ítélve.

Sándor Klára, találóan, a *kognitív disszonancia* fogalmát alkalmazta a rokonsági elméletek ellentmondásaira. A fogalom Leon Festingertől származik, aki a tudati tartalmak összhangjának hiányát, ennek ártalmas következményeit s feloldási lehetőségeit vizsgálta (Festinger 2000). Sándor Klára szerint lehetséges a disszonancia feloldása – „összhangba hozható, hogy a magyar nyelv az uralinak (ezen belül finnugornak) nevezett nyelvekkel mutatja a legtöbb közös vonást, hogy a magyarok »török népként« érkeztek a Kárpát-medencébe, s hogy évszázadok óta hun eredetűnek tartják magukat" (Sándor 2011: 8). Neki legyen igaza.

Szakirodalom

Arany János 1962. A magyar irodalom története rövid kivonatban [1857–59]. In: *Arany János Összes művei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 446–531.

Arany János 1968. *Dózsa Dániel: Zandirhám* [1859?]. In: *Arany János Összes művei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 7–13.

Balogh Piroska 2015. „Scytha vagyok, nem lappon": Adalékok Csokonai *Halotti versek* című művének tudománytörténeti hátteréhez egy történész és egy poéta diskurzusából. In: *Teória és medialitás. A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*. Budapest: Argumentum Kiadó. 180–203.

Barcsay Ábrahám 2001. *Mennyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrinchez (1771–1789)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.

Báróczi Sándor 1774. *Kassándra, melyet frantziából forditott Bárótzi Sándor magyar nemes testőrző*. Bétsben: Nemes Trattnern Tamás Udvari Nyomtató és Könyv-árosnál.

Báróczi Sándor 1790. *A védelmeztetett magyar nyelv. Vagyis A' Deákságnak mennyire szükséges voltáról való kettős beszélgetés*. Bétsben: Hummel Dávidnál.

Batsányi János 2004. *A' fordíttásról*. Magyar Museum, Első kötet, Első negyed [1788] In: Debreczeni Attila (szerk.): *Első folyóirataink. Magyar Museum*. I. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 20–25.

Békés Vera 1997. *A hiányzó paradigma*. Debrecen: Latin Betűk Kiadó.

Békés Vera 2011. A *Nagyszótár* körüli kortárs vitákról tudományfilozófiai megközelítésben. *Életünk* 49(3–4): 7–19.

Békés Vera 2018. A „nyelvrokonság" terminus fogalomtörténeti fordulatai. In: Bakró-Nagy Marianne (szerk.): *Okok és okozat. A magyar nyelv eredetéről történeti, szociálpszichológiai és filozófiai megközelítésben*. Budapest: Gondolat Kiadó. 29–59.

Bél Mátyás 1735. *Mathias Bel: Adparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella, Monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientum*. Posonii: Typis Joannis Paulli Royer, MDCCXXXV.

Bessenyei György 1986. Magyar Országnak Törvényes Állása [1804]. In: *Bessenyei György összes művei. Prózai munkák, 1802–1804*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 187–324.

Bessenyei György 2007. *Magyarság* [1778]. In: *Bessenyei György* ösz*szes művei. Programírások, vitairatok, elmélkedések 1772–1790*. Budapest: Argumentum – Akadémiai Kiadó. 427–432.

Bíró Ferenc 1986. A „karjeli" rokonság: A magyarság eredetének kérdése Dugonics „Etelká"-jában. *Irodalomtörténet* 18(1): 51–61. https://doi.org/10.1515/dante-1986-0104

Bíró Ferenc 2012. *A nemzethalál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelő magyar irodalmában*. Pécs: Pannónia Könyvek.

Bíró Ferenc 2013. *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest: Balassi Kiadó. (Digitális kiadás).

Budai Ésaiás 1811. *Magyar Ország' históriája a Mohátsi veszedelemig*. Debrecenbenn: Nyomtatta Csáthy György.

Chamberlayne, John 1715. *Dissertationes ex occasione Sylloges Orationum Dominicarum scriptae ad Joaennem Chamberlaynium Anglo-Britannum Regiae Londinensis & Berolinensis Societatis Socium Amstelaedami*. Typis Guilielmi & Davidis Goerei, MDCCXV.

C. Vladár Zsuzsa 1994. A *Demonstratio* műfaji, forráskritikai és szóhasználati kérdéseiről. In: Sajnovics János. *Demonstratio. Bizonyítása a magyar és lapp nyelv azonos [voltának]*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 117–126.

C. Vladár Zsuzsa 2019. A *Halotti beszéd* korai közlései és a kortárs nyelvtudomány. In: Bartók Zsófia Ágnes – Horváth Balázs (szerk.): *Írások a Pray-kódexről.* Budapest: Argumentum Kiadó − ELTE BTK Liturgiatörténeti Kutatócsoport. 129–141.

Dávidházi Péter 2004. *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó.

Debreczeni Attila 2009. *Tudós hazafiak és érzékeny emberek. Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*. Budapest: Universitas Kiadó.

Domokos Péter 1998. *Szkítiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*. Budapest: Universitas Kiadó.

Dugonics András 1794. Etelka Karjelben: Szomorkás történet. In: *Jeles történetek. Mellyeket a magyar játékszínre alkalmaztatott Dugonics András királyi oktató.* Első könyv. Pesten: Fűskúti Landerer Mihály.

Dugonics András 2002. *Etelka* [közölve az 1791-es kiadás alapján]. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Dümmerth Dezső 1963. Herder jóslata és forrásai. *Filológiai Közlöny* 9(1–2): 181–183.

Edwards, William Frédéric 1829. *Des caractères physiologiques des races considérées dans leurs rapports avec l'histoire*. Paris: Compère jeune.

Egyed Emese 1998. Kard és penna: Magyar írók dilemmái a felvilágosodás idején. In: *Kard és penna. Tanulmányok a felvilágosodás magyar irodalmából*. Budapest: [k. n.]. 26–48.

Erdélyi János 1854. Czuczor. *Pesti Napló* 200/1343 (1854. szept. 1.). 2–3.

Fessler, Ignaz Aurelius 1815. *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*. Erster Theil. *Die Ungern unter Herzogen und Königen aus* Árpád's *Stamme*. Erster Band. Leipzig: J. F. Gleditsch.

Festinger, Leon 2000. *A kognitív disszonancia elmélete*. Fordította Berkics Mihály – Hunyady András. Budapest: Osiris Kiadó.

Foucault, Michel 2000. *A szavak és a dolgok*. Fordította Romhányi Török Gábor. Budapest: Osiris Kiadó.

Gellner, Ernest 1994. *Nations and Nationalism*. Oxford, UK & Cambridge, USA: Blackwell.

Hegedűs Béla 2006. Kalmár György a magyar nyelv származásáról. In: Csörsz Rumen István – Hegedűs Béla – Tüskés Gábor (szerk.): *Historia litteraria a XVIII. században*. Budapest: Universitas Kiadó. 294–306.

Hegedűs József 2003. *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Horváth Endre 1823. A' Magyar Nemzet nem Finn származatú. *Tudományos Gyűjtemény* 7(2): 3–69.

Horváth Mihály 1842. *A magyarok története. Első szakasz: A magyarok története az Árpád-házból származott vezérek s királyok alatt, 894–1301*. Pápán: A ref. főiskola betűivel.

Horváth Mihály 1860. *Magyarország történelme*. I. *A magyar nemzet Európába költözésétől 1301-ig*. Újonnan átdolgozta Dr. Hatvani Mihály. Második kiadás. Pesten: Heckenast Gusztáv tulajdona.

Humboldt, Alexander von 1845. *Der Kosmos – Entwurf einer physischen Weltbeschreibung*. I. Stuttgart und Tübingen: J. G. Cotta'scher Verlag. https://doi.org/10.5962/bhl.title.4717

Hunfalvy Pál 1876. *Magyarország ethnographiája*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Hunfalvy Pál 1883. *Ugor, vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet?* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Kalmár György 1770. *Prodromus idiomatis Scythio–Mogorico–Chuno–(seu, Hunno–) Avarici. Sive adparatus ad linguam Hungaricam*. Posonii: Joan. Mich. Landerer.

Kazinczy Ferenc 1825. A' Nyelv', az Irás feltalálása; a' Magyar Nyelv' Bölcsője, 's legrégibb Maradványaink. *Felső Magyar Országi Minerva* 1(1) (januáriusz): 5–14.

Kazinczy Ferenc 1916. A magyar nyelv polgári nyelvvé emelése felől: Pályaírás. In: *Kazinczy Ferencz tübingai pályaműve a magyar nyelvről.* Kiadta Heinrich Gusztáv. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 125–177.

Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Fordította Hidas Zoltán – Szabó Márton. Budapest: Atlantisz Kiadó.

Margócsy István 1998. „A tiszta magyar": Nemzetkarakterológia és nemzeti történelem összefüggései Bessenyei és kortársai nyelvrokonság-felfogásában. In: Csorba Sándor – Margócsy Klára (szerk.): *A szétszórt rendszer. Tanulmányok Bessenyei György életművéről*. Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó. 131–140.

Mátyás Flórián 1857. *A magyar nyelv finnítési törekvések ellenében*. Pécsett: a Lyceum nyomdájában.

Michaelis, Johann David 1760. *Beantwortung der Frage von dem Einfluß der Meinungen in die Sprache und der Sprache in die Meinungen*. Berlin: Haude und Spener.

Penke Olga 1991. Bessenyei György egyik elfelejtett francia forrása (Dom Joseph Vaissete történeti földrajza). *Irodalomtörténeti Közlemények* 95(1): 25–41.

Penke Olga 2002. Utószó: Az Etelka története és kontextusai. In: Dugonics 2002: 409–456.

Pray, Georgius 1775. *Dissertationes Historico-criticae in Annales Veteres Hunnorum Avarum et Hungarorum a Georgio Pray sacerdote conscriptae*. Vindobonae: Sumptibus Augustini Bernardi, bibliopolae Universitatis.

Reguly Antal 1850. A' dzungárokról, 's azoknak a' magyarokkal állított fajrokonságáról. *Magyar Academiai Értesítő 1850-ről*. Pest: Eggenberger J. és fia. 155–168.

Ricoeur, Paul 1992. *Oneself as Another*. Chicago: University of Chicago Press.

Sajnovics János 1994. *Demonstratio. Bizonyítása a magyar és lapp nyelv azonos [voltának]*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.

Stanzel, Franz K. 1999. *Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.

Szabó József 1825. Folytatása a' Magyarok Eredetéről való Értekezésnek. *Tudományos Gyűjtemény* 9(10): 35–98.

Szinnyei József 1883. A magyarok eredete: Ethnologiai tanulmány, irta Vámbéry Ármin [második rész]. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 7: 200–245.

Szörényi László 1997. Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban. *Irodalomtörténeti Közlemények* 101(1–2): 16–24.

Szűcs Jenő 1997. „Gentilizmus": A barbár etnikai tudat kérdése. In: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest: Balassi Kiadó – JATE – Osiris Kiadó. 7–295.

Tamás Ildikó 2018. Nyelvrokonság, műfordítás, népköltészet az Arany János által szerkesztett *Szépirodalmi Figyelő* és *Koszorú* hasábjain. *Ethno-lore, A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének évkönyve* XXXV. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 3–83.

Toldy Ferenc 1850. Reguly s a finn-magyar kérdés. In: *Reguly-album*. Kiadta a Reguly-társaság. Pesten: Emich Gusztáv bizománya. V–CXXIX.

Toldy Ferenc 1854. *A magyar költészet története*. I. *A magyar költészet Zrínyiig*. Pest: Heckenast Gusztáv sajátja.

Trey, Oliver 2014. *Die Entwicklung von Rassentheorien im 19. Jhdt. Gobineau und sein Essai „Die Ungleichheit der Menschenrassen"*. Hamburg: disserta.

Vaissete, Joseph 1775. *Geographie historique, ecclésiastique et civile, ou description de toutes les parties du Globe terrestre*, enrichie de cartes géographiques, par Dom Joseph Vaissete. Paris.

Vámbéry Ármin 1882. *A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Vámbéry Ármin 1884. *A magyarok eredete és a finnugor nyelvészet*. 1. *Válaszom Hunfalvi Pál bírálati megjegyzéseire*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Vásáry István 1980. Őstörténet és nemzeti tudat a reformkorban. *Irodalomtörténeti Közlemények* 84(1): 15–25.

Virág Benedek 1804. *Magyar poéták, kik római mértékre írtak 1540–1780*. Pesten: N. Mossótzi Istitóris Gábor könyvárosnál.

SUMMARY

S. Varga, Pál

Finno-Ugric Language Kinship and the Development of Modern Hungarian National Consciousness

The beginnings of Finno-Ugric linguistic studies can be traced back to the initial period of the emerging modern Hungarian national consciousness – the two phenomena took place as parallel processes. Although both had antecedents in the past – attempts to relate Hungarian language to other language families on the one side and various proto-national patterns on the other – the two only met, when the dominant proto-national pattern – which saw a nation's essence in a common origin – added the concept of "language of ancestors" to its attributes. (Up until the end of 18th century Latin was considered as the official language of the nation.) The attributes of a nation were organised into a tabular system as defined by Michel Foucault's Classical episteme, which was based on the opposition of "identical" and "different", thus excluding the concepts of "similar" and "related". (An idea also found in the title of János Sajnovics's fundamental work of 1770, which claims that the Sami and the Hungarian languages are identical.) The system also implies that the nations, which speak "identical" languages are themselves "identical". The tabular system based on the Hunnic origin – a theory left unchallenged for a long time – made two interpretations possible for the Finno-Ugric language comparisons. According to the former one, identifying Hungarian and Finnish/Finno-Ugric languages and people as one is false. According to a later interpretation, which gained more and more ground by time, the Finno-Ugric people also originated from the Huns. The development of modern Hungarian national consciousness was not only defined by the scientifically disproven but still persisting tradition of the Hun origin, but also the fact that it never adopted the idea of differentiating the origins of people and their languages. In addition, the transformism of modern episteme, although generally recognised by the end of 19th century in comparative linguistic studies, also remained alien to it.

Keywords: arrangement of things in a 'table', Classical/modern episteme, Finno-Ugric language, Huns and Magyars, national consciousness kinship, transformism

Irálytani stúdiumok az iskolában

Gyáni Gábor
visgyani@ceu.edu
https://orcid.org/0000-0002-5151-703X

1. Bevezetés

Milyen szerepet tölt be az iskolai szocializációban a magyar nyelv irálytani (a nyelv írásmódját, a stílusát illető) tanítása (a fogalomhoz vö. Czuczor–Fogarasi 1865: 109), amely azt célozza, hogy megfelelően („czélszerűleg") adjuk tovább írásmódunkban a gondolatainkat. Nem mondunk vele túl sokat, ha kijelentjük, hogy ez a tantárgy lenne hivatott a curriculumban az anyanyelv standard nyelvként való elsajáttítatására (a standard nyelv fogalmához lásd Tolcsvai Nagy 2017: 222–229). Ami a nemzeti homogenizálás, a kulturális nacionalizmus teendői között jelöli ki ennek az iskolai tantárgynak a pontos helyét (a kulturális nacionalizmus fogalmáról: Hutchinson 2017).

A kulturális homogenizáció a nemzet(építés) konstruktivista felfogását valló teoretikusok szerint is a kulcseleme annak a történeti folyamatnak, amely nemzetet teremt. Benedict Anderson szerint a „kapitalizmus által gerjesztett forradalmi köznyelvesítés" különösen sokat köszönhetett a nyomtatás forradalmának, amely három síkon járult hozzá a nemzeti tudat alapjainak a lerakásához.

> Az első és legfontosabb az, hogy a kommunikáció és a csere egységes mezőjét hozták létre a latin alatt és a beszélt köznyelvek felett. A számos különböző francia, angol vagy spanyol nyelvjárás beszélői, akik nehezen vagy épp sehogy se voltak képesek megérteni egymás beszédét, a papír és a nyomtatás segítségével már meg tudták érteni egymást (Anderson 2006: 49).

Másodsorban „a nyomtatás-kapitalizmus újfajta állandóságot kölcsönzött a nyelvnek, ez pedig hosszú távon segítette a régiség képzetének kialakulását, ami olyannyira fontos a nemzet szubjektív eszméje szempontjából" (Anderson 2006: 49). Végül: „a nyomtatás-kapitalizmus által létrehozott hatalmi nyelvek típusukat tekintve különböztek a régebbi adminisztratív köznyelvektől" (Anderson 2006: 50). S ez, tehetjük hozzá, jótékonyan elősegítette a kulturálisan (nyelvében) egységes modern nemzetállam fenntartását, annak optimális adminisztrálását.

Ernest Gellner sugalmazása szerint a nacionalizmus ugyancsak kreatív módon járul hozzá a nemzet megszületéséhez, miután

> egy magaskultúrát érvényesít egy olyan társadalomban, ahol korábban az alsóbb szintű kultúrák hatották át a többség, sőt egyes esetekben a teljes népesség

> életét. Egy iskolák közvetítette, akadémiailag felügyelt nyelvhasználat általános kiterjesztését jelenti, amelyet egy elfogadhatóan precíz, bürokratikus és technológiai kommunikáció követelményei szerint kodifikál (Gellner 2009: 78).

A nyelvi egyöntetűség, az anyanyelvi alapokon nyugvó természetes, mert közvetlen és spontán közösségi azonosságtudat, amelyet egyesek újabban az „implicit regionális identitás" címkéjével látnak el, elengedhetetlen feltétele és egyúttal a következménye is a nemzeti és nemzetállami integrációnak. Olyan partikuláris identitást rejt magában, amely „a dialektusként értett anyanyelv ismeretén" alapul, és egyúttal átfogja a szocializáció során megismert és megszokott „értelmezési és viselkedési kereteket" (Olay 2016: 36–39). Nem teremt viszont teljes értékű nemzeti identitást, mely utóbbi a tudatosan vállalt, a reflektált kollektív identitások megnyilatkozása, bár nem jöhetne létre az előbbi megléte nélkül.

Nem vitás, a nyelv, pontosabban az egyetlen, vagyis az anyanyelv kulturális és eszmei megalapozása a nemzeti identitás kialakulásának szükséges, ha önmagában nem is elegendő feltétele. Mindenesetre a nyelvi (kulturális) nacionalizmus a modern nemzetállam-építés azon komponense, amely külön vizsgálódást kíván a nemzeti identitás konstrukciójának teljesebb megértése végett. Ez a feladat tűzi napirendre azoknak az intézményi gyakorlatoknak a beható szemrevételezését, amelyek elvégzik a standard nemzeti nyelv megalkotását és a nemzet tagjainak a tudatába való bevésését. Ilyen mindenekelőtt az iskolai oktatás, azon belül főként a humaniórák tanítása, jelesül az anyanyelvi kultúra elsajátíttatása a diákokkal. Ebben az összefüggésben van különösen nagy jelentősége a *magyar irálytan* néven ismert tantárgynak, amely nem holmi közönséges nyelvtantanítás, hanem a magyar nyelvi gondolkodás készségszintű megtanítása az anyanyelvében immár egységes vagy csupán azzá teendő diákság számára.

2. A magyar irálytan mint tantárgy

A népiskolai törvény (1868: 38. tc.) vezette be hazánkban a felső népiskolai képzést kiváltó polgári iskolát, amelyet eredetileg – a fiúk számára – hatosztályosnak, a lányok esetében négyosztályosnak képzeltek el, a század végére azonban általánosan négyosztályú iskolává alakult át. A curriculumban a hit és erkölcstan után másodikként az „anyanyelvi irálytan és irodalom" szerepelt oktatandó tantárgyként (74. §). Mit fed vajon ez a ma már a megnevezésében is rejtélyes iskolai stúdium?

Ha a század vége felé nagy számban napvilágot látott irálytani tankönyveket lapozgatjuk (Gyulay 1873, 1907; Losonczy 1887; Tóth 1891; Szántó 1896; Pintér 1897; Novák 1902), könnyen meggyőződhetünk róla, hogy nem irodalomtörténeti és nem is nyelvtantankönyvekről, hanem olyan kevert műfajú tantárgyról van itt szó, amely az anyanyelv írásos használatára készíti fel a diákokat leendő felnőtt életükben. Annak érzékeltetése végett, hogy miként képzelte el a korabeli pedagógia egy ilyen nyelvi-műveltségi tantárgy felépítését és irányát, tanácsos egyetlen ilyen tankönyvet bemutatnunk. Választásunk Dr. Göőz József (1855–1909), a változatos tanári pályát befutó és végül polgári iskolai igazgató (Szinyei 1981. III. k.) által

közrebocsátott tankönyv részletes taglalására esett. Nem utolsósorban személyes okokból: családi hagyományozás folytán birtokomban van anyai nagyapám, a középparaszt gazdálkodó ifj. Csáky Lajos (1886–1939) polgári fiúiskolai tankönyve, amely Göőz munkájának harmadik javított kiadása (1894), és amelyet nagyapám, a harmadik osztályos polgári iskolai tanuló – saját kezű bejegyzése szerint – 1899-ben vásárolt a Grossmann Benedek hódmezővásárhelyi könyv- és papírkereskedésében (ez utóbbi a könyv borítóján nyomtatva is szerepel) (Göőz 1894). A tankönyv első kiadása egyébként 1883-ban, a második pedig 1889-ben látott napvilágot.

Hódmezővásárhelyen történetesen 1894-ben állt fel a polgári fiúiskola – négy osztállyal –, amely a várakozások ellenére nagy számban fogadhatott diákokat (Farkasné 1993: 754). Ide iratkozott be nagyapám is az elemi iskola IV. osztályának elvégzését követően, 1896-ban.

Külön kérdés, hogy hogyan és miért maradhatott meg a család birtokában ez a könyv, amelynek eredeti birtokosa már a második világháború kitörése előtt elhunyt, és akinek a hátrahagyott családja igen változatos életet élt később; a tanyáról előbb beköltöztek a városba, ahol többször is lakóhelyet változtattak. Megjegyzem: ezen és még néhány további tankönyvön kívül nem maradt az utódokra nagyapám hagyatékából más iskolai tankönyv. A kérdés azért sem teljesen felesleges, mert rávilágít, hogy milyen, nem kizárólag az iskolai stúdiumok szempontjából komolyan veendő funkciója volt vagy lehetett mind ennek, mind a szerencsésen a család birtokában fennmaradt néhány további tankönyvnek. Az utóbbiak sorából kiemelem az 1860-as évekbeli népiskolai magyar nyelvtankönyvet (Árvai 1865), amelyet még dédapám vásárolt 1870. szeptember 5-én Hódmezővásárhelyen. Meg kell továbbá említeni nagyapám polgári iskolai történelemkönyvét is, amelybe saját kezűleg szintén beleírta, hogy az ő saját tulajdona (Horváth 1890). Meggyőződésem, hogy nem a szerencsés véletlen folytán, hanem az iskolai időket követő állandó használat igénye miatt maradhattak meg ezek a tankönyvek a valamikori diák birtokában, aki a bennük foglalt ismereteknek később is hasznát kívánta és tudta venni, egyéb kézikönyvek hiányában. Így, ami a történelemtankönyv használói időtállóságát illeti, bizton feltételezhető, hogy a történelmi tudattal átitatott nemzeti azonosságérzet folytonos ébren tartása és ápolása végett volt fontos, hogy szakadatlanul kéznél legyen. Ez, persze, nem több feltételezésnél, amelyet nem erősíthet meg a hagyatkozó maga, aki már jóval azelőtt elhalálozott, hogy e sorok írója megszületett volna; így alkalom sem adódhatott arra, hogy tőle magától szerezzünk bizonyosságot a kérdést illetően. Viszont: az irálytani tankönyv anyaga erős bizonyítékkal szolgál arra nézve, hogy a valamikori polgári iskolai diák nagy haszonnal forgatta, forgathatta tankönyvét egész (felnőtt) életében. Lássuk miért? Ehhez meg kell előbb ismernünk a tankönyv anyagát.

3. Göőz irálytani tankönyve

A szerző könyve bevezetésében röviden meghatározza az irály és az irálytan fogalmát. *„Azt a sajátos módot, mely szerint gondolatainkat nyelv által kifejezzük, írásmódnak, irálynak (stílus) nevezzük”* (Göőz 1894: 1). (Kiemelés az eredetiben – Gy. G.)

Majd hozzáfűzi: „Az irálytan (Stilisztika) fogalmazni tanít. […] A nyelvtan és irálytan között főként az a különbség, hogy a nyelvtan a nyelv *szerkezetével,* az irálytan pedig a *nyelvvel való bánásmóddal* ismertet meg" (Göőz 1894: 2).

A munka öt fő szerkezeti egységből („szakaszból") áll. Az első, ami egyben a legrövidebb szakasz, stilisztikai fejtegetéseket tartalmaz. Mint például azt, hogy létezik a mindennapi beszédstílus („egyszerű irály") és az irodalmi (és szónoki) stílus (a „szépirály"), mely utóbbi gyönyörködtet és cselekvésre serkent. Az egyszerű irállyal szembeni fő követelmény az értelmesség (érthetőség), a „tiszta magyarság" (az idegen szavak és az idegen képzőkkel alkotott szavak, valamint az idegen szórend kerülése) és a kellemesség (a stílus változatossága), a rövidebb és hosszabb szavak arányos váltakozása, valamint a fő- és mellékmondatok „kerekdedsége". Szépirály címén a szóképeket (a hasonlatot, a metaforát, a megszemélyesítést) és a nyelvi alakzatokat (szóismétlést, szókihagyást, fokozást, megszólítást, fölkiáltást, kérdezést, visszavonást, ellentétek képzését, az „eszmekettőzés"-t, vagyis a gondolat megismétlését és a gúnyolódás nyelvi formáit) mutatja be a szerző, szépirodalmi példák megidézésével.

A könyv második fő fejezete („Az írásművek tartalma") azt a kérdést boncolgatja, hogy mi előzi meg egy írásmű elkészítését (tapasztalás, olvasás, gondolkodás és mindeme tudattartalmak rendszerezése), ami után már az írás következik, amely a cím, a bevezetés, a tárgyalás és a befejezés szekvenciáiba rendeződik. Az „előadás" általános formáiként a szerző megkülönbözteti egymástól a leírást, amely egy tárgy bemutatása, az elbeszélést (ténylegesen fikcionalizálás), a (tudományos) értekezést és a szónoklatot. Végül egy rövid verstani fejtegetést is olvashatunk ebben a fejezetben.

A könyv további egyharmadát a szerző a „közéletbeli fogalmazványok" elkészítését illető tudnivalók ismertetésének szenteli. Ami különösen becses része minden „irálytani", kézikönyvnek, legyen szó kereskedelmi, egyházi vagy bármilyen más irálytani munkáról, amelyek szintén forgalomban voltak, és olykor iskolai tananyagként is ismertek voltak ebben a korban. A fejezet fele az „ügyiratok", közelebbről a levelek, a folyamodványok és a hirdetmények megszövegezésének tudásával ajándékozza meg a diákot, példákkal alátámasztott leírását adva mindezek elkészítési módjának. A levélírást illető útmutató műfaja viszonylag hosszabb múltra tekinthet vissza: az úgynevezett „házi secretarius", a „házi titoknok" műfajában írt és publikált (gyakran újra kiadott) útmutatók az 1830-as évektől folyamatosan jelentek meg Magyarországon (Kövér 2002: 179; Fónagy 2014: 627–630). Mindez sokáig nem volt azonban része az iskolai curriculumnak. Nem úgy a kereskedelmi irálytan, amely a polgári iskolai irálytani képzéssel egy időben talált utat a kereskedelmi szakképzéshez, amellett, hogy a már pályán lévő iparosok, kereskedők számára esetenként ekkor is kiadtak útmutató kézikönyveket.

> A kereskedelmi iskolák tanrendjében a levelezés kezdettől fogva lényeges szerepet játszott a gyakorlatorientált oktatás részeként. Alsóbb osztályokban a kereskedelmi ismeretek, a harmadik évben a könyvvitel kísérő tárgya volt. […] A levelezéstan oktatásának része volt a „levelezési irálytan", ami a nyelvtani alapismeretek rendszerezését célozta (írásjelek, szórend, szóegyeztetések,

körmondatok szerkesztése, tulajdonképpen célzott magyarnyelvtan-tanítás (Klement 2013: 643).

A folyamodvány és a hirdetmény alfejezetek megelőlegezik az okiratok címszó alá sorolt fogalmazványok mintaleírásait, amilyenek a bizonyítvány, nyugtatvány, számadás, térítvény, elismervény (vevény), felmondás, végrendelet, szerződés és váltó. A térítvény olyan okirat, amelynek megfogalmazója (a kibocsátója) elismeri valaminek a kézhezvételét, kikölcsönzését vagy átvételét. Külön említendő, hogy a szerződés tíz fajtájára nézve ad a tankönyv írásbeli mintát, úgymint a kölcsönszerződés, a kezességi szerződés, az adásvételi szerződés, a csereszerződés, a bérleti szerződés, a munka- és szolgálati szerződés, a társasági szerződés, a meghatalmazás, az engedmény és az utalvány megírásának a módját mutatja be példákon keresztül. Az engedmény valamely kötelezvény átengedéséről intézkedik, az utalvány kiállítója pedig olyan szerződést ír, amelyben – követelésének a kielégítése végett – az illetőt más egyénhez utasítja. Külön esik szó a kötelezvénynél szigorúbb törvény alá tartozó váltóról, benne a saját és az idegen váltóokirat kívánatos elkészítési módjáról.

A tankönyv ötödik szakasza olvasmányokat kínál a diákoknak a következő rendszerezésben: leírás, elbeszélés, értekezés, szónoki beszéd. A „vegyes költemények" fejezetcím alatt pedig poémák olvashatók az allegóriák, a románc és ballada, valamint a himnusz és óda művészi megszólalásaira. Ebben az irodalmi anyagban három Arany János, két Berzsenyi Dániel és egy-egy Baróti Szabó Dávid, Tompa Mihály és Petőfi Sándor verset szerepeltet a tankönyv szerzője.

A leírás műfajában Petőfi Sándor, Tompa Mihály, Eötvös József, Jókai Mór továbbá ifj. Szinyei József, Hunfalvi János és Hermann Ottó prózai és versszövegei olvashatók, kivétel nélkül mind a természet és az emberi tárgyi környezet (a finn parasztok életmódja) bemutatását érzékeltetendő. Az elbeszélés műfajában szerepeltetett szövegek szerzői között egyaránt akadnak írók, költők (Jókai, Arany), kritikusok (Gyulai Pál, ifj. Szinyei József) vagy tudós emberek (Ballagi Aladár). Az értekezés narratíváját tudós szerzőtől (Henszlmann Imrétől) vagy közírótól (a gazdasági szakíró Gelléri Mórtól, az építész és építészeti szakíró Bobula Jánostól) származó textusok példázzák. A szónoki beszéd jellegét bemutatandó pedig egy Kossuth- és egy Kölcsey-szónoklat került be a tankönyvbe.

4. Az iskola hatása a szocializációra

A tankönyv tartalmának rövidre fogott bemutatásából is már kitetszett, hogy a benne foglalt gyakorlati és persze a hozzá társított irodalmi (művészi) olvasmányanyag szintúgy „örök életre szóló" hasznos olvasmányként szolgál vagy szolgálhatott a tanulmányaikat a polgári iskolát követően tovább nem folytató polgáristáknak (az ebben az iskolában végzett polgárista fiúk továbbtanulási gyakoriságához lásd Farkasné 1993: 755). Különösen igaz ez a „közéletbeli fogalmazványok" címszó alá tartozó iskolai tananyagra, amelynek mindenkori példa- és mintaadó szerepe vitán felül áll. Nincs ugyan a kezemben egyetlen, nagyapám által írt magánlevél (úgynevezett

„társadalmi levél") vagy okirat sem, amelyet összevethetnék a tankönyvbeli írásmintákkal; mindezek dacára okom van feltételezni, hogy ha a nagyapám ilyenek írására vetemedett, akkor nem volt rest elővenni iskolai tankönyvét, hogy szabályszerű írásmóddal készíthesse el az adott szöveget. Ez lehetett az oka annak, hogy miért őrizgette oly nagy gonddal, és miért tartotta mindig magánál Csáki Lajos ezt a tankönyvét, noha a többit, a nyelvtan- és a történelemkönyv kivételével, mind elhányta.

Nagyapámnak mint a századfordulón született nemzedék tagjának, gyakorta kellett a kiegyezés után kiépülő és megszilárduló államhatalomnak alávetett polgári (állampolgári) minőségében vagy a piacgazdaság tevékeny szereplőjeként efféle írásos dokumentumokat készítenie. Kivált azért is, mert magántulajdonra alapozott egzisztenciát tudhatott a magáénak, egyszersmind a választóközönség tagja is volt. Szerencsés esetben az átlagemberektől is fennmaradtak olyan írásos megnyilatkozások, amelyek végül a hatóságok irattárában landoltak, majd pedig levéltári közgyűjteményekbe kerültek. A magánélet körében maradt írásművek (a magánlevelek és a magánjogi okiratok) pedig mindmáig családi kézben lappangnak.

Az alsóbb rétegek, de olykor a széles kispolgári és paraszti rétegek írásbelisége is különösen intenzívvé lett az első világháború idején, amikor a térben egymástól messze elsodródó családtagok (a szülők és a gyermekek, a házastársak, valamint a testvérek) közötti levélbeli érintkezés tömeges irattermelést eredményezett. Ennek a dokumentumanyagnak elenyésző része került utóbb közgyűjteménybe, nagyobbrészt ma is magántulajdonban van (egy kisebb publikált gyűjteményükhöz vö. Szenti 1988; Miklós 2017). Az első világháborús „népi levelek" elemzését Hanák Péter végezte el máig alapvető tanulmányában (Hanák 1988). A háborús „népi levelek" retorikai elemzése során Hanák kétségbe vonta, hogy a többnyire csak négy elemit végzett levélíró bakák az iskolában felcsippentett tudásra hagyatkozva írhatták a messzi múltban gyökerező írásbeli konvenciókhoz igazodó leveleiket. Mint megjegyezte: „Leveleink […] cseppet sem hasonlítanak az iskolás mintákra. Részben azért, mert a mintákat 10 év körüli gyerekek számára […] készítették, és didaktikus módon az éppen tanult anyag vagy a kitűzött pedagógiai cél elérésére szánták" (Hanák 1988: 252). Valószínűbbnek tűnik, hogy a tömeges háborús levélírási szükségletekre tekintettel a háború éveiben megjelent levelezési mintakönyvek (a *Tábori levelek* sorozat) hatása érhető inkább tetten mindebben (Hanák 1988: 253).

Mi ezúttal nem a csak néhány elemit végzett alsó paraszti népesség levélírási és általános írásbeli kultúráját, hanem a már polgárit végzett kisgazdák, közép-, sőt gazdagparasztok kulturális gyakorlatát, a nyelvi kifejezésmódot illető kulturáltságát vizsgáljuk. Ennek kapcsán pozitív ismereteket szerezhetünk arról, hogy a diákok a polgári fiú- és leányiskolák harmadik osztályában, akár még azt is megtanulhatták az irálytan tantárgyi keretében, hogy miként kell szavakba önteni egy „társadalmi levelet". Jóllehet e tekintetben sem szerepel mértékadó minta a tankönyvben, mivel *Társadalmi levelek* címén Petőfinek egy Kerényi Frigyeshez írt levelét, egy asztalosmesternek a fia pályaválasztási ügyében a tanítóhoz írt fiktív levelét, egy elemi iskolai tanítónak az egyik diákja pályaválasztási dilemmája ügyében a szülőkhöz írt fiktív levelét és végül valakinek egy leányhoz írt, a naplóírás fontosságát ecsetelő fiktív levelét olvashatjuk szemléltető példa gyanánt. De ez talán mégsem lehetett olyan gát,

amely megakadályozhatta volna a levélírás narratív technikájának, nyelvi készségének a birtokba vételét.

Hasonlóan nagy a súlya e mellett a napló- és visszaemlékezés írásbeli rögzítésének is, amely szintén a Nagy Háború hatására lendült fel látványos módon a kérdéses társadalmi miliőben. Ki és mikor írta ezeket a beszámolókat saját megrázó háborús élményeikről? Minderről ma még nincs rendszerezett tudásunk, jóllehet számos háborús naplót és népi visszaemlékezést tettek közzé főként az első világháború centenáriuma körüli években (Katona 2017). Mindmáig hiányzik ezen narratívák elmélyült, a szövegek retorikai sajátosságaira is figyelő elemzése, így nem foglalhatunk állást abban a kérdésben, hogy hogyan bántak az eltérő műveltségi (iskolázottsági) fokon álló szerzők a magyar nyelvvel, és miként gondolták elbeszélni szokatlan élményeiket.

Irálytani tankönyvünk tulajdonosa, ifj. Csáki Lajos, aki szintén megjárta a háborút a román fronton bekövetkezett sebesüléséig, ő maga nem írt naplót vagy visszaemlékezést, sőt háborús levelek sem maradtak utána. A testvére, a nála módosabb gazdagparaszt Csáki Máté viszont papírra vetette háborús visszaemlékezéseit, amely jelen sorok írójának a tulajdonában van. A fivér szintén több iskolát járt ki, mint általában a szegényparaszt katonák, állítólag „négy középiskolát végzett" (Fejérváry 1919: 532), ami lehet, hogy csak négy polgári volt, de ebben nem lehetünk teljesen bizonyosak. Egy azonban biztos: Csáki Máté is keresztülment azon az iskolai szocializáción, mielőtt gazdálkodni kezdett volna, amelynek során anyanyelvi irálytant vagy valami hozzá közel álló tantárgyat tanult. Ha tehát közelebbről szemügyre vesszük háborús narratíváját, akkor valamivel közelebb juthatunk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy hatott-e, és ha igen, mennyiben és hogyan hatott az iskola az illető nyelvi kifejezőkészségére, elbeszélő képességére és írásmódjára.

A „napló" (Csáki é. n.), ez a naplójegyzetekre támaszkodó visszaemlékezés (amint a szerző egy helyt utal is rá, hogy frontszolgálata közben naplót vezetett, és annak alapján írta meg utóbb a visszaemlékezését) vélhetően a nagyszámú első világháborús katonai visszaemlékezések *egy részének* a narrációs gyakorlatát példázza. Az elbeszélés szorosan az annales műfaji szabályaihoz tartja magát: dátumokhoz kötött beszámoló (krónika, ahogy a szerző elbeszélése első sorában ígéri) ez arról, hogy mi történt hősünkkel az 1915. augusztus 8-i bevonulása és 1918. november 11-e között, amikor szerencsésen és végleg hazaérkezett Hódmezővásárhelyre. Persze több is ennél, amennyiben apró történetek egészítik ki a felsorolásszerű történetmesélést, akár a harci cselekményekről, akár a frontélet hétköznapjairól esik bennük szó, különös tekintettel az élelmezést illető történésekről. S mindez az átélő-emlékező-mesélő saját szemszögéből előadva.

Számunkra itt annyi fontos csupán, hogy kapcsolatot találjunk az irálytani iskolai stúdiumok, valamint az idővel káplári, majd szakaszvezetői posztig emelkedő altiszt elbeszélői vénája és írásgyakorlata között. Ehhez mindenekelőtt az íráshasználat historikumában kell elmélyülni, ami a kultúrtörténet új témája és metódusa (ehhez vö. Papp 2015; Tolcsvai Nagy 2021). Kezdjük a formai kérdésekkel. A keménykötésű füzet, amelybe Csáki Máté a naplóját lejegyezte, egy orosz naplófüzet, ami azért különös, mert ő a közelében sem járt a keleti, az orosz frontnak. Csáki Máté

szabályszerű dőlt betűs zsinórírása tiszta és könnyen olvasható, nincs benne javítás. Sajnos nem maradtak fenn a naplójegyzetei, így nem vethető össze egymással a két írásmű. A szerkezetileg világosan tagolt narráció fejezetekre oszlik („A mozgósításról", „Az 1895–96 évbeliek sorozása", „A 17-ik marsbatalion" stb.). Mindez azt bizonyítja, hogy a napló szerzőjének életében állandóan jelen volt az írás, nem okozott tehát számára gondot sem a fogalmazás, sem a szövegszerkesztés, és még a helyesírása is példás (mai mércével mérve is kevés helyesírási hibát vétett). Bizonyított továbbá a k. u. k nyelvezet szinte tökéletes elsajátítása is: a katonai szakkifejezések (beleértve a rangfokozatokat is) kivétel nélkül mind németül szerepelnek szövegében, és ritka kivétellel mind helyesen írta le őket a szerző. Ez a német hadi szótár egyébként kereken 100 szót foglal magába, valamivel többet annál, mint, aminek az ismeretét a történetírás feltételezi a közkatonák részéről. Az idegen (nem magyarországi) földrajzi nevek (város- és falunevek, hegyek nevei) viszont rendszerint hibásan fordulnak elő Csáki napló-visszaemlékezésében, ami abból ered(het), hogy narrátorunk hangzásuk után jegyezte meg őket, és később pedig nem ellenőrizte a neveket a térképen. A katonai szakterminológiát illető pontos ismeretekre minden bizonnyal tanulás útján tett szert: szakaszvezetőnek történt kinevezését követően altiszti kiképzésen vett részt a valamikori Nagy-Küküllő vármegyei Nagysinken 1917. július 4-e és szeptember 25-e között. Erről azonban nem szolgál közelebbi beszámolóval.

Csáki Máté kétségkívül erős késztetést érzett magában arra, hogy a mostoha Isonzó környéki frontállásokban időzve is, tehát folytonos életveszélynek kitéve és felettébb rossz szálláskörülmények között (többnyire a lövészárokban tartózkodva) rendszeresen naplót vezessen; ez könnyen összekapcsolható a naplóíró feltehetően polgári iskolai előképzettségével. Emlékezhetünk rá, a Göőz-féle irálytani tankönyv *Társadalmi levelek* című alfejezetében egy több mint nyolcoldalas mintalevél is szerepelt „Oktató levél a naplóírásról" címmel (Göőz 1894: 68–76). Ebből megtudhatta a tanuló, hogy: *„Naplót írni nem egyéb, mint naponta* – néha tán ritkábban is – *elmondani, azaz: leírni mindazt, a mi érdekes és feltűnő történik körülöttünk vagy lelkünkben"* (Göőz 1894: 69). (Kiemelés az eredetiben – Gy. G.) A képzeletbeli levélíró arról győzködi a képzeletbeli megszólítottat (egy leányt), hogy mindenki a maga okulására (és „gyönyörűségére") és nem valaki más számára írja a naplót, tekintve, hogy a „*napló életed tükre, melynek az a rendeltetése, hogy ismerd meg lelkedet belőle.* Ezért van az, hogy életednek minden kisszerű jelenetei jól megválasztva és híven leírva becsesekké válnak rád nézve" (Göőz 1894: 69). A mindennapi élet, pontosabban a naplóírót közvetlenül övező külső világ történéseinek írásos rögzítése a naplóban, szól a tankönyvbeli levélminta, életbevágóan fontos ösztönző erő. Persze a naplóírás során a belső énnel is foglalkozni kell, ez a naplóíró gondolatait és érzelmeit érinti (Göőz 1894: 70).

Nem vitás, ha valaki ezt tanulta az iskolában, akkor nem állhatott tőle nagyon távol a naplóírás, különösen, ha olyan rendkívüli élethelyzetben találta magát, mint amilyen a frontkatonáké volt a Nagy Háborúban. Csáki Máté azonban, megannyi társához hasonlóan, a háborút követő évek valamelyikében nem elégedett meg a harcok idején vezetett naplója őrizgetésével és olvasásával, hanem az annak anyagából építkező krónika szerzőjeként is fel kívánt lépni, hogy a méltán történelminek gondolt

események átélőjeként adhassa elő megrázó élményeit, amelyeket az emlékezetében őrzött, és amiről esetenként még naplóbejegyzések is szóltak. Botcsinálta historikusként egy saját történet elmondására jelentette be tehát az igényét, mindarról beszámolva, amire még élénken emlékezett, vagy amelyet forrásokra, általa létrehozott primer dokumentumokra támaszkodva első kézből származó, tehát *hiteles* krónikaként tálalhatott.

Nem először támad az átlagemberekben tömegesen igény a modern kori magyar történelem során az általuk átélt múlt mint történelem elbeszélésére. Ennek különleges jelentőséget kölcsönöz, hogy a személyes idő és a történelmi idő szerencsés és ritka egybeesése folytán immár az egyéni és a kollektív emlékezet is alkalmas lehet a történeti emlékezet formálására, amely pedig rendszerint a szakértők (a történészek) dolga szokott lenni. Nem arról van szó, hogy a történelemként tudatosított múlt aktív átélői, amilyenek a frontkatonák is, tudatosan a történészek helyébe akartak volna lépni, vagy vitába kívántak volna keveredni velük; valójában nem is tudták, hogy miként adnak az utóbbiak számot erről az immár történelemként megragadott, kommunikatív emlékezetként azonban még felettébb aktuális *forró* közelmúltról. Az emlékező krónikásokat valójában az mozgatta, hogy a történelmiként jelentősnek tartott, egyúttal a személyes életükben belülről megismert múltról szerzett tapasztalataikról tegyenek tanúbizonyságot, azt adva elő ennek során, amit kizárólag csak ők tudnak, ők tudhatnak erről a történelemről. Tanúságtételük hitele a primer élményekben gyökerezik, amit verbálisan és írásba foglalva egyaránt át szeretnének adni utódaiknak, hiszen a narrátor ezúttal nem csupán a maga számára, hanem mások kedvéért is rögzíti kalandokban bővelkedő élményeit. „Kedves olvasóim, én tehát kezembe veszem krónikás irói tollamat s elmondom Önöknek a világháborúban velem történt eseményeket, hogy a feledés be ne pókhálózza s be ne szőjje őket" – szól Csáki Máté kéziratának az első sora.

Nagyapám és a testvére egyaránt ahhoz a már többnyire írástudó nemzedékekhez tartozott, akiknek megadatott, hogy ne csak szóban meséljék folyton-folyvást, ami a történelmi időkben megesett velük, de írásba is foglalják azt önmaguk és közvetlen környezetük számára. Fontos megjegyezni, hogy ezzel tulajdonképpen egy nemcsak tanult, hanem a múlt közvetlen átéléséből kibomló történelmi tudat gyökeresedhetett meg igazán széles körben: a „mindenki a maga történésze" igénye itt azzal egyenértékű, hogy a történelem az átlagemberek milliói számára egyszeriben közvetlenül átélhető valósággá vált, amely egyben másokkal is közölhető *saját* mondanivalót kínált számukra. Ennyiben a Nagy Háborút a modern emlékezeti kultúra elsőrendű, ha nem is első időbeli megnyilatkozásának tekinthetjük (Gyáni 2016: 152–185). Hiszen már az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, amely a múlthoz képest szokatlanul sok visszaemlékezés forrását képezte a történelem névtelen szereplői részéről, úgyszintén fontos tapasztalati inspirációval szolgált az átlagemberek történeti öntudata számára (egy jellemző példa a számos közül Karsa 1993).

Visszatérve Csáki Máté háborús naplójának-visszaemlékezésének nyelvi-narratológiai elemzéséhez, kijelenthető: a szöveg messzemenően megfelel annak, amit az irálytani tankönyv „az előadás" leírás formájaként határozott meg, azzal a különbséggel, hogy ez alkalommal nem valamely objektum (tárgy, szerszám, természeti

jelenség, földrajzi terület), hanem emberi cselekmények képezik a „tanító- és ügyleírás" témáját (a tankönyvnek az e fogalmat illusztráló olvasmányanyagához vö. Göőz 1894: 145–176). Így kerülhet sor például az „Egyet-más a 17-ik marskompaniról" című fejezet tárgyleírására, amely arról szól, hogy kik alkotják a menetszázadot, miként teltek a napjai, hogyan került ki a frontra és mi várt ott rá. Hadd idézzek legalább egy jellemző részletet az itt olvasható tárgyszerű leírásból:

> Kedves olvasóim, most pedig irni fogok a felváltásról, hogy miképen történt az meg. Február 13-án este indúltunk el a Szegeti lágerből, Lokvicza nevű falun keresztül és a szerpentin úton végig Devetakinak tartottunk. A direkciónk [irányunk] Szan Martinó [San Martin] 17-es absnitja [frontszakasza] vólt. Eleibe, még Lokviczát el nem értük szabad vólt pípálni, czigarettázni, de mihelyt ezt elhagytuk betiltották, mert Doberdó felől belátott a talián, a czigaretta meg este messze látszik. A csapat szép csöndben haladt előre. Most beértünk Devetaki elé, a Valona [Vallone] völgyébe, innen már nincs túl messze a stelung [frontvonal], itt már titokba lehet czigarettára gyújtani. Lebújik az ember az árokba, bedugja fejét a fűbe, s úgy gyújt rá. A czigaretta parazsa valahogy ki ne lássék a marokból [az árokból].

A tárgyilagosságra (a mimetikus hűségre) törekvő elbeszélés, mivel emberi történések képezik sajátlagos tárgyát, mintegy észrevétlenül fikciós beszéddé alakul át. Ez abból fakad, hogy a leírandó valóság korántsem független az elbeszélő-emlékező saját személyétől, aki olyan történetet beszél el, amelynek alkalmasint ő a főszereplője; ráadásul ezt a valóságot nemcsak elgondolta, hanem egykor még át is élte. Ennek adott esetben a történet cselekményesítésének az a sajátos módja felel meg, amely a fikcionális beszéd mindenkori sajátja, ahol párbeszédek, belső monológok, szubjektív helyzetleírások és reflexiók egyaránt előfordulnak. Hadd idézzek egyet a számos kínálkozó példából:

> Úgy délután 4 óra tájon egy 15-ös hajóágyúgránát vág közvetlen elébünk. Nagyon jól emlékszem rá, hisz mintha csak tegnap történt vólna – még bent fekszünk ekkor is. Berényi feküdt a kilövőrésnél, én pedig az ajtónál. Mikor elébünk vágott, mondom én a bajtársamnak, hogy nagyon közel csapkodnak a sejhajok, ezek minket keresnek. De ő is igen nyugodt ember vólt, még tréfált is, mondván: azért nem muszály annak minket találni, s még két pokróczal le takaródzott. Most agyonvágta a hozzánk nem messze levő 2 posztot, ismét mondom az öreg testvérnek, hogy gyerünk innen valamerre, de ő mégis biztatott, hogy nem talál az minden embert, ebbe igazat adtam neki s megnyúgodtam kissé. Elgondoltam, hiszen nem halunk itt mindnyájan úgy se, de azért még se éreztem magam biztonságba. Kiültem a dekung [fedezék] ajtóba s onnan néztem, hogy töszi tönkre egyetlen 15-ös gránát egész hónapi keserves munkánkat. Erre azt mondom Berényinek: na öreg testvér most már gyerünk innen, mert itt nincs maradás tovább, mert a másik gránátot szinte éreztem, hogy a dekungunkba fog csapni. Én fölugrottam az ajtóból és szaladok a lövészárokba lefelé, még visszanéztem, hogy

> Berényi jön-e, – egész megkönyebbülve éreztem magam, mikor láttam, hogy ő is jön. Mikor kissé kipihentük magunkat, elbeszélte nekem Berényi, hogy annyi ideje vólt csak, hogy kiugorhatott a dekungból s két-három lépést szaladt utánnam, akkor belevágott a gránát épp oda, ahol a Berényi feje vólt. Azután nem győzött hálálkodni szegény, még kezet is csókolt s mindig azt hajtogatta, hogy én mentettem meg az ő életét is, mert ha velem nincs s a szavamra nem halgatott vólna, azóta alulról szagulná az ibolyát, szóval meghalt vólna.

A fenti idézet tanúsága szerint is a narráció azon nyomban átcsúszik az „elbeszélés" műfajába, amiről az iránytani tankönyv külön is szólt, megjegyezve: „Jellemzetesség és változatosság okáért az iró [itt] nem mindig maga beszél, hanem olykor-olykor a személyeket beszélteti *magán- vagy párbeszédben* (monolog és dialog)" (Göőz 1894: 37). (Kiemelés az eredetiben – Gy. G.)

Talán nem csak puszta belemagyarázás, hogy a valamikori irálytani iskolai stúdium tartós hatására a majdani első világháborús katonaemlékezők és naplóírók úgy és azzal a céllal foglalták írásba a fronton szerzett megrázó emlékeiket és tapasztalataikat, ahogy azt Csáki Máté is tette itt vizsgált narrációjában. A 20. századi népi írásbeliség kutatása során érdemes tehát kitüntetett figyelemmel lenni az iskolai curriculumokra, amelyek gyaníthatóan mély nyomot hagytak az illetők beszéd- és íráskultúráján.

Források

Árvai József 1865. *Magyar nyelvtan a népiskolák számára*. Pápa: Reform. Egyetemes Tanügyi Bizottmány.

Csáki Máté é. n. *Naplójegyzeteim az 1914-18-ik évi világháborúból. Harcztéri élményeim!* A kézirat a szerző tulajdonát képezi.

Göőz József 1894. *Magyar irálytan feladatokkal és olvasmányokkal egybekapcsolva. Polgári iskolák és rokon intézetek számára.* Budapest: Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Hoffmann és Molnár.

Gyulay Béla 1873. *Az irálytan kézikönyve*. Kerner János után ford. és átd. Budapest.

Gyulay Béla 1907. *Gyakorlati irálytan. A polgári és a felső népiskolák és felsőbb leányiskolák használatára*. Budapest: Lampel Róbert.

Horváth Mihály 1890. *A magyarok története a tanulóifjúság számára*. Átdolgozta és a fennálló tantervekhez alkalmazta Dr. Marczali Henrik. Budapest: Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Hoffmann és Molnár. 10. kiadás.

Karsa Ferenc 1993. *Szabadságharcos napló. „Körültem és velem 1848. és 1849. években történelmi események"*. Budapest: Zrínyi Katonai Könyv- és Lapkiadó..

Losonczy László 1887. *Magyar nyelv- és irálytan: gyakorlati alapon: a népiskolák II., III., IV., V. és VI. osztályai számára*. Budapest: Dobrowsky és Franke.

Miklós Péter (szerk). 2017. *Harctér és hadifogolytábor. Bakanaplók a Nagy Háborúból*. Hódmezővásárhely: Emlékpont.

Novák Sándor 1902. *Irály- és szerkesztéstan. A polgári és felsőbb leányiskolák III. osztálya számára*. Budapest: Franklin Társulat. 5. kiadás.
Pintér Kálmán 1897. *Magyar stilisztika I. Irálytan*. Budapest: Hornyánszky V. Könyvnyomdája.
Szántó Kálmán 1896. *Irálytan olvasókönyvvel*. Budapest: Franklin Társulat.
Szenti Tibor 1988. *Vér és pezsgő. Harctéri naplók, visszaemlékezések, frontversek, tábori és családi levelek az első világháborúból.* Budapest: Magvető.
Tóth Pál 1891. *Magyar irálytan felsőbb leányiskolák és polgári leányiskolák számára*. Miskolcz.

Szakirodalom

Anderson, Benedict 2007. *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Fordította Sonkoly Gábor. Budapest: L'Harmattan –Atelier.
Czuczor Gergely – Fogarasi János 1865. *A magyar nyelv szótára*. Harmadik kötet. Pest: Emich Gusztáv Akadémiai Nyomda.
Farkasné Tóth Ilona 1993. Az oktatás. In: Szabó Ferenc (főszerk.): *Hódmezővásárhely története II. 2. rész. A polgári forradalomtól az őszirózsás forradalomig 1848–1918.* Hódmezővásárhely: Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata. 737–770.
Fejérvári József 1929. *Vásárhely története családok tükrében*. Hódmezővásárhely: Erdei Sándor Könyvnyomdája.
Fónagy Zoltán 2013. Levelezés a 19. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle* 4: 619–637.
Gellner, Ernest 2009. *A nemzetek és a nacionalizmus*. Fordította Barabás András. Budapest: Napvilág.
Hanák Péter 1988. Népi levelek az első világháborúból. In: *A Kert és a Műhely.* Budapest: Gondolat. 222–274, 298–302.
Gyáni Gábor 2016. Az első világháború emlékezete. In: *A történelem mint emlék(mű).* Budapest: Kalligram. 152–185.
Hutchinson, John 2017. Kulturális nacionalizmus. Fordította Krizmanics Réka. In: Cieger András – Varga Bálint (szerk.): *Tudomány és művészet a magyar nemzetépítés szolgálatában. Szöveggyűjtemény.* Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet. 20–42.
Katona Csaba 2017. Mit adtak nekünk a magániratok? Naplók, emlékiratok az első világháború kutatásában. *Belvedere* 3: 100–110. https://doi.org/10.14232/belv.2017.3.8
Klement Judit 2013. Levelező vállalkozások. A levél mint műfaj a vállalkozások hétköznapjaiban a 19. század második felében és a 20. század elején. *Történelmi Szemle* 4: 639–655.
Kövér György 2002. Ranglétra és középosztályozodás a reformkortól az első világháborúig. In: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest: Új Mandátum. 174–186.

Olay Csaba 2016. Implicit regionális és explicit nemzeti identitás. In: Hörcher Ferenc – Lajtai Mátyás – Mester Béla (szerk.): *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában.* Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet. 28–57.

Papp Kinga 2015. *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. https://doi.org/10.36240/etf-284

Szinyei József 1981. *Magyar írók élete és munkái.* Veszprém: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése.

Tolcsvai Nagy Gábor 2017. A magyar standard helyzete. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest: Gondolat. 222–238.

Tolcsvai Nagy Gábor 2021. *Mondá – mondta*. A folyamatos és az egyszerű múlt idő konstruálási mintázatai 19. századi naplókban. *Magyar Nyelvőr* 145: 432–447. https://doi.org/10.38143/Nyr.2021.4.432

SUMMARY

Gyáni, Gábor

Stylistics studies at school

Nationalism is the drive of linguistic homogenisation. Thus it is important to study those institutional mechanisms, which are in the service of this practice. All of which the school seems to be the most relevant one, and this makes it reasonable to conduct research on the way how the mother tongue has been taught at school. In the so called lower high school (*polgári iskola*) established in the age of Dualism (1867–1918), there was a subject in the curriculum, stylistics, in which draft, style and literature was taught. Under the influence of such a socialisation, members of the petite-bourgeoisie (the landed peasantry included), who graduated from this school, could step on a higher level of literacy. In order to demonstrate its many consequences, we study a single war diary/memoir, written by a peasant landholder, which is concerned with the WWI. The account given in it on the front-life as much provides us with a fact bounded and a fictitious narrative. This is in complete accordance with the norms regulating of the right way of keeping a diary as it has been instructed in contemporary high school textbooks. To do this, several exemplary texts were also made available in these textbooks.

Keywords: linguistic homogenisation, stylistics, war diary, factuality, fictionalisation

Gyermekcsere és nyelvtanulás

Kósa László
kosa.laszlo@btk.elte.hu

Idegen nyelvet legkönnyebben élő nyelvi környezetben huzamosabb tartózkodás útján lehet elsajátítani. Ennek megfelelően a világ számos pontján ma is szokás, hogy a legfogékonyabb korban lévő gyermekeket vagy serdülőket közelebbi vagy távolabbi, más nyelvet beszélő vidékre küldik nyelvet tanulni. Az 1918 előtti Magyarországon a nyelvtanulásnak ez a módja intézményként működött, és minden nagyobb nyelv megtanulását szolgálta, elsősorban a magyarét és a németét. A szokás vagy viszonossági alapon nyugodott, azaz nyelvtanuló gyereket küldtek cserébe, és ugyanattól a családtól fogadtak helyette egy hasonló korú másikat, vagy egyoldalúan csupán elküldték a gyereket nyelvet tanulni egy másik helységbe egy kiválasztott családhoz.

Európai viszonylatban Magyarországon igen hosszú ideig használták a közigazgatásban a latin nyelvet. 1844-ben váltotta föl a magyar, amelyet abban az évben nyilvánítottak hivatalos nyelvvé. Megelőzően – legalábbis elméletileg – bármilyen anyanyelvű művelt embernek elegendő volt latinul tudnia, vagyis a soknemzetiségű ország legfontosabb közvetítő nyelvét ismernie. A valóságban azonban sokszor másként alakult a helyzet. Különböző érdekekből sokan több nyelvet megtanultak, az anyanyelvük mellett rendszerint azt, amely kisebb vagy nagyobb körben közvetítő szerepet játszott, de nem volt azonos a latinnal. A magyar nyelv a 16. században, a reformáció idején vált a szépirodalom, de nem a politika és a tudomány nyelvévé. A középiskolákban csak a 18. században kezdtek egy-egy tárgyat nem latinul, hanem magyarul tanítani, az oktatás nyelve azonban csak a 19. század első harmadában vált általánosan magyarrá. Addig tehát a középiskolákban nem volt diszkriminatív nyelvtanulási kényszer, hiszen senki sem az anyanyelvén tanult. Minthogy a 19. század közepéig nem volt általános sorkötelezettség sem, ami a modern többnyelvű társadalmak egyik leghatékonyabb nyelvtanító intézménye, az anyanyelv mellett egy második vagy harmadik élő nyelv elsajátítása önkéntes alapon állt. Akkor is igaz ez, ha a valóságban a közvetítő nyelvek mégis gyakran kizárták a választás lehetőségét, de ez a kényszer addig senki nemzeti érzését és identitását nem sértette, míg nem ismerték az államnyelv és a hivatalos nyelv fogalmát. A közvetítő nyelvek elsajátítása természetes érdeke volt annak, aki meg akart felelni saját társadalmi osztálya, rétege, csoportja különböző (műveltségbeli, szakmai, vallási stb.) szükségleteinek és előírásainak.

Az említett nyelvtanuló szokás kezdeteit nem ismerjük. Pontosan nem tudjuk, mikor vált rendszeressé és általánossá. Már gyakori lehetett 1629-ben, mert a nagyszombati egyházmegyei zsinat a római katolikus egyházi temetés megtagadásával fenyegette meg azokat a szülőket, akik gyermekeiket akár kézművesség,

akár nyelvek tanulása végett protestáns családokhoz adják (Hermann 1973: 248).[1] Az ellenreformációs törekvések hatálya ebben az időben éppen azokra a területekre, Nyugat- és Észak-Magyarországra terjedt ki, amelyeken a 19–20. században is a legélénkebb volt a gyermekcsere szokása. A terület városaiban élő német–magyar–szlovák etnikumú polgárságot és értelmiséget a magyar művelődéstörténet „hungarus"-nak nevezi, a magyar államban élés tudatára és arra utalva, hogy nem ismerték a nyelvi nacionalizmust, ellenben praktikus okokból megtanulták egymás anyanyelvét, ezáltal szimbolizálta is a korabeli soknyelvű Magyarországot, Hungáriát.

Valószínűleg többnyelvű volt anyanyelvre tekintet nélkül a felső-magyarországi nemesség jelentékeny része, különösen az iskolázott réteg. A református Ráday Pált (aki nem sokkal később fontos politikai szerepet játszik), mint előkelő északmagyarországi nemesi család sarját, 1693-ban szülei Selmecbányára, majd Körmöcbányára küldik evangélikus iskolákba, egyúttal a német nyelv elsajátítására (Fabiny 1980: 274). A más nyelvi környezetben tanulás leginkább a felföldi evangélikus polgárságból kikerülő diákokat jellemezte. Az újkori Magyarországon az ellenreformáció lezárulása után az evangélikusok nagyobb része német és szlovák, kisebb része magyar volt, de egyházszervezetük – kivéve az erdélyi szászokat – nemzetiségileg nem tagolódott. Az evangélikus kollégiumokban tanuló diákok, akiknek többsége a 18. században papnak készült, nem tudhatták, vajon tanulmányaik végeztével milyen nyelvű – esetleg többnyelvű – gyülekezetbe kerülnek, érthetően igyekeztek eleve mind a három nyelvet megtanulni.

Korának kiemelkedő tudósa, Bél Mátyás (1684–1749) magyar–szlovák vegyesházasságból szlovák településen született. Előbb magyar környezetben tanult Losoncon, majd németek között Pozsonyban és Besztercebányán, végül, mielőtt Halléba utazott egyetemi tanulmányokat folytatni, ismét magyar környezetben tartózkodott két évig a Dunántúlon, Veszprémben és Pápán (Bél 1984: 11, 19). Ugyancsak evangélikus lelkész volt a 18. század második felének neves tudósa, Tessedik Sámuel (1743–1820), aki pozsonyi tanuló évei közben utazott a magyar etnikumú Debrecenbe a nyelvet jól megismerni. A reformátusok nyelvi helyzete eltért az evangélikusokétól, ugyanis aki a református vallást követte, az igen kevés kivétellel magyar anyanyelvű volt. A német nyelv megtanulása elsősorban azért lehetett és volt a református diákok célja, mert protestáns egyetem nem lévén Magyarországon, a 18. században ők is, akár az evangélikusok, Nyugat-Európában főleg – a latint fokozatosan akkor már elhagyó – német egyetemeken egészítették ki főiskolai tanulmányaikat.

Mindamellett a 18. században nem lehetett általános és magas színvonalú a németnyelv-ismeret Magyarországon (természetesen a németeket nem számítva). Bél 1718-ban azzal az indokkal írt német nyelvtant latin nyelven, hogy a diákok ne csak a mindennapi nyelvet sajátítsák el.

A nyelvi kérdés először II. József császár uralkodása idején (1780–1790) okozott ellentéteket Magyarországon. A császár birodalmi érdekből a német nyelv tanítását és a német nyelven tanítást tette kötelezővé, ami majd minden népben fölkeltette

[1] A protestánsokat nem érintette a tilalom. A literátus Serpilius János 1641-ben kétévi magyarnyelvtanulás után tér haza Sárospatakról Késmárkra (Tarnai: 1969: 58).

és fokozta az anyanyelvhez ragaszkodást. A türelmi rendeletért (1781) különben hálás protestánsok is ellenálltak a nyelvi rendeletnek. Például a nyilvánossági jogát akkoriban visszanyerő pápai református kollégium igyekezett szabotálni a német nyelv tanítását (Trócsányi szerk. 1981: 97–99). Ugyanígy tettek a magyar nyelvi oktatás katolikus úttörői, a piarista gimnáziumok tanárai is. A valóságban pedig, és nemcsak a császári akarat miatt, hanem mert fokozatosan a birodalom közvetítő nyelvévé vált, ezután már egyre kevésbé lehetett nélkülözni a némettudást, ha valaki közéleti vagy értelmiségi pályán akart érvényesülni, jóllehet a latin nyelv még évtizedekig tartotta bástyáit.

A 19. században és hozzá kapcsolódóan az első világháború előtti esztendőkben mindkét nyelvtanulási formát rendszeresen gyakorolták. A cseregyerek és a vendéggyerek intézménye annak ellenére általánosnak mondható, hogy középiskolai nyelvoktatás kiterjedt és megerősödött. Illusztrációul számos esetet lehet idézni. Jelentősebb magyar értelmiségiek, ha teljesen magyar környezetből jöttek, szinte kivétel nélkül huzamosabb időt, legalább egy esztendőt töltöttek német többségű helységben nyelvtanulás céljából. Példaként néhány neves írót említünk. Jókai Mór Komáromból Pozsonyba ment „német szóra" (ez volt a népszerű megnevezése a szokásnak) tízéves korában a Zsigmondy családhoz, míg onnan helyette egy Zsigmondy gyerek „magyar szóra" ment Komáromba (Mikszáth 1907: I. 40). Mikszáth Kálmán selmecbányai gimnáziumi évei (1863–1866) a német nyelv tanulását is célozták. Krúdy Gyula négy évet tanult a podolini gimnáziumban (1888–1891), a Szepességben. Németh László két nyarat töltött nyolc-tíz éves korában az alsó-ausztriai Pottendorfban lakó távoli rokonainál, hogy elsajátítsa a német nyelvet. Illyés Gyulát ugyanebben az időben egy lakóhelyéhez közel eső német (sváb) faluba (Varsád, Tolna m.) küldték németül tanulni. A szóban forgó korszakban, az Osztrák–Magyar Monarchiában a magyarok számára a német nyelv a legtöbb esetben betöltötte a világnyelv szerepét is, mert angol és francia szépirodalmi és tudományos művekkel sok esetben német fordításban ismerkedtek meg.

Az öt magyar író esete négy különböző változatot képvisel, bár a cél, az élő nyelv megtanulása, ugyanaz. A cseregyerek intézménye általában kisebb távolságokban divatozott, jóllehet az emlékanyagban egyöntetűen szerepel, hogy bizonyára lélektani megfontolásból a szülők kölcsönösen nem látogatták gyermekeiket. A német városok gimnáziumai viszont olykor igen nagy távolságra feküdtek a diákok állandó lakóhelyétől.

Föltűnő, hogy az alföldiek mennyire előnyben részesítették a Szepességet. Valószínűleg azért, mert a szepesi városok évszázados, folytonos kereskedelmi kapcsolatban állottak az alföldi vásárvárosokkal. Az Alföldön megbízható embereknek ismerték a szepesi kereskedőket és iparosokat. Emellett a magyar történeti hagyomány a szepesi németeket (cipszerek) olyan népcsoportként tartja számon, amely politikai, vallási és érzelmi kapcsolataiban általában harmonikusan viszonyult a magyarsághoz.

A reformátusok is kedvelték a szepességi Késmárk evangélikus gimnáziumát, ami gyakran két-háromszáz kilométer, többnapos út megtételét jelentette. Jellemző

példa,[2] hogy 1844-ben a gyulai református prédikátor Késmárkra viszi a fiát németül tanulni,[3] holott lakásuktól alig egy kilométernyire, a település ikervárosában (Németgyula) német elemi iskola működik, a közelben pedig német nyelvű községek vannak, és a Szepességnél a Bánság, sőt Dél-Erdély német (szász) vidéke is közelebb esik. A késmárki gimnázium német és szlovák diákjai viszont magyar nyelvtanulás céljából előszeretettel látogatták a miskolci evangélikus gimnáziumot egy vagy két évig. Jellemző példa az Árva megyei születésű nagy szlovák költő, Pavel Országh-Hviezdoslav (1849–1921), aki előbb Miskolcra ment „magyar szóra", ezután Késmárkra „német szóra". Az ugyancsak evangélikus, Zólyom megyei illetőségű neves szlovák politikus, Ludovít Stúr (1815–1856) a német nyelvet Pozsonyban, a magyart Győrben sajátította el. Az előkelőbb római katolikus német polgárok Pozsonyból Győrbe és Tatára küldték magyarul, Trencsénbe szlovákul tanulni fiaikat az ottani rendi gimnáziumokba (Sas 1973: 276).

A Dunántúlról a magyarok ugyanebben az időben elsősorban Pozsonyba, ritkábban Selmecbányára törekedtek egy-két évre gimnáziumba, hogy ezekben a városokban a német nyelvet is jól megtanulják.

Láttuk, hogy az 1629-i nagyszombati zsinat már kapcsolatba hozta a nyelvtanulást és a mesterségek elsajátítását, más források szerint azonban iparos és parasztcsaládok csak a 19. században vettek részt tömegesen gyermekcserével történő nyelvtanulásban. Nemcsak a vándorlásra kötelezett céhlegények és a nagy távolságokra utazó kereskedők nyelvtudási igényeiről volt már szó, hanem a polgárosulás általános hatásáról. A dél-alföldi német Hartáról a közeli gazdag magyar községbe, Dunapatajra cselédnek és „polgári módit" tanulni adták a serdülő fiúkat. Másutt az is előfordult a 20. század elején, ha nem volt élő kapcsolat, újsághirdetés útján kerestek helyet magyarul tanuló fiúknak, például Poprádról és Gölnicbányáról (1907) (Fél 1935: 126; Dankó 1969).

A gazdasági érdekek nemcsak távoli célként (a nyelv elsajátításának haszna) játszottak szerepet, hanem közvetlenül is. A szülők egymást gyakran kereskedő üzletfeleknek tekintették. A parasztok számítottak rá, hogy a serdülő fiú munkája, ha távol tartózkodik szülei gazdaságától, valójában nem esik ki a háztartásból, mert helyette a „cseregyerek" segít (kisebb állatok őrzése, könnyebb udvari munkák stb.). Számoltak azzal is, hogy a fiúk más típusú életet, másfajta üzemszervezetet látnak, s bár nem sajátítják el teljesen a hasznos termelési tapasztalatokat, élményeik felnőttkorukban javukra válnak. Igaz, ilyen tudatos tervezésről viszonylag kevés adatunk van (Andrásfalvy 1972: 128). Nyíregyháza környékének szlovák (tirpák) gazdái, akik homokos talajon tanyásgazdálkodást folytattak, szívesen küldték „magyar szóra" fiaikat a közeli, de kötött talajú és nagyállatokat jelentős számban

[2] A Késmárkon tanulásnak és cserediákoskodásnak igen sok nyoma van az életrajzi és a helytörténeti irodalomban. Két kiemelkedő forrás: a Krisch (szerk. é. n.) emlékkönyvben a 89–108. oldalon az 1873–1920 között érettségizettek szülőhely szerint is föl vannak sorolva; valamint Bruckner (1938: 169–173, 181–183, 193). Az irodalomszeretők számon tartják, mily mély nyomot hagytak Krúdy Gyulában szepesi diákoskodásának évei. Jelentékeny számú írása tanúskodik erről, köztük a *Rocambole ifjúsága* (1906) és *A podolini takácsné* (1909) a több nemzedéket átfogó nyelvtanulási szokás szépírói dokumentuma is.

[3] Vö. *Ecsedy Gábor időjárási feljegyzései 1834–1852*. Kézirat. Debrecen: a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára. R. 364.

tartó Hajdúnánásra. A Kelet-Alföldről van adatunk magyar–román viszonylatban intenzívebb gabonatermesztő, illetőleg állattartó falvak között gazdalegénycseréről, amelyben nem annyira a nyelvtanulás, mint a gazdálkodás néhány fogásának elsajátítása volt a cél (Nagy 1965). Helmut Paul Fielhauer részletes tanulmányban dolgozta föl Alsó-Ausztria és a szomszédos cseh–morva és szlovák vidékeknek a magyarországival teljesen azonos gyermekcsereszokását. Ez a tanulmány nemcsak a szokás szélesebb körű nemzetközi kiterjedésének lehetőségét veti föl, hanem a magyarországinál szervezettebb, a gazdasági érdekeket szigorúan szem előtt tartó, a társadalmi és anyagi emelkedéshez hozzájáruló, azt biztosító polgári intézménnyel ismertet meg (Fielhauer 1981: 115–148).

Az egykori Nyugat-Magyarországon gyakran kapcsolódott a nyelvtanulást célzó gyerekcsere és a borkereskedelem. A közvetítők rendszerint a kocsmárosok voltak, például a Balaton északi partjának kiváló minőségű bort termelő községeiből rendszerint vásároltak kőszegi és Kőszeg környéki kocsmárosok, noha saját településeik is meglehetősen jó bortermő vidéken feküdtek (Csoma 1982/1983). A borvásárló utak a magyar, illetőleg a német nyelvet tanuló gyerekek kicserélésének alkalmai voltak. Ugyanilyen kapcsolatban álltak a rábaközi magyar községek Kismartonnal és környékével, a csallóközi falvak a Pozsony környéki helységekkel (Bazin, Pozsonyszentgyörgy, Limbach). Személyes ismeretséggel gyakran vásárokon cserélték ki a gyerekeket, vagy ott kerestek megfelelő társat. A Csallóközből a magyarok a Pozsony melletti német helységekbe – szóhasználatuk szerint – „Freimark”-ra mentek gyerekcseretársat keresni.

A gyerekcserét az értelmiség mellett elsősorban a települések módosabb parasztjai, a parasztokhoz közel álló polgárosuló falusi rétegek (kereskedők, kocsmárosok, iparosok, uradalmi emberek) gyakorolták. Azzal, hogy tömegesnek mondtuk a szokást a 19. században és a 20. század elején, mindenekelőtt széles körű elterjedésére utaltunk. Ugyanis egy-egy kisebb településen nem lehetett tömegesnek nevezni, ha egyidejűleg csupán 2-3 gyerek volt távol a családjától. Igen fontos, hogy gyakran több nemzedéken át öröklődött a szokás mindig ugyanazok között a családok között ismétlődve. Egyik példánk szerint Komárom és Dévény viszonylatában például 1840 és 1905 között ugyanannak a két családnak három nemzedéke tanult egymástól magyarul, illetőleg németül. A kapcsolatot a komáromi hajóvontató fuvarosok Dévényen átvezető útja teremtette meg. Az első német nemzedék cseregyerektagja szőlősgazda, a második és harmadik dunai hajóstiszt, az első két magyar nemzedékből a cserepartner fuvaros, a harmadik jogász, városi tisztviselő lett.

Szegényebb néprétegek nyelvtanuló szokását elsősorban magyar–szlovák viszonylatban lehet rekonstruálni. A magyar–szlovák nyelvhatár jelentős része tradicionálisan éles volt, jól elvált a két etnikum területe. Az egykori Észak-Magyarországon a szlovák parasztok nagy tömegei laktak viszonylag kedvezőtlen természeti feltételek között, ami rákényszerítette őket arra, hogy megélhetésüket idényszerűen végzett kézművestevékenységgel is biztosítsák (famegmunkáló mesterségek, kerámia, textilmunka stb.). Termékeiket nagyrészt maguk árusították a déli, elsősorban magyarlakta vidékeken, ahol ezekre szükség volt, és ahol gabonaszükségletüket beszerezhették. A Magyar-Alföld nagy gabonatermő területein aratási idénymunkát

szintén és rendszeresen vállaltak. Hasznos volt tehát, ha valamilyen fokon beszéltek magyarul. Ezért kezdeményezték a nyelvhatár közeli falvakkal a gyerekcserét, és általánosan elterjedt a paraszti kézművesek gyerekeit magyarokhoz adni cselédnek, hogy a nyelvet elsajátítsák (Paládi-Kovács 1981).

1918 után változott a helyzet. Mind a magyar, mind a német nyelv tekintélye visszaesett az Osztrák–Magyar Monarchia helyén keletkezett államokban. A német nyelv (természetesen Ausztriát kivéve) leginkább Magyarországon tartotta meg vonzását, ám a vendéggyerek és cseregyerek intézményének hanyatlását segítette az iskolák hatékonyságának további erősödése és a legtöbb országban a nacionalista ellenségeskedés is. Magyar–szlovák viszonylatban az új határ miatt szinte teljesen megszűnt a vándorkereskedelem és a munkásvándorlás. Lassan abbamaradt a nyelvtanulás is, bár új formaként, ha nem is általánosan, most a magyar gyerekek szlovák falvakba való egyoldalú küldése jelent meg. Erdélyi magyar értelmiségi családok még az 1960-as években is rendszeresen küldték nyaranta dél-erdélyi szász falvakba gyermekeiket „német szóra". Természetesen akadtak és akadnak ma is szórványos és különleges esetek, amelyek átnyúlnak a politikai határokon is gyermekcserélő nyelvtanulás céljából.

A vázlatosan ismertetett intézmény a kultúrák találkozásának sokoldalú lehetőségét jelentette. Már csupán az a tényező, hogy jórészt 10-16 éves gyerekeket, kamaszokat, elsősorban fiúkat küldtek nyelvet tanulni, különös jelentőségű lehetett. A legfogékonyabb életkor nemcsak a nyelv könnyű elsajátítását, hanem egy másik kultúra viszonylagos megismerését is lehetővé tette, amikor még a gyerekekben nem alakultak ki vagy nem merevedtek meg az előítéletek. Következésképpen a más műveltséggel, az idegenséggel szemben is türelmesebb magatartás kiépülésére volt lehetőség.

A kulturális javaknak és elemeknek cseréjére és továbbítására is jó alkalom kínálkozott, bár ennek eredményeiről magyar viszonylatban keveset tudunk. Jórészt személyes élményekre, dalok és szokások megtanulására emlékeztek azok az idős emberek, akik a 20. század második felében még személyesen tudnak beszámolni gyermekkori nyelvtanulásukról.[4] Mindnyájan kiemelték az emberi kapcsolatok nagy értékét, amelyek sok esetben évtizedeken át elevenen maradtak a cserepartnerek és családjaik között, gyakran rokoni kötelékkel fölérő barátságokká szövődtek. (Igaz, akadt, aki rossz bánásmód miatt visszaszökött a szüleihez.) Anekdotának is beillik, hogy Jókai Mór, az író, egykori pozsonyi cseregyerektársával, Zsigmondy Vilmossal, a kitűnő mérnök-geológussal a nyelvtanulás után ötven évvel később képviselőként egymás mellett ült a budapesti képviselőház padjában. Több magyar hadifogoly az első világháború alatt Oroszországban nagy hasznát vette cseregyerekként megszerzett szerb vagy szlovák nyelvtudásának. A németek második világháborút követő kitelepítése idején a cseregyerek-kapcsolatok nem egy esetben megvédtek embereket a nacionalista atrocitásoktól is.

[4] A forrásmegjelölés nélküli 20. századi adatok túlnyomó többsége az 1960-as, 1970-es évekből helyszíni néprajzi gyűjtésekből származik.

Szakirodalom

Andrásfalvy Bertalan 1972. Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. In: Ruzsás Lajos (szerk.): *Az észak-mecseki bányavidék regionális vizsgálata*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 123–167.

Bél Mátyás 1984. *Hungáriából Magyarország felé*. Szerkesztette Tarnai Andor. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Bruckner, Carolus (ed.) 1938. *Memorabilia Lycei Kesmarkiensis magistrorum discipulorumque dicta et facta*. Kesmarkini: Sauter.

Csoma Zsigmond 1982/1983. Adatok a Kál-völgyi cseregyerek-rendszerhez: Cseregyerekek és borkereskedelem kapcsolata a XIX. század végén – a XX. század elején. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16: 319–323.

Dankó Imre 1979. Cseregyerekek Hajdúnánáson. *Nánási Fórum* I/13: 3.

Fabinyi Tibor 1980. Ráday Pál iskoláztatása. In: Esze Tamás (szerk.): *Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára.* Budapest: Református Zsinati Iroda. 261–280.

Fél Edit 1935. *Harta néprajza*. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem.

Fielhauer, Helmut Paul 1981. Kinder-„Wechsel" und „Böhmisch-Lernen": Sitte, Wirtschaft und Kulturvermittlung in früher niederösterreichisch-tschechoslowakischen Grenzbereich. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 32: 115–148.

Hermann Egyed 1973. *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München: Auróra Könyvek.

Krisch Jenő (szerk.) é. n. *Az 1928. évi május hó 6-án Budapesten megtartott késmárki diáktalálkozó emlékkönyve*. Budapest: Kellner E. nyomdája.

Mikszáth Kálmán 1907. *Jókai Mór élete és kora*. Budapest: Révai Testvérek.

Nagy Lajos 1965. Csere-gazdalegények. *Ethnographia* 610–612.

Paládi-Kovács Attila 1981. Cseregyerekek: Népi kapcsolatok és nyelvtanulás a régi Gömörben. In: Botik, Ján – Méry Margit (szerk.): *A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása*. Pozsony. 63–72.

Sas Andor 1973. *A koronázó város*. Pozsony: Madách Könyvkiadó.

Tarnai Andor 1969. *Extra Hungariam non est vita… Egy szállóige történetéhez*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Trócsányi Zsolt (szerk.) 1981. *A pápai kollégium története*. Budapest: Tankönyvkiadó.

SUMMARY

Kósa, László

Child exchange and language learning

It is well known that learning second language learning is highly successful and relatively easy when living in a community speaking the language to be learned as their mother tongue. The Hungarian state before 1918 was a multi-ethnic country. Writing began in Hungary with the founding of the state, and the official language was Latin until 1844. In 1784, emperor Joseph II. made the teaching of the German language compulsory, whose importance nevertheless grew from the age of the Reformation. Hence children intended to become priests were sent to Lutheran high schools in Upper Hungary to learn German. The popular high schools were in Késmárk, Podolin, Selmecbánya. We do not know exactly when this custom arose, but it is known that the Catholic Synod of Nagyszombat in 1635 specifically forbade its followers from sending their children to Protestant schools, so this custom already existed at that time. Trade was one of the driving forces behind the child exchange that later developed in Western Hungary. Farmers and industrialists selling their products in distant regions sent their children to the families of their German-speaking trading partners to learn the language for several months. The exchange also took place the other way around: the German-speaking recipients sent their own children to the partner family to learn Hungarian. It is known as a documented case that Gábor Ecsedi, a Reformed pastor from Gyula, took his son to Késmárk in a cart in 1844 to learn German. Typical examples: Mátyás Bél, Sámuel Thessedik, Mór Jókai learning German as a child with a child exchange. The exchange of children also occurred in the Hungarian-Romanian relationship, but rarely. There were some cases even in the first half of the 20th century, and those who took part could report personally on this as a personal experience decades later. In Transylvania before 1990, Hungarian intellectuals sent their children to Saxon villages, but this was rather a vacation. This is a good example of the peaceful coexistence of multi-ethnic societies.

Keywords: child exchange, multi-ethnic country, second language learning

Szókincs, szótörténet, tárgytörténet

Paládi-Kovács Attila
paladi@t-online.hu
https://orcid.org/0000-0002-0667-3017

Állíthatom, hogy a szótörténet eredményei nélkülözhetetlenek a népi műveltség, különösen az anyagi kultúra történeti alakulását vizsgáló néprajz és régészet számára. A TESz. – a korábbi szótörténeti művekkel és az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*ral együtt – nagyot lendített a történeti irányultságú néprajzi kutatásokon is. Ezek nélkül talán bele se vágtunk volna a nyolckötetes *Magyar Néprajz I/2. A magyar népi műveltség korszakai* címet viselő kötetének munkálataiba (Paládi-Kovács 2009: 22). Az etnográfiai, archeológiai kutatások továbbra sem nélkülözhetik a magyar nyelvtörténet vizsgálatának eredményeit. Minél korábbi korok műveltségi állapotára irányul a kutatás, annál inkább rá vannak utalva a szótörténeti, etimológiai fogódzókra. Természetesen a nyelvészeknek is tájékozódniuk kell a tárgytörténeti, technikatörténeti eredményekről ahhoz, hogy igazán megalapozott szótörténeti megállapításokat tegyenek.

A történeti néprajz a szókincs, az egyes tárgykörökhöz tartozó terminológia alapos feltárásával már régtől „a nyelvtudomány egyik elsőrendű segítőtársa" (Balassa 1991: 330–331). Nem mindegy, hogy egyes szavak, tárgyak, fogalmak elemzése önmagában vagy a fogalomkört tágabban felfogva történik. Egyet kell értenünk Benkő Loránddal abban, hogy egész fogalmi mezőket, szemantikai szómezőket kell tüzetesen áttekinteni és elemezni ahhoz, hogy a tárgykörhöz tartozó szavak meglétét és hiányát is konstatálva, megbízható következtetéseket lehessen tenni a magyar őstörténet egyes kérdéseiről. Példaként a vízi közlekedésre vonatkozó magyar nyelvi terminológiát említi, amelynek csupán egy-két általános eleme *(hajó, evez)* ősi, honfoglalás előtti, a gazdag szókészlet többsége pedig honfoglalás utáni szláv, olasz és német jövevényszó (Benkő 1977: 52).

Arra is bőven akad példa, hogy a szerző egy-egy tágabb szómező egészéről nyilvánít elsietett, megalapozatlan véleményt. Példa erre a kitűnő szlavista nyelvész, Kniezsa István állítása a magyar állattartó kultúra kezdeteiről. Alábbi tézise már-már axiómának hangzik: „Ha egy nyelvben például az állattenyésztésnek minden kifejezése egy másik nyelvből való, mint pl. a magyarban a törökből, akkor nyilvánvaló, hogy a kérdéses szavakat átadó nép tanította az állattenyésztésre" (Kniezsa 1943: 183). Ebben a megfogalmazásban egyetlen népi érintkezésre, egyszeri kulturális hatásra egyszerűsödik le a magyar állattartó kultúra eredete.

Ez a tézis azonban már az 1940-es évek elején sem volt igazán meggyőző. Annál is inkább, mert már egy évtizeddel korábban lezárult a magyar lótartás ősiségéről szóló vita, amely az etnográfus Bátky Zsigmond és a nyelvész Mészöly Gedeon között több menetben zajlott. Mészöly ugyanis a magyar *ló, nyereg, fék, ostor, kengyel* szó vogul és osztják megfelelői, valamint a ló életkorát hasonló módon kifejező szavak

(másodfű ló, harmadfű ló) alapján az ugor korra tette e népek lótartásának kezdeteit (Mészöly 1929: 205–214; 1930: 122–125). Bátky előbb ismertette, majd több cikkben vitatta Mészöly hipotézisét (Bátky 1929: 119–121; 1930a: 119–122; 1930: 162–164; 1931: 87–90). A vita végül Mészöly hipotézisének Bátky általi elfogadásával zárult. Kettejük cikkei élénk figyelmet keltettek a magyar őstörténet iránt érdeklődő tudósok körében. A *kengyel* szó kapcsán Munkácsi Bernát is bekapcsolódott a vitába Mészöly oldalán (Munkácsi 1931: 14–17). Ebben az egy kérdésben azonban Bátkynak volt igaza, aki hangsúlyozta, hogy a *kengyel* nevű tárgy az ókorban még nem létezett. A későbbi tárgytörténeti kutatások is megerősítették, hogy a kengyel csak a 6. században alakult ki, s avarok, bolgárok, magyarok közvetítésével került Európába. Az is több oldalról bizonyítást nyert, hogy az ugor ősnép az i. e. 2. évezred elején megismerte az állattartást, a földművelést és a fémművességet (Paládi-Kovács 1993: 28–31).

Bebizonyosodott, hogy a magyar állattartás nem egyszeri török érintkezéssel, a 4–6. évszázadban vette kezdetét, hanem sokkal korábban, s az úgynevezett „keleti hozadék”-ot nem lehet csupán törökös nomád hagyományként kezelni. Már a honfoglalás kori magyar állattartás sem csupán néhány évszázados, hanem több évezredes múltra tekintett vissza. Előbb már említett dolgozatában Kniezsa elhamarkodottan vélekedett a magyar rét- és takarmánygazdálkodás kezdeteiről is: „ha pl. a szénagyűjtés egész szókincse a magyarban a szlávból származik, nem lehet kétséges, hogy a magyarság ezt az egész fogalmi kört a szlávoktól tanulta” (Kniezsa 1943: 183). A szénamunka terminológiájában valóban szláv eredetű szavak szolgálnak a legfontosabb munkaeszközök megnevezésére (pl. *kasza, villa, gereblye, kalapács*).

A szénagazdálkodás magyar szókészletében a szláv eredetű tárgynevek megkülönböztetett helyet foglalnak el, de nem állítható, hogy a magyarban „a szénagyűjtés egész szókincse” a szlávból származik. A tárgykör alapos történeti néprajzi vizsgálata kimutatta, hogy a magyarban a legtöbb tárgy, szerszám, munkaművelet elnevezésére igen gazdag, tájilag is tagozódó szókészlet áll rendelkezésre. Az ide vonható terminusok száma szerényen számolva is legalább 200-300 szóra tehető. Ennek a gazdag „szénaterminológiának” a történeti és eredet szerinti rétegződése rendkívül tanulságos. A honfoglalás előtti időkben nagyobb szerepe volt a fű kézzel történő tépésének, *nyüvés*ének, sarlóval és rövid kaszával (félkéz-kasza, orosz *gorbusa*) való levágásának és a leveles faágakból télire gyűjtött lombszénának, mint a későbbi korokban. Olyan szavak említhetők e gazdasági ág korai tárgyneveire, mint a *fű, mező, alom, nyárs, gyaka, bukó, sarló, üllő, verő, bakó, kóró, gaz, avar, boglya, kert, ól, ocsú, törek* meg a lombtakarmány készletezéséhez szükséges *balta, fejsze*. Ezen finnugor, iráni és bolgár-török eredetű szavak között akad ismeretlen eredetű szó is (pl. *rét, reglő, legelő, gyóta, csépányos, marancs, merő, mereglye* stb.). Tudni kell, hogy a köznyelvi *kalapács* szó helyett sok helyen használták még a 20. században is a *verő* és a *bakó* szót ennek a munkaeszköznek a megnevezésére. Országszerte magyar szavakkal nevezték meg az *üllő*t, a *fenőkö*vet, a *tokmány*t, valamint a kasza alkatrészeit, közvetlen tartozékait (*ék, örv, csapó, takaró* stb.). Ugyanez mondható el a kaszapenge élesítését célzó műveletek nevéről *(fen, köszörül, ver).* A fű levágásával, szárításával, gyűjtésével kapcsolatos műveletek megnevezése is csupa belső fejlődésű

szóval történt (pl. *rendvágás, takarás*, *gyűjtés, forgatás, bezgetés, veretelés, pallás, lábicskázás, hárítás* stb.).

Hosszan lehetne még sorolni a rét- és takarmánygazdálkodás gazdag szókészletének különböző csoportjait. Annyi azonban az eddigiekből is leszűrhető, hogy a magyar takarmánygazdálkodás nem egyetlen impulzus, középkori szláv „hatás" révén alakult ki. Létezett már korábban és a középkor óta is érték hatások a különböző népekkel való érintkezés során. Nehéz lenne elvitatni, hogy önmaga is alkotóan hozzájárult a saját és a közép-európai térség rét- és szénagazdaságának fejlődéséhez, A magyar szénaterminológia számos eleme (pl. *rét, kaszáló, boglya, rudas, vontató* stb.) található meg a szomszédos – szlovák, ukrán, román és délszláv – népcsoportok nyelvében (Paládi-Kovács 1979: 474–476).

A néprajz és a nyelvtudomány közötti szoros kapcsolat még a 19. század második felében, Hunfalvy Pál munkásságával kezdődött, a század végén pedig Herman Ottó, Munkácsi Bernát és Jankó János kutatásaival folytatódott. Herman páratlanul gazdagon illusztrált tárgyi néprajzi monográfiáját (*A magyar halászat könyve* I–II. Budapest, 1887–1888) követően Munkácsi Bernát (1893: 165–208, 261–313) közreadta a magyar halászat terminológiájának történeti-etimológiai szótárát, saját szófejtéseit. Herman könyvének alapján tételről tételre haladva választotta el a magyar halászat szaknyelvének finnugor, török–tatár, szláv és német elemeit. Kettejük eredményeinek ismeretében ment el Jankó az obi-ugor népekhez, gyűjtötte fel az élő halászati módokra, eszközökre vonatkozó ismereteket. Munkácsi szófejtéseire és az összehasonlító néprajzi párhuzamokra alapozva állította össze nevezetes monográfiáját, amelyben nem csupán a magyar halászat kezdeteiről, de annak későbbi történeti rétegeiről is számos időtálló megállapítást tett (Jankó 1900). Elmondhatjuk, hogy Herman, Munkácsi és Jankó megelőzte a *Wörter und Sachen* (Szavak és dolgok) iskolájának kialakulását s a folyóirat 1909. évi megalapítását (Paládi-Kovács 2006: 96).

Köztudott, hogy a Wörter und Sachen irányzatának elméleti meglapozója Hugo Schuchardt volt, akinek követője, Rudolf Meringer – másokkal karöltve – 1909-ben megalapította ezen a néven azt a folyóiratot, amely az 1940-es évekig a nyelvtudomány egyik legfontosabb orgánuma volt (Máté 1997: 147–149). Bátky Zsigmond korán felismerte, hogy a szó és a tárgy elvét követő tárgytörténeti kutatás széles kapcsolódási felületet talál a korszak uralkodó nyelvtörténeti, szótörténeti irányzatával, amelynek hazai művelői (Munkácsi Bernát, Mészöly Gedeon, Gombocz Zoltán, Melich János, Horger Antal, Németh Gyula és mások) személyükben is összekötötték a néprajzi és nyelvtudományi kutatásokat (Paládi-Kovács 2018: 32). Bátky igen korán levelező kapcsolatba került H. Schuhardttal, a hallei és a grazi egyetem romanista professzorával, aki 1900. május 8-án levelezőlapon mondott neki köszönetet a halászati terminológiáról adott felvilágosításáért. A későbbiekben tartalmas szemléket közölt a *Wörter und Sachen* folyóiratról, s az 1930-as években is gyakran hivatkozott Rudolf Meringer közleményeire (Gunda 1978: 32, 55; Paládi-Kovács 2018: 32).

Bátky már 1902-ben elutasította az osztrák R. Bünker tézisét arról, hogy a székely és a szász ház valamiféle ősárja ház leszármazottja volna (Bátky 1902: 149–154). Később sem fogadta el azokat a nézeteket, amelyek tagadták a honfoglaló magyarok házának létezését, arra hivatkozva, hogy a nomádok sátrakban laktak,

s a házépítést csakis a szlávoktól és a németektől vehették át. 1930-ban elérkezettnek látta az időt, hogy a tárgyi néprajz és a vonatkozó magyar szókészlet alapján megvilágítsa a magyar ház eredetét. Rámutatott a földházak, a veremházak, a fonott és tapasztott falak, a tüzelőberendezések recens formáinak sokféleségére, azokra az építményekre, amelyeket a sátor meg a boronafallal készült épületek előtt/mellett a honfoglalók és ugor elődeik is használtak. Megállapította, hogy a ház és főbb részeinek elevezése nem függ attól, hogy milyen anyagból, miféle módon épült a ház. Hiszen finnugor kori *hajlék, ház, lak* szavunk s az *ajtó, fél* (ajtófél), *fal, fedél, haj* (ház héja, hajazata), *küszöb* szó is ősi örökség. A honfoglaló magyarság tehát nemcsak sátrat és sátorszerű kerek kunyhófélét, hanem valóságos házat, illetve házakat is hozott magával abba az új hazába, „melyben nála műveltségbelileg legalább semmivel sem különb népek laktak" (Bátky 1930c: 65, 75; Paládi-Kovács 2018: 34). Összegző megállapítása megváltoztatta a magyar őstörténet kutatóinak szemléletét.

Az 1930-as, 1940-es évek óta kibontakozott a honfoglalók és a kora Árpád-kori magyarság anyagi kultúrájának régészeti vizsgálata. Méri István, László Gyula, Szőke Béla és mások – ásatásokra alapozott publikációi – a tárgyi néprajz és a szótörténet eredményeit is felhasználva, azokat olykor korrigálva bővítették a korai korok ismeretét. A szó és a tárgy viszonyát elemezve László Gyula azt szűrte le, hogy „[a] szó és tárgy közül általában a szó csak másodjára következik, mert amíg nincsen tárgy, eszköz, amely valamilyen anyagból, valamilyen célra készült, addig a szóra sincsen szükség". Ehhez mindjárt hozzátette, hogy adódhatnak régi szavak, amelyek egy új tárgyforma feltűnésével jelentésük módosulásával később már azt jelölik, tehát a szó volt meg hamarább (László 1977a: 22–27). Erre példaként a *fazék* szó esetét hozta fel, amelyet a TESz. finnugor eredetűnek mond, ám a finnugor kor idején cserépedény még nem létezett. Az Urál vidékén az égetett cserép i. e. 2500 tájékán jelent meg, amikor már régen nem volt finnugor egység. Ez az ellentmondás úgy oldható fel, hogy a *fazék* szó a finnugor korban faedényt, bőredényt, kéregedényt, kobaktökből készült edényt jelentett, s a helyükbe lépő cserépedényre csak később kezdték átvinni ezt a tárgynevet.

Egy másik dolgozatában László Gyula a *zabla* és a *kasza* szóval jelölt tárgyak formai típusainak időrendjével és e szavak jelentésváltozásával foglalkozik. Kifejti, hogy az idegen jövevény, a *zabla* a régebbi *fék* szavunkat szorította ki. Úgy sejti, hogy az idegen szó átvétele a Nyugat-Európában honos „feszítőzabla" megismerésével és a magyaroknál való meghonosodásával magyarázható (László 1977b: 40). A régészeti irodalomból tudható, hogy a honfoglalás kori magyar vezetőréteg sírjaiból még pofarudas (oldalpálcás) zablák kerültek elő. A köznépi sírokból pedig egyszerű, máig ismert *csikózablák*. Az ugor kori temetőkből csontból készült, az i.e. 1000 utáni előmagyar temetőkből már vasból készült zablákat tártak föl a régészek (Paládi-Kovács 1993: 52–54).

A *zabla* szó elődje az ugor és az ősmagyar lovas kultúrában feltehetően az *emlő, fékemlő* volt, a *fék*hez kapcsolódó *gyeplő* szó elődje pedig valószínűleg az *ere, eremlő* szó lehetett. Ezekre a tárgynevekre és az *emik* 'szopik' igére, mint a magyarból az idők során kikopott szavakra éppen a *Magyar Nyelvőr*ben hívta fel a figyelmet Frecskay Jenő (1901: 192–193), de ezt az írását László Gyula nem ismerte (Paládi-Kovács 1993: 30–31).

A *kasza* szó kapcsán László Gyula néprajzi és régészeti munkákra hivatkozva kifejti, hogy a Kárpát-medencében a mai kaszaforma (a hosszú pengéjű és hosszú nyelű kétkéz-kasza) csak a 13. században kezdett el terjedni. Ennek a tárgynak a neveként jelent meg a szláv eredetű *kasza* szó. A korábban használatos, rövid nyelű, rövid pengéjű, egy kézbe fogott kaszatípus (orosz *gorbusa,* német *Heusense*) Kelet- és Észak-Európa sok népénél megélte a 19–20. századot. Nálunk az újkor elején *sallai kasza* néven még említődött, de aztán az emléke is kiveszett. Az ősmagyar korban esetleg *sarló* néven ismerték (László 1977b: 41; Paládi-Kovács 1979: 173–175). A magyar régészet kiváló mestere javaslatot tett egy olyan „szótárféle" létrehozására, amelynek tartalma a szavak és tárgyak kapcsolatára irányulna. László Gyula szerint egy ilyen szótár megmutatná a szókincs jelentésváltozásainak időrendjét, és más szempontból is elősegítené az őstörténet és a nyelvtörténet kutatását.

Szakirodalom

Balassa Iván 1971. A szókincs és az anyagi kultúra kutatása. *Népi kultúra – népi társadalom* 5–6: 323–331.

Benkő Loránd 1977. Magyar nyelvtörténet – magyar őstörténet. In: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 45–57.

Bátky Zsigmond 1902. Két közlemény a magyarság házáról. *Néprajzi Értesítő* 3: 149–154.

Bátky Zsigmond 1929. Mészöly Gedeon: Mióta lovas nép a magyar? *Néprajzi Értesítő* 21: 119–121.

Bátky Zsigmond 1930a. Lovas népek voltak-e az ugorok? *Ethnographia* 41: 119–122.

Bátky Zsigmond 1930b. Ugorok lovas múltjáról. *Néprajzi Értesítő* 22: 162–164.

Bátky Zsigmond 1930c. A magyar ház eredetéhez. *Néprajzi Értesítő* 22: 65–83.

Bátky Zsigmond 1931. A magyar kengyel eredetéhez. *Ethnographia* 42: 87–90.

Frecskay Jenő 1901. Emlő, fékemlő, ere, eremlő. *Magyar Nyelvőr* 30: 192–193.

Gunda Béla 1976. *Bátky Zsigmond. A múlt magyar tudósai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Herman Ottó 1887–1888. *A magyar halászat könyve* I–II. Budapest: K. M. Természettudományi Társulat

Jankó János 1900. *A magyar halászat eredete*. I–II. Budapest–Leipzig: Hornyánszky Viktor –Karl W. Hiersemann.

Kniezsa István 1943. Nyelvészet és őstörténet. In: Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem. 178–190.

László Gyula 1977a. Szófejtés és régészet. In: *Régészeti tanulmányok*. Budapest: Magvető Kiadó. 22–32.

László Gyula 1977b. Nyelvtudományunk és a régészet. In: *Régészeti tanulmányok*. Budapest: Magvető Kiadó. 33–41.

Máté Jakab 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Mészöly Gedeon 1929. Mióta lovas nép a magyar? *Népünk és Nyelvünk* 1: 205–214.
Mészöly Gedeon 1930. Ugorok lovas voltáról, vogulok ostoráról. *Ethnographia* 41: 122–125.
Munkácsi Bernát 1893. A magyar népies halászat műnyelve. *Ethnographia* 4: 165–208, 261–313.
Munkácsi Bernát 1931. A magyar lovasélet ősiségéhez. *Ethnographia* 43: 12–20.
Paládi-Kovács Attila 1979. *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Paládi-Kovács Attila 1993. *A magyar állattartó kultúra korszakai*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
Paládi-Kovács Attila 2006. Herman Ottó és az evolucionizmus. In: Hevesi Attila – Viga Gyula (szerk.): *Herman Ottó öröksége*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. 91–99.
Paládi-Kovács Attila 2009. Források, módszerek, eredmények a népi műveltség történeti kutatásában. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz* I. 2. Budapest: Akadémiai Kiadó. 11–38.
Paládi-Kovács Attila 2018. Bátky Zsigmond helye a magyar néprajz tudománytörténetében. In: *Magyar népkutatás a 20. században*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 15–45.

SUMMARY

Paládi-Kovács, Attila

Vocabulary, etymology, history of objects

The results of linguistic studies are indispensable to ethnography and archaeology investigating the history of objects. The exploration of the history of technology in prehistorical eras especially requires a command of etymology. Meanwhile, ethnography promotes the study of the historical change of terminology and vocabulary by documenting the names of the objects and providing a holistic overview of conceptual fields. Making use of the Hungarian, Mansi and Khanty vocabulary of equine husbandry, it was pointed out around 1930 that this branch of animal husbandry must have existed among ancient Ugrian people (200 B. C. – 500 B. C.). Hungarians did not take over animal husbandry from Turkish people (1st to 5th century), and they did not take over meadow management from Slavic peoples (10th to 13th century), but, rather, they had got acquainted with the related techniques much earlier. The author in his article, relying on the achievements of ethnographers and archaeologists, presents the etymological as well as archaeological and ethnographic evidence of the tools and devices of the ancient Hungarian dwelling edifice, animal husbandry and meadow management (e. g. stirrup, bridle, types of scythe). He also points out that the application of the principle of 'word and object' began in Hungary between 1887 and 1900 as

a result of the cooperation of ethnographers and linguists in the study of fishing, and it preceded the formation of the German movement *Wörter und Sachen* (1909–).

Keywords: animal husbandry, horse-breeding, meadow-farming, vocabulary of Hungarian fishing culture, terminology of ancient Hungarian house, stirrup, bridle, types of scythe.

A kortárs szlovákiai magyar próza *nyelve(i)*

N. Tóth Anikó
atoth@ukf.sk
https://orcid.org/0000-0003-1780-7241

1. Bevezetés

A magyar irodalom egyik jellegzetessége, hogy az 1918 utáni politikai döntések és közigazgatási átrendeződések miatt bekövetkezett társadalmi változások hatására több központúvá vált. Szirák Péter szerint ez a kulturális policentrizmus más több központú nyelvi kultúrától eltérően egy egységes nemzeti identitás territoriális felosztása révén jött létre (Szirák 1999: 403). Ez a több központú irodalom regionális kánonokban – romániai (erdélyi), (cseh)szlovákiai (felvidéki), jugoszláviai (vajdasági), kárpátaljai (Szovjetunió), illetve nyugati (nyugat-európai, amerikai, ausztráliai) irodalom – jelent meg (Németh 2013: 20). Feltehető a kérdés, hogy létezik-e nyelvi értelemben identikus kisebbségi, esetünkben szlovákiai magyar irodalom, hogyan viszonyul ehhez a kérdéshez az alapvetően átpolitizált térben helyét kereső kisebbségi szerző, illetve hogyan léphet be az összmagyar irodalmi folyamatokba ez a viszonyirodalom, hogyan motiválja vagy irányítja a centrum, s milyen módon tart rá igényt a társkultúra (Csehy 2020: 223).

2. Történeti keret

A (cseh)szlovákiai magyar irodalom több mint százéves múltra tekint vissza, és történelmi-politikai fordulatok mentén szokás korszakolni. A fogalom az első világháború után keletkezett, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása következtében Felső-Magyarország magyarlakta területei egy új államba kerültek. Földrajzilag Csehszlovákiához tartoztak, de magyar nemzetiségű polgárai nem voltak az államalkotó nemzet tagjai, így az itt élő magyarságnak ki kellett vívnia a maga pozícióját, ki kellett alakítania kulturális intézményrendszerét, meg kellett formálnia egy új önazonosságtudatot, ami nagy kihívást jelentett a 20-as években – s ebben komoly szerep hárult az irodalomra. A *szlovenszkóiság* a másságtapasztalatra épült: a Csehszlovákiába szakadt magyarok megkülönböztették magukat az anyaországiaktól (azaz a magyarországiaktól), miközben új viszonyt alakítottak a csehekkel és a szlovákokkal egy demokratikus államberendezkedés keretében.

A megváltozott pozíció hatására született meg a *kisebbségi messianizmus* eszméje, amely szerint a kulturális centrumától elszakadt magyarság kivételes helyzetéből adódóan képes új utakat mutatni a nemzeti közösség számára, illetve hídszerepet

vállalva közvetít a cseh és szlovák kultúra irányában. Két évtizednyi mozgalmas kulturális „alapozás" után azonban az első bécsi döntés értelmében 1938-ban a magyarlakta területeket visszacsatolták Magyarországhoz, így a kialakított könyvkiadói és folyóiratstruktúra összeomlott. A Tiso-féle első Szlovák Köztársaságban Pozsony és Nyitra környékén jelentős számú magyar élt az első bécsi döntés után is, ám a magyar értelmiség számára nagyon beszűkült a publikációs lehetőségek tere.

1945 és 1948 között a csehszlovákiai magyarságot kollektív háborús bűnösség vádjával megfosztották állampolgári jogaitól. A hontalanság éveinek is nevezett korszakban a nemzetállam létrehozása érdekében erőszakos lakosságcserével nagyszámú szlovákiai magyart kényszerítettek Csehországba (az elűzött németek helyére), illetve Magyarországra (az önkéntesen Csehszlovákiába települő magyarországi szlovákok helyére). A szülőföldön maradást a szlovákiai magyarok esetleg reszlovakizációval válthatták ki (amelynek értelmében nem vállalhatták magyar nemzetiségüket). Erre az időszakra az irodalmi csend és az anyanyelvi bezártság volt jellemző, hiszen a nemzetiségi intézmények felszámolása során betiltották a magyar nyelvű folyóiratokat, kiadókat. Az 1948-tól kiépített kommunista diktatúra a csehszlovákiai magyarságtól feltétlen lojalitást várt el. A fokozatosan normalizálódó helyzetben, ám szigorú ideológiai keretben újraszerveződhetett a kulturális élet, 1958-ban megindult az első és hosszú évtizedekig egyetlen irodalmi folyóirat, az *Irodalmi Szemle,* illetve 1969-ben a Madách Könyvkiadó. A kommunista rendszer bukása, az 1989-es úgynevezett bársonyos forradalom újabb változásokat hozott, politikai pluralizmust, szabadversenyes kapitalizmust, fogyasztói társadalmat. A demokratikus berendezkedésű Csehszlovákia 1993-ban kettévált, az itt élő magyarságnak az önálló Szlovák Köztársaságban – gyakran politikai ellenszélben – kellett újraszituálnia magát.

3. Öndefiníció és önreprezentáció

Az impériumváltások, határmódosítások, hatalmi ideológiák nem hagyták érintetlenül az irodalmi folyamatokat: a rendszeres megszakítottság és újrakezdés kikényszerítette a (cseh)szlovákiai magyar irodalom számára az önmaga létére való folyamatos rákérdezést, sőt megkérdőjelezést (Hangácsi 2017: 39). Ez a megnevezések sokféleségében, a jelzős szerkezetek problémájaként (Bárczi 2011a: 9) is megmutatkozik: a két világháború között a *szlovenszkói magyar irodalom* fogalma volt használatban (a territoriális vonatkozású kifejezésben Szlovákia magyar transzkripcióval átvett szlovák helyneve az idegenség- és otthonosságtapasztalat feszültségét is kifejezi). A totalitarizmus idején a földrajzi jelölő (csehszlovákiai) mellett az általánosabb *kisebbségi,* illetve *nemzetiségi* jelzővel is illették, amelyek jogi, politikai utalások, a cseh és szlovák többséghez való (hatalom-kiszolgáltatottság) viszonyra (is) vonatkoznak, illetve az anyaországi nézőpontból kialakított határon túli jelzőben a centrum-periféria szétválaszthatóságának kérdései is felvetődnek. Az 1989-es rendszerváltozás után a szlovákiai magyar mellett a *felvidéki magyar irodalom* szintagma került használatba (ez utóbbi főképp nem tudományos publikációkban). Valamennyi változat felhívja a figyelmet a kulturális határoltság szűkítő keretére, az irodalom és a nyelv határhelyzeteire.

A kétezres évek elején fellépő nemzedék is megvitatta a „szlovákiai magyar irodalom" fogalmának terhelhetőségét, létjogosultságát, s az aktuális helyzet leírására alkalmatlannak nyilvánították a kifejezést. A vita egyik generálója Németh Zoltán, akinek *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* című sokat idézett esszéje, miközben ajánlatokat tesz a fogalomba sorolható alkotások, életművek számtalan kategorizálási lehetőségére, szembesíti a szlovákiai magyar irodalomról való gondolkodás két irányát: a szöveg elsődlegességét vizsgáló olvasatot a történelmi, társadalmi, kulturális, territoriális determináltságot hangsúlyozó olvasattal (Németh 2004a: 11–27). Keserű József azt javasolja, a szlovákiai magyar irodalomról kizárólag intézményes értelemben kellene beszélni, az esztétikai kommunikáció kontextusában inkább a semlegesebb *kisebbségi* terminust ajánlja (Keserű 2010: 79). Németh Zoltán további tanulmányaiban is rendre visszatér arra a problémára, hogy a kisebbségi irodalom megközelítésében az identitás versus nyelv kérdése számít-e döntőnek (Németh 2013: 19). Az értelmezők két körét jelöli ki: az egyik felfogásában a szlovákiai magyar olyan specifikus irodalom, amely profitál a magyar és a szlovák irodalom teljesítményeiből, a kisebbségi sorskérdéseket feldolgozva a nyelv közvetítésével kultúrafenntartó szerepet is vállal. A másik csoport ellenben úgy véli, a szlovákiai magyar irodalom nyelve a magyar köznyelv, ennek következtében az ide tartozó alkotások különböző poétikák mentén születnek, közös speciális vonással nemigen rendelkeznek (Németh 2015: 82). Csehy Zoltán két véglet között oszcilláló viszonyrendszerről beszél, amelyben létezhet esztétikai alapú és elkötelezett irodalom, vagyis a kisebbségi irodalom egyfelől lehet az emancipációs irányultság szubkulturális terepe, másfelől viszont megbélyegzés, amelyet a szerző különféle (közösségi) szerepeket vállalva visel (Csehy 2016: 168).

4. A (cseh)szlovákiai magyar irodalmi élet intézményes kerete 1989 után

A rendszerváltozás következtében átalakult a (cseh)szlovákiai magyar szellemi és irodalmi élet szerkezete és feltételrendszere. A legnagyobb gondot az anyagi háttér megteremtése okozta, amit hosszú éveken át jelentősen befolyásolt a mindenkori kormányzó pártok szlovákiai magyarokhoz fűződő viszonya. Az állami források mellett magánszemélyek, alapítványok, önkormányzatok segítették a publikációk megjelenését, az irodalmi rendezvények megszervezését. A szlovákiai magyar irodalmi élet anyagi feltételeinek biztosításához rendszeresen hozzájárult és hozzájárul a magyarországi támogatási intézményrendszer is, ugyanakkor a támogatások megítélése ki van szolgáltatva a politikai kormányzatok elvárásainak. Különösen jellemző ez az utóbbi néhány évben.

Míg 1989 előtt a szocialista kultúrpolitika monolitikus szerkezetekkel tette ellenőrizhetővé a rendszerre veszélyesnek tartott irodalmi mozgásokat (cenzúra alatt álló egyetlen kiadót, egyetlen folyóiratot engedélyezett), a rendszerváltozás után sorra indultak új, saját profillal rendelkező irodalmi lapok, létesültek kiadók. Az 1958-tól működő *Irodalmi Szemle* mellett az irodalmi térben 1992-ben megjelent a *Kalligram,* 1996-ban a *Szőrös Kő,* 2006-ban pedig az *Opus*. A lapok az évek

során a különböző szerkesztői koncepciók mentén természetesen több változáson mentek keresztül. A jelenleg Mizser Attila jegyezte *Irodalmi Szemle* a kortárs magyar irodalom (nem kizárólag Szlovákiában élő szerzők) jelentős fóruma, amely tematikus blokkjaival (mint például a transzkulturalizmus, az álneves irodalom, a palóc hungarofuturizmus) is kitűnik. Papíralapú változata mellett eltérő tartalommal online is megjelenik. A *Kalligram* (jelenlegi főszerkesztője Mészáros Sándor) összmagyar viszonylatban is erőteljes kánonalakító potenciállal rendelkezik a lapban publikáló jelentős magyarországi és határon túli magyar szerzőknek, tematikus számainak s nem utolsósorban (a Hrapka Tibor megalkotta) egyedi dizájnjának köszönhetően. A Szlovákiai Magyar Írók Társaságának lapja, az *Opus* különösen H. Nagy Péter főszerkesztői tevékenységének idején a multimedialitásnak, a populáris és peremműfajoknak nyitott teret. (Nemrég főszerkesztőváltás történt, Petőcz András irányításával a lap profilja alakulóban van.) Az utóbbi időben főleg online megjelenő *Szőrös Kő* (főszerkesztője Balázs F. Attila) elsősorban a pályakezdőknek biztosít publikálási lehetőséget. 2016 és 2021 között működött a *dunszt.sk* rendkívül dinamikus internetes kulturális magazin Beke Zsolt főszerkesztésében, amely nem csupán kritikákban reflektált az irodalmi (és művészeti) folyamatokra, hanem magas nívójú szépirodalmi anyagot is közölt.

Az irodalmi lapok mellett fontos szerepük van a kiadóknak. A rendszerváltozás után többször átszerveződő Madách (egy ideig Madách-Posonium, jelenleg Madách Egyesület) mellé újabb kiadók sorakoztak fel: a Kalligram Kiadó, a Nap Kiadó, a Lilium Aurum Kiadó, az AB-Art Kiadó, a Méry Ratio, a Plectrum, a Phoenix Library, a Pozsonyi Kifli, az Anser. Ezek közül a Szigeti László alapította és vezette Kalligram vált a legkiemelkedőbbé, hiszen minőségben és mennyiségben is páratlan értékeket közvetít. Határon túli kiadóként szellemi-kulturális központtá tudott válni, amely hatást gyakorolt az összmagyar, sőt a szlovák irodalom alakulástörténetére. Mindez kiterjedt tevékenységi köreiből csak néhányat kiemelve is jól nyomon követhető: jelentős kortárs magyar szerzők műveit jelentette meg Mészöly Miklóstól Kukorelly Endrén, Borbély Szilárdon, Csehy Zoltánon, Krusovszky Dénesen át Németh Zoltánig; a Tegnap és Ma sorozatában napvilágot látott harmincnál is több monográfiában vezető irodalomtudósok (Szegedy-Maszák Mihály, Balassa Péter, Kulcsár Szabó Ernő, Tolcsvai Nagy Gábor, Thomka Beáta, Szirák Péter, Németh Zoltán) korszerű irodalomértést érvényesítve közelítettek meg vagy értelmeztek újra olyan életműveket, mint Ottlik Gézáé, Nádas Péteré, Esterházy Péteré, Nagy Lászlóé, Mészöly Miklósé, Grendel Lajosé, Talamon Alfonzé és másoké; hasonló sorozatot indított a szlovák irodalom fontos életműveinek újragondolására is; a kiadó felvállalta klasszikus magyar szerzők (pl. Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula) műveinek kritikai kiadását; Mercurius Könyvek sorozata teret biztosított a szlovákiai magyar léthelyzet tudományos igényű, történelmi, szociológiai, nyelvészeti feldolgozásának; cseh, lengyel és szlovák szerzők (Bohumil Hrabal, Tadeusz Konwicki, Dominik Tatarka és mások) művein keresztül hívta fel a figyelmet Közép-Európára mint összetartozó kulturális térségre; nagy szerepet vállalt a magyar irodalom (Márai Sándor, Esterházy Péter, Závada Pál stb.) szlovák közvetítésében is, és még sorolhatnánk (Németh 2018: 98–100).

A rendszerváltozás következtében a kulturális mozgástér szabadabbá, nyitottabbá, átjárhatóbbá vált: a korábbi gyakorlattól eltérően (tudniillik inkább kivételes esetekben, semmint rendszeresen jelentek és jelennek meg külföldi magyar folyóiratokban) a Szlovákiában élő szerzők nemcsak az országon belül választhatnak fórumot, hanem publikálhatnak magyarországi és más határon túli papíralapú lapokban *(Élet és Irodalom, Alföld, Bárka, Tiszatáj, Jelenkor, Műút, Prae, Korunk, Látó, Híd),* valamint online felületeken (*szifonline.hu*, *kulter.hu* stb.). Arra is volt példa, hogy szlovákiai költő, kritikus, irodalomtörténész volt évekig magyarországi folyóirat szerkesztője (Németh Zoltán 2001 és 2006 között az *Új Forrás*é), sőt főszerkesztője (Mizser Attila 2008 és 2016 között a *Palócföld*é). A kulturális határok felszámolása révén szlovákiai szerzők magyarországi írószervezetek (József Attila Kör, Szépírók Társasága, Fiatal Írók Szövetsége) tagjaivá válhattak, ösztöndíjakat, díjakat (József Attila-díj, Kossuth-díj, Márai-díj, Bródy-díj, Artisjus-díj, Alföld-díj stb.) kaphattak.

Ki kell emelni, hogy a ʻ90-es években több egymással párhuzamosan élő irodalomelméleti diskurzus kínált értelmezői kereteket, amelyeket kiaknázva egy új irodalomtörténészi-teoretikusi-kritikusi nemzedék (Benyovszky Krisztián, Bárczi Zsófia, Németh Zoltán, Csehy Zoltán, Polgár Anikó, Keserű József, H. Nagy Péter) jelentkezett az ezredfordulón. Tagjai elméleti felkészültségük jóvoltából a kétezres évek erős műfajává tették a korábbi időszakokban oly nagyon hiányolt tanulmányt és kritikát (Németh, 2003, 240). Nemcsak újraértelmezték a már megjelent műveket, hanem élénk recepcióban részesítették a friss szövegeket, elősegítve kanonizációjukat. Ugyanakkor nem a szlovákiai magyar irodalmat tekintették vizsgálódásuk kizárólagos terepének. 2001-ben megalapították a Sambucus Irodalomtudományi Társaságot, 2006-ban elindították a *Partitúra* című irodalomtudományi folyóiratot. Az elméleti értekezéseket, műelemzéseket, szakkritikákat közlő lapot 2007 óta a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara jelenteti meg Benyovszky Krisztián főszerkesztésében.

A szlovákiai magyar írásbeliség képviselőinek országos szervezete, a Csehszlovákiai Magyar Írók Társasága már 1989 decemberében megalakult. 1993 januárjától Szlovákiai Magyar Írók Társasága néven vállalja az irodalmi élet szervezését: pályázatokat hirdet (Pegazus, Arany Opus), irodalmi fesztiválokat és tehetséggondozó táborokat szervez, kiadványokat jelentet meg, díjakat alapít és oszt (Forbáth Imre-díj – költészet, Talamon Alfonz-díj – próza, Simkó Tibor-díj – gyermekirodalom, Turczel Lajos-díj – társadalomtudomány). A 2010-es évektől a tagság egy része a társaság működésével, szellemiségével kapcsolatos elégedetlensége miatt több hullámban kilépett. 2019-ben Bázis – Irodalmi és Művészeti Egyesület Szlovákiában néven jött létre egy független szervezet, amelyhez irodalmárokon, műfordítókon kívül képzőművészek, tánc- és színművészek, filmesek is csatlakoztak, Szlovákia határain túlról is. Az egyesület szakmai vitákat generál, tudományos összejövetelek, konferenciák, szimpóziumok, workshopok, felolvasóestek, panelbeszélgetések, irodalmi és művészeti fesztiválok rendezésében vállal szerepet (eddigi legkiemelkedőbb rendezvénye Szlovákia díszvendégségének megszervezése a 27. Budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválon, illetve a pozsonyi összművészeti Bázis Fesztivál 2021-ben és 2022-ben).

5. Hagyomány, előzmények

A szlovákiai magyar irodalomra jellemző folytonos megszakítottság a hagyományhoz való viszonyra is rányomta bélyegét. A szerzők gyakran érezték úgy, hogy a nulláról kell indulniuk, ezért is folytattak heroikus küzdelmet a hagyományteremtés érdekében. Ugyanakkor Csehy Zoltán felhívja a figyelmet arra, hogy aki belép a politikai vagy földrajzi határoktól független irodalmi térbe, a mindenkori magyar irodalom tradíciójával szembesülve kell eldöntenie, milyen értékeket vállal fel vagy tagad meg: „Irodalmi hagyománytalansága csak a dilettánsnak van, aki a leszűkített térben remél helyet önmagának is" (Csehy 2008). Németh Zoltán leágazó irodalomnak nevezi a szlovákiai magyar irodalmat, amely némi késéssel a magyarországi változásokra rezonál, „magyarországi centrumból származó kulturális morzsákból él" (Németh 2004a: 26). A nem létező hagyományra ironikusan reflektál például Grendel Lajos *Csehszlovákiai magyar novellá*ja, illetve Tsúszó Sándor '90-es években Hizsnyai Zoltán által életre hívott, majd kollektív maszkként kiteljesedő „életműve".[1]

A két világháború között az irodalom közösségi-társadalmi, identitásképző funkciója került előtérbe, ami az esztétikai funkció marginalizálódását eredményezte (Bárczi 2014: 19), és a dilettantizmus elburjánzását segítette elő. Bár a korszak uralkodó műneme a líra volt, Fábry Zoltán és más irodalomkritikusok sürgették a csehszlovákiai magyar (sors)regény megszületését, amely programszerűen dolgozza fel a kisebbségi helyzetbe szakadt ember egzisztenciális, morális gondjait, a politikai fordulat előidézte társadalmi viszonyok változásait (Bárczi 2014: 24). Ezt a programot nem tudták maradéktalanul teljesíteni a korszak meghatározó írói, Tamás Mihály, Darkó István, Egri Viktor, Szenes Piroska, Neubauer Pál, az elvárás azonban tovább él a század második felében, s csak a rendszerváltozást követően válik mellékessé. A két világháború közti időszakban többféle irányvonal, poétika, felfogásmód él párhuzamosan a szlovenszkói magyar irodalomban az esztéta modernség egyes irányzataitól az avantgárdon át az újnépiességig.

1948 és 1989 között a marxista–leninista alapelvekből kiinduló ideológiai erőszak nyomta rá bélyegét az irodalmi művekre, amelyek szabályait az úgynevezett szocialista realizmus irányzata diktálta. Politikailag célzatos, manipulált valóságot felmutató sematikus művek születtek, amelyek a dilettáns szövegformálás következtében a mai olvasó számára leginkább paródiaként kínálkoznak fel (Németh 2010: 98). A próza modernizálásának szándéka a hatvanas évektől figyelhető meg olyan szerzőknél is, akiket elsősorban a realista próza képviselőiként tartanak számon: a szlovákiai magyar regény megvalósítására is törekvő Duba Gyula és Dobos László a metaforizációval, a lineáris időszerkezet felbontásával, a filmszerű vágásokkal kísérletezik. Az álomtechnikát, körkörös szerkezetet alkalmazó Monoszlóy Dezső egyedi prózanyelve a hetvenes években fellépő úgynevezett Fekete Szél nemzedék

[1] Tsúszó Sándor álneve alatt több költő és prózaíró – például a szlovákiai Talamon Alfonz, Csehy Zoltán, Z. Németh István, a magyarországi Parti Nagy Lajos, a jugoszláviai Szombathy Bálint, a kárpátaljai Balla D. Károly – is publikált szövegeket. Ráadásul a fiktív költőről fiktív tanulmányok is készültek, amelyek fiktív köteteinek elemzését, életművének irodalomtörténeti elhelyezését is magukra vállalták (Németh 2015: 86–87).

tagjaira[2] gyakorol nagy hatást. Az ugyancsak ekkor induló Grendel Lajos a történelem elbeszélhetőségét kétségbe vonva ironikus vagy abszurd kontextusba helyezte a szlovákiai magyar regény hagyományát (Bárczi 2011b: 29).

Az 1980-as években az Iródia-mozgalom vagy -nemzedék számára a szlovákiai magyar tematika improduktívvá vált, tagjai tudatosan kapcsolódtak a magyar és világirodalmi folyamatokhoz. Legjelentősebb szerzői – Talamon Alfonz, Farnbauer Gábor, Hizsnyai Zoltán, Juhász R. József – nem a regionalitást erősítő regisztereken szólaltak meg, hanem az esztétikai jelentésalkotás lehetőségeit aknázták ki, ezzel döntő hatást tettek a ’90-es évek irodalmi mozgásaira (Németh 2005a: 36).

6. Poétikák, nyelvek

1989 természetesen elsősorban politikai fordulatot hozott, ami új lehetőségeket teremtett főképp az irodalmi intézményrendszer kiépítésében. Az irodalmi folyamatokban bekövetkező változások azonban nem (feltétlenül vagy kizárólag) politikumfüggőek, és nem köthetők konkrét időpontokhoz. Mindenesetre a magyar irodalomban a ’70-es évektől zajló posztmodern paradigmaváltás, illetve a prózafordulat fogalmával leírt tendenciák termékenyítő hatást gyakoroltak a Szlovákiában élő magyar szerzőkre is. Németh Zoltán három posztmodern stratégiát különböztet meg. A korai posztmodern az egzisztencializmus és a realizmus kihívásaira felel a késő modern tapasztalatokra építve: jellemzője a metafizikai problémák iránti érzékenység, a metanarratívönreflexiós elemek beépítése, a nézőpontok megsokszorozása, az identitásokkal való játék, a stílusimitáció, a múlt tapasztalatainak és szövegformáinak termékeny újrahasznosítása, az irónia és a paródia alakzatának alkalmazása (Németh 2012: 16). Legjelentősebb irányzata a mágikus realizmus, amely a reális és az irracionális határán egyensúlyoz, metaforikus történetszövés során mítoszok, mesék és a folklór felhasználásával mutat be egy közösséget. Németh a korai posztmodernhez sorolja Mészöly Miklós, Nádas Péter, Krasznahorkai László, Bodor Ádám, Háy János, Darvasi László, Grendel Lajos, György Norbert, Kálmán Gábor, Bárczi Zsófia és mások bizonyos műveit. A posztmodern második, úgynevezett areferenciális stratégiája a neoavantgárd tapasztalatokra épít a szöveg materiális szintjén. A szövegirodalomnak nevezett paradigma képviselői – többek között Esterházy Péter, Garaczi László, Parti Nagy Lajos, Farnbauer Gábor – szerint a szöveg maga a világ, illuzórikusnak tartják a nyelven kívüli valóságot, ezért lesz számukra fontos a tudatos intertextualitás, az újraírás, a stílusimitáció, az ironikus-parodisztikus szövegformálás, a stíluseklektika, a nyelvi poénok, a regiszterkeverés (Németh 2012: 24). Kísérőjelensége a maszkos identitásjáték Esterházy *Csokonai Lili*jétől Parti Nagy Lajos *Sárbogárdi Jolán*ján át Hizsnyai Zoltán *Tsúszó Sándor*áig. Az antropológiainak nevezett harmadik posztmodern érdeklődésének középpontjában a hatalom kérdésköre, a társadalmi problémák felvetése, a másság természete, a marginális nézőpontok

[2] Az 1972-ben megjelent, Duba Gyula által szerkesztett *Fekete szél* antológiában szereplő szerzők: Bereck József, Fülöp Antal, Keszeli Ferenc, Kovács Magda, Kövesdi János, Mikola Anikó, Varga Imre, Wurcel Gábor.

megjelenítése áll. Merít a posztkoloniális, valamint a feminista szépirodalom tapasztalatából. Felértékelődnek az autobiográfiai műfajok (napló, emlékirat, önéletrajz) (Németh 2012: 35). Képviselői között tartható számon Esterházy Péter, Závada Pál, Kukorelly Endre, Dragomán György, Tóth Krisztina, Grendel Lajos, Hunčík Péter, Száz Pál. A posztmodern három stratégiája nem válik élesen külön, egy-egy életműben akár mindhárom beszédmód is érvényesülhet.

Mindezek a jelenségek megfigyelhetők a szlovákiai magyar próza alakulásfolyamatában is. Erről a továbbiakban lesz szó: 30 évnyi prózatermésből emelek ki néhány komoly szakmai reputációt kivívó életművet vagy egyedi poétikát kidolgozó művet, amelyek a „szlovákiai magyar irodalom" kaleidoszkópját forgatva egy lehetséges mintázatot adnak ki.

6.1.

A kortárs magyar próza egyik fontos viszonyítási pontja és teljesítménye kétségkívül **Grendel Lajos** (1948–2018) életműve. Rendkívül sikeres indulását és gyors kanonizációját élénk magyarországi recepció segítette, amely a prózafordulat egyik tevékeny alakítójaként tekintett a szerzőre (a korai interpretációs eljárások érvényességét később több értelmező kétségbe vonta, illetve árnyalta). Egyetlen szlovákiai magyar íróként szerepel Kulcsár Szabó Ernő irodalomtörténetében, aki a kisebbségi irodalom hagyományának beszédrendjéből továbbépítkező saját elbeszélésképletének kialakítását értékeli az *Éleslövészet* (1981), *Galeri* (1982) és *Áttételek* (1985) regényekből álló trilógia kapcsán (Kulcsár Szabó 1993: 167). Korai prózáját vizsgálva Szirák Péter rámutat arra, hogy Grendel felismerte a szlovákiai magyar irodalmi tradíció párbeszédképességének korlátait és esztétikai értékeinek hiányosságait, ezért – többek között Mészöly Miklós és Esterházy Péter hatására – más irányban tájékozódik: egyrészt a magyar epikai hagyomány szélesebb köre, Krúdy és a századforduló novellisztikája, másrészt a francia nouveau roman kelti fel figyelmét (Szirák 1998: 106). Az *Éleslövészet* és a *Galeri* című regényekben központi szerepet játszik a múlt közvetítettsége, a történelem elbeszélhetőségébe vetett bizalom megingása, a fiktív és valóságos világok határainak feloldása, a személyes és közösségi lét diszkontinuitásának tematizálása, a narrációs technikák közül pedig a történet időbeli linearitásának megtörését, okságí viszonyainak felbontását, a mozaikos szerkesztést, a történet és elbeszélés hangsúlyos távolítását, a metanarratív elemek megsokszorozását alkalmazza. Németh Zoltán feltételezi, hogy Grendel korai regényeinek történelemszemlélete hatással volt a '90-es években megszaporodó (ál)történelmi regényekre, Háy János, Darvasi László, Láng Zsolt műveire (Németh 2015a: 85). Az *Áttételek*ben ugyancsak fontos szerepet kap a múltidézés, amely a főszereplő-narrátor kiüresedett életét ellensúlyozza. A hanyatlástörténet elbeszélésébe önelemző-önreflektív szakaszok épülnek.

Az évtizedfordulón és a '90-es évek első felében megjelent Grendel-regények szemléleti hátterében az ember egzisztenciális helyzetére szüntelen rákérdező pozíció figyelhető meg. A *Szakítások* (1989) életformák ütköztetésének morális példázatába futtat egy szerelmiháromszög-történetet. A magánéleti válságot fókuszba állító *Thészeusz és a fekete özvegy* (1991) intertextuális kapcsolatot épít a *Szakítások*kal,

miközben leszűkíti a mítoszdeformáció jelentésalkotó műveleteinek terét (Szirák 1998: 110). Az *Einstein harangjai* (1992) fiktív önéletrajzban leplezi le a kelet-európai abszurd rendszerek működési mechanizmusát, miközben a főhős-narrátor személyiségének szétesését a bohózat eljárásait alkalmazva mutatja be. Az *És eljön az ő országa* (1996) az 1989 előtti és az azt követő korszakról kíván tablót festeni. Németh Zoltán lehetségesnek tartja a regény értelmezését a közép-európai katasztrofizmus felől, amely a személyiség szabadságába és önazonosságába vetett hitének megingását bemutató válságot érzékelteti (Németh 2000a: 138). A kritikus nem pályaszakaszokat különít el az életműben, hanem olyan grendeli „stílusváltásokra" figyelmeztet, amelyek nem feltétlenül esnek egybe a regények szövegszerű határaival. Ötféle *nyelvet* különböztet meg: az első a decentrált-dekonstruált-relativizált poszthistorikus szöveg *(Éleslövészet),* a második az anekdotikus, oknyomozó, etikai relativizmusok fragmentumaiból szerveződő írás (részben az *Éleslövészet,* a *Galeri,* részben az *Áttételek*), a harmadik az egzisztencialista alapozottságú monologikus tudatfolyam (részben az *Áttételek,* majd a *Szakítások*), a negyedik az ironikus, világmodelláló, abszurd fikcionalitás (részben a *Szakítások,* majd a *Thészeusz és a fekete özvegy,* az *Einstein harangjai,* az *És eljön az ő országa*) (Németh 2000b: 151). Az 1999-es *Tömegsír* a korábbi három-négy regényben erőteljesen jelen levő fikcionalitással látványosan szakítva a hiperrealista retorika jegyében alakítja ki új nyelvét, amelynek hangsúlyozott referencialitása a minimalista prózáéval rokonítható (Németh 2000b: 157).

Ezt a vonalat folytatja a *Nálunk, New Hontban* (2001) című regény, amely a mikszáthi hagyományt is használva visszatér a *Galeri*ben kidolgozott prózanyelvhez. A parodisztikus, burleszk jellegű, fiktív-anekdotikus jelentéselemekből nem csupán a képzeletbeli kisváros polgárainak 1945 utáni hányattatásai állnak össze, hanem a szlovákiai magyar kisebbség közép-európai kolonizációja is elbeszélődik (Németh 2005b: 81). *New Hont*tal Grendel a provincia jelen idejű mitológiáját teremti meg a mitológiavesztés történeteinek szatirikus közlésével (Bányai 2007: 49). A *Mátyás király New Hontban* (2005) két cselekményszálat egybefűzve ironizálja a rendszerváltozás veszteseinek belső nézőpontból láttatott sorstörténetét (Elek 2006). A recepció a *Tömegsír,* a *Nálunk, New Hontban* és a *Mátyás király New Hontban* című regényeket trilógiaként emlegeti.

Grendel kései kisregényei közül kiemelkedik a *Négy hét az élet* (2011), amelyben azt vizsgálja, milyen emlékezet jöhet létre az elhallgatások és hazugságok rendszerében (Horváth 2012). E „felszámolásregény" a magyar középosztály eltűnésével vet számot az *Éleslövészet*éhez hasonló széttartó elbeszéléstechnikával. Az életművet lezáró *Bukott angyalok* (2017) a múltfeldogozás aktusait végezve szembesíti hősét és olvasóját a létezés alapkérdéseivel, mint a legtöbb Grendel-opus.

Csehy Zoltán szerint Grendel számos szövege egy politikai és poétikai tűréshatáron belüli mozgástérben bontakozik ki, írásmódja akár közéleti esztétikának is nevezhető, amely „paradox módon csak látszatra radikálisan új, valójában nagyon is »tapintatosan« közelít traumatikus kérdésekhez. Ez a tapintat viszont utat nyit az idegenség befogadásának, és végeredményben a párbeszéd záloga lesz" (Csehy 2016: 170).

Grendel művei a szlovák irodalomban is rezonálnak. Karol Wlachovský műfordítónak köszönhetően csaknem a megjelenésükkel egyidejűleg olvashatók voltak szlovákul is. Olyan szerzőkre gyakoroltak hatást, mint Vladimír Balla, Ján Litvák, Václav Pankovčín, Pavol Rankov. Wlachovský szerint Pavol Vilikovský mellett Grendel a legtöbbet fordított szlovákiai szerző, aki hozzájárult ahhoz, hogy a szlovákiai magyar irodalom kitörjön regionális korlátai közül (Keresztesová 2016: 20). Gesztusértékű, hogy a szlovák fordítás révén a *New Hont*-trilógiát a szlovák kortárs irodalom részeként tartja számon a kortárs szlovák irodalom irodalomtörténeti szintézise, a Radoslav Passia és Ivana Taranenková által szerkesztett *Hľadanie súčasnosti* (A jelen keresése), mégpedig a regionalizmust tárgyaló fejezetben (Passia–Taranenková 2004).

6.2.

Az új megszólalásformákat kereső Iródia-csoporthoz köthető **Talamon Alfonz** (1966–1996) indulása. Bár Talamon egyik mestereként Grendelt szokás megnevezni, novellái és regénye az idegenség tapasztalatát közvetítik, nem a (cseh)szlovákiai magyar irodalom kontextusán belül nyerik el jelentésüket, hanem tágabb, világirodalmi kontextusban (a latin-amerikai mágikus realizmus és az elsősorban Kafka, Hrabal nevével fémjelzett közép-európai abszurd) értelmezhetők (Németh 2001: 52). A prózaíró tragikusan rövid életében bő évtizednyi alkotóidő adatott, mégis olyan szövegek kerültek ki tollából, amelyek vezető kritikusok és irodalomtörténészek figyelmét keltették fel. Már első kötete, a sokhangú, sokrétegű *A képzelet szertartásai* (1988) olyan novellákkal jelezte kivételes íráskészségét, mint a kötetcímadó szöveg vagy *Az éjszaka árkádsorai, A pikádorok ivadéka,* illetve *A nap, melyen ledőlt az első kiszáradt eperfa*. 1992-ben regénnyel jelentkezett: a *Gályák Imbrium tengerén* a kiismerhetetlen hatalom labirintusában bolyongó hős viszontagságait elbizonytalanító kettős perspektívából láttatja. Az elbeszélést álomjelenetek akasztják meg, a fantazmagóriák és a realitások folyamatosan felülírják egymást (Németh 2001: 135). A hét novellát magában foglaló *Az álomkereskedő utazásai* (1995) című kötet meghatározó témái az álom és képzelet dominanciája, az utazás, az egyént veszélyeztető ellenőrizhetetlen tényezők okozta szorongás, a nő mint fétis, az apa mint azonosulási lehetőség és egyben veszélyforrás (Németh 2001: 198).

Talamon prózájának egyik leggyakrabban reflektált jegye a monologikus narráció, amely a magányos hős szorongásait, peregrinációját közvetíti hol egyes szám első személyű megszólalással, hol önmegszólító beszédmóddal, illetve az egyes szám harmadik személyű szabad függő vagy átélt beszéd révén (Németh 2001: 157). Narrátorai-hősei identitásukat vesztő vagy folyton cserélő figurák, akik kommunikációra képtelenek, az emberi közösség peremére sodródtak, csupán túlfűtött képzelőerejük és álmaik teremtenek számukra otthonos világot, ahol kiélhetik tudathasadásos, szexuális, nárcisztikus vágyaikat. A szövegek jelentős része egyfajta tudatállapot rögzítését kísérli meg, amelynek meghatározó elemévé a folyamatos önértelmezés válik. Az önreflexiók egyrészt az alkotással kapcsolatos szenvedéseket tematizálják, másrészt önironikus kommentárokban teljesednek ki. A metanarratív eljárások

között tapasztalható a vizualitás nyújtotta öntükrözés (Keserű 2000a). Feltűnő, hogy a megkonstruált tapasztaló ének közömbösek a konkrét élethelyzetek, társadalmi kötöttségeik iránt (Németh 2001: 163). Fontos szövegszervező elem az emlékezés, amely gyakran szétszabdalja a szöveget, mozgásban tartva a történet referenciális kontextusát (Németh 2001: 114). Talamon különleges atmoszférájú szövegvilágot teremt a hosszú mondataival, amelyeket az automatikus írásmód generál: a nyelv kontrollálhatatlan burjánzásának lehetünk tanúi a szürreális képekben tobzódó, szövevényes, indázó, attraktív szintaxis (H. Nagy 1998) révén, amely elsodorja a jelentés rögzíthetőségének illúzióját (pl. *A pikádorok ivadéka*). Orgiasztikus szövegei, amelyekben olykor elveszik az írás tárgya, önmagukat folyton destruáló olvasatokat kínálnak fel (Németh 2001: 109–110). Az óriásmondat, amely akár a szöveg egészére is kiterjed (pl. *Az ősök földje*), a szerző védjegyévé vált.

Talamon posztumusz műve a Samuel Borkopf álnéven jegyzett *Barátaimnak, egy Trianon előtti kocsmából* címet viseli. Rendkívül gazdag recepciójában műfaji meghatározására több ajánlat is született: elbeszélésfüzérként és regényként is olvasható. Az előbbit erősíti az, hogy az egyes szövegeket csak a szerzőként is feltüntetett elbeszélő személye köti össze. Amennyiben regényként olvassuk, a fejezetek felcserélhetősége a kombinatorikus olvasást teszi lehetővé (H. Nagy 1998). Az egyértelmű besorolást az is nehezíti, hogy a szerző halála miatt a kötet befejezetlen. A mű alapszituációja: egy többnemzetiségű falu kocsmárosa szórakoztató történeteket mesél törzsvendégeinek. A hallgatóságot alkotó figurák egyben a történetek szereplői is, vagyis az elbeszélő a közös emlékek felidézésében és újraalkotásában, a közösség emlékezetének fenntartásában érdekelt (H. Nagy 1998), annál is inkább, mert ezek a barátok voltaképpen nincsenek jelen (szétszéledtek vagy meghaltak). Esetlen szereplőit a narrátor héroszokká növeszti, cselekedeteiket legendává alakítja, így a történet ideje mítoszi dimenziót kap (Keserű 2000b). A korábbi kötetekhez képest új elem, hogy a *Barátaimnak...* történetkezelése aktivizálja az irónia alakzatát, amelynek különböző megjelenési formái vannak: a szent és a profán párhuzamba állítása vagy felcserélése (pl. a nemzeti történelem eseményeinek összehasonlítása a szereplők tetteivel), a történelmi események félreértelmezése, a szereplők alulinformáltsága (Keserű 2000b). Rácz I. Péter szerint Talamon posztumusz kötete a magyar prózai hagyomány anekdotaszerkesztésű elbeszéléstípusának figyelemre méltó továbbírása. Elbeszélésmód-változata a nyelvi valóságok és egy nyelven kívüli világ ütköztetésével nagymértékben hozzájárul a kortárs magyar prózaírás és befogadás átrendeződéséhez (Rácz 1999: 224).

6.3.

A ’90-es évek egyik legtalányosabb és legzavarbaejtőbb kötete **Farnbauer Gábor** (1957) *Az ibolya illata* (1992) című „gondolatregénye”. Hagyomány nélküli, teljesen új műfajt teremt, amely arról (is) szól, hogyan keletkezik, létezik mint szöveg, mint műfaj. Minden totalizáló olvasata kudarcra van ítélve. A kritika, az esszé és a tanulmány határmezsgyéin mozgó szövegtípusról van szó, amely a szövegben való bolyongást, a különböző intra- és intertextusok mentén megvalósuló mozgást képezi le. Domináns stílusmodalitása a fogalmiság, amelynek komolyságát folyamatosan ellenpontozza

az irónia (Benyovszky 2004a: 70–72). Elbeszélője a szubjektum szétírására törekszik: valós szereplők helyett a gondolatot (gondolatokat) teszi meg főhősévé, miközben az elbeszélő egy kötött távlatú fejlődő én marad, akinek identitása egy önmegértési folyamat eseménysorában bontakozik ki (Beke 2004: 82). Nyelvhasználatának egyik jellegzetessége az esszébe oltott természettudományos nyelv fogalmi apparátusának, logikai érvelésmódjának erőteljes jelenléte (Vida 2004: 92). A verbális nyelv az észlelhető reprezentációjában kimerül, de lecserélhető a matematika kombinatorikus nyelvére. A szubjektum olyan nyelv létrehozását kísérli meg, amely uralhatóvá teszi a végtelent (Vida 2004: 95). Vizuális effektusokat is tartalmaz, valamint a nyelvjátékok lehetőségének expanziójával is él. Formai szempontból párhuzamba hozható Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezés*ével (Németh 2005c: 114–115). A gondolatregény arra is figyelmeztet, hogy a nyelv figurativitása által az egzakt tudományok is a szépirodalom részévé válhatnak (Németh 2005c: 123).

6.4.

A *punk* szubkultúra beemelésével hívta fel magára elsősorban a figyelmet debütálásakor **Győry Attila** (1967). *Vércsapolás* (1992) című novelláskötetének a szex, drog, lázadás, határátlépés, élvezethajszolás témáit körüljáró darabjai tabudöntésnek számítottak, amit a szleng, az obszcén nyelvhasználat burjánzása még feltűnőbbé tett. Az 1993-as *Kitörés* a pikareszk regény szlovákiai magyar változata (Kocur 1999): csavargó punkjai nyugat-európai kalandjaik során a szabadság mámorát megélve szembesülnek korábbi kötöttségeikkel. A biopoétika elemei is megjelennek a szövegben: a testi szükségletek központi szerepet kapnak. *Az utolsó légy* (1995) novelláira a szabadszájúság továbbra is jellemző, ám felbukkannak benne a punk szubkultúra válságjegyei. Győry *Ütközés* (1997) című regénye kísérlet a magyar cyberpunk regény megteremtésére; a globalizált, multikulturális világban a társadalom peremén tengődő, aberrált szereplőire a (számító)gép által vezérelt „techno-pop" létforma jellemző: a drogok és az internet révén virtuális valóságba jutnak, multiszenzorikus élményekre tesznek szert. A *Kerékkutya* (2002) című regény hősei kallódó nagyvárosi értelmiségiek, művészek, akiket az élvezet (drog, szex, alkohol, evés, meditáció) akarása és végsőkig vitt vágya vezérel. Győry a tarotkártya lapjainak kirakása mentén olvastatja regényét, amely a nyelv, a szexualitás, a (kártya)játék és a bennük megképződő, véletlenek generálta identitás felől tesz fel kérdéseket a létnek (Németh 2004b: 286).

6.5.

A sci-fik és negatív utópiák kódjait tartalmazza, és alakjait (valamint az olvasót) egy szélsőséges jövőkép elé állítja egy katasztrófakorszak utáni apokaliptikus világról tudósítva **Daniel Levicky Archleb** (1975) Upor Tonuzaba (ál)szerzővel közösen írt *Aua és Atua* című „elmúlásregénye". Elbeszélője értelmezésében a civilizáció tehető felelőssé a természeti értékek pusztulásáért, ezért hősei a civilizáció felszámolására törekednek. Morális kötelezettségeiket lerázva különböző (egymás mellett élő, egymással felcserélhető, sőt egymást akár kizáró) ideológiák – például zöld ideológia,

rasszizmus, feminizmus – jegyében harcolnak konstruált ellenségeikkel. A regény a felvázolt problémaszituációk sorozatával, horrorisztikus jelenetek beépítésével és a kifejezés brutalitásával megütközést kiváltva eltávolítja a bevett normáktól, valamint értelmezői dilemma elé állítva saját egzisztenciális meghatározottságaival szembesíti olvasóját (Keserű 2004: 242).

6.6.

Többféle irodalmi hagyományra – például mágikus realizmus, keleti mesevilág – támaszkodva összetett szöveguniverzumot hoznak létre a kritikusok által nagyrabecsült kötetekben **Bárczi Zsófia** (1973) novellái. *A keselyű hava* (2004) darabjaiban megképződő prózavilág visszatérő motívuma a csoda, ami olyan eseményekben nyilatkozik meg, amelyek ellentmondanak a természet törvényszerűségeinek. Cselekményformáló erőt jelent továbbá az elhallgatásalakzatoknak teret biztosító titok, valamint a mágikus jellegű funkciót betöltő képek jelenléte, illetve a szövegek és képek egymásra hatása (Benyovszky 2004b: 226). Németh Zoltán a kötet novellái kapcsán a női sors és női elbeszélésmód hangsúlyozott és összetett megjelenítését, a női írás lehetőségeivel folytatott sokszínű játékot emeli ki, amelyben a nőiség távoli egzotikum, hangulat és nosztalgia, transzcendens, misztikus, megfoghatatlan identitás, amely a hatalom elszenvedője is (Németh 2009). A *Vidéki lányok énekeskönyve* (2018) című kötet sajátos breviáriumként is olvasható: meseszerű történetektől a tudományos eszmefuttatásokig sokféle műfajt, megszólalásmódot foglal magába. A történetek eseményei gyakran egyetemi vagy könyvtári közegben zajlanak, ami meghatározza nyelvi regiszterüket is. A szövegek legfontosabb közös jellemzője a szerző intellektuális humora és nyelvi leleményességéből fakadó iróniája (Csanda 2019).

6.7.

A megjelenített világ zártsága, a monologikus megszólalási mód, a tárgyi világ érzékletes bemutatása, a tér- és világteremtés gazdagsága, a filmszerű képkezelés, a nyelvi szuggesztivitás és redukcionizmus a meghatározó jegye a rendkívüli íráskészséggel rendelkező **Gazdag József** (1977) prózájának (Keresztesi 2004: 1297–1299). *Kilátás az ezüstfenyőkre* (2004) című novelláskötete kivételes szakmai elismerést váltott ki. Kommunikációképtelen, magányos hősei rendre egzisztenciális konfliktusok zsákutcáiba futnak. Ugyancsak kitüntetett figyelmet kapott az *Egy futballfüggő naplójából* (2015) című kötete, amely sajátos műfajt teremt a publicisztika (futballtudósítás), a rövidtörténet (tárca) és az esszé ötvözésével. A futball ezekben a biztos kézzel megírt szövegekben túlmutat önmagán: a lét és az irodalom interpretánsává válik (L. Varga 2017).

6.8.

Poétikai programja szerint szlovák–magyar kontaktusjelenségek és angol szavak, szövegrészletek beemelésével hoz létre mesterséges, hibrid regénynyelvet **György**

Norbert (1972), aki a szerzői név megfordításával megalkotott „álnéven" (Norbert György) adta ki *Klára* (2004) című regényét, amely egy multikulturális nyelvi térben bolyongó hős identitáskeresésének stációit mutatja be. A szerző feladja a steril irodalmi nyelv illúzióját, illetve részt vesz az idegenség lokális, mentális, nyelvi és személyes pozicionálásában (Csehy 2016: 174).

6.9.

Ugyancsak multikulturális – magyar–szlovák–zsidó – közegben mozgatja figuráit **Hunčík Péter** (1951) anekdotikus szerkesztésű *Határeset* (2008) című regénye, amely a kisebbségi lét ellenmondásosságait tematizálja. Olyan geokulturális olvasásmódokat előhívó szövegként értelmezhető, amely a mágikus realizmusra jellemző retorikai eszköztárral fejez ki egy sajátosan közép-európai látásmódot (Keserű 2017: 88). A *Határeset* szlovák fordítása ismertséget és elismertséget hozott a szerzőnek a társkultúrában is, és Grendel *New Hont*-trilógiája mellett szintén bekerült a kortárs szlovák irodalmat áttekintő monográfiába (Passia–Taranenková 2004).

6.10.

A történetmondás iránti vágy és a szöveg alakulására, létmódjára való rákérdezés feszül egymásnak **Szalay Zoltán** (1985) prózájában (Márton 2019; Melhardt 2020: 569). A középnemzedékhez tartozó szerző négy novelláskötetet (*Ártatlanság,* 2006, *A kormányzó könyvtára,* 2010, *Felföld végnapjai,* 2017, *Senki háza,* 2021) és négy (kis)regényt (*Nyelvjárás,* 2007, *Drága vendelinek,* 2014, *Faustus kisöccse,* 2019, *Rómer Flóris, a mesék megmentője,* 2019) jegyez. Bölcseleti elemeket, mitikus, apokaliptikus víziókat felhasználó szövegeinek gyakori témái a kelet-európai abszurd léthelyzetek, hanyatlástörténetek, az íróvá válás folyamatának csapdái. Nem idegen tőle az ironikus és szatirikus ábrázolásmód. Regényei a művész-, karrier-, ördög-, meta- és társadalmi regény kódjainak újradinamizálásával is érdeklődésre tarthatnak számot.

6.11.

Kivételes nyelvi kreativitásáról tesz tanúbizonyságot két párhuzamos szövegvilágot létrehozva a klasszicizmus, rokokó és szentimentalizmus toposzait vegyítő szerelmi történetben, valamint a reneszánsz klisékből építkező szerelmi komédiában (Bazsányi 2011), *Arcadia* címmel 2011-ben megjelentetett első kötetében **Száz Pál** (1987). Az *Arcadia* stílustanulmányként és -paródiaként egyaránt olvasható. A *Halott föld, halott lányok* (2013) című novellagyűjteménye többek között a *nouveau roman* technikáját kamatoztatja. Ez idáig a legnagyobb figyelmet a szerző *Fűje sarjad mezőknek* (2017) című phytolegendáriuma keltette. Az egyedi műfaj sokféle szöveghagyománynyal kerül termékeny kapcsolatba a Bibliától a misztériumjátékokon, állatmeséken, füveskönyveken át a kortárs művekig (Mellár 2018). A phytoaforizmák, phytoikonok, phytoenigmák, phytolegendák, phytoanekdoták laza füzére a népi mesemondás és az *oral history* gesztusaival egy faluközösség s benne egy család múltját

idézi meg. A legendárium különlegessége, hogy egy regionális nyelvváltozatot (mátyusföldi, „maradi") szólaltat meg, amit egyrészt a tájnyelvi elemek fonetikus lejegyzése tesz „látványossá", másrészt megrajzol egy többnyelvű, többkultúrájú térséget a szlovák–magyar kontaktusjelenségek, kölcsönszavak, hibrid nyelvű mondatok révén (Petres Csizmadia 2018: 85). Legelemibb újítása, hogy a dialektus nem a népiség megismerését és a hagyományőrző nyelvi formák megmentését szolgálja Száz stilizált szociolingvisztikai terében: a nem standard nyelv egyes elemei ugyanis egy-egy karakter gondolkodásának mintázatrendszereit adják, amelyek kiegészülnek az irodalmi hagyomány nyelveivel (Csehy 2016: 184–185).

6.12.

A 2010-es években jelentkező prózaírók közül figyelmet érdemel még **Kálmán Gábor** (1982) a *Nova* (2011) című szlovák–magyar nyelvhatáron játszódó, pusztulástörténeteket magában foglaló novellaciklusával/regényével, az aparegények sorát gyarapító *Temetés* és a *Janega Kornél szép élete* című regényével; **Veres István** (1984) *Galvánelemek és akkumulátorok* (2011) című novellagyűjteményével és a kulturális idegenségtapasztalatot játékba hozó *Dandaranda* (2013) című regényével; valamint **Bogyó Noémi** (1970) rendszerváltást tematizáló *Vakfoltok* (2017) című párhuzamos síkokat mozgató regényével. Ploniczky Tamás (1990) vállaltan obszcén *Hugyos malac* (2021) című kocsmaprózája a magyar nyelv gazdag vulgarizmusrétegét aknázza ki (Papp 2021). Említésre méltó **Nagy Hajnal Csilla** (1992) nyelvi teljesítménye a napló és vallomás műfaji elemeit játékba hozó első regényében, a *Hét*ben (2021), amely az ürességet, a hiányt tematizálja rutinjukba zárkózott hősei mindennapjainak filmszerű pergetésével (Rizsányi 2021).

7. Összegzés

Az 1989 utáni politikai és kulturális folyamatok szétfeszítették a „szlovákiai magyar irodalom" zárt kereteit. A posztmodern stratégiák rendkívül változatos, rétegzett, több esetben originális prózai szövegvilágokat, életműveket eredményeztek, amelyek, ha nem is bírtak/bírnak paradigmafelforgató erővel, a regionális esztétika hatóköréből kilépve figyelmet és pozíciót vívtak ki a kortárs (össz)magyar irodalomban.

Szakirodalom

Bányai János 2007. Az eszméjét elfelejtett város: Mítosz- és hagyományvesztés New Hontban. *Forrás* 4: 44–50. https://epa.oszk.hu/02900/02931/00098/pdf/EPA02931_forras_2007_04_044-050.pdf (Letöltve: 2023. március 11.)

Bárczi Zsófia 2011a. A „szlovákiai magyar irodalom" fogalmáról. In: *Mezsgye.* Dunaszerdahely: Nap Kiadó. 9–16.

Bárczi Zsófia 2011b. Magyar irodalom Szlovákiában az 1980-as évekig. In: *Mezsgye*. Dunaszerdahely: Nap Kiadó. 17–30.

Bárczi Zsófia 2014. *A másság reprezentációja. Magyar regények Szlovenszkón*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.

Bazsányi Sándor 2011. Csinyált világak: Száz Pál: *Arcadia*. *Élet és Irodalom* 55(22). 2011. június 3. https://www.es.hu/cikk/2011-06-05/bazsanyi-sandor/csinyalt-vilagak.html (Letöltve: 2023. április 5.)

Beke Zsolt 2004. Uroborosz és spirál. In: H. Nagy Péter (szerk.): *Disputák között. Tanulmányok, esszék, kritikák a kortárs (szlovákiai) magyar irodalomról*. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Kiadó. 81–90.

Benyovszky Krisztián 2004a. Illatfelhők: Farnbauer Gábor *Az ibolya illata* című könyvéről. In: H. Nagy Péter (szerk.): *Disputák között. Tanulmányok, esszék, kritikák a kortárs (szlovákiai) magyar irodalomról*. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Kiadó. 69–80.

Benyovszky Krisztián 2004b. Csodás derű: Bárczi Zsófia novelláit olvasva. In: H. Nagy Péter (szerk.): *Disputák között. Tanulmányok, esszék, kritikák a kortárs (szlovákiai) magyar irodalomról*. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Kiadó. 223–230.

Csanda Gábor 2019. Zeng az ének. *dunszt.sk*. 2019. június 19. https://dunszt.sk/2019/06/19/zeng-az-enek/ (Letöltve: 2023. április 2.)

Csehy Zoltán 2008. Nekünk nyolc? *Irodalmi Szemle* 9. 2008. szeptember 26. https://irodalmiszemle.sk/2008/09/csehy-zoltan-neskuenk-nyolc/ (Letöltve: 2023. március 2.)

Csehy Zoltán 2016. Arc, arcrongálás, maszkos játék: Az ún. szlovákiai magyar irodalom nyelveiről – vázlat. In: Misad Katalin – Csehy Zoltán (szerk.): *Nova Posoniensia VI. A pozsonyi magyar tanszék évkönyve*. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület. 166–190.

Csehy Zoltán 2020. *Arctalanság, arcadás, arcrongálás. Önláttatási stratégiák és diszkurzusretorikák kisebbségi kontextusban*. Budapest: Reciti Kiadó.

Elek Tibor 2006. Abszurdisztán kitartó fogságában: Grendel Lajos „New Hont regényeiről". *Jelenkor* 49(9): 917–927. https://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/2006-9.pdf (Letöltve: 2023. március 22.)

Hangácsi Zsuzsanna 2017. A (Cseh)szlovákiában születő magyar irodalom elnevezéseiről. In: Domokos Gyöngyi – Káli Anita – Major Ágnes – Szabó P. Katalin (szerk.): *Nyom-követés 2. A Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete és a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály I. közös konferenciájának tanulmánykötete*. Budapest–Újvidék: Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete – Doktoranduszok Országos Szövetsége. 37–44.

H. Nagy Péter 1998. Az irónia beszéde: Talamon Alfonz: *Samuel Borkopf: Barátaimnak, egy Trianon előtti kocsmából*. *Alföld* 49(8): 110. https://epa.oszk.hu/00000/00002/00032/hnagy.html (Letöltve: 2023. március 18.)

Horváth Csaba 2012. A múltat végképp elviselni: Grendel Lajos: *Négy hét az élet*. *Kortárs* 56(12): 97–101. http://epa.hu/00300/00381/00176/EPA00381_kortars_2012_12_13839.htm (Letöltve: 2023. március 7.)

Keresztesi József 2004. Kész: Gazdag József: *Kilátás az ezüstfenyőkre*. *Jelenkor* 47(12): 1297–1299.

Keresztesová, Magdaléna 2016. Rozhovor s prekladateľom Karolom Wlachovským. *Mladá veda – Young Science* 4(2): 1–27. http://www.mladaveda.sk/casopisy/09/09_2016_01.pdf (Letöltve: 2023. március 19.)

Keserű József 2000a. Hagyomány és nyelviség: Talamon Alfonz írásművészetéről. *Kalligram* 9(3). http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2000/IX.-evf.-2000.-marcius/Hagyomany-es-nyelviseg (Letöltve: 2023. március 16.)

Keserű József 2000b. „Megvallom nektek, barátaim...": Talamon Alfonz: *Samuel Borkopf: Barátaimnak, egy Trianon előtti kocsmából*. *Kalligram* 9(7–8). http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/2000/IX.-evf.-2000.-julius-augusztus/Megvallom-nektek-barataim (Letöltve: 2023. március 16.)

Keserű József 2004. Nietzsche, Rousseau, Schwarzenegger: Daniel Levicky Archleb – Upor Tonuzaba: *Aua és Atua*. In: H. Nagy Péter (szerk.): *Disputák között. Tanulmányok, esszék, kritikák a kortárs (szlovákiai) magyar irodalomról*. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Kiadó. 231–244.

Keserű József 2010. Kisebbségi irodalom? *Partitúra* 5(1): 77–83.

Keserű József 2017. Határesetek: Ironikus történelemszemlélet és mágikus realizmus Grendel Lajos *Nálunk, New Hontban* és Hunčík Péter *Határeset* című regényeiben. *Hungarológiai Közlemények* 18(3): 76–89. https://doi.org/10.19090/hk.2017.3.76-89

Kocur László 1999. Szemléletvált(oz)ás Győry Attila írásművészetében. *Kalligram* 8(1–2). http://www.kalligramoz.eu/Kalligram/Archivum/1999/VIII.-evf.-januar-februar/Szemleletvalt-oz-as-Gyory-Attila-irasmuveszeteben (Letöltve: 2023. április 3.)

Kulcsár Szabó Ernő 1993. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest: Argumentum Kiadó.

L. Varga Péter 2017. Olvasni a futballt. *Tiszatájonline* 2017. augusztus 18. http://tiszatajonline.hu/?p=107189 (Letöltve: 2023. április 6.)

Márton László 2019. Megírni az angyalok szótárát: Szalay Zoltán: *Faustus kisöccse*. *Műút* 4. 2019. október 31. http://www.muut.hu/archivum/33242 (Letöltve: 2023. március 9.)

Melhardt Gergő 2020. Mi az ördög: Szalay Zoltán: *Faustus kisöccse*. *Jelenkor* 63(5): 569–571.

Mellár Dávid 2018. Séta a kertben: Gyökerek (Száz Pál *Fűje sarjad mezőknek: Phytolegendárium* című kötetéről). *Irodalmi Szemle* 7. 2018. július 3. https://irodalmiszemle.sk/2018/07/mellar-david-seta-a-kertben-gyokerek-szaz-pal-fuje-sarjad-mezoknek-phytolegendarium-cimu-koteterol/ (Letöltve: 2023. március 9.)

Németh Zoltán 2000a. Előkészületek a korrekcióra: Grendel Lajos: *És eljön az ő országa*. In: *Olvasáserotika. Esszék, kritikák, tanulmányok. Az élvezet szövegei*. Pozsony: Kalligram Kiadó. 127–144.

Németh Zoltán 2000b. Minimalista a penetráns szélcsendben: Grendel Lajos: *Tömegsír*. In: *Olvasáserotika. Esszék, kritikák, tanulmányok. Az élvezet szövegei*. Pozsony: Kalligram Kiadó. 145–160.

Németh Zoltán 2001. *Talamon Alfonz*. Pozsony: Kalligram Kiadó.

Németh Zoltán 2004a. Szlovákiai magyar irodalom: Létezik-e vagy sem? In: H. Nagy Péter (szerk.): *Disputák között. Tanulmányok, esszék, kritikák a kortárs (szlovákiai) magyar irodalomról*. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Kiadó. 11–27.

Németh Zoltán 2004b. Sex 'n drugs: Pszichedelikus történetek Pozsonyban. In: *A széttartás alakzatai. Bevezetés a „fiatal irodalom" olvasásába*. Pozsony: Kalligram Kiadó. 280–286.

Németh Zoltán 2005a. A széttartás alakzatai: Kánonok a 90-es évek „fiatal" „szlovákiai magyar" irodalmában. In: *A bevégezhetetlen feladat. Bevezetés a „szlovákiai magyar irodalom" olvasásába*. Dunaszerdahely: Nap Kiadó. 35–46.

Németh Zoltán 2005b. A terep/munka kellemetlenségei: Grendel Lajos: *Nálunk, New Hontban*. In: *A bevégezhetetlen feladat. Bevezetés a „szlovákiai magyar irodalom" olvasásába.* Dunaszerdahely: Nap Kiadó. 74–87.

Németh Zoltán 2005c. A határ fogsora: A szöveg mint túlzás: Farnbauer Gábor: *Az ibolya illata*. In: *A bevégezhetetlen feladat. Bevezetés a „szlovákiai magyar irodalom" olvasásába*. Dunaszerdahely: Nap Kiadó. 109–124.

Németh Zoltán 2009. Íráslehetőségek, nőknek. *Irodalmi Szemle* 3. 2009. március 10. https://irodalmiszemle.sk/2009/03/nemeth-zoltan-iraslehetosegek-noknek/ (Letöltve: 2023. március 8.)

Németh Zoltán 2010. A szlovákiai magyar irodalom „önreprezentációja". *Partitúra* 5(1): 97–104. http://www.partitura.fss.ukf.sk/wp-content/uploads/2010/partitura-2010-01-097-104.pdf (Letöltve: 2023. március 17.)

Németh Zoltán 2012. *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája.* Pozsony: Kalligram Kiadó.

Németh Zoltán 2013. A kisebbségi irodalom provokációja. In: Balázs Imre József (szerk.): *Kortárs magyar kisebbségi irodalmak. Posztkolonializmus, gender studies, littérature mineure. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szekcióelőadásai (Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.)* Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság. 16–24.

Németh Zoltán 2015. A szlovákiai magyar irodalom és a posztmodern fordulat. In: *Itinerárium*. Dunaszerdahely: Media Nova N. 82–89.

Németh Zoltán 2018. A Kalligram-sztori. In: *Hálózatelmélet és irodalomtudomány.* Dunaszerdahely: Nap Kiadó. 98–110.

Papp Sándor Zsigmond 2021. Idült kocsmapróza: Plonicky Tamás: *Hugyos malac*. *Könyvterasz.hu* 2021. április 9. Idült kocsmapróza – Könyvterasz (konyvterasz.hu) (Letöltve: 2023. március 17.)

Passia, Radoslav – Taranenková, Ivana (szerk.) 2014. *Hľadanie súčasnosti. Slovenská literatúra začiatku 21. storočia*. Bratislava: Literárne informačné centrum.

Petres Csizmadia Gabriella 2018. „Hijábo beszíll így vagy úgy a embër, akkor is csak a magájjét mongya": Száz Pál *Fűje sarjad mezőknek* című műve nyelvhasználatáról. In: Németh Zoltán – Magdalena Roguska (szerk.): *Transzkulturalizmus és bilingvizmus a közép-európai irodalmakban*. Nyitra: Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara. 85–94.

Rácz I. Péter 1999. Hedonista szabadkőművesek rémtettei: Talamon Alfonz: *Samuel Borkopf: Barátaimnak, egy Trianon előtti kocsmából*. *Jelenkor* 42(2): 221–224. https://www.jelenkor.net/archivum/cikk/3363/hedonista-szabadkomuvesek-remtettei (Letöltve: 2023. március 16.)

Rizsányi Attila 2021. Hétszerhét. *dunszt.sk* 2021. december 28. https://dunszt.sk/2021/12/28/hetszerhet/ (Letöltve: 2023. március 6.)

Szirák Péter 1998. *Folytonosság és változás. A nyolcvanas évek magyar elbeszélő prózája.* Debrecen: Csokonai Kiadó.

Szirák Péter 1999. Regionalitás a huszadik századi magyar irodalomban. *Literatura* 25(4): 396–415.

Vida Gergely 2004. Én és az „ő" műve: Másság és szubjektum kérdésköre *Az ibolya illatá*ban. In*:* H. Nagy Péter (szerk): *Disputák között. Tanulmányok, esszék, kritikák a kortárs (szlovákiai) magyar irodalomról*. Somorja–Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Kiadó. 91–99.

SUMMARY

N. Tóth, Anikó

The language(s) of contemporary Hungarian prose in Slovakia

Hungarian literature in Slovakia is an important domain for manifestation of Hungarian identity, self-interpretation and self-representation. Literary processes are language-dependent, the result of creative decisions, in which, especially in a minority situation, the transition between languages or the choice of linguistic separation has a say. In the intermediate space of cultures, foreignness and otherness specific discourse identities are formed thanks to the creative dynamics of language. The study reviews the linguistic performance of Hungarian prose in Slovakia over the last three decades. It pays special attention to the oeuvre of, as well as highlights some characteristic poetics and language variants that resulted in exciting works in the writing workshop of Gábor Farnbauer, Attila Győry, Archleb Daniel Levicky, Zsófia Bárczi, József Gazdag, Norbert György, and Péter Hunčík. It also covers the experiments of the young generation of prose writers, Zoltán Szalay, Pál Száz.

Keywords: Alfonz Talamon, identity, Lajos Grendel, minority literature, postmodern prose, self-representation, system of literary institutions, language use

A magyar stilisztika útja az utóbbi fél évszázadban*

Pethő József
bolpetjo@uni-miskolc.hu
https://orcid.org/0000-0002-5680-6738

1. Bevezetés

A *Magyar Nyelvőr*nek, a magyar nyelvtudomány legrégebben fennálló és egyik legrangosabb folyóiratának mostani jubileuma, a 150. évforduló nemcsak az ünneplésre, hanem a számvetésre is alkalom és felszólítás. Különösen igaz ez a stilisztikára. Egyrészt azért, mert a folyóirat történetében szinte mindvégig kiemelkedő szerepe volt a stílussal való foglalatosságnak (erről összegzően lásd Szathmári István: *A százéves Magyar Nyelvőr és a stilisztika;* 1973), másrészt mert nagyon is aktuálissá, mondhatni, szükségessé teszi napjainkban a magyar stilisztika helyzetének áttekintését, jövőbeli lehetséges irányainak számbavételét még legalább további négy, egymással szervesen összefüggő, tudománytörténeti szempontból is releváns és részletesebben az alábbiakban kifejtendő tényező: a) a közelmúlt-, illetve jelenbeli nemzedékváltás, b) a stíluselméleti alapokban, ezzel együtt a fő kutatási irányokban bekövetkezett fordulat, változások, c) a nemrégiben végbement szervezeti átalakulás és d) egy különösen fontos új pályázati program indulása.

Fent említett céljaiból adódóan jelen dolgozat szövegtípusa szerint leginkább tudománytörténeti vázlatként kategorizálható, de érintkezik a kutatási beszámoló (Forschungsbericht) és kisebb mértékben a kutatási terv műfajával is. Megemlítendő itt, hogy a magyar stilisztika történetében jelentős előzményei, hagyományai vannak az efféle összegzéseknek (lásd például Szathmári István 1961, 1973, 1996; Tolcsvai Nagy 1995, 1996: 18–31).

Az alábbiakban a helyzetértékelés aktualitásának felvázolása után (2.) részletesebben tárgyalom az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport szerepét (3.), a következő szakaszokban: a funkcionális stilisztika megalapozása és kibontakozása (3.1.), az elméleti útkeresésnek és az alakzatkutatásnak a ’90-es évek közepétől 2008-ig tartó időszaka (3.2.). Ezt követően a kognitív stilisztika – szintén nagyrészt szorosan a Stíluskutató csoporthoz kötődő – eddigi útját mutatom be (3.3.), a kognitív stilisztika megalapozására (3.3.1.) és a Stíluskutató csoport funkcionális kognitív stilisztikai kutatásaira (3.3.2.) fókuszálva. A negyedik egységben

* A tanulmány az NKFIH K 137659 számú, „A személyjelölés konstrukcióinak korpuszalapú, kognitív poétikai vizsgálata” című pályázat keretében készült. Itt szeretnék köszönetet mondani az igen hasznos lektori javaslatokért, amelyek segítettek több fontos részben is kifejtettebbé és világosabbá tenni mondanivalómat.

a stilisztika jelenbeli helyzetét tárgyalom, az alkalomhoz igazodó specifikus aspektusból: a *Nyelvőr*-beli publikációk számából és jellegéből kiindulva (4), majd a már most kirajzolódó jövőbeli irányokat, stilisztikai kutatásokat vázolom fel (5). Az áttekintést rövid összegzés zárja (6).[1]

2. A helyzetértékelés aktualitásáról

A magyar stilisztika helyzetének áttekintését, jövőbeli lehetséges irányainak felvázolását, mint erre fent utaltam, több tényező is indokolttá teszi most. Ezek közül az első az a nemzedékváltás, amely napjainkban jól láthatóan és rapid módon végbemegy, másodikként a nyelv- és stíluselméleti, ezzel együtt természetesen a módszertani alapok változását, röviden szólva a kognitív fordulatot, harmadik helyen a hazai stilisztikai kutatások kereteit jelentős mértékben meghatározó szervezeti változásokat kell említeni, negyedikként pedig azt, hogy a hazai stilisztika vezető kutatóműhelye, a Stíluskutató csoport nemrég kezdte meg új, nagy horderejű ötéves pályázati programjának megvalósítását.

A nemzedékváltás első fontos mozzanataként kell itt említeni azt, hogy 2009-ben a Stíluskutató csoport alakzatkutatási pályázatának lezárulta és több évtizedes vezetői tevékenysége után Szathmári István professzor átadta a csoport vezetését Tolcsvai Nagy Gábornak és Tátrai Szilárdnak. Ekkor egyrészt több, főként az idősebb korosztályhoz tartozó kutató távozott a csoportból, másrészt számos olyan fiatal doktorandusz, frissen PhD-zott nyelvész került a kutatócsoportba, aki funkcionális kognitív stilisztikai és pragmatikai elméleti-módszertani alapokra építve, azaz új szemléletmóddal új célokat fogalmazott meg önmaga, illetve a csoport számára. A nemzedékváltásnak ezt az első, természetesnek mondható jelét sajnos a legutóbbi években szomorú események követték, a nemzedékváltást még inkább láthatóvá és immár véglegessé is téve: 2020 végén Szathmári Istvánnak, majd 2021 elején a magyar stilisztika szintén meghatározó alakjának, Kemény Gábornak a halála.

Az ezredfordulótól kezdődően egyre határozottabban érzékelhető egy nyelv- és stíluselméleti váltás is, amelynek lényege a funkcionális stilisztika után egy újabb irányzat, a kognitív stilisztika dominánssá válása. Erről a folyamatról az alábbiakban részletesebben is szólok majd a Stíluskutató csoport történetének áttekintésében, így itt most tartalmi összefoglalás helyett csak a tény ismertetése és jelentőségének hangsúlyozása a szándékom.

Az utóbbi néhány évben jelentős szervezeti változások is történtek a magyar stilisztikában: a Stíluskutató csoport betagozódott a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központba. A Központ az ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor

[1] Tanulmányomban a *stilisztika* terminust a nyelvtudományban leginkább szokásos 'nyelvészeti stilisztika' jelentésben használom, ugyanakkor szükséges itt utalni arra is, hogy a stílus az irodalomtudományi, irodalomkritikai diskurzusnak is része és tárgya, ugyan más kiindulópontból és más fejleményekkel. A két megközelítésmód nemegyszer meg is termékenyítette egymást, ám a jelen esetben erre a viszonyrendszerre e rövid, de hangsúlyosnak szánt utaláson kívül, részletezően nincs mód kitérni (az „irodalmi" és a „nyelvészeti" stilisztika viszonyáról tömör, összegző áttekintésként lásd például Tolcsvai Nagy 1996: 25–31; Kemény 2000).

Intézetében, a Mai Magyar Nyelvi Tanszék keretében működik, fő célja a magyar nyelv komplex funkcionális kognitív nyelvészeti leírása és e leírásnak az egyetemi képzésben való aktív tudományos alkalmazása az autentikus nemzetközi elméleti, módszertani diszkurzív rend részeként. A DiAGram a magyar kognitív nyelvészeti kutatások központjaként szervezi a kutatásokat, az eredmények publikálását és a fiatal kutatók képzését. Több oka és előnye is említhető annak, hogy a Stíluskutató csoport miért csatlakozott a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Központhoz. Az okok közül leginkább az érdemel először is szót, hogy jelentős személyi átfedések voltak és vannak a Stíluskutató csoport és DiAGram elsőként megalakult szervezeti egysége, a DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhely között, de az is említhető, hogy mindkét kutatóműhely esetében az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke adja a bázist, vonatkozik ez a részt vevő személyekre és a munka (tanácskozások, részben a konferenciák stb.) helyszínére, adminisztratív szervezésére is. A szervezeti összekapcsolódás amellett, hogy egyszerűbbé, átláthatóbbá teszi a kutatómunka, a pályázatok előkészítését, lebonyolítását, további előnyökkel is jár, például azzal, hogy a nagy létszámú kutatóközpont jó lehetőségeket kínál egyes konkrét feladatok, projektek, tanulmányok megvalósításához kisebb, egy-egy kutatás elvégzésére szerveződő munkacsoportok alakítására és intenzív együttműködésére, és az sem mellékes, hogy mindezek következtében a kutatócsoport súlya, rangja, pályázati esélyei is növekedtek.

A helyzetfelmérés negyedik indokaként említett, nagy kutatói kapacitásokat mozgató és ennek megfelelően fontos új eredményeket ígérő, „A személyjelölés konstrukcióinak korpuszalapú, kognitív poétikai vizsgálata” című sikeres pályázat eredményeképpen 2021 végén elindult egy új kutatási program. Mivel az alábbiakban a Stíluskutató csoportnak erről az NKFI-pályázatáról bővebben is szólok, itt rövid jellemzésként, előzetesen csak annyit hadd jegyezzek meg, hogy a kutatás a nemzetközileg már elismert és intenzíven kibontakozó kognitív poétika tanulságait hasznosítja, és építi tovább saját eredményekkel, interdiszciplináris keretben, együttműködést kezdeményezve az irodalomtudomány és a nyelvészet módszerei és eredményei között (vö. Domonkosi et al. 2018; Horváth–Simon–Tátrai 2021).

3. A Stíluskutató csoport szerepe és jelentősége

3.1. A funkcionális stilisztika megalapozása és eredményei

Szathmári István (1961, 1973, 2005) tagolása és jellemzése szerint a magyar stilisztika története a 20. század végig a következő szakaszokra oszlik: A 18. század végéig terjedő időszak jelenti az előzményeket. Önálló stilisztika ekkor még nem létezett, de már megszülettek – nyelvtani, nyelvhelyességi és egyéb megállapításokkal keverten – a nyelvünkre vonatkozó első stilisztikai megjegyzések (Pesti Gábor, Sylvester János, Geleji Katona István és mások munkáiban; bővebben lásd Szathmári szerk. 1961: 3–29). A második korszak a 19. század, amely már meghozza a stilisztika önállósodását és az alapok lerakását. Ekkortól a stílust már önmagáért vizsgálják, ha – főleg eleinte még – sok tekintetben a retorika eszközeivel is. A századforduló tájékán induló és

az ötvenes évekig tartó harmadik korszak stilisztikáját ahogy Európa-szerte, Magyarországon is az jellemzi, hogy a fellendülő lélektani, jelentéstani és általános nyelvészeti kutatások eredményeit felhasználva elemzik a stiláris jelenségeket, továbbá a stílusrétegeket és az egyéni stílust. A 1950-es évektől kibontakozó negyedik korszak – amelynek végét a mából visszatekintve az ezredforduló környékére tehetjük – meghatározója a Saussure-tanítvány Bally és követői munkássága révén megalapozott, bár később ezektől az alapoktól érdemi pontokon is eltérő funkcionális stilisztika volt. Ebben a korszakban, 1970-ben, kezdte meg működését a nagyobb magyar stilisztikai kutatások irányait, sőt konkrét feladatkörét akkoriban szinte teljes egészében kijelölő és koordináló Stíluskutató csoport, amelynek neve – joggal – összeforrt az alapító és a kezdetektől 2009-ig a csoportot vezető Szathmári Istvánéval.

A csoport kivételes aktivitását, széles körű és jelentős hatását, nyitott, befogadó szellemét az együttesen és külön-külön, személyenként kiadott publikációinak száma mellett már önmagában az a tény is igazolja, hogy volt időszak, amikor 35 tag tevékenykedett benne, csaknem az akkori egész hazai felsőoktatást, egyetemeket és főiskolákat képviselve. Sőt a határon túli magyar stíluskutatókkal is folyamatos, többé-kevésbé hivatalos, azaz szervezeti jellegű munkakapcsolatot tartott fenn a csoport, az iskolateremtő Szabó Zoltán kolozsvári professzor például hosszú időn át rendszeres, aktív résztvevője volt a havonkénti tanácskozásoknak.

A Stíluskutató csoport eredményei közül elsőként említendő a magyar stilisztika megtartása és újraélesztése. Közismert, hogy a 20. század közepe táján a középiskolai oktatásból mint önálló tantárgyat törölték a stilisztikát, és a nyelvtudományon belül is háttérbe szorult ez a diszciplína. A változás szelét csak a III. Országos Nyelvészkongresszus stilisztikai vitája hozta meg 1954-ben. A magyar stilisztika újraélesztésében meghatározó szerepe volt személyesen Szathmári Istvánnak és az általa vezetett Stíluskutató csoportnak. Sőt, mai nézőpontunkból visszatekintve Szathmári István és a csoporttagok kitartó, következetes munkája nélkül elképzelhetetlennek tűnik a magyar stilisztika megtartása.

A Stíluskutató csoport nyelv- és stíluselméleti felfogását a jelzett időszakban, mint erre már fent is utaltam, a funkcionális stilisztika határozta meg. Szathmári István összegzései szerint (lásd például 1973, 1994, 1996) ez a felfogás röviden így jellemezhető: kiindulási alapja a „nyelvi valóság", ezért is állítja középpontba a nyelvi-stiláris és nyelven kívüli (úgynevezett extralingvális) eszközöknek a mondanivaló kifejezésében betöltött funkcióit. A stílust a nyelvi-stiláris variánsok közötti, több tényezőtől függő válogatás eredményének tekinti, ebből következően alapkategóriája a szinonímia. A nyelvi egységek, azaz a stíluselemek tárgyalásában a hagyományos leíró nyelvtanok felépítését követi. A stilisztika feladatát pedig a következőkben látja: a beszélő, az író, vagyis a jeladó felől nézve először is az említett válogatás törvényszerűségeire kíván megtanítani,

> közelebbről arra, hogy mikor, milyen szavakat, kifejezéseket, továbbá nyelvtani jelenségeket, szerkezeteket, valamint kiejtésbeli és extralingvisztikus eszközöket, megoldásokat válasszunk, hogy közlésünk az adott esetben a legcélszerűbb, a leghatásosabb s ugyanakkor helyes és szép legyen; vagyis hogyan keressük ki

> a mondanivaló nyelvi-stiláris megfelelőit (adekvátjait) a kérdéses szinonimák közül (Szathmári 1973: 387).

A hallgató, az olvasó, azaz a befogadó felől nézve pedig

> a válogatás „mechanizmusát" mintegy megfordítva, hozzásegít a szépirodalmi és egyéb művek teljes értékű megértéséhez, mégpedig azáltal, hogy segít feltárni a legfontosabb (jobbára) formai elemeknek: a nyelvi – illetőleg a szövegben már – stiláris eszközöknek a stilisztikai mondanivalóját, hírértékét (uo.).

3.2. Jelentősebb „párhuzamos" egyéni kutatások

Természetesen a Stíluskutató csoporton kívül, bár annak tevékenységével többnyire valamilyen mértékű összefüggésben, mondhatni párhuzamosan is folytak az elmúlt fél évszázadban fontos eredményeket felmutató, ugyanakkor több okból is hatásukban kisebb jelentőségű stilisztikai kutatások Magyarországon és a környező országok magyar nyelvű tudományosságában. Ezek részletes ismertetésére most nincs mód, de mint mind terjedelmében, mind eredményeiben kiemelkedő teljesítményt mindenképpen szükséges itt megemlíteni Szabó Zoltán és Kemény Gábor sokirányú munkásságát.

Ugyan Szabó Zoltán mintegy „külső tagként" kapcsolódott a Stíluskutató csoport tevékenységéhez, de tudományos teljesítménye lényegében önállónak tekinthető. Nem kis részben azért, mert ellentétben a magyarországi kutatókkal, akikre ez a politikai elzárkózás miatt nem volt jellemző (vö. Szathmári 2007: 375), alaposan ismerte és hasznosította a nyugati új nyelvészeti áramlatokat, a strukturalizmuson kívül a generatív nyelvészetet, a szövegnyelvészeti, szemiotikai, pragmatikai stb. eredményeket, minderre példaként most csak két fontos kötetét hadd említsem: *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai* (Szabó 1977), *Szövegnyelvészet és stilisztika* (Szabó 1988; vö. még például Szabó 1998). A Szabó Zoltán körül, főképpen Kolozsvárott, kialakult kör mindenekelőtt ebben az adott korban korszerűnek számító elméleti rendszerre építve ért el jelentős eredményeket (lásd például Szabó szerk. 1977, 2002).

Tudományos pályája indulásával – Szathmári István volt doktori témavezetője – és részben szemléletmódjával is kötődik a Stíluskutató csoporthoz, de mégis attól lényegében függetlennek tekintendő Kemény Gábor stilisztikai életműve. Kemény első nagyobb stilisztikai munkája a *Nyelvtudományi Értekezések* sorozatban 1974-ben megjelent, a Krúdy-szakirodalomban máig alapműnek számító *Krúdy képalkotása* című értekezés. Ezt számos további, Krúdy stílusát tárgyaló, nagy jelentőségű tanulmány és kötet követte, amelyek a Krúdy-kutatás legmeghatározóbb alakjává tették: *Szindbád nyomában* (1991), *Képekbe menekülő élet* (1993), *Krúdy körül. Stilisztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról* (2016). Mint az utolsó munka alcíme is jelzi, Krúdy mellett egyéb jelentős prózaírókra, sőt lírikusokra is kiterjedt figyelme, főként 20. századiakra, de másokra is. Kemény Gábor stíluselméleti és a nyelvi képekre irányuló kutatásai (lásd például Kemény 2002, 2016) is kiemelkedő színvonalúak, logikus rendszerezései, fogalomértelmezései, mikroelemzéseinek érzékeny megfigyelései ma is több szempontból hasznosíthatók.

3.3. Elméleti útkeresés és alakzatkutatás

Az 1990-es években a korábbi évtizedeket jellemző stílustörténeti kutatások után (lásd például Fábián–Szathmári szerk. 1989) a magyar stilisztika, mindenekelőtt a Stíluskutató csoport erőteljesen az elméleti kérdések felé fordult. Ennek okait Szathmári István így adta meg:

> A stilisztikai vizsgálódások […] főként a nyolcvanas évek elejétől részben átcsúsztak a szövegtan, a pragmatika, a poétika stb. területére. Kívánatossá vált tehát a stilisztika elméleti hátterének korszerűvé és egyben megalapozottabbá tétele. A stíluselméleti kérdésekkel való foglalkozásunknak másik oka a nyelv- és irodalomtudománynak a szinte forradalmi átalakulásában keresendő. Kiszélesedett ugyanis a nyelvtudomány (modern szemantika, szövegtan, szociolingvisztika, pragmatika, kognitív nyelvészet stb.), és szintén fellendült a modern irodalomelmélet, poétika, retorika stb. (Szathmári 1999: 303).

Ennek az elméleti útkeresésnek fontos eredménye és dokumentuma a *Hol tart ma a stilisztika?* (Szathmári szerk. 1996) és a *Stilisztika és gyakorlat* (Szathmári szerk. 1998) című tanulmánykötet.

Szintén fontos szerepet játszott a korszerű, produktív stilisztikai irányok felmutatásában, a hazai tudományossággal való megismertetésében a *Helikon* folyóirat *A stílus diszkurzív elmélete* című stilisztikai tematikus száma (Tolcsvai Nagy szerk. 1995). A kötet olyan tanulmányokat, könyvrészleteket közölt magyar nyelven, amelyek a megelőző másfél évtizedben az európai stilisztikai kutatásoknak, pontosabban a stílusfogalom elméleti megközelítésének meghatározó írásai voltak, és természetesen azok voltak a megjelenés idején is. A közölt írások fogalmi keretében olyan közös elemek jelentek meg ekkor, amelyek a mai napig meghatározó alapelvei, tényezői a modern szemléletű magyar stilisztikai kutatásoknak: a nyelv történetiségének következetes figyelembevétele; a nyelv dialogikus jellegének hangsúlyozása; az értelmezés, illetve a jelentésképzés szociokulturális, történeti meghatározottság tételezése és a stílus viszonyfogalomként való bemutatása (vö. Tolcsvai Nagy 1995).

A Stíluskutató csoport a ’90-es évek legvégétől 2007-ig az alakzatok elméleti és leíró kérdéseivel foglalkozott (lásd Szathmári 1999; Szathmári szerk. 2008). A nagyjából egy évtizedes, a klasszikus retorika és a modern stilisztika (ideértve már részben a kognitív stilisztikát is) eredményeit szintetizáló munka korszakos jelentőségű eredménye – számos egyéb, részben az előkészületek során, részben a későbbiekben, de az alakzatkutatásokhoz kapcsolódóan született fontos tanulmány, kötet mellett – a 2008-ban megjelent *Alakzatlexikon* (Szathmári szerk. 2008).

3.4. A kognitív stilisztika időszaka

3.4.1. A kognitív stilisztika megalapozása

A Stíluskutató csoport második nagy korszaka (2009-től), határozott, de – figyelembe véve a váltásnak az előző években megjelenő, részben a Stíluskutató csoport tevékenységén belül, részben azon kívül megjelenő jeleit – meglepőnek nemigen nevezhető és

semmiképpen nem jelentős előzmények nélküli nyelv- és stíluselméleti váltással indult. Ezt a váltást röviden „kognitív fordulatnak" nevezhetjük. A csoport tevékenységének nyelvelméleti alapja ettől kezdődően a funkcionális nyelvészet,[2] ezen belül is főként a Langacker nevéhez kötődő kognitív grammatika (lásd például Langacker 1987, 2008; vö. még Tolcsvai Nagy szerk. 2017). A stíluselméleti alapokat tekintve a kognitív megközelítésmóddal rokon cselekvéselméleti, interakcionális és szövegrelációs stilisztikai modelleket kell említeni (vö. Sandig 2006; Fix–Gardt–Knape Hg. 2008). Ezekre is építve dolgozta ki azt a kognitív stilisztikai elméletet és módszertant Tolcsvai Nagy Gábor (lásd Tolcsvai Nagy 1996, 2005), amely azóta a hazai kognitív stilisztikai kutatások alapját jelenti. Röviden szólva: a nagyjából 2009-től tartó időszak a Stíluskutató csoport munkásságában már a funkcionális kognitív stilisztika megalapozásának, illetve az utóbbi években kibontakozásának az időszaka.

Szathmári István (1961, 1973, 2005) fent ismertetett tudománytörténeti korszakolását folytatva mindezek alapján a 2000-es évek végétől a magyar stilisztika ötödik korszakáról beszélhetünk.

A korszakváltással összefüggésben lényeges annak nemzetközi kontextusára is utalni, azaz arra a tényre, hogy a nemzetközi stilisztikai kutatásokban is ebben az időszakban következik be a kognitív fordulat. Jó példája ennek az a 2007-es PALA-tanulmánykötet,[3] amely vissza- és előretekintő jelleggel vonja meg a stilisztika kurrens mérlegét, és amely az előtérbe kerülés, *embodiment*, mentális reprezentációk fogalmait tematizálja (Hoover–Lattig eds. 2007; vö. még Brône–Vandaele eds. 2009; Stockwell–Whiteley eds. 2014).

3.4.2. A Stíluskutató csoport funkcionális kognitív stilisztikai kutatásai

A kutatások ma is érvényes főbb célkitűzéseit a csoport a következőkben határozta meg a kognitív szakasz elején:

- a funkcionális nyelvelméleti irányba illeszkedő kognitív stilisztika továbbfejlesztése, illetve egyes területeken kidolgozása;
- a funkcionális kognitív stíluselmélet és stílusleírás eredményeinek bemutatása a nemzetközi és a magyar nyelvű szakmai fórumokon és így hozzájárulás a funkcionális, használati alapú nyelvészet eddigi általános, nemzetközi eredményeihez.

A csoporttagok egyéni kutatásairól és ezek eredményeiről most nincs mód külön szólni, de legalább néhány összegző jellegű gyűjteményt, amely keresztmetszetet ad a csoport működéséről, kitüntetett jelentősége miatt szükséges itt megemlíteni.

A kognitív stilisztikai kutatások első szakaszában a Stíluskutató csoportban a szociokulturális tényezők több szempontú vizsgálata és ezzel összefüggésben a szociokulturális tényezők elméleti modelljének pontosítása, bővítése került a fókuszba, ennek a munkának a legfontosabb szintézise a Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor

---

[2] A *funkcionális* jelző pontosabb értelmezése érdekében szükséges itt megjegyezni, hogy a korábbi – Magyarországon mindenekelőtt Szathmári István nevével fémjelezhető – funkcionális stilisztika voltkaképpen a Saussure utáni késő strukturalista nyelvelméleti előfeltevéseket érvényesítette, funkcionalizmusa pedig teleologikus értelmezésű volt. Valójában tehát alapvető nyelvelméleti különbségről van szó (vö. még például Tolcsvai Nagy 1996: 18–20; Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008).

[3] PALA: Poetics and Linguistics Association. A PALA a stilisztikai, a poétikai – és egyéb nyelvészeti – kutatások nemzetközi szervezete, folyóirata a *Language and Literature.*

által szerkesztett *A stílus szociokulturális tényezői* című tanulmánygyűjtemény (Tátrai–Tolcsvai Nagy szerk. 2012).

A hazai eredmények angol nyelven való elérhetővé tételét, azaz nemzetközi szinten való megismertetését szolgálta a *Studia Linguistica Hungarica* 2013-as kötete. (A *Studia Linguistica Hungarica* az „Annales" néven ismert, korábban Szathmári István által szerkeszett évkönyv, az *Annales Universitatis Scientiarium Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio linguistica* folytatása, jogutóda.)

A 2010-es évek közepén fogalmazódott meg és vált egyre erősebbé az a szándék – szintén szoros összefüggésben a nemzetközi stilisztikai kutatások alakulásával (vö. például Brône–Vandaele eds. 2009) –, hogy a kutatócsoport következő nagy témája a kognitív poétika, azon belül is a személyjelölés poétikája legyen. Az elméleti tisztázást szolgálta az a 2016-ban megrendezett konferencia, amelynek anyaga *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban* címmel jelent meg 2018-ban (Domonkosi–Simon szerk. 2018). Ugyancsak 2018-ban a *Magyar Nyelvőr* különszámot szentelt a kognitív poétikai kutatásoknak (Tolcsvai Nagy szerk. 2018), abból a megfontolásból kiindulva, hogy a poétika kognitív megújulása korábban nem tárgyalt, sőt akár föl sem ismert területeket nyit meg a nyelvi megformáltság, a stílus, a poétikusság kutatása előtt (Tolcsvai Nagy 2018: 257). A különszám annak a munkafolyamatnak a kezdetébe nyújt bepillantást, amelynek során a Stíluskutató csoport „a kognitív stilisztika és poétika ezredforduló utáni nemzetközi diszkurzusának aktív részeseként a kognitív elmélet és módszertan kidolgozását, magyar nyelvre alkalmazását végzi, leíró vizsgálatok keretében" (uo.). A kutatás alaptétele szerint a poétikusság, a nyelvi megformáltság része a szövegek értelemszerkezetének, vagyis a megértés tényezője, a poétikusság nyelvi konstrukciói pedig a nyelvtudomány keretében, de a kognitív tudományokra jellemző interdiszciplináris vállalkozásként írhatók le. A vizsgálatok kiinduló tétele szerint a nyelvi megformáltságból eredő esztétikai élmény olyan esemény, amely kiragad a mindennapi élet összefüggéseiből: olyan intenzitású tapasztalat, amelyet a befogadó saját történetileg és kulturálisan specifikus világa nem ad meg, élményként eltávolít a valóság-összefüggésektől; specifikus kognitív állapot tehát, amelynek folyamatai a kognitív tudományok eszközeivel és módszereivel magyarázhatók (vö. Domonkosi et. al. 2018: 211–212).

A legújabb hazai stilisztikai kutatások eredményeit és kérdéseit a *Líra, poétika, diskurzus* című kötet foglalja magában. A tanulmánygyűjtemény három nagy blokkból áll, ezek közül az első kettő címe egyértelműen jelöli a tematikát: *Poétikaelméleti kérdések, Személyjelölő konstrukciók.* Az *Aposztrofikus diskurzusok a lírán innen és túl* című harmadik fejezet a személyjelölés mintázatait nem kanonizált lírai alkotásokkal összefüggésben veti fel, kitágítva ezzel a fikcionális aposztrofikus diskurzusok poétikai vizsgálatának a terét (Laczkó–Tátrai szerk. 2021).

4. A magyar stilisztika jelenbeli helyzete a *Nyelvőr* tükrében

Mivel önmagában is releváns mutató, de tekintettel a folyóirat jubileumára is, vegyük most szemügyre egy rövid vizsgálatban a stilisztika *Nyelvőr*- és ezzel együtt általában nyelvészetbeli pozícióit, vagyis próbáljunk választ adni arra a kérdésre, hogy a gyakran

megfogalmazott két helyzetértékelés: „a stilisztikát nagyjából halottnak tekinthetjük” és a „jó úton van a stilisztika” közül a legutóbbi időkben melyik is érvényes a diszciplínára, vagy óvatosabban szólva: melyikhez is áll közelebb (vö. Vígh 1988: 293; Szathmári 1996: 13). Ha a stilisztika *Nyelvőr*-beli jelenlétének a legutóbbi években közölt tanulmányok mennyiségében megjelenő mutatóit tekintjük (lásd 1. táblázat), azokat összehasonlítva az ötven évvel ezelőtti megfelelő adatokkal (lásd 2. táblázat) az első benyomásunk az, hogy gyengültek a stilisztika pozíciói.

1. táblázat. A *Magyar Nyelvőr*ben 2017 és 2021 között megjelent stilisztikai tanulmányok száma

Év	**Stilisztikai dolgozat**		
	Nyelv és stílus rovat/ tanulmány[4]	Egyéb rovatban tanulmány	Minden rovatban
2017	3/5	6	11
2018	3/12	–	12
2019	2/4	–	4
2020	2/2	7	9
2021	1/1	–	1
Összesen	**10/24**	**13**	**37**

2. táblázat. A *Magyar Nyelvőr*ben 1971 és 1975 között megjelent stilisztikai tanulmányok száma

Év	**Stilisztikai dolgozat**		
	Íróink nyelve rovat/ tanulmány[5]	Egyéb rovatban tanulmány	Minden rovatban
1971	4/8	3	11
1972	4/8	3	11
1973	4/6	5	11
1974	4/13	–	13
1975	4/5	3	8
Összesen	**16/40**	**14**	**54**

[4] Az első szám azt mutatja, hogy az adott évben hány *Nyelvőr*-számban volt *Nyelv és stílus* rovat, a második szám az e rovatban megjelent stilisztikai tanulmányok adott évi összesített száma.

[5] Az előző táblázathoz hasonlóan az első szám azt mutatja, hogy az adott évben hány *Nyelvőr*ben volt ilyen, azaz a jelen esetben: *Íróink nyelve* rovat, a második szám az e rovatban megjelent stilisztikai tanulmányok adott évi összesített adata.

Természetesen pusztán a számokból a jelen esetben sem lehetséges messzemenő következtetéseket levonni, bizonyos tendenciák jelzésére azonban mégis kiindulópontot jelenthetnek ezek az adatok. Mint látjuk, a Stíluskutató csoport megalakulása utáni években a stilisztikai publikációk viszonylag nagy száma, rendszeres folyóiratbeli jelenléte és kiegyensúlyozott eloszlása volt a jellemző, ez közvetve jól jelzi a diszciplína akkori népszerűségét és súlyát a nyelvtudományon belül. Az 1970-es évek elejéről vizsgált öt évben az akkori kifejezetten stilisztikai rovatban, az *Íróink nyelvé*ben minden számban több tanulmány jelent meg, az öt év alatt összesen 40 dolgozat, ezenkívül egyéb rovatokban is összesen 14 olyan írást publikáltak, amely stilisztikai tárgyú.

A számokat tekintve az utóbbi öt évben kétségtelenül nem volt már ilyen kedvező a helyzet. Ugyanakkor biztató tendenciákat is láthatunk: mindenekelőtt azt, hogy több olyan tematikus szám is megjelent, amely valamilyen szempontból aktuális és jelentős stilisztikai tanulmányokat közölt (2017/2. szám: *Arany János emlékére;* 2018/3. szám: *A személyjelölés poétikája;* 2020/2. szám: *Kazinczy kétszáz éve*). Ugyancsak pozitívumként értékelhető, hogy az utóbbi évek stilisztikai dolgozataiból egy szilárd, produktív elméleti alap háttere rajzolódik ki, tudniillik a tanulmányok nagyobb része szorosan kötődik a kognitív stilisztikához. Szintén nyereségként könyvelhető el az a tény, amelyet a stilisztikai rovat címváltozása is előtérbe állít: a stilisztikai tárgyú vizsgálódásokban a szépirodalmon kívül fontos szerepet kap a hétköznapi nyelvhasználat is. Biztató jel az az együttműködés is, amely a stilisztika és más rokon tudományterületek, különösen a pragmatika és az irodalomtudomány között mutatkozik (lásd például Tátrai 2018; Tátrai–Ballagó 2020; Szilágyi 2020 stb.).

5. Merre tart a stilisztika?

Arra a kérdésre, hogy merre tart a magyar stilisztika, rövid távra vonatkozóan meglehetősen pontos választ lehet adni. A hazai stilisztikusok jelentős részét ma is magában foglaló Stíluskutató csoport tagjai ugyanis az elkövetkező öt évre „A személyjelölés konstrukcióinak korpuszalapú, kognitív poétikai vizsgálata" NKFI-pályázat keretében elkötelezték magukat arra, hogy energiáik nagyobb részét a pályázat címében jelölt feladat elvégzésére fordítják.

Röviden szólva a kutatás azt vizsgálja (vö. Domonkosi et al. 2018; Horváth–Simon–Tátrai 2021), hogy a személyjelölés – azaz, hogy ki a megszólaló, kihez szól, kire és mire irányul a figyelmük, és mindez hogyan történik – a maga sajátosságaival hogyan járul a lírai szövegek megértéséhez és hatásosságához. A kérdésfeltevést és a módszertant meghatározó alapfeltevés szerint a személyjelölés részleteiben feltárható tényezője a költészetnek, és nagy mennyiségű szöveg elemzésével a korábbiaknál pontosabb és kiterjedtebb adatok nyerhetők a költői szövegek poétikus hatásáról.

A kutatás során a pályázat résztvevői egy olyan klasszikus és mai verseket, dal- és slamszövegeket tartalmazó digitális szövegtárat (korpuszt) is összeállítanak, amely lehetővé teszi a személyjelölési módok nagy mennyiségű nyelvi adat feldolgozásán alapuló feltárását, a szövegek összehasonlítását. A kutatási terv szerint a megértés folyamatainak modellezéséhez, a befogadói értelmezések feltárásához kérdőíves és

interjús adatgyűjtések, valamint kreatív, szövegátalakításra épülő kísérletes vizsgálatok járulnak hozzá. Az elméleti hátteret a nemzetközileg már elismert és intenzíven kibontakozó kognitív poétika tanulságai, eredményei biztosítják, ezeket kívánja továbbépíteni saját eredményeivel a Stíluskutató csoport, együttműködést kezdeményezve az irodalomtudomány és a nyelvészet módszerei és eredményei között. A várt eredmények lehetőséget nyújthatnak az iskolai szövegfeldolgozás, szövegértés, szövegalkotás elméleti hátterének és módszereinek átértékeléséhez is, fontos konkrét hozadék lesz továbbá egy nyílt hozzáférésű, a költészet sokféleségét felmutató, további vizsgálatokra alkalmas magyar lírakorpusz kialakítása.

Összegzően vizsgálva a fent vázolt kutatás legfőbb jellemzőit két fontos tényt mindenképpen szükséges kiemelni. Egyrészt azt, hogy az elméleti fókusz megváltozása mellett a tárgytudományos szinten is fókuszváltás történt: az általános irodalmi nyelvi jelenségek (mint például az alakzatok), majd az irodalmi és a hétköznapi nyelvhasználatot egyaránt átfogó szociokulturális tényezők után a líraiság került az érdeklődés középpontjába. Másrészt pedig azt, hogy – az elméletivel összhangban – végbement egy módszertani irányváltás is: a szóban forgó kutatások ugyanis határozottan empirikus vizsgálatok (az empirikus megközelítés egyébként már a szociokulturális tényezők kutatásakor is alapvető jelentőségű volt, vö. Tátrai–Tolcsvai Nagy szerk. 2012), és a korpusznyelvészet eszközeit is adaptálják a stílus jelenségeinek feltérképezésében (vö. Dodé–Ludányi–Falyuna–Kuna 2018; Simon 2020).

6. Összegzés

A tudományos írások szokásos elvárásait, szerkezetét követve természetesen a jelen esetben is szükséges egy összegző rész. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy a téma jellegéből adódóan hagyományos, azaz részletesen bizonyítottnak tekinthető konklúziót, minden releváns szempontból igazolható eredményeket tartalmazó összefoglalás a jelen helyzetben nem tűnik megvalósíthatónak. Így csak néhány, a fent kifejtettekből adódó bizonyosnak tűnő tendencia, illetve másfelől nyitott, de lényeges kérdés megfogalmazására van lehetőség.

Az egyik legfontosabb ilyen kérdés véleményem szerint a stilisztika önállóságának kérdése. Ezzel összefüggésben hadd utaljak itt most csak arra, hogy a Stíluskutató csoport új pályázatának címében *kognitív poétika* szerepel, nem pedig *kognitív stilisztika;* nem kevésbé fontos, hogy ebben a pályázatban a Stíluskutató csoport számos irodalmárral együtt dolgozik

Bizonyossággal állítható viszont például az, hogy a hétköznapi szövegek stílusának kutatása a továbbiakban is fontos tárgya lesz a hazai stilisztikának. Ezzel összefüggésben mindenekelőtt az internetes nyelvhasználat vagy az orvos-beteg kommunikáció mostanában különösen kiterjedt körben folyó vizsgálatára lehet hivatkozni – bár hozzá kell tennem ehhez azt is, hogy ezek a vizsgálatok erősen, sok esetben dominánsan pragmatikai jellegűek (vö. például Domonkosi 2019; Kuna 2020; Laczkó–Tátrai 2017 stb.). Az interdiszciplinaritás tehát mindenképpen jellemző a jelenben, és bizonyára a jövőben is így lesz ez.

Valószínűleg a legfontosabb nyitott kérdés az, hogy meg tud-e újulni a maga teljes egészében, tehát teljes elméletét, elemzési módszereit tekintve a magyar stilisztika. Ez, úgy tűnik, alapfeltétele az önállóság megőrzésének és egyáltalán a stilisztika megmaradásának. Ezzel összefüggésben végezetül szeretnék a stilisztika legalapvetőbb kérdésére is rámutatni, arra, amelyet majdnem éppen ötven évvel ezelőtt Szathmári István (1973: 386) is feltett hasonló jellegű tanulmányában: „egy kérdést kell tisztáznunk: mit értünk stíluson és stilisztikán?" Ő akkor így indokolta a kérdésfeltevését: „Ismeretes ugyanis, hogy a stilisztika – nem utolsósorban a legmodernebb […] módszerek létrejötte következtében – a forrongás állapotában van, jóllehet a tisztulás folyamata már elkezdődött" (uo.). A „mit értünk stíluson és stilisztikán?" kérdés – a nyelvtudomány, a stilisztika állandó megújulási igényének és megújulóképességének köszönhetően – továbbra is tisztázásra vár, a stilisztika ma is a „forrongás" állapotában van. Viszont minden okunk megvan a bizakodásra. Szinte nap mint nap láthatjuk az új eredményeket, azt, hogy folyamatosan továbbvivő, releváns új válaszok születnek mind az elmélet, mind a módszertan és az elemzési gyakorlat területén, azaz a „tisztulás" folyamata nem akadt el az elmúlt fél évszázadban, sőt jelentősen előrehaladt. Bízzunk abban, hogy a magyar stilisztika további útjában, remélt fejlődésében a *Magyar Nyelvőr*nek is a múltjához, hagyományaihoz méltó szerepe lesz ezután is.

Szakirodalom

Brône, Geert − Vandaele, Jeroen (eds.) 2009. *Cognitive Poetics. Goals, Gains and Gaps*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Dodé Réka – Ludányi Zsófia – Falyuna Nóra – Kuna Ágnes 2018. Poétika és korpusz: Hogyan nyújthat segítséget a korpusznyelvészet poétikus szövegek vizsgálatához? In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban.* Eger: Eszterházy Károly Egyetem, Líceum Kiadó. 175–196.

Domonkosi, Ágnes 2019. Address forms in conversations on social media. *Eruditio – Educatio* 3: 77–87.

Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes – Simon Gábor – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor 2018. Poétikai mintázatok korpuszalapú kognitív stilisztikai kutatása: A Stíluskutató csoport kutatási terve. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban.* Eger: Líceum Kiadó. 211–222.

Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.) 2018. *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban.* Eger: Eszterházy Károly Egyetem, Líceum Kiadó.

Fábián Pál – Szathmári István (szerk.) 1989. *Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Fix, Ulla – Gardt, Andreas – Knape, Joachim (Hg.) 2008. *Rhetorik und Stilistik/ Rhetoric and Stylistics.* 1. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Hoover, David L. – Lattig, Sharon (eds.) 2007. *Stylistics: Prospect & Retrospect*. Amsterdam – New York: Rodopi.

Horváth Péter – Simon Gábor – Tátrai Szilárd 2021. A lírai személyjelölés konstrukcióinak annotálási elveiről. In: Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.): *Líra, poétika, diskurzus*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium. 133–164.

Kemény Gábor 1974. *Krúdy képalkotása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kemény Gábor 1991. *Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról.* Budapest: Balassi Kiadó.

Kemény Gábor 2000. Szkülla és Kharübdisz között: A stilisztika feladatai és lehetőségei az új évezred küszöbén. *Magyar Nyelvőr* 124: 298–309.

Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Kemény Gábor 2016. *Krúdy körül. Stilisztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Kuna Ágnes 2020. Változás az orvos-beteg kommunikációban: Változó szemlélet, módszer és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 144: 280–303.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2017. „Minél nagyobb az égés, annál jobb a sztori!" Egy narratív műfaj sajátosságainak pragmatikai megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 141: 50–61.

Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd (szerk.) 2021. *Líra, poétika, diskurzus*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium.

Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII.* 17–58.

Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar.* Vol. 1. Stanford: Stanford University Press.

Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Sandig, Barbara 2006. *Textstilistik des Deutschen*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Simon Gábor 2020. Metafora a korpuszban: Módszertani lehetőségek. *Literatura* 46: 297–311.

Stockwell, Peter − Whiteley, Sara (eds.) 2014. *The Cambridge Handbook of Stylistics.* Cambridge: Cambridge University Press.

Szabó Zoltán 1977. *A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai*. Kolozsvár–Napoca: Dacia Könyvkiadó.

Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai*. Budapest: Corvina Kiadó – MTA Nyelvtudományi Intézet.

Szabó Zoltán (szerk.) 1977. *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

Szabó Zoltán (szerk.) 2002. *„Arany-alapra arannyal". Tanulmányok a magyar irodalmi szecesszió stílusáról.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Szathmári István 1961. Bevezetés. In: Szathmári István (szerk.): *A magyar stilisztika útja*. Budapest: Gondolat Kiadó. V–XVI.
Szathmári István 1973. A százéves *Magyar Nyelvőr* és a stilisztika. *Magyar Nyelvőr* 97: 385–403.
Szathmári István 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
Szathmári István 1996. A funkcionális stilisztika megalapozása. In: Szathmári István (szerk.): *Hol tart ma a stilisztika? Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.* 18–30.
Szathmári István 1999. Az alakzatkutatásról – egy pályázat ürügyén. *Magyar Nyelvőr* 123: 303–309.
Szathmári István 2005. *A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig. Stilisztikatörténeti áttekintés.* Budapest: Tinta Könyvkiadó.
Szathmári István 2007. Elhunyt Szabó Zoltán, kolozsvári egyetemi tanár. *Magyar Nyelv* 103: 375–376.
Szathmári István (szerk.) 1961. *A magyar stilisztika útja*. Budapest: Gondolat Kiadó.
Szathmári István (szerk.) 1996. *Hol tart ma a stilisztika?* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
Szathmári István (szerk.) 1998. *Stilisztika és gyakorlat.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
Szilágyi Márton 2020. Nyelvek és nyelvi rétegek Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* című művében. *Magyar Nyelvőr* 144: 152–161.
Tátrai Szilárd 2018. Hárman egy ladikban: Kontextualizáció, perspektiválás és személyjelölés a dalszövegekben. *Magyar Nyelvőr* 142: 301–327.
Tátrai Szilárd – Ballagó Júlia 2020. A stílustulajdonítás szociokulturális szituáltsága. Funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés. *Magyar Nyelvőr* 144: 1–43.
Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2012. *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
Tolcsvai Nagy Gábor 1995. A stílus diszkurzív elmélete felé. *Helikon* 41: 219–231.
Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A Cognitive Theory of Style.* Frankfurt am Main: Peter Lang.
Tolcsvai Nagy Gábor 2018. A személyjelölés poétikája. *Magyar Nyelvőr* 144: 257–259.
Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1995. A stílus diszkurzív elmélete felé. *Helikon* 3: 219–231.
Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2017. *Nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó.
Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.). 2018. A személyjelölés poétikája. A *Magyar Nyelvőr* kognitív poétikai különszáma. *Magyar Nyelvőr* 142.
Vígh Árpád 1988. A stilisztika útjai és lehetőségei. *Helikon* 34: 288–308.

SUMMARY

Pethő, József

The paths of Hungarian stylistics in the last half century

According to the genre of this paper, it can be categorized mostly as an outline of the history of a certain field of scholarship, but it also touches upon the genre of the research report (Forschungsbericht) and, to a lesser extent, the research plan. The outline of the topicality of the assessment of the situation is followed by a discussion of the role of the Research Group in Stylistics at the Department of Modern Hungarian Language at Eötvös Loránd University in the following stages: the foundation and development of functional stylistics, the period of theoretical path-finding and (rhetorical) figure research from the middle of 90s to 2008, the grounding of cognitive stylistics and of functional cognitive stylistic research of the Style Research Group. The next major unit presents the present state of stylistics, based on the number and nature of publications in the journal Magyar Nyelvőr. This is followed by outlining future directions and stylistic research that are already emerging. The paper concludes with a brief summary and the raising of some open questions.

Keywords: Hungarian stylistics, history of scholarship, functional stylistics, cognitive stylistics and poetics

Kodály és a nyelvészet

Tallián Tibor
talliandr@t-online.hu
https://orcid.org/0000-0001-5965-7515

I.

„Nem volt nyelvész" – mondotta Lőrincze Lajos 1982. október 20-án Kodályról, az imígyen negatíve kvalifikált személyiség születésének centenáriuma alkalmából a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Anyanyelvi Bizottsága által rendezett emlékülés *keynote lecture*-jében (Lőrincze 1983: 258). Az eltávozottat, akit szelleme és e szellem megnyilatkozásait szavakba foglaló *suada* jelen-valóbbá tett a jelen-voltaknál (azért is, mert testi valója mindössze tizenhat évvel az esemény előtt vált ki az Eötvös Loránd Tudományegyetem aulájában egybegyűlt barátok, tisztelők és hívek meghitt köréből), akkor sem alterálta volna az ítélet, ha a szónok mellett ül az elnöki asztalnál. Hiszen életének utolsó három évtizedében, amikor a kérdés fölmerülhetett, maga is határozottan elkülönítette magát a tiszteletre méltó nyelvészcéh munkásaitól, például a „nyelvészeink" fordulat használatával, amelyben a birtokos személyjel egyszerre tükröz kívülállást és fölérendelést.

> Nyelvi kérdésekben legjelentősebb nyelvészeinkhez is fordultam tanácsért (Kodály 1944: I. 136).
>
> [...] e téren sem tettünk eleget (bár nyelvészeink előtt állott Budenz példája is [...] (Kodály 1933: II. 515).
>
> Nyelvészeink szerint legjobb ovodának írni, az *iroda, uszoda* mintájára (Kodály 1943: III. 43).
>
> Nyelvészeink rég adósok a pesti nyelvjárás pontos leírásával (Kodály 1993: 320).

Pályájának első harminc-egynéhány évében pedig mind neki magának, mind másnak körülbelül olyan evidencia volt, hogy Kodály Zoltán zeneszerző és nem nyelvész, mint hogy a Nap nappal süt, nem éjjel.

Amaz 1937. december 9-i *másik* emlékülésen azonban, amely után nyelvész mivoltának állítása vagy tagadása egyáltalán felmerülhetett, Kodály nagyon is szükségesnek érezte, hogy burkolt formában kijelentse: lehetett volna ő nyelvész is, „nem ily töltőtoll-koptató" zeneszerző. A magyar kiejtés romlásáról a Báró Eötvös József Collegium Volt Tagjai Szövetségének gyűlésén elmondott beszédben támadást készült

indítani, s hogy megtehesse, nem mondhatott le a legitimációról. Ezért hosszan kifejtendő lényegi mondandóját rövid visszaemlékezéssel vezette be. A tanú hitelességével leírta Gombocz Zoltánnak a Báró Eötvös József Collegium Csillag utcai épülete első emeleti folyosóján működött peripatetikus iskoláját, s ezzel szerényen, de határozottan leszögezte: abból a szakmai versenyistállóból került ki ő is, amely az ülésen megjelent leghivatásosabb nyelvészeket kibocsátotta. A folyosói akadémiát ábrázoló csoportkép alá nem mulasztotta el odaírni az informális oktatás tárgyait: az ifjú Mester „[a] nyelveket fonetikai alapon tanította, figyelmeztetett a hanglejtés sajátságaira minden nyelvben, ő mutatott először külföldi könyvet, amelyben a hanglejtést kottával próbálták rögzíteni". Végül személyes emlékkel érzékeltette, a századforduló nyelvészetének melyik irányzatát javasolta neki Gombocz működési témaként és területként: „Mikor Lipcséből visszatért, Sieversről beszélt. Nemsokára megjelentek Sievers első írásai nyelvmelódiai kutatásairól. Amihez hasonlókat Gombocz buzdításai ellenére sem tudtam már végezni: más utakra terelt a sors, a hajlam" (Kodály 1937: II. 289).

A beszélgetés(ek) megtörténtét bizonyára nem vonták kétségbe a hallgatók, de lehettek közöttük Tamások, akikben felhangzott a *Harminc év után* két gyönyörű sora: „Én látok itt olyant, mit senki más / Csodákat mível emlékezetem..." Vajon van-e rá mód, eloszlatni kételyeiket – *százhúsz év után?* A tanulmány első részében erre teszünk kísérletet. Kodálynak közismerten jó volt a memóriája, mégsem bízott benne feltétel nélkül; ezért a *Verba volant scripta manent* bölcsessége jegyében fiatal éveitől kezdve élete utolsó napjáig írásban rögzített és a szó szoros értelmében „borítékolt" mondhatni mindent, ami művészként, tudósként, nevelőként, közéleti szereplőként, a magyarság gondolkodó tagjaként foglalkoztatta. Kodály Zoltánné Péczely Sarolta az 1980-as években hozzáférhetővé tette a kutatás számára a feljegyzéseket és fogalmazványokat, Vargyas Lajos pedig két kötetben közreadta a sok ezer, helyenként alig olvasható lapot tartalmazó gyűjtemény tekintélyes hányadát. A nyelvvel, verseléssel foglalkozó vázlatok és töredékek mintegy száz oldalt foglalnak el a második kötetben, és sokat elárulnak Kodály pillanatnyi, heves, a nyilvánosság elé nagyon ritkán, de inkább soha nem tárt reakcióiról olyan kényes tárgyakra és helyzetekre, mint az 1937 ádventjén a kiejtés romlását ostorozó vádbeszéd nyomán támadt vihar a magyar nyelvészet pohár vizében.

Az évtizedek múlásával a lapokon és jegyzetfüzetekben szaporodnak a visszaemlékezések, „autobiogr[áfia]" címzéssel vagy a nélkül. Megesik, hogy a múlt felidézett eseményeivel egyidejű jegyzeteket találunk a feljegyzések régebbi rétegében; ezek többnyire megerősítik, megvilágítják, kiegészítik a későbbi jegyzeteket – néha egyszerűen azért, mert az emlékező Kodály elővette és memóriája támaszaként használta őket. Ám ha ötvenöt évesen a beszédre készülve az őt collegistaként Gombocz Zoltánhoz fűző kapcsolat egykorú dokumentumait kereste, nem talált ilyet. Egyetemi-collegiumi éveiből mindennapokra, személyekre, eseményekre vonatkozó feljegyzések csak szórványosan maradtak fenn. Az egyetemen és a Báró Eötvös József Collegiumban töltött négy év utáni három „szabadbölcsész" év koronatanúja, Herbert (Balázs Béla) bőbeszédű naplójában ugyan sűrűn emlegeti Zoltánt, de többnyire csak kettejük kölcsönös viszonyáról ír (Balázs 1982).

A doktori vizsga utáni évben készített, hallatlanul érdekes naplószerű feljegyzésekben Kodály nem ejt szót korábbi eseményekről (Kodály 1989: 119–135). Így a Gomboczcal közös múlt cserepeinek összegyűjtéséhez csak emlékezetére hagyatkozhatott. Ez könnyen ment: az ifjú Kodályban oly mély nyomokat hagyott az ifjú (nála mindössze öt évvel idősebb) Gombocz személyisége, hogy papíremlékeztetőre nem volt szüksége. Olyannyira nem, hogy a nyelvromlásbeszéden kívül másik, egyfelől különlegesen személyes-érzelmes hangvételű, másfelől szembetűnően tárgyszerű visszaemlékezésben is megörökítette Gombocz iránta mutatott mentori figyelmességének megnyilvánulásait. E kiadatlan feljegyzés és az 1937-es emlékbeszéd egybeolvasása lehetővé teszi a collegiumi években kialakult együttműködésük egységes folyamatábrájának fölvázolását.[1]

> Gombocz Coll[egium]. Kritikai szellem egyik fő kisugárzója. Ez a szellem nem ismert kíméletet. Hasznos volt, mint a vitriol, lemosta az egyén rejtett hiúságait, becézett gyengéit. Alig hiszem, hogy sok hiú ember került ki az akkori kollégiumból.
>
> Viszont a szellemi munka megbecsülésében (hisz az rejlett a maró kritika mögött) és előmozdításában nem ismert akadályt. Egy ízben szükségesnek látta, hogy elolvassam Bourget [Essays de] Psych[ologie] contemp[opraine-jét]. Budapesti könyvtárban nem volt meg. Kivette a Soproni Kaszinó könyvtárából, s úgy adta kezembe.
>
> Mikor Lipcsébe ment, azzal vált el, hogy ha valami kell, csak írjak, megszerzi. Egy ízben kénytelen voltam élni ajánlatával, egy újonnan megjelent drága kiadványt nem volt módom itthon megszerezni. Azonnal elküldte. Szerencsétlenségre alig néhány hét múlva könyvtári revízió volt, minden könyvet le kellett adni. Visszaküldtem. Néhány hét múlva újra elküldte. Így a Jénai kézirat facsimile kiadása 4x tette meg az utat Budapest és Lipcse közt.
>
> Mikor Finnországból visszatért, hogy a betűtől megpihenjen, tervezte és építette sajátkezűleg a ma is meglevő filagóriát. Ebben a munkában segédkezhettem neki egypár napig. Közben számon kérte angol haladásomat, amit nála kezdtem, azóta egy évig [Arthur] Yollandnál folytattam. Lusta nyelvtanuló voltam, ami nyelvet tudok, úgy ragadt rám, jóformán munka nélkül. G. minden eszközzel igyekezett ösztönözni (finn órák, Kalevala poetikus szépsége).
>
> Cseresznyeérés ideje volt, munka után körülnéztünk a fákon. Egyiken nem találtunk semmit, nem eresztett tovább, míg össze nem eszkábáltam egy angol mondatot, „let us go to search another ch[erry] tr[ee].” Emellett pajtáskodás, érzelmeskedés, mások lebecsülése és felbecsülése egyaránt távol állt tőle.
>
> Ez az állandó egyforma, talán kifelé hideg szeretet és becsülés, semmi köze a ma ölelkező, holnap összevesző pajtáskodáshoz.

[1] A visszaemlékezés a Kodály Archívum, KA-Doboz 12/123 jelzetű kisalakú jegyzetfüzet 1–4. lapját foglalja el. A füzetben folytatólag következik egy Bezerédj Amáliáról, az első magyar gyermekkönyv szerzőjéről 1939-ben elmondott előadás fogalmazványa, majd az 1945. június 2-án Rákosi Mátyásnál tartott értelmiségi értekezletről készített jegyzet. A sorrend valószínűsíti, hogy a Gombocz előtti tisztelgést az 1937-es emlékülésre készülve írta Kodály. E dokumentumot, valamint a Kodály Archívumban őrzött egyéb kiadatlan iratokat Kodály Zoltánné Péczely Sarolta szíves engedélyével közöljük.

> Hirtelen halálakor metsző fájdalommal éreztem meg, mit jelentett, annak ellenére, hogy esztendőszám nem is láttam. A személyes együttlét szinte nem is fontos, az ember anélkül is állandóan tudja, érzi egymást.
>
> Siessetek! Ha valami mondanivalótok van egymásnak! „Mert nem tudod mely órában [megyek hozzád]" (KA-Doboz: 12/123: 1–4).

Gombocz halála után Zsirai Miklós ismertette a nagy kartárs életét a *Nyelvtudományi Közlemények* lapjain. A Kodály visszatekintéseiben említett tanulmányútról azt írja: „az 1903–04. tanév folyamán Lipcsében, Párizsban, Upsalában és Finnországban végzett fonetikai és különféle nyelvtudományi vizsgálatokat" (Zsirai 1935: 8). Kodály 1900 szeptemberében iratkozott be a budapesti egyetemre; Bónis (2011: 9) hivatkozás nélkül közölt adata szerint 1901. február 1-jén nyert felvételt a Báró Eötvös József Collegiumba; a szabályzatnak megfelelően az 1903/1904-es tanév végéig maradt annak lakója. Tehát a Gellért-hegy déli lankáján kanyargó Ménesi úton nemigen segédkezhetett a filagóriaépítésben és cseresznyeszedésben máskor, mint 1904 nyarán. Igaz, hogy az új épület történetének aktái szerint a telken csak 1903 és 1908 között telepítettek gyümölcsöst, márpedig egyéves fákról aligha lehet cseresznyét szedni (Garai 2014: 83). De hát a nagy telken idősebb fák is állhattak.

Az Eötvös Collegium tanárai minden félév végén jelentést írtak oktatói-szakvezetői munkájuk tárgyairól és a collegisták előrehaladásáról. Garai Imre személyes közlése szerint Gombocz Zoltán jelentéseinek sorozatából sajnos hiányoznak Kodály collegiumi évei. Így szakvezetésének tartalmáról és hatásáról eddig csak Kodály emlékezéseiből és kiadott munkáiból alkothattunk fogalmat. Konkrétan:

- Kikölcsönözte Kodály számára Paul Bourget *Essays de Psychologie contemporaine*-jét a Soproni Kaszinó könyvtárából. (Gombocz Sopronban született, és járta ki iskoláit; ez idő alatt bizonyosan áttanulmányozta a könyvtár katalógusát.)

Kiadott írásban Kodály nem említi Bourget nevét és művét, a fenti helyen kívül mindmáig a kéziratos hagyatékban sem találtam nyomát.

- Ő mutatott Kodálynak először olyan külföldi könyvet, amelyben a hanglejtést kottával próbálták rögzíteni.

Kodály publikációinak egyikében sem írt a hanglejtést kottával rögzítő könyvről vagy könyvekről. Gyors szemlém szerint ő maga egyetlen dolgozatában közölt kottázott beszédet. A *Nagyszalonta népdalkincse* 38. dallamának *(Újesztendei köszöntő)* lejegyzése alatt megjegyzi: „A hozzá fűzött szóval mondott vers hanglejtése a közönséges beszédtől kissé eltér", és hangjegyekkel ábrázolja a beszéd lejtését. A kottákat vonalrendszer nélkül, feljebb vagy lejjebb helyezi el a papíron, így érzékeltetve a hangok egymáshoz viszonyított (relatív) magasságát – hasonlóan a neumák *in campo aperto* (a szövegsorok közti szabad térben) való elhelyezéséhez a korai gregorián notációban (Kodály 1924: II. 125).

- Lipcsében kikölcsönözte a Jénai kézirat facsimile kiadását, és elküldte Budapestre (kétszer).

1906 márciusában megvédett doktori disszertációjának *(A magyar népdal strófaszerkezete)* bevezetésében Kodály utal a *Jenaer Liederhandschrift* fakszimile kiadására (Kodály 1906: I. 15). Figyelmét nem az unikális 14. századi gyűjtemény dallamai keltették föl, hanem Franz Sarannak a kiadvány második kötetében közölt, „sokban egész új és önálló ritmikája". A disszertációban megadja Saran más ritmikai tárgyú dolgozatainak címét is, zárlatként pedig nem egészen szakszerű módon hozzáteszi: „sokat ígér készülőben levő általános ritmikája" (a jólértesültség magyarázatát lásd lentebb).

- Lipcséből / Finnországból hazatérve Sievers nyelvmelódiai kutatásairól beszélt Kodálynak.

A disszertáció bevezetésének irodalomismertetésében Eduard Sievers is megjelenik – mint nem éppen eredeti szerző, aki Saran fejtegetései közül „az ógermán alliteráló vers levezetését [...] beleszőtte »Altgermanische Metrik« c. művébe". Saran egyik idézett tanulmányának bibliográfiai adataiból Kodály közvetve megtudhatta azt is, hogy Sievers a tanára volt: Saran Otfrid von Weissenburg metrikájáról írott tanulmánya azon „Festgabe" lapjain jelent meg, amelyet Sievers volt tanítványai egykori professzoruk hallei működésének 25. évfordulója tiszteletére állítottak össze. Kodály értekezésének fő része hét jegyzetben hivatkozik Saranra és egyszer Sieversre. E hivatkozás szerint járt a kezében Sievers egyik nagy műve, a *Metrische Studien* 1901-ben megjelent I. része: *Studien zur hebräischen Metrik*. Sievers nyelvmelodikai vizsgálatairól azonban sem a disszertációban, sem az 1937-es beszéden kívül másutt nem esik szó Kodály publikus életművében. 1906 után mindkét német nyelvész-metrikus neve eltűnik a kiadott írásokból.

Eltűnik – annak jeleként, hogy más utakra terelte a sors, a hajlam? Inkább kerülőutakra. A Vargyas Lajos közreadásában megjelent és a még kiadatlan feljegyzésekben árnyaltabb kép bontakozik ki. A *Hátrahagyott írások* két kötetének verstani és nyelvtani témájú lapjain tucatnyi helyen találkozunk Franz Saran nevével; a tanulmány végén jelezzük, milyen összefüggésben. Ugyanott Eduard Sievers neve négyszer bukkan fel. Ebből háromszor kérdő formában, a versritmus, illetve az „ejtés" összefüggésében. Nagyon alaposan kell ismernie Sievers művét annak, aki e kérdésekre érdemi választ akar adni. Az első idézet környezete egyértelmű: Kodály Gábor Ignác *A magyar ősi ritmus* című könyvéről (1908) írott kiadatlan bírálatában utal Sieversnek az *Alliterationsvers*ről vallott nézeteiről – Gábor Ignácnak címzett ironikus kérdés formájában.

Az *alliteráció* primär versalkotó princípium? Rímes próza nincs? 1. Altgerma-[nische] Metrik VII (Kodály 1993: 399).

> Olyan nyelvekben fontos a szótagszám, amelyekben a súlytalan szótag jelentősége nem sokkal kisebb a súlyosnál (primus inter pares); azokban nem fontos, ahol a hangsúlyos szótag annyira kiemelkedik, hogy a többiek csak mint nyomorult szolgák veszik körül: lám 7-et is megbír! (Sieversben mi a maximum?) (Kodály 1993: 400).

> De magyarrá lett németek magyar beszédén is megérezni valami elütő sajátságot, ha már gyengén, keveset vagy semmit sem beszélnek eredeti nyelvükön. Nehéz volna e finom különbségeket elemezni, ha hallja is az ember. Mindenesetre alapos fonetikai, sőt eszközfonetikai vizsgálat tudná csak okát adni a különbségnek. Sievers, Rousseau, Jespers[en] mond valamit?" (Kodály 1993: 378). (Jespersen a közlésben tévesen: Jespers.)

A negyedik feljegyzést a dialektológia tárgykörébe sorolhatjuk.

> Semmiesetre [sem] olyan külömbség [!] mint észak~délnémet [közt] (Sievers Sprachmelodik): a magyar nyelv dallama egységes (Kodály 1993: 374).

Az utoljára idézett, talányos passzust egy, a zenei nyelvhelyesség tárgyában elmondandó hosszú felszólalás fogalmazványában találjuk. Kodály ezt 1936-ra szóló, céljától elidegenített, üres zsebnaptárba írta be; vagyis a Gombocz-emlékülés időkörében keletkezett. Fel is ismerhetjük benne az emlékbeszédben idézett „nyelvmelodikai" jelző német eredetijét: *Sprachmelodik*. Sievers megjegyzésének itt hiányzó lelőhelyét (lelőhelyeit) pedig némi nyomozás árán megtaláljuk a Kodály Archívum két kéziratcsoportjában. Nézzük először az „Egyetemi jegyzetek" fondját. Az itt őrzött egyik fogalmazvány olvassuk: „Vgl. über Nord. u Südd. Intonation Sievers Rektoratsrede, Metrische Stud. § 39" (vö. az észak- és délnémet intonáció különbségéről Sievers rektori beszédét, valamint a *Metrische Studien* 39 §-át). Ez a fogalmazvány, amely kulcsfontosságú a Gombocz–Kodály–(Sievers) között zajlott nyelvmelodikai beszélgetés titkának felfejtéséhez, több meglepetést tartogat, például azt, hogy a nyelve német. Kivonatos közreadására a tanulmány második részében vállalkozunk.

Az „Egyetemi jegyzetek" címzéssel jelölt fondot két különálló dokumentumegyüttes alkotja. Az egyik házilag készült füzetekben változatos témájú olvasmánykivonatokat, fordításokat, szószedeteket, saját dolgozatokat tartalmaz Kodály gimnáziumi tanulmányainak utolsó évéből, valamint az egyetemi és zeneakadémiai időszakból. (A zeneakadémiai jegyzetek három füzetét Tallián [2021] közreadta.) A másik csoportot három, nyolcadrész alakú fóliókból álló, karton borítólapok közé zárt, Kodály vagy segítője által szakszerűen összekötözött kéziratcsomó alkotja. Az egyik csomó Kodály disszertációjának – *A magyar népdal strófaszerkezete* – kézirata; ez ma eredeti, bontatlan állapotában látható a Kodály Múzeum kiállításán. A másik kettőt (Kodály Archívum Ms.-ej.-4 és Ms.-ej.-5) a legutóbbi időben archiválási és kutatási céllal felbontották. A két köteg együttesen közel ezer, nagyobb részben csak a rectón teleírt lapot tartalmaz, Kodály által fasciculusokba rendezve. Tulajdonképpeni egyetemi jegyzetet – tanári előadások óra közben leírt kivonatát – keveset találunk közöttük. Vannak a két csomóban

„idetévedt” zenei tárgyú füzetek; ezek egyes speciális témákhoz készült feljegyzéseket fognak össze: „Az összhangzattan részei”, Beethoven hegedű-zongoraszonáták lassú tételei, Brahms, pillanatképek Kodály találkozásairól zeneszerzéstanárával, Koessler Jánossal, Kodály véleménye zeneakadémiai kollégáiról. Bartókot egyszer említi, egy Kálmán Imre jellemét nem a legjobb fénybe állító anekdotában. Bartók és Kodály 1905. március 15-én találkoztak először (Eősze 2007: 31); mivel a jegyzetcsomóbeli elbeszélésből kiérződik, hogy Bartók és Kodály az eset idején már közeli ismeretségben volt egymással, a jegyzetet Kodály az 1905-ös év nyara előtt nemigen bízhatta papírra.

Dátumot csak elenyésző számú füzet és lap tüntet föl. Ms.-ej.-4-ben az 586–609 sz. összefűzött fóliókon finn–magyar szószedet található a *Kalevalá*ból, a címlapon „KZ 1902 I/25” dátummal. Jól esnék feltételezni, hogy az akkurátusan megszámozott cca. 800 szópár a Gomboczcal zajlott finnórák emlékét őrzi. Ám óvatosságra int, hogy a dátum szemeszterkezdésre vall, és tanulmányainak akkor induló negyedik félévében Kodály heti három órában finn nyelvet hallgatott Szinnyei Józsefnél. Másfelől a szószedet terjedelme, folyamatossága és alapossága nem csoportos nyelvórára, hanem collegiumi privatissimumra vall. Talán bátrabban kapcsolhatjuk össze Gombocz szakvezetésével a több füzetbe elosztott, összesen ötven, mindkét oldalán teleírt fólióra terjedő angol szószedetet; az ebben feltűnő fonetikai jelek származhatnak Gombocz magyarázatából, aki „a nyelveket fonetikai alapon tanította”. A vegyes tartalmú Ms.-ej.-5-ben Kodály datálta a zeneszerzéstanáránál, Koessler Jánosnál tett két látogatásáról készített feljegyzéseket (1904. augusztus eleje, 1905. március 4.). Mint oly sokszor, ha könyv volt a kezében, lapszámmal ellátott emlékeztetőket készített Mendelssohn levelezésének kétkötetes kiadásából (Ms.-ej.-4/113–117); Gruber Emmának 1905. július 8-án írt levelében idézte, s ezzel datálta őket (Kodály 1982: 14). A finn szószedet kivételével tehát valamennyi dátum a négy tanévre terjedő rendszeres egyetemi tanulmányok befejezése utáni időszakot reprezentálja, akárcsak a Bartók-anekdota.

A két köteg nagyobb részét elfoglaló szakirodalmi jegyzetek készítésének dátumát Kodály sem egyenként, sem összegzően nem jelölte. Az összegyűjtött tételek túlnyomó többsége magyar és német szerzőknek a hangsúly, metrika-ritmika, nyelvpszichológia, versszöveg és énekdallam kapcsolata, valamint a magyar népdal tárgykörében írott munkáit kivonatolja és kommentálja. Hosszabban idézett-tárgyalt szerzők: Ponori-Thewrewk Emil, Rochus von Liliencron, Karl Bücher, Wilhelm Wundt, Balassa József, Heinrich Tiersch, Négyesy László, Torkos Sándor. Nagyon érdekes a kötet utolsó nagyobb terjedelmű füzete (Ms.-ej.-4/503–575): a magyar metrikai irodalom alapkérdéseit tárgyaló saját fogalmazványként indul, ám „menet közben” a Kodályt akkor leginkább foglalkoztató két személyiség, Franz Saran és Eduard Sievers verstani megfigyeléseinek és elméleteinek kimerítő ismertetésével áttér vagy átcsúszik a német ritmikai-metrikai szakirodalom elemzésébe. Beható és hosszas tárgyalásuk arra vall, hogy Saran és Sievers ritmikai és metrikai munkássága a jegyzetek készítése idején Kodály talán legfontosabb tájékozódási pontja és irányjelzője volt. Előbbinek a Jénai kézirat fakszimile kiadása II. (kommentár-) kötetébe foglalt általános ritmikáját paragrafusról paragrafusra haladva kétszer is kijegyzetelte (feltehetően a fakszimile kiadás két „ideiglenes budapesti állomásozása” alatt). Sievers

munkáinak is nagy teret biztosítanak a jegyzetek: a *Metrische Studien* I. részét hetven, mindkét oldalon sűrűn teleírt lapon kivonatolja Kodály (Ms.-ej.-4/253–323); általános ritmikai-metrikai irodalomismertetés részeként pedig behatóan idézi Sievers nézeteit az *Alliterationsvers*ről (Ms.-ej.-4/528–535).

A sok száz lapnyi, nem nyelvész olvasónak is izgalmas metrikai-ritmikai jegyzet és fogalmazvány a melodika kérdését legfeljebb csak futólag érinti – vagy éppen három ponttal túlteszi magát rajta. Jellemző példa: Kodály lelkiismeretesen kivonatolja Sievers 1893-ban „Zur Rhytmik und Melodik…" címmel Bécsben tartott előadásának ritmikai-metrikai tárgyú első részét (a teljes címet lásd lentebb), a melodikával foglalkozó rövidebb szakaszt azonban itt elhagyja, és utal annak újrakiadására egy másik fórumon: „Melodie. l[ásd]. bővebben a Neue J[ahr]b[ücher] cikkét" (Ms.-ej.-4/244–246).

A kérdésre, *Hol lásd,* manapság könnyű válaszolni: hogy Sievers jelentősége máig nem halványult a nyelvtudomány és metrika művelőinek a szemében, azt a nyelvi ritmussal és melodikával foglalkozó tanulmányainak és köteteinek több honlapon is olvasható digitális kiadása igazolja. Hogy Kodály hol jutott hozzá Sievers *Sprachmelodik*-témában elmondott, a szakma forgalmas útjaitól távol megjelent két előadásának szövegéhez, nem tudjuk. De hogy hozzájutott, azt egy eddig nem említett, ugyancsak a disszertáció előkészítésének időszakában keletkezett kéziratcsoport bizonyítja. A jelenleg KA-Doboz 13/61b–f számmal megkülönböztetett gyűjtemény gondosan írt kivonatokat foglal magába Thewrewk, Wundt, Rudolf Westphal, Eduard Belling munkáiból, együtt Sievers „Zur Rhythmik und Melodik des neuhochdeutschen Sprechverses" című dolgozatának rövidített német szövegével, és az „Über Sprachmelodisches in der deutschen Dichtung" címmel megtartott rektori beszéd magyar fordításával. A tintás szépírással készült fordítást Kodály sűrű ceruzás kommentárjai kísérik a margón és a sorok közt.

Miért készítette el Kodály a fordítást? Talán azért, hogy a számára nagy jelentőségű tanulmányt magyar folyóiratnak fölajánlja. Annál különösebb, hogy Sievers fejtegetéseire az egyetemi jegyzetek Ms.-ej.-4/436–502 hatvanhat számozott fóliójának rectóin (javításokkal és változatokkal az előző fóliók versóján) olvasható *német* tanulmányfogalmazványban reagált. Hogy nem jegyzet vagy kivonat, hanem Kodály saját tanulmánya bújt meg évtizedeken át az egyetemi jegyzetek csomagjában, azt a megkülönböztető formai jegyek is tanúsítják: kék borító, rajta a cím, mellette számunkra sokat mondó dátum: „Ein neues Kapitel der deutschen Verslehre. 1905 jan." Az első lapon a cím megismétlődik (Kodályra oly jellemző rövidített változatban), alatta görög mottó és kommentár: „Longinus in den Erklärungen zur Metrik Hephaistions" (Longinus a *Hephaistion Metrikájá*hoz írott magyarázataiban). A német nyelv s a piszkozathoz nem éppen illő, enyhén sznobisztikus (Déri Balázs szakvéleménye szerint „nem hibátlan") görög mottó beiktatása azt sugallja, hogy tisztázás után a szerző közlésre akarta fölajánlani valamelyik német filológiai folyóiratnak. Ehhez talán Franz Saran közvetítését kívánta igénybe venni. Vele ugyanis a „neue Verslehre" egyik könynyedén odavetett (német nyelvű) mondata szerint levelezésben állt: „Saran, általános ritmikájában' fogja részletesen bemutatni elméletét; ennek kidolgozása – mint velem közölte – 1905 végén veszi kezdetét" (Ms.-ej.-4/460). A „neue deutsche Verslehre" bibliográfiájában Franz Saran két munkája a megjelenés különösen recens dátumával

tűnik ki: *Melodik und Rhytmik der „Zueignung" Goethes* (1903), és *Der Rhythmus des französischen Verses* (1904). Ezekre talán maga a szerző hívta föl Kodály figyelmét.

A kiadás szándékára utal a datálás ténye is; a dátum pedig megengedi, hogy e munkában Gombocz 1904. nyári buzdításainak lecsapódását lássuk, és úgy értelmezzük, mint annak bizonyítékát, hogy Kodály az 1904. év utolsó hónapjaiban legalábbis játszott a gondolattal: mi lenne, ha a *Sprachmelodik* őt zenészként amúgy is mélyen érdeklődő témáját felhasználva megkísérelne felugrani a nemzetközi (*id est* német) nyelvészet-költészettan nagy szekerére. Nem tudjuk, meddig jutott addigra a szakirodalom olvasásával a disszertáció témájában; lehetséges, hogy Sievers és különösen Saran ritmikai-metrikai tanulmányait csak a „neue Verslehre" után dolgozta fel, és építette be saját érvelésébe. Azt pedig eleve kizárta a disszertáció tárgya – a magyar népdal ritmikai-metrikai természete – hogy Sievers sajátos beszéddallam-analitikáját ott vizsgálati metódusként alkalmazza.

Kodály recenzió-tanulmánya pontosan és közérthetően bemutatja, miben is állott e máig gyakran emlegetett, de már a maga korában sokat vitatott módszer lényege, és kísérletet tesz önálló alkalmazására is. Alábbiakban kivonatos magyar fordításban közöljük a tanulmány első részét, majd összefoglaljuk a második részt: Kodály saját versdallamelemzéseit.

II.

A német verstan új fejezete. 1905 jan.

Irod[alom]

Sievers	Ager. metr.
	Metr. Studien
	Verh. 42.
	Rektoratsrede
Saran	Hartm.
	Otfrid
	Jen. Hs.
	Frz. Rhy.
	Melodik
Westph.	Allgemeine mus. Rhy.
	Aristoxen.
	Elemente
	Versen II 1878
	Theorie d. mus. Kunst
	Allgem. Metrik
Stolte	Metr. Stud. über das Volksl.
Minor	Deutsch
Paul	D. Metrik Griss.
Riemann	Syst[em]
	Kat. d. Komp.lehre

A rövidítések feloldása:

Eduard Sievers, *Altgermanische Metrik* (Halle, Niemeyer, 1893); *Metrische Studien I. Studien zu hebräischen Metrik* (Abhandlungen der Philologisch-Historischen Classe der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften 21) (Leipzig, Teubner, 1901); „Zur Rhythmik und Melodik des neuhochdeutschen Sprechverses", in *Verhandlungen der 42. Versammlung der deutschen Philologen und Schulmeister in Wien* (Leipzig, Teubner, 1894: 370–382); „Rede des antretenden Rektors Dr. Eduard Sievers. Über Sprachmelodisches in der deutschen Dichtung", in *Rektoratswechsel an der Universität Leipzig am 31. October* 1901 (Leipzig, é. n. 17–39).

Franz Saran, *Hartmann von Aue als Lyriker. Eine literarhistorische Untersuchung* (Halle, Niemeyer, 1889); Über Vortragsweise und Zweck des Evangelienbuches Otfrieds von Weissenburg (Halle, Karkas, 1896); „Rhytmik", in *Die Jenaer Liederhandschrift,* hrsg. von Georg Holz–Franz Saran–Eduard Bernoulli, Bd. II, Übertragung, Rhythmik und Melodik (Leipzig. Hirschfeld, 1901, 92–151); *Der Rhythmus des französischen* Verses (Halle, Niemeyer, 1904); *Melodik und Rhytmik der „Zueignung" Goethes* (Halle, Niemeyer, 1903).

Rudolf Westphal, *Allgemeine Theorie der musikalischen Rhythmik seit J.S. Bach* (Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1880); *Aristoxenus von Tarent. Melik und Rhythmik des classischen Hellenentums* (Leipzig, Abel, 1883); *Elemente des musikalischen Rhythmus mit besonderer Rücksicht auf unsere Opern-Musik* (Jena, Costenoble, 1872); *Theorie der musischen Künste der Hellenen* (Leipzig, Teubner, 1885); *Allgemeine Metrik der indogermanischen und semitischen Völker auf Grundlage dei vergleichenden Sprachwissenscliaft* (Berlin, Calvary, 1892).

E. Stolte, „Metrische Studien über das deutsche Volkslied", *Jahresbericht über das Realgymnasium zu Crefeld,* Schuljahr 1882–83, 3–58.

Jakob Minor, *Neuhochdeutsche Metrik* (Strassburg, Trübner, 2/1902).

Hermann Paul (hrsg.), *Grundriss der germanischen Philologie*, Bd. 1. *Heldensage – Literaturgeschichte – Metrik* (Strassburg, Trübner, 1893).

Hugo Riemann, System der musikalischen Rhytmik und Metrik (Leipzig, Breitkopf und Härtel 1903); *Katechismus der Kompositionslehre* (Leipzig, Hesse, 1889).

A múzsai művészet csak az előadásban él. Homérosz műveinek előadásához éppúgy szükség volt deklamátorra, ahogyan a drámákéhoz színészekre. A népköltés termékei csak az előadók emlékezetében élnek. Sokáig így maradt ez az írás megjelenése után is. Csak az írásbeliség általánossá válása, különösen a nyomtatás feltalálása után változnak meg lassanként a viszonyok. Dalok keletkeznek, melyeket nem énekelnek (még ha a nyomtatványok meg is adják a „nótát"). Hatalmasan fellendül a prózairodalom, melynek élő előadása kezdettől kivételes. Hatására ez a költészetben is lassanként háttérbe szorul. Mégsem vonja kétségbe senki, hogy a vers csak stílusos előadásban fejtheti ki teljes hatását. Mindig így vélekedtek a legjobb költők is. Goethével kapcsolatban ezt bizonyára szükségtelen

részletezni: ő az olvasást mindenkor csupán az előadás szurrogátumának tekintette. Mi mással is magyarázhatnánk különben verseinek megragadóan jó hangzását?

Megállapítható tehát, hogy a poézist igazában csak a recitálás eleveníthetí meg. Ezt a tényt a tudományos vizsgálatnak is tekintetbe kell vennie, különösen, ha a költészet külső formáinak tanulmányozását tűzte ki célul. Sajnos a német metrika egészen más elveket követett mindaddig, amíg művelői végre fel nem ismerték, hogy *a priori* kidolgozott vagy éppen más nemzetektől átvett elméletek sehová sem vezetnek, s a metrikai vizsgálatok egyetlen lehetséges alapja csak az értelmesen és stílusosan előadott vers lehet. […] A 'beszélt költészet' [Sprechpoesie] tudományos vizsgálatának metódusát Sievers alapozta meg az A[lt]germanische Metr[ik]-ben és az alliterációs verset [Av.] tárgyaló számos munkájában. Sieverstől érdekes még számunkra a bécsi filologustalálkozón tartott előadása […] és 1901-ben tartott rektori bemutatkozó beszéde [a lipcsei egyetemen], továbbá a Metrische Studien I., a filológiai módszer igazi mesterműve. […] Sievers szükségesnek látja a metrika hagyományos fogalmának kitágítását. A metrikát a költészet hangzó műformájának tudományaként határozza meg. Ha metrika helyett a verstan [Verslehre] kifejezést használjuk, mint Saran, a definíciót pontosnak minősíthetjük.

A nyelv melodikája két fő tekintetben különbözik az énektől. 1) Nincsenek benne határozott hangmagasságok, ehelyett szabadon változó csúszó hangok (Gleittöne) jellemzik. 2) A nyelv dallamának nincs kötött, az egymásnak megfelelő helyeken ismétlődő formája. – Megszólaltatására nem az énekhang, hanem a beszédhang szolgál, ezzel csökkentve a zenei elem részarányát. E meglehetősen nagy különbségek ellenére az énekes és beszélt előadás között melodikai tekintetben csak fokozat-különbség áll fönn.

Mélyebbre hatol a tárgyban a rektori bemutatkozó beszéd. Ebben Sievers azzal a kérdéssel foglalkozik, mely végső forrásból ered a melódia, amellyel a hangosan olvasott szöveget akaratlanul is kísérjük. Különböző egyének dallamhasználatában mutatkozó nagyfokú hasonlóságából azt a következtetést vonja le, hogy a melódia eredetét az olvasón kívül, a felolvasott szövegben kell keresni, amely így a mű immanens részének tekinthető. Következésképp nem vonható kétségbe, hogy a dallam végső soron a költőtől származik. Eredetét azon ritmikai-dallami hangulatban [Stimmung] kell keresni, mely a vers fogantatását kíséri – amint ezt számos költő megerősíti. [Goethe és Schiller egyképpen] tanúsítja a zenei hangulat prioritását, vagy legalábbis egyidejűségét.

Sievers rendkívül érzékenyen elemzi a zenei hangulat befolyását a költő munkájára, amely a szavak megválasztásával és csoportosításával öntudatlanul létrehozza a dallamnak megfelelő formát. Ha pedig ez így van, akkor a költő szóhasználatának meghatározott melódiát kell felidéznie az olvasóban. Az olvasó annál biztosabban rátalál a dallamra, minél gáttalanabbul átengedi magát az olvasmány hatásának.

A megfigyelés eszközei: saját olvasás, amit aztán más személyek olvasásmódjával kell összehasonlítani. Mivel a dallam vizsgálatára szigorúan tudományos

módszerek állnak rendelkezésre, minden esetben okvetlenül alkalmazni kell a költői forma meghatározásához. A megfigyelés tárgyai:

1) általános hangfekvés – magas-e vagy mély, állandó vagy változó;
2) a hangközök nagyságának maximuma és minimuma;
3) a dallamvezetés – szabad-e vagy kötött;
4) egyes specifikus dallami fordulatok, mint a kezdet és zárlat;
5) a dallam szövegi hordozóinak kérdése (szótagok).

Az előadásban Sievers Faust monológját elemzi, és meggyőz tételeinek igazáról.

Végül a versmelodika irodalmából meg kell még említenünk Saran Goethe „Zueignung"-jának ritmikáját és melodikáját elemző munkáját. Ebben további lépést tesz a nyelvmelodika vizsgálatának irányába, amennyiben bevezeti a dallam grafikus ábrázolását. A nyelv hangváltozásának jelenségeit már korábban megkísérelték zenei jelekkel ábrázolni: Helmholtz, „Tonempfindungen", Merkel, „Psychologie der menschlichen Sprache", idézi Bremer, Deutsche Phonetik; utóbbi 36 részre osztott oktávát javasol. Saran egészen 1/8 hangokig megy, de a gyakorlatban meggyőződhetünk róla, hogy még ez a notáció sem teljesen kielégítő. Talán jobb lenne a dallamot folyamatos – a zörejhangoknál megszakadó – görbével ábrázolni. Ez azonban csak megfelelő berendezéssel valósítható meg.

A nehézségek boncolgatása után Kodály saját kísérletre vállalkozik: elkészíti Goethe két versének – *An die Entfernte* és *Der neue Amadis* – nyelvmelodikai elemzését. A kísérlet annyiban is az övé, hogy Sievers metódusát saját recitálásának lejegyzésével és elemzésével ellenőrzi, s a kottákat mellékeli is a tanulmányhoz. 24 részre osztott oktávot használ – azaz negyedhangokat különböztet meg –, de hozzáteszi, nagyobb gyakorlattal ennél kisebb hangközök azonosítása is lehetséges. Segédeszközként gordonkát vagy brácsát célszerű alkalmazni – írja; ezeken a hangszereken a mikrohangközök világosabban elkülöníthetők, mint a beszédhangban. Közli továbbá, hogy saját előadását összevetette két született német kotrollszemély olvasásának lejegyzésével, és megállapítja: „néhány eltéréstől eltekintve (főleg a hangmagasságok és mélységek szélső értékeinél) a hangközök irányát tekintve a dallamvezetés azonosnak mutatkozott" mindhármuknál.

Az általános ismertetést követően Kodály részletesen leírja a két vers előadásának ritmikai és dallami tagolását és versdallamuk ebből kiolvasható felépítését. Szükség is van e kimerítő narratívára, hiszen a lejegyzés kvázi-kvadrátnotációján a *Hebungok* jelölésén kívül csak a dallam mozgásának irányát lehet követni, azt is csak nagy vonalakban. Kodály a kottaírás hagyományos ötvonalas szisztémájára írja rá a saját előadásának negyedhangokban ábrázolt dallamát. Tisztázás céljával hozzáteszi: „a kulcsok által meghatározott abszolut hangmagasság saját hangomra vonatkozik: c = a temperált (kis) c." Az öt vonal c-től e-ig a kromatikus félhangoknak felel meg (c–cisz–d–disz–e), a vonalközökbe a negyedhangokat kell beleképzelnünk. Ezt „visszaénekelni" legfeljebb hallásfenomének lehetnek képesek, de ahogy Kodály írja, vonós hangszer alkalmas lehet a beszéddallam „visszajátszására". Hozzá kell tenni, hogy a notációnak nem is célja a negyed-, fél- és egész hangokat mint zenei értelemben

„diszkrét", egymástól elváló magasságokat feltüntetni; arra pedig alkalmas az írásmód, hogy mintegy felnagyítva – grafikusan ábrázolt kétszeres lassításban – szimbolizálja a csúszóhangokban mozgó beszéddallam kontinuumát. Kodály módszere mindenképp muzikálisabb, mint Sarané, akinél az 1–3–5. vonal a félhangokat képviseli (Saran beszédhangjának megfelelően: cisz–d–disz), a közöttük lévő 2–4. vonal a negyedhangokat, a vonalközök pedig a nyolcadhangokat. Minthogy az „éthosz" hatására a költői beszéd ámbitusa meghaladhatja az ötvonalas szisztémán ábrázolható egész hangot (cisz–disz), a magasabb hangtartományt Saran a pentagramma átértelmezésével kénytelen ábrázolni: az alsó kottavonalat a magasabb régióban a disz hang hordozójának jelöli ki (disz–e–f). A csúszóhangokat föl- és lefelé mutató vesszőkkel érzékelteti (Saran 1907: 35–37).

Az „éthosz" terminushoz: Sievers és Saran terminológiája a vers (szöveg) karakterét, a verset recitáló imaginárius személyiség (elsődlegesen a költő) vagy társadalmi csoport (például törzs) általános attitűdjét az éthosz antik fogalmával jellemzi. Az éthoszban látták azt az ágenst, amely egészében és egyes mozzanataiban meghatározza a vers metrikai és melodikai habitusát. Saran az 1907-ben megjelent nagy verstani összefoglalásban, amely a disszertáció megírása után jutott el Kodályhoz, külön fejezetet szentel az éthosz fogalom sajátos értelmezésének (Saran 1907: 120–131). Saját versdallamelemzése tanúsítja, hogy Saran nyomán Kodály is igyekezett figyelembe venni a vers éthoszát.

> Miután ismételt olvasással tévedhetetlenül megérezzük a költemény éthoszát, először pontosan meghatározzuk a *Hebungokat*. [... Előfordul, hogy] a *Senkung* helyére viszonylag súlyos szótag kerül. Alapvetően téves lenne ebben „ellentmondást" látni metrum és hangsúly között. Az ilyen esetek mögött inkább a költő utalása búvik meg a hely sajátos éthoszára és a helyes előadásra.

Saran *Melodik und Rhytmik* tanulmányának modelljét követve Kodály ezután részletesen leírja a versdallam hangfekvését, az egyes sorok ámbitusát s a zárlatok elhelyezkedését az ámbitushoz képest (Hochschluss, Tiefscluss, Mittelschluss), a ritmust, rímet, végül az egymásba épülő, fokozatosan növekvő egységekből alakuló nagyformát.

III.

A tanulmány fenti bekezdésben összefoglalt utolsó része, a Goethe-versek saját előadáson alapuló minuciózus elemzése legkevesebb a felét tölti ki a terjedelemnek. Általa az olvasó behatóan és hitelesen megismerheti Sievers és Saran analitikus módszerét és annak érzékeny és figyelmes alkalmazóját, az ifjú Kodályt. Ha marad a százhúsz évvel ezelőtt nagy szorgalommal kidolgozott munka kései, illetéktelenül betolakodó szemlézőjében hiányérzet, azt nem a tanulmány kelti, hanem az, hogy a jegyzetsorban tovább lapozva nem találkozik a Sievers–Saran-féle elemző módszer adaptációjával magyar versre. A tartózkodásnak több nyomós okát feltételezhetjük.

1) Kodály saját dikciójára vonatkozó kijelentéseket csak a nyelvművelő korszakból ismerünk tőle; a tényeket bizonyára hitelesen adja elő, de a felhozott okokat-okozatokat sok helyütt egyértelműen áthatja a pedagógiai célzatosság. Az alább idézett emlék forrása egy 1962-ben használt jegyzetfüzet, itt a korai idegennyelv-tanítás kiejtésromboló hatására céloz. Mellékesen dialektológiai észrevételt is tesz itt is, mint gyermekéveire visszatekintve többször. Ha a hivatásos nyelvész pályájára lépett volna, a teljes magyar nyelvterületen végzett etnomuzikológiai *field work* közben gyűjtött személyes tapasztalatai nagy nyelvjáráskutatóvá tehették volna – csakhogy erre a népdalgyűjtés nem hagyott időt. Ahogyan az alább idézendő jegyzetfüzetben írta: „Mi a dallammal annyira elfoglaltak [vagyunk], szövegre csak mellékesen figyelhetünk."

> 10 éves koromig semmi idegen nyelv nem zavarta [kiejtésemet]. Galántán jó nyelvi környezet. Egyszer az iskolában Szentjóbi Szabó együgyű parasztját kellett szavalnom. Nem tudtam elég jól utánozni a német postás rossz magyar beszédét, mert senkitől sem hallottam olyat. Nagyszombatban lettem figyelmes a sokféle magyar beszédre. Csallóközi fiúk (KA-Doboz 20/4).

Nem tudhatjuk, milyen nyelvi atmoszféra jellemezte a Kodály-házat. A nagyszombati gimnázium diákjainak osztálynévsorát végignézve magyar nevet alig találunk, és a magyar név amúgy sem garantálja a helyes magyar ejtést. A tanárok közt pedig a magyar érzelműek is német nevet viseltek. A Zeneakadémián nagyobbrészt németül folyt az oktatás, az egyetemi professzorok (és más nagy társadalmi hatású személyiségek) magyartalan kiejtéséről pedig az idős Kodály ugyanott bizony minden gyengédség nélkül emlékezett meg.

> Egyetem: Medveczky arisztokr[atikus]. P. Thewrewk sváb (nyelvész!) Mayr indogermán nyelvészet. Jól [beszélt] Beöthy, Szinnyey, Négyesy, Horváth Cyrill. Heinrich, Petz németes. Prohászka tótos. [...] Nyelvészeink nem foglalk[oztak a kiejtéssel]. Régi élczlapj[aink] állandó rovata volt, helyenként egész kitűnő példái, már amennyire leírható. Már pl. P. Thewrewk beszédét írásban nemigen lehetett rögzíteni, hisz nyelvtanilag hibátlan volt. De fonetikája! Egy-egy hallgatója jól tudta utánozni. Kár hogy csak szórakozásul, holott érdemes lett volna tudományos vizsgálatra, adalék a magyar kiejtés elfajzásához.

Hogy taníthatná a helyes magyar ejtést, aki maga sem ejt helyesen? Tanárai óvakodtak is az ilyen kísérletektől – nyilatkozta Kodály a harmadik kiejtési verseny zárszavában: „Nem tudom, mivel szolgáltam rá tisztelt barátaim kitüntető bizalmára, hogy Önökhöz szóljak. Hacsak azzal nem, hogy magam beszédével is tanúsítsam: minket bizony nem tanított beszélni senki. Akkoriban ilyesmi föl sem merült" (Kodály 1941: II. 304). Egyetértett Kodállyal az 1937-es beszéd Gombocz Zoltánja is: „Együtt állapítottuk meg, hogy nálunk semmi beszédkultúra, semmi oktatás nincs, sőt a hangzó beszéd alaptörvényei sincsenek tisztázva." Doktor és famulus Ménesi úton megfogalmazott, egybehangzóan negatív véleménye igazán alkalmas lehetett arra, hogy elvegye utóbbi kedvét magyar versek hangzó előadásának dallami

elemzésétől. Mi értelme lenne egyéni recitálást kottázni-elemezni ott, ahol az alaptörvények sincsenek tisztázva? Legyen szó akár saját recitálásáról: mintha Kodály inkább bízott volna német dikciójának helyességében, mint a magyarban.

2) Magyar verset a magyar verstan kidolgozatlansága miatt sem lehetett a Sievers–Saran-metódussal elemezni. Ms.-ej.-4-ben Kodály harminc lapon át küszködik a magyar verstan történetének felvázolásával, de minduntalan megakad az alapfogalmak tisztázásának kísérleténél. Ez azonban a magyar vers „ámphibius" volta miatt nem vezethet eredményre. (Horváth Ádámmal Csokonai verselését nevezi kétéltűnek: „Csokonai ámphibius. De hajlik a mértékeshez.") Idézi Fogarasi Jánost is, aki a „Művelt magyar nyelvtan"-ban felfedezte a magyar mértéket, a choriambust, s akinél „a hangsúly egészen kimarad". Toldy Ferenc viszont „német mintára hangsúlyos verselést akart behozni. Mond ő is igazat. Első, aki hangsúlyozza, hogy »gyöngén ringatva jó anyánk ölében« voltakép homlokegyenest ellenkezik nyelvünk természetével." Mielőtt reményét vesztve váratlanul áttérne a német metrikára, pontosabban Sieversre és az *Alliterations*versre, levonja a következtetést:

> Hisz minden elmélet épen csak a gyakorlatból vonható el, s e munkánál is inkább csak iskolázott ritmusérzékre mint elméletre van szükség. Sieverssel szólva éppen nem paradoxon, hogy rhytmikai dolgokban a ritmus és dallamérzékhez kell fordulni első sorban, nem az észhez. A magukat lejárt verstani elméletek története mutatja hogy a kísérletek épen ezért vallottak kudarcot, mert szerzőik öntudatlanul is fordítva jártak el, vagy pedig tudatosan, megfelelő büszkeséggel ezt tartották egyedül „tudománynak".

3) Ms.-ej.-5 kötegébe Kodály a disszertáció előkészületeinek érettebb melléktermékeit gyűjtötte össze. Itt nagy figyelmet fordít az énekelt versre *(Gesangsvers)*. E. Stolte, egy német gimnáziumi irodalomtanár tanulmányára hivatkozva megállapítja, hogy olyan muzikális költőnagyságok, mint Goethe, kimutathatóan énekdallamok ritmikájának modelljét követték egyes verseikben, és ennek kedvéért áthágták a szövegi metrika szigorú szabályait (Stolte 1883). Vagyis – mondhatjuk – a dallam ritmikájának beszüremkedő éthosza fölülírja a versét. (Ezzel szemben – panaszolja Kodály – a magyar metrikusok átírják a dallamokat, hogy megfeleljenek az általuk fölállított metrikai képleteknek.) *A magyar népdal ritmusa* címmel ellátott töredéket, amit nem véletlenül helyezett el a kéziratcsomó metrikai-nyelvtani sorozatának végén, úgy olvashatjuk, mint Kodály búcsúját a versdallamelemzés módszerétől.

> A m. népdal ritmusa. Egy eddig elhanyagolt forrás: a szöveges dalok. Thewrewk foglalkozott a zenével, tekintet nélkül a szövegre. Négyesy a szöveggel, tekintet nélkül a zenére, a „versmondás" alapján, tehát hiányzik a kapcsolat, átmenet. Ének – Versmondás – Szavalás. Mielőtt az egyikkel nem végeztünk teljesen, nem lehet a másikra átmenni. – Thewrewk félig végzett az első fokozattal, *kóták,* jól rosszul *leírt* dalok alapján. Négyesy a versmondásból indul ki. Világos, hogy hiányzik egy dolog közbe: az eleven ének megfigyelése. Ez majd kellő mértékre szállítja le Thewrewk sémáit és ütemstatisztikáját, ez lesz majd alapja a versmondás

> vizsgálatának (Sievers elve). Csak aztán jöhet a szavaló előadás elemeinek, törvényeinek, sajátságainak vizsgálata. [...] Négyesy a *Gesangsverset* akarja *csak* a versből megfejteni (Brücke alapján áll) Thewrewk érzi a külömbséget [!] de nem tud vele mit tenni. A Ges.vers elmélete nem nélkülözheti a zenetudományt. – Valószínű, hogy annak a kifejlődése új világokat fog vetni a metrikára.

Sievers és Saran szerint a versben dallam rejtőzik, ezt az előadó a versforma sugalmazására kiolvassa az írott versből, és hallható formába hozza. Biztosra vehetjük, hogy a kiejtés-beszédben Kodály ismét Gomboczra és a *Sprachmelodik* témájára utalt, amikor maga mentségére szellemesen és szerényen azt mondta: „Ámbár ha vesszük, az is egy neme a kísérleti fonetikának, ha az ember versek alá kottákat írogat, s megpróbálja a bennük rejlő melódiákat napvilágra hozni." Első opuszszámmal jelölt műve, a tizenhat dalból álló szerelmi dalkoszorú, az *Énekszó* igazi „Probe aufs Exempel": Kodály kotta nélküli régi gyűjteményekből válogatott népdalokhoz írt félreismerhetetlenül a magyar népi meloszra utaló, egyszersmind öntörvényű dallamokat, gazdagon illusztratív, „modern" zongorakísérettel. A megoldást nevezhetjük posztsieversinek: a dallamvonal nyilvánvaló magyar népi ihletettsége szimbolizálja a „költő" eredeti üzenetét, az individuális dallam- és harmóniafordulatok az olvasó individuum egyszeriségét. A saját és sajátos megoldás kiemeli a népi szöveg énekes előadását a szöveghordozó melodika eredeti, közösségi, a szöveggel szemben kváziközönyös életformájából, amely egészen a legújabb korig és legnagyobb művészi magasságokig hatott. Ahogy Kodály mondta: „Bach akárhányszor megtette, hogy amikor hirtelen más szövegű kantáta kellett – különösen, ha világi szövegűt egyházira kellett változtatni – egyszerűen más szöveget írt alá és az éppen olyan jó volt" (Kodály 1962: III. 99).

Az *Énekszó* kaput nyitott Kodály nagy dalainak évtizedére. A „Gesangsvers elmélete nem nélkülözheti a zenetudományt" – írta a nyelvész-doktorandusz; a zeneszerző ezt úgy módosította: a magyar énekelt vers gyakorlata nem nélkülözheti a magyar (vers)melodika ismeretét. Az ismerethez nem a könyvek, hanem az utolsó „nagy magyar" évtizedben szakadatlanul folytatott helyszíni gyűjtés juttatta hozzá. A hatás működését 1932-ben a Nyugat-barátok illusztris körében elmondott vallomása rejtélyesen egyértelmű szavakkal írja le.

> Így hát bármilyen valószínűtlennek hangozzék is, együgyű magyarok énekeiből kellett elsajátítani, hogyan lehetne megzenésíteni a magyar irodalom egy-egy legremekebb alkotását. [...] Egy kis faluban, ahol Berzsenyi nevét még nem is hallották, lett világos előttem, hogyan lehetne Berzsenyit dalban megszólaltatni [...] (Kodály 1932: II. 491).

Az összeomlás és Trianon véget vetett a magányos találkozások sorának a magyar költők és a magyar zeneszerző között: Kodály zeneszerzői műhelyéből nem került ki több dal. Ehelyett *Magyar népzene* címzéssel tíz kötetből álló népdalfeldolgozássorozatot adott ki énekhangra és zongorára (1925–1932). A népdalfeldolgozásnak mind a szövegét, mind a dallamát a nép szolgáltatja, az eredmény mégsem az etnokultúra,

hanem a „magas” (hivatásos) zeneművészet szférájába tartozik: zeneszerző a zongorakísérettel, énekes az előadással átemeli egyik életkörből a másikba. Amit a jó versmondó egyedül, azt zeneszerző és énekes/zongorista együtt valósítják meg: a népi vers – népi dallam éthoszának kibontását. (Ugyanezt a *Székely fonó*ban az operaelőadás teljes apparátusa hajtja végre.) Versdallam és énekdallam szintetizálásának harmadik fázisa Kodály művészetében (kísért a dialektika) 1931-ben a *Mátrai képek* kórusra írt népdalszimfóniájával kezdődik, és a magyar költészet nagyjainak verseire írott hatalmas motettasorozattal folytatódik egészen Kodály haláláig. A „versekben rejlő melódiákat” az alájuk írogatott kották a kórus közvetítésével jelképesen az egész magyarságnak adták át szavalásra-éneklésre.

IV.

Az 1937. év végén felhangzott „riadó” köztudottá tette: Kodály új feladatra kötelezte el magát. (A kiejtés romlását diagnosztizáló 1937-es beszédet Eckhardt Sándor aposztrofálta „riadóként” a „Jó magyar ejtés aktái” első lapján; Eckhardt 1941: 1.) Ahhoz, hogy valaki riadót fújhasson, előbb föl kell ébrednie. Hirtelen-váratlan fölléptét a nyelvvédelem pódiumára maga Kodály mi mással magyarázhatta volna, mint Gombocz hatásával. „G. nélkül nem lettem volna az a nyelvfigyelő” – jegyezte föl egy keze ügyébe eső cédulára, sejthetően röviddel a beszéd előtt (Kodály 1993: 346). Láttuk, a „nyelvfigyelés” Gombocz fonetikai érdeklődésének hatása alatt kezdődött, de hosszú évek múltak el, míg „nyelvművelői” elkötelezettséggé lényegült át. Idő kellett hozzá, tapasztalatok, a környezet és a személyiség erőteljes átalakulása. Kodály számot vetett azzal is, hogy ugyanabban a negyedszázadban, amely őt a nyelvápolás irányába elindította, Gombocz habitusa más irányba fejlődött.

> Tudom, hogy Gombocz utolsó műve Baudouin hatása alatt hajlott a tiszta nyelvtudományra. De fiatal korában szenvedélyes nyelvjavító, és akkor sem dobta el. De ez összefüggött emberi jellem[ének] egy vonásával (Németh Gy[ula?]): passzivitás. Passzivitás a nyelvművel[ésnek] nem kedvez, egy passzív kertész kertje is hamar felgyomosodik (Kodály 1993: 312).

Egykori mentorának halála volt az a hívó szó, amely rádöbbentette Kodályt: a nyelvművelés kertjébe tevékeny kertészre van szükség. Körülnézett, s mivel a nyelvészek között nem látott ilyet, nekikezdett a toborzásnak. Tegyük hozzá, nem először és korántsem csak a nyelvi kultúra terén vállalta a verbuválás általában hálátlan feladatát, amit csak szenvedéllyel (szenvedélyből) lehet végezni. Hatvanévesen, az *Ethnographiá*nak szánt nyilatkozatban leltárba is szedte kertészi aktivitásának irányait.

> Ethnog[raphia]. Emlékkönyv. Pár mag amit elvetettem jó talajra hullott. Aki többfélével foglalkozik egyik téren sem tehet eleget. Én is bizonyára, ha tán minőségileg nem is, mennyiségileg többet termeltem volna. De hát miért nem marad a mesterségénél, kérdik sokat. Valóban ha valaki távolról nézi sokféle heterogén

> foglalk[ozásomat] könnyen állhatatlan dilettantizmus[sal vádolhat] aki mindenben szórakozást keres, semmiben sem merül el. Pedig ha megkérdem mért tettem ezt vagy azt, úgy látom, néha csak utólag: mind egy témára vonatkozik, egy célt szolgál. Minthogy a Gondviselés különösen érzékeny füllel áldott vagy vert meg: magamon érzem a felelősséget a magyarság minden, a hallás körébe vágó megnyilvánulásáért. Kötelességemben érzem, hogy ott szolgáljak, ahol tudok. Úgy éreztem, ma egy zenész nem engedheti meg magának a fényűzést, hogy íróasztala mellett maradjon, s írja műveit. Ezt akkor teheti, mikor a zenei élet roppant bonyolult szervezete az ovodától az operáig kifogástalanul működik.

A folyamatos szöveg néhány mondattal később megszakad, a lap alsó hányadára Kodály csak vázlatpontokat jegyzett föl a folytatáshoz. Az utolsó vázlatpont „ámfibius" elődöket-példaképeket keresve visszavezet az egyetemi jegyzetek témaköréhez: „Író-nyelvészek: Csokonai, Vörösmarty, Arany, Kosztolányi. Petőfi? Fiatal volt" (KA-Doboz: 16/11).

Kodály: zeneszerző-nyelvész? Zeneszerző: igen. Nyelvész: Lőrincze szerint nem. A *Magyar Nyelvőr* későbbi évfolyamaiban viszont találunk közleményt *Kodály Zoltán nyelvészeti munkái* címmel (Dobozi 2007). E cikk avatatlan írója nem vállalkozik arra, hogy eldöntse a vitát az egyház és az ördög ügyvédje között. (Annál kevésbé, mivel nem tudja: ki kicsoda?) Nem ismertetjük sem Kodály nyelvművelő évtizedeinek eseményeit és megnyilvánulásait, sem főbb témáit, sem a sarkos álláspontjai által kiváltott vitákat; mindezeket a személyének és a fennforgó kérdések fontosságának kijáró tágasságban pertraktálja a nyelvészeti és nyelvművelő irodalom. Zárszóként csupán rövid idézetekkel kíséreljük meg felvázolni – ironikus tónusban: *mi nem volt* Kodály? Pozitív aspektusból: mi minden volt Kodály, milyen főbb irányokban, a közösségi élet milyen területein nyilvánult meg páratlan aktivitása életének három utolsó évtizedében. Az áttekintésben a Gomboczról szóló utolsó bejegyzés „gondos kertész – hanyag kertész" evangéliumi eredetű metaforáját vagy paraboláját követjük nyomon, amely sorozatosan visszatér Kodály kiadott írásaiban és feljegyzéseiben. A kertész nyomait követve végiglátogathatjuk a kerteket, amelyekben felismerte az ember nevelte természet veszélyeztetettségét, és nekilátott a gyomlálásnak.

Dalármozgalom

> És íme most maga a dalárda kiált felénk segítségért. Bíztató jelenség, messzi távlatot nyit: az egész nép zenei életének megújulását ígéri. Kötelessége mindenkinek tőle telhetőleg segíteni. Hisz nem kis részben azért gazosodott el a kert, mert sok jó kertész cserben hagyta. Nem ért rá, reményét vesztve meghátrált a felburjánzó hatalmas gyomerdő elől (Kodály 1936: I. 56).

Kiejtés

Aki valaha kertészkedett, tudja, hogy naponta kell gyomlálni, különben úgy elhatalmasodik a gaz, hogy nem lehet bírni vele. Nyelvünk kertjében már meglehetősen elhatalmasodott (Kodály 1993: 375).

Nem tudhatom, lesz-e még időm e gondolatok tüzetesebb kifejtésére. Leteszem [Gombocz Zoltán] sírjára, mint zsenge növényt, azzal a kívánsággal, hogy hozzáértő kertészek munkája nagyra növessze, s hogy nyelvünk ügyének használjon (Kodály 1937: II. 290).

Kert vagy erdő? A kertész még a virág színét is meg tudja változtatni (Kodály: 1993: 317).

Összegezve a hozzászólásokat, azt látom, hogy. az ellentétes vélemények mellett is a nyelvművelés kérdésében igen nagy egyetértés mutatkozik. Azt hiszem, a többség egyetért abban, hogy valamit tenni kell, hogy a nyelv nem erdő, hanem kert, és akkor kertészekre is van szükség. A kertész tudja, hogy gyomlálni naponta kell, különben a dudva hamar elhatalmasodik (Kodály 1951: II. 325).

A felszabadulás után egyesek gyanakodva tekintettek a nyelvművelésre, reakciósnak, sovinisztának bélyegezték. Déry Tibor felszólalása 1946-ban nagyrészt ezért maradt visszhang nélkül. Évekig nem olvastunk nyelvművelő cikket. A hosszú szünet meghozta nem kívánt gyümölcsét: nyelvünk kertjében gyomlálás híján mód nélkül elszaporodott a dudva. Sztálin nyelvtudományi cikkei új távlatokat nyitottak a nyelvművelésnek is. A nyelvművelő mozgalom új erővel kelt életre (Kodály 1953: II. 326).

Akadhat nyelvtudós, aki az effélét is „nyelvtény”-nek tiszteli. Itt válik el a nyelvművelés a nyelvtudománytól. A növénytannak egyenrangú tárgya a victoria regia és az útszéli gaz. A kertész a dudvát kigyomlálja. *A nyelv-művelés kertészkedés.* A növénytannak a dél-afrikai vadonban bővebb az anyaga, mint egy gondozott kertben (Kodály 1955: II. 333).

Ami mesterséges, még nem természetellenes. Egy szép kert van annyira természet, mint a művészet. [...] Ha a kertész nem gyomlál vadhajtást, ha nem vág, nem hernyóz, permetez, férget nem irt: néhány év alatt vadonná válik a legszebb kert. A vadon is szép, de nem kert [...]

a) Benkő ë (ne jósoljon)
b) Hol beszélnek legszebben? 1897-ben kolozsvári piacon.
A) Nyelvtudós; passzív megfigyelő, leíró, rendszerező (botanikus).
B) Nyelvművelő: aktív, tanító, pedagógus. Rosszat változtató, javító, gyakorlati, kertész.
A) megél B) nélkül, viszont nem.
B) átviszi A) eredményeit az életbe. A kertésznek érteni kell a botanikához (Kodály 1993: 314, 316).

Néprajztudomány

A magyar zenei néprajz mintegy 10 éve a dilettantizmus jegyében áll. „Culture de l'incompét[ence]". Ellepte a gyom. Eső: minden hasznos növényre 2–3 gyom. A jó kertész naponta gyomlál. Ezt a munkát senki sem vállalta. Legalább nem eml[ékszem] egyetlen bíráló megjegyzésre. Igaz: erdőben nincs gyom. De kertet akarunk vagy erdőt? (KA-Doboz 12/1).

Népzene

A népzene: a tőlünk semmi mesterkedéssel el nem vitatható mustármag. Hogy mekkora fa nő belőle, az talaj és kertész kérdése. Talaj: kiművelt emberfők száma (Kodály 1993: 108).

Magyarság a zenében

Eddig kertünket úgy műveltük, hogy idegen palántákat ültettünk bele, s néztük hogyan senyved a nem neki való talajban, vagy hogyan burjánzik, elfojtva a kert régi nemes növényeit. Ezentúl a talajban önként termő növényt ápoljuk, nemesítsük (Kodály 1939: II. 259).

Zenészképzés

A zenetanulásban különös akadály a nálunk szokásos hosszú szünet. Gondoljuk meg, hogy találná kertjét egy kertész, ha két-három hónapra sorsára hagyná (Kodály 1953: I. 271).

Zenei köznevelés

Rá kell egyszer már mutatni a legkisebbek nevelésének országos kulturális jelentőségére. Ha nem ültetjük el a zenei szép magvát a legzsengébb korban, később hiába próbálkozunk vele: ellepte a lelkeket a gyom. Van-e szebb hivatás, mint új kertbe az első jó magot vetni? (Kodály 1957: I. 114).

Őserdőnek nem árt, ha mérges gomba is tenyészik benne. De egy kis kertben ki tűrné meg a mérges gombát? (Kodály 1942: III. 49).

Mint a kertész naponta gyomlál és állandóan küzd a gyom ellen, úgy a nevelőnek is, mint a jó kertésznek, csemetéit állandóan védeni, oltani kell a rossz zene, a zenei ponyva ellen (Kodály 1954: I. 287).

Az én félévszázados kertészkedésemet a Minisztérium csak macskazenével köszönti. Mindegy! Dixi et salvavi animam meam. De most nem azt mondom, hogy plaudite cives. Inkább szólaljon fel, aki ellenkező véleményen van (Kodály: 1962: III. 112).

A kertészidézeteket azon írások megállapítható vagy sejthető kronológiáját követve csoportosítottuk, amelyekben először regisztrálhatók. Az első előfordulás időpontjából nem következik, hogy az adott téma korábban nem foglalkoztatta Kodályt. A zenei köznevelés újraalapozását *expressis verbis* valóban csak 1936-tól sürgette különféle fórumokon, ám köztudott, hogy már egy évtizeddel korábban felismerte az ifjúság zenei ízlésének tragikus züllését (vö. a sokszor elmondott-leírt Snájder Fáni-epizódot), és saját alkotói preferenciáinak megújításával szállott hadba ellene (gyermekkarok). A kertészhasonlat megjelenésénél korábbra tehető a nyelvromlás diagnózisa és a betegség elleni zenei gyógyszer receptjének kiállítása is.

> A magyar nép nemes dallamainak terjesztésével a zenei közízlést emeljük. A magyar nyelv csak itt, ezekben a dallamokban éli a maga életét. Együtt támadt vagy régen összeszokott dallam és szöveg: egymás szépségét és erejét fokozza. A romlásnak indult magyar nyelvérzék új erőre kap a velük való foglalkozástól (Kodály 1929: I. 46).

Bárdos Lajos „101 magyar népdal" című kiadványa – ahonnan az idézetet kiemeltük – cserkészcsapatoknak kínált tábori dalokat, feltételezve, hogy el tudják olvasni és énekelni azokat. Ha a megfogalmazást összevetjük az 1943-ban az állami népiskolák használatára kiadott, népdalokat tartalmazó *Énekgyűjtemény* előszavának hasonló tartalmú mondatával, észlelhetjük az átalakulást, amelyet az 1936 óta egyre erősödő proaktív szemlélet idézett elő Kodály érvelésében: ott *foglalkozás* a népdallal, itt *beültetés* zsenge korban, jó kertész módra [fa]iskolában.

> A dalokban élő sokoldalú nyelvkincs zsenge korban beültetve s a dallam segítségével egész életre rögzítve: jobb védelem a nyelvromlás ellen, mint az úgynevezett nyelvvédő könyvek vaskos kötetei, különösen, ha a nyelvoktatás is feldolgozza és felhasználja ezt a remek anyagot (Kodály 1943: I. 134).

Népdalokat pedagógiai célszerűség szerint sorba rendező kétkötetes *Énekgyűjtemény*e, valamint az Ádám Jenővel közösen kidolgozott, háború után megjelent *Szó-mi* énekeskönyv-sorozat kimondottan az iskolai használatra készült tankönyv műfajába tartozik. A *Bicinia Hungarica,* a *333 olvasógyakorlat,* az *Énekeljünk tisztán* és számos más kottás kiadvány ugyancsak a gyermekek zenei szak- és nevelésének célját szolgálta. Zeneszerzői életműve, különösen a gyermekek számára komponált művei alapján Kodály szakavatottnak tekintette magát az iskolai énekoktatás területén, annak ellenére, hogy énekoktatásból sem a Zeneakadémián, sem tanárképző intézetben nem tett tanári vizsgát. Nem engedett az iskolai énektanárlobby nyomásának sem, amelynek tagjai saját szerzeményű tandalokban élték ki zeneszerzői ambícióikat, és biztosítottak maguknak mellékkeresetet. A német eredetű és típusú fővárosi és vidéki férfikari dalármozgalom vegyeskarosításért indított akcióját is zeneszerzői hitele alapozta meg. Utolsó idézetünkben viszont azt látjuk, hogy magyar nyelv és irodalom tárgyakból az egyetemen szerzett tanári diplomával zsebében sem kívánt beleszólni az iskolai nyelvoktatás kérdéseibe: a népdalok „sokoldalú nyelvkincsét" szerényen csak

az illetékesek figyelmébe ajánlotta. Bizonyság arra, mennyire vigyázott, nehogy a dilettantizmus ősbűnébe essék, amelyet a magyar művelődésben sajnálatosan általánosnak tartott, és szakadatlanul szenvedélyesen ostorozott.

Holott Kodálynak a dilettantizmus vádjától éppen a nyelv kérdéseiben nem kellett volna tartania. Már az egyetemen elsajátította, az évtizedes zeneetnográfiusi működés során pedig lelkiismeretesen követte az anyaggyűjtés, jegyzetelés, bibliográfiakészítés akkor érvényes szabályait – nem hiszem, hogy a „Kultur" elburjánzását nyomon követő, általa összeállított bizonyítéksort nagy hiányok érvénytelenítenék (Kodály 1955: II. 329). Emlékezetében rögződtek diákkori olvasmányainak fontos mozzanatai, a nyelvművelő mozgalomhoz való csatlakozása (annak elindítása?) előtt és alatt pedig rendszeres olvasmányokkal gyarapította ismereteit. Vitathatatlan, hogy figyelme főleg (talán kizárólag) az őt érdeklő jelenkori nyelvhelyességi-nyelvdallami tárgykörökre irányult. Kodály ceruzával a kézben olvasott, így a könyvtárában külön polcon őrzött magyar nyelvészeti kiadványgyűjtemény átvizsgálása eléggé megbízhatóan tükrözi preferenciáit: Laziczius Gyula *Fonológiá*ja bekerült ugyan könyvtárába, de a példány nem mutatja az olvasás jeleit; *A magyar nyelvjárások*ban viszont bőséggel találunk kiemeléseket és lapszéli jegyzeteket.

1950 után a kert és kertésze évente feltűnnek Kodály beszédeiben, előadásaiban, cikkeiben, és minél többször találkozik alakjával az olvasó, annál biztosabb lehet abban, hogy az ásóra-kapára görnyedő öregember Kodály önszimbóluma. Nyolcvanévesen ezt már nem is titkolta. „Az én félévszázados kertészkedésemet a Minisztérium csak macskazenével köszönti" – idéztük fentebb a Népművelési Minisztérium tisztségviselőjéhez intézett nyílt levélből. Kodály mindig pontosan felmérte, meddig mehet el az „illetékesekkel" az iskolai zenei nevelés intézményeiért vívott szakadatlan küzdelemben; máskülönben talán nem kertészként, hanem muszáj-Herkulesként ábrázolta volna önmagát, aki nem tudja legyőzni a bürokrácia Hydráját, mert a mitológiai szörnnyel ellentétben ez mindig új fejet növeszt. „Azt hittük, a felszabadulás megszabadít a Tanügyi Bácsiktól is. Tévedtünk. Még mindig vannak, sőt Tanügyi Nénikkel szaporodtak" (Kodály 1956: I. 304). Miközben velük harcolt, Kodály tudta, hogy a tanügyi bácsik és nénik, vagyis az oktatásügy hivatalnokai, föl egészen a népművelési és oktatásügyi miniszterig, valójában csak végrehajtói magasabb hatalmaknak. Ezeket is megszólította, ha a zenei nevelés helyzetét különösen súlyosnak látta. Nem habozott levelet írni a pénzügyminiszternek – választ alacsonyabb sarzsiktól kapott (Kodály 1962: I. 336). Ha kapott egyáltalán: hiába kísérelt meg bejutni Révai Józsefhez, hogy megállítsa a Zeneművészeti Főiskola baljós reformját, a népművelési miniszter nem fogadta, leveleit válasz nélkül hagyta (Kodály 1989: 41, 111 és KA-Doboz 26/32). Egyik frusztráló tapasztalat a másik után, s végül mindig fény derült rá: a zeneoktatást kisszerű pénzügyi megfontolásokból fenyegeti az (egyáltalán nem jó kertészi) visszametszés.

Kodály élete utolsó évéig rendületlenül kiállt a zeneoktatás ügyéért, és aratott is őt boldogító sikereket (ének-zenei általános iskolák). 1960-ban megnyíltak előtte a nyugati határok, ettől fogva három földrész tágas pódiumain fejthette ki nézeteit, nagy és máig tartó visszhangot kiváltva. Ahogy Magyarországon lenni szokott, a növekvő külföldi renomé még nagyobbra növelte addig is általános honi tekintélyét. A takarékos pénzügyminisztert és az „olvadás" légkörében modernizálódni vágyó

oktatáspolitikusokat azonban ez nem gátolta meg abban, hogy Kodály elveivel összeegyeztethetetlen javaslatokat tegyenek, és döntéseket hozzanak. Ezért, hogy a zenei nevelés tárgykörében Magyarországon publikált nagyszámú kései írása és nyilatkozata túlnyomó részben a vita- és panaszirat kategóriájába sorolható. Nem kerülhette el figyelmét az sem, hogy a közép- és fiatalkorú magyar zeneszerzők „modern", internacionális stílusokkal kezdtek kacérkodni – újabb ok a vitairatokra és polemikus feljegyzésekre. Szerencsére azt már nem ismerte föl, hogy a nemzetközi populáris zeneprodukció stiláris és szociális átalakulása megsemmisítéssel fenyegeti ifjúsági zenekultúrának azt a típusát, amelynek megalapozására és kifejlesztésére fordította energiái legnagyobb részét. Élete végéig a „zenei ponyva" elleni harcra buzdított, holott annak műfajait a múló idő rezervátumokba szorította vissza. Elvis, majd a Beatles és az Illés-együttes zenélésére a „ponyva" terminus nem alkalmazható.

Ilyen körülmények között a nyelvészet és nyelvművelés nemzeti-kulturális oázisként csábította Kodályt. Itt is bőven volt ok vitára, polémiára, de ekkor már nem kellett tartania Laziczius Gyula fellépéséhez hasonló sarkított ellenvéleményektől. A korral ő is tapintatosabbá vált; egyes följegyzései szerint 1937-ben lemezre készült venni (vagy lemezre is vette) kollégái beszédét, a magyar kiejtés romlásának dokumentumaként (Kodály 1993: 312). Ebben az otthonos, kollegiális környezetben nem kellett hatóságokkal, bürokratákkal küzdenie. Tágas térben érezhette magát: a nyelvművelés valóban össznemzeti kérdés és ügy volt, sokkal inkább, mint az iskolai zenei nevelés vagy akár a kóruskultúra. Már Lőrincze és az *Édes Anyanyelvünk* rádióműsora központi fórumot és országos nyilvánosságot biztosított a nyelvi műveltség ügyének, a rádiós-nyelvész „ejtése" – gyönyörű dunántúli *ë*-i – pedig minden fegyvernél hatékonyabbnak bizonyulhattak Kodálynak a kitagadott hangzó visszafogadását követelő hadjáratában. (Lőrincze mégis megőrizte függetlenségét és a pedagógiai zélosz által elvakított idős Kodállyal szemben nem hitte – nem hirdette a zárt *ë* taníthatóságát.) Azzal pedig, hogy Kodály 1965-ben az egri nyelvművelő konferencián elhangzott előadására hivatkozva Vitray Tamás a Magyar Televízióban elindította a null-nulla háborút, valóban a nemzeti főtáblára írta föl Kodály nyelvművelői törekvéseinek egyik legfőbb célját, a germanizmusok ritkítását. Ha ez Kodály számára talán nem is volt „a" férfimunka, annál inkább jó mulatság volt az egész országnak.

Befejezésül említsünk meg két anyanyelvi témát, amelyeknek Kodály szinte mániásan nagy figyelmet szentelt a dolgozószoba négy fala közt, szemmel láthatóan azzal a szándékkal, hogy nyilvánosság elé lép velük. Aztán az egyik tárgyban készített sok tucat fogalmazványt összecsomagolta, és betette az „el nem küldött levelek" borítékjába, a másikra pedig csak nyomokban utalt publikációiban. Az egyik tárgy kodályi címe: „Elég a jambusból!" Néhány sejthetően korábbi morgolódás után Illyés Gyula 1934-ben a *Válasz* című folyóiratban megjelent verse, az *Ozorai példa* indította el a gondolatfolyamot, amelynek köztérre áradása elé Kodály csak önmaga legyőzése árán tudott gátat emelni: egytől egyig árulással vádolta az újkori magyar költészet nagyjait, akik a nyelvi modernizáció jegyében behódoltak a „sánta ördögnek", a magyar nyelv hangsúlyrendjével homlokegyenest ellenkező jambikus versnek, s ezzel halálra ítélték a magyar versdallamot, nemkülönben a magyar vers

énekelhetőségét. (Saran és Sievers munkáira az 1908 utáni feljegyzések kizárólag a jambománia összefüggésében hivatkoznak.)

Kodály szenvedélyes támadásainak másik célpontja a nyelvújítás volt, Kazinczy nagy tévedése és annak következménye, a newspeak, a németből fordított magyar nyelv. Nyelvújítás-ellenes álláspontjának néhányszor nyilvánosan is hangot adott, de Kazinczyt kímélte: amennyire képes volt rá, magába fojtotta érzelmeit, a visszafordíthatatlan átalakítás miatti engesztelhetetlen haragját. „Sutor ne ultra" – intette (nem egészen pontosan idézve idősebb Pliniust) egy feljegyzésében az olyan iskolai énektanárt, aki rosszul zongorázik, mégis kísérni akarja a tanulók kórusát, s közben nem veszi észre, hogy a gyermekek hamisan énekelnek. Érett megfontolás után Kodály maga is meghátrált Apelles haragja előtt, maradt a maga kaptafájánál, s nem száll vitába sem halott, sem élő költőkkel.

Szakirodalom

Balázs Béla 1982. *Napló 1903–1914*. Budapest: Magvető Kiadó.

Bónis Ferenc 2011. *Élet-pálya. Kodály Zoltán.* Budapest: Balassi Kiadó – Kodály Archívum.

Dobozi Eszter 2007. Kodály Zoltán nyelvészeti munkái. *Magyar Nyelvőr* 131: 490–494.

Eckhardt Sándor (szerk.) 1941. *A jó magyar ejtés aktái.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

Eősze László 2007. *Kodály Zoltán életének krónikája*. Budapest: Editio Musica Budapest Zeneműkiadó.

Garai Imre 2014. *A tanári elitképzés műhelye. A Báró Eötvös József Collegium története 1895–1950.* Budapest: Eötvös Collegium.

Kodály Zoltán 1906. A magyar népdal strófaszerkezete In: Kodály: *Visszatekintés* II. 14–46.

Kodály Zoltán 1924. Nagyszalontai gyűjtés. In: Kodály: *Visszatekintés* II. 99–133.

Kodály Zoltán 1929. Százegy magyar népdal. Előszó: In: Kodály: *Visszatekintés* I. 46–47.

Kodály Zoltán 1932. Vallomás: Előadás a Nyugat-barátok körében. In: Kodály: *Visszatekintés* II. 487–492.

Kodály Zoltán 1933. Néprajz és zenetörténet. In: Kodály: *Visszatekintés* II. 225–235, 514–515.

Kodály Zoltán 1935. A magyar karének útja. In: Kodály: *Visszatekintés* I. 51–55.

Kodály Zoltán 1937. A magyar kiejtés romlásáról. In: Kodály: *Visszatekintés* I. 292–299.

Kodály Zoltán 1939. Magyarság a zenében. In: Kodály: *Visszatekintés* II. 235–260.

Kodály Zoltán 1941. A jó magyar ejtés III. versenyén. In: Kodály: *Visszatekintés* II. 304.

Kodály Zoltán 1942. Új célok felé. In: Kodály: *Visszatekintés* III. 47–49.

Kodály Zoltán 1943a. Iskolai énekgyűjtemény: Előszó az I. kötethez. In: Kodály: *Visszatekintés* I. 131–135.
Kodály Zoltán 1943b. Zene az ovodában [!]: Rádióelőadás. In: Kodály: *Visszatekintés* III. 43–46.
Kodály Zoltán 1944. Iskolai énekgyűjtemény: Utóirat a II. kötethez. In: Kodály: *Visszatekintés* I. 135–136.
Kodály Zoltán 1951. Nyelvművelő ankét: Zárszó. In: Kodály: *Visszatekintés* II. 325.
Kodály Zoltán 1953a. Ki a jó zenész? In: Kodály: *Visszatekintés* I. 171–185.
Kodály Zoltán 1953b. Nyelv és élet: Előszó Lőrincze Lajos könyvéhez. In: Kodály: *Visszatekintés* II. 326–328.
Kodály Zoltán 1954. Zenei nevelésünk reformjáról. In: Kodály: *Visszatekintés* I. 286–291.
Kodály Zoltán 1955. Szóval: Kultúr? In: Kodály: *Visszatekintés* II 329–333.
Kodály Zoltán 1956. Tanügyi bácsik! Engedjétek énekelni a gyermekeket! In: Kodály: *Visszatekintés* I. 304–309.
Kodály Zoltán 1957. Zene az ovodában [!]: Utóirat 1957-ben. In: Kodály: *Visszatekintés* I. 114–116.
Kodály Zoltán 1962a. Nyílt levél a pénzügyminiszterhez. In: Kodály: *Visszatekintés* I. 336–338.
Kodály Zoltán 1962b. Egy kis számadás. Előadás a Magyar Zeneművészek Szövetségében. In: Kodály: *Visszatekintés* III. 99–112.
Kodály Zoltán 1982. *Kodály Zoltán levelei.* Szerkesztette Legány Dezső. Budapest: Zeneműkiadó.
Kodály Zoltán 1989. *Kodály Zoltán hátrahagyott írásai* [I.] *Közélet, vallomások, zeneélet.* Közreadja Vargyas Lajos. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
Kodály Zoltán 1993. *Kodály Zoltán hátrahagyott írásai* [II.] *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers.* Közreadja Vargyas Lajos. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó..
Kodály Zoltán 2007. *Visszatekintés* I., II., III. Szerkesztette Bónis Ferenc. Budapest: Argumentum.
Lőrincze Lajos 1983. Kodály Zoltán és a magyar nyelv. *Magyar Nyelvőr* 107: 257–264.
Saran, Franz 1907. *Deutsche Verslehre.* München: C. H. Beck`sche Verlagsbuchhandlung, Oscar Beck.
Stolte, Erich 1883. Metrische Studien über das deutsche Volkslied. *Jahresbericht über das Realgymnasium zu Crefeld.* 3–58.
Tallián Tibor 2021. Kritikus a kakasülőn: Az akadémista Kodály zenei jegyzetei. *Magyar Zene* 59(2)*:* 125–154.
Zsirai Miklós 1935. Gombocz Zoltán 1877. június 18. – 1935. május 1. *Nyelvtudományi Közlemények* 49(1–3): 3–16.

SUMMARY

Tallián, Tibor

Kodály and linguistics

Zoltán Kodály (1882–1967), composed intensively already as a high school student with an essentially self-taught musical knowledge, decided that after graduation he would study composition at the Budapest Academy of Music. Due to the low prestige and existential uncertainty of the music career at the time, his parents only accepted his decision on the condition that he simultaneously enrolls at the Pázmány University of Budapest and obtains a Hungarian–German teaching qualification and a doctorate. In the fall of 1900, he was admitted to the József Báró Eötvös Collegium, which operated parallel to the university, and was founded at the time as a workshop for elite teacher training based on the model of the French École Normal Supérieur. At the Collegium, the young Zoltán Gombocz, already a prominent figure in Hungarian linguistics, drew the "amphibious" student's attention to the work of Eduard Sievers, the leading figure of the linguistic melodic school flourishing in German linguistics at the time. Following the method of Sievers and his student, Franz Saran, Kodály wrote an analytical study in German about the inherent linguistic melodiousness of two of Goethe's poems, and in this he also experimented with notational recording of the melodic. He did not publish the study, and he did not continue his linguistic activities, but – as he wrote – he also owed it to this early impulse to 'personally feel the responsibility for all manifestations of Hungarianness that fall within the scope of hearing'. In the spirit of this, expanding his work as a composer and music educator, he initiated a movement against the "deterioration of Hungarian pronunciation" in the late 1930s, and in the last three decades of his life he became a highly influential, defining figure in the cultivation of the mother tongue.

Keywords: Kodály, Gombocz, pronunciation, Saran, Sievers, Sprachmelodie, Sprachpflege

Magyar nyelv, magyar nyelvtechnológia*

Prószéky Gábor
proszeky.gabor@nytud.hu
https://orcid.org/0000-0002-1082-8202

1. Bevezetés

Sokan úgy gondolják, hogy a nyelv különféle bonyolult szerkezeteit is „értenie" kellene annak a gépnek, amelyik egy másodpercet sem töltött homo sapiensként ezen a Földön. A számítógép pedig önmagában nem más, mint egy buta doboz, amely nagy sebességgel működik, és a rajta futó programok adott esetben nagyon sok mindenben adhatnak segítséget a nyelvet beszélő embereknek. Sajnos, a sajtó sokszor elektronikus agynak nevezi, amelytől még napjaink számítógépe is igencsak távol van.

Ha a számítógép találkozik az emberi nyelvvel, az első kérdés, ami felmerül: az írott vagy a beszélt nyelvvel foglalkozik-e ez a terület? Ha belegondolunk, a számítógép világában előbb-utóbb minden „írottá" válik, még a beszélt nyelv is, ugyanis az is szimbólumoknak (betűknek, karaktereknek) a diszkrét sorozatává válik, és ezt dolgozza fel a továbbiakban a számítógép. Tehát amíg az embernél természetes a beszélt nyelv elsődlegessége, a számítógépnél ezeknek a diszkrét szimbólumoknak az egymásutánjából álló, tehát „írott" nyelvnek van elsődlegessége. Ennek a kutatási területnek népszerű elnevezése: nyelv- és beszédtechnológia. Sajnálatos módon a nemzetközi használatban is a *language and speech* terjedt el, bár a *text and speech* helyesebb volna, azaz a *szöveg és beszéd*. Nyilvánvalóan a beszéddel való foglalkozás része a nyelvészetnek, viszont a beszédtechnológia elsődlegesen nem humán, hanem műszaki, mérnöki, fizikai, akusztikai tudományág. A jelen áttekintés elsősorban az írott nyelvre koncentrál, bár említést teszünk az olyan, fontos és Magyarországon túl is kiemelkedő eredményekkel rendelkező kutatási területekről, mint a gépi beszédfelismerés, a gépi beszédkeltés vagy a beszélőfelismerés. Ezek részleteinek ismertetéséhez elsősorban nem nyelvészeti típusú háttérre volna szükség. A mélyebben érdeklődőknek ajánlható a magyar beszéd gépi feldolgozásáról Németh és Olaszy bár már több mint tíz éve megjelent, de ma is igen komoly jelentőségű összefoglalója (Németh–Olaszy 2010).

---

* A jelen írás alapja a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2011. évi december 14-i közgyűlésén elhangzott, szerkesztett formában pedig a *Magyar Nyelv* 108. számában megjelent *A nyelvtechnológia és a magyar nyelvtudomány* című írás átdolgozott változata, kiegészítve az azóta eltelt több mint tíz év eredményeivel.

2. Magyar szövegek a weben

Amikor az ember elkezd olvasni tanulni, addigra már rengeteg beszélt információt hallott. Nem is tud elkezdeni olvasni anélkül, hogy az olvasott anyag értelmezéséhez előtte ne beszélt szövegeken edződött volna. Érdemes belegondolni siket embertársaink helyzetébe, akiknek azért lényegesen nehezebb megérteni az írott nyelvet, mert nekik nincs meg az a hangzó beszéd ismeretén alapuló hosszú tapasztalatuk, amely a hallók számára rendelkezésre áll. Ennél nyilván rosszabb helyzetben van a számítógép, mert annak végképp nem lehet ilyen tapasztalata. Ha az írott nyelvvel foglalkozunk, akkor egy lehetséges megoldás, hogy nagy mennyiségű szöveget átadunk a gépnek, aztán segítjük valami módon, hogy megértsen valamit. Kérdés, hogy az elektronikusan elérhető magyar nyelvű szövegek mennyisége mire elegendő? Mennyi magyar nyelvű szöveg lehet elektronikusan egyáltalán? Korábban annyi volt egy adott nyelven a kutatáshoz felhasználható szöveg, amennyit mi magunk elolvastunk. Jó esetben nyolcvan-száz évig élünk, amit ez alatt hallunk, olvasunk, azok számítanak egy ember számára elérhető anyagnak. Napjainkban az interneten körülbelül több milliárd szónyi magyar nyelvű szöveg található. Persze ez becslés, de a gyakoriság, a statisztika rengeteg mindenben segít: az egy nyelvből az interneten fellelhető szavak számát például úgy kaphatjuk meg, hogy a nyelvtechnológus elővesszi az adott nyelvre jellemző gyakori szavakat, és megnézi, hogy azok a vizsgálandó szövegekben milyen gyakran fordulnak elő (Kilgariff–Greffenstette 2003). Az, hogy egy nyelvre jellemző egy szó, az azt jelenti, hogy olyan – két betűköz között leírt – betűsorozat, amely lehetőleg más nyelvre nem jellemző. Tehát például a *van* szót nem érdemes kulcsszónak venni a magyarban, ugyanis hiába gyakori, a holland nyelvben is gyakori. A németben a *der, die, das*-t lehet megfelelően gyakorinak mondani, de ezekből a *die* betűsor mégiscsak többször megjelenik az angolban is (igaz, más jelentésben). Ezeknek a szavaknak ismert az előfordulási gyakorisága az átlagos szövegekben, így ha az interneten megszámoljuk, hogy mennyi található meg belőlük, következtethetünk, hogy mekkora az a szöveg, amelyben az adott ismert gyakoriság mellett ennyi előfordulás található. A magyar esetében a weben előforduló szavaink milliárdos száma már akkora mennyiség, amennyivel egyetlen ember egész életében nem találkozik: ha belegondolunk, hogy napi ezer-tízezer szót olvasunk, kiszámíthatjuk, hogy egy nyolcvan-száz éves élettartam alatt a weben levő magyar szövegek mennyiségének a törtrészével sem találkozhatunk. Tehát a mai nyelvtechnológiai programok biztosan több szöveghez jutnak hozzá, mint egyetlen ember egész életében. És mégis, mit tudunk ezzel az őrületes méretű nyelvi anyaggal csinálni?

Érdemes tehát végiggondolni, hogy a nyelvi szerkezetek gyakorisága tud-e segíteni a nyelv géppel történő elsajátításában? Vegyünk egy egyszerű kísérletet: utánanézhetünk, hogy az interneten hogyan fordul elő az a magyar hasonlító kifejezés, hogy *akkorát esett, mint...* Magyarul: feltehetjük a kérdést, hogy ez a kifejezés hogyan folytatódik a webes előfordulásokban, milyen szavakkal? Lehet erre valamilyen tippünk is előre, hogy a folytatás vagy az lesz, hogy *akkorát esett, mint egy ház,* vagy *akkorát esett, mint egy ólajtó,* de más variáció is felmerülhet. Végül 39 600 találatot jelzett a webes kereső arra a szósorozatra, hogy *„akkorát esett, mint”*. Meglepő

módon, az *ólajtó*val együttes előfordulások száma ebből 20 800, tehát ennyiszer volt meg a weben az *akkorát esett, mint az ólajtó*. Úgy tűnhet tehát, hogy a lehetséges előfordulásoknak kicsit több, mint a fele az „ólajtós". Intuíciónknak talán egy kicsit ellentmond, hogy az *ólajtó* ennyivel gyakoribb, mint minden más, ezért megnéztük, hogy milyen is az a teljes kontextus, amelyben ez előfordul. Azt találtuk, hogy ebből a 20 800-ból 16 200-ban a teljes mondat így hangzik: *Stohl Buci akkorát esett, mint az ólajtó.* Magyarul: a bulvárnépszerűségnek örvendő Stohl neve a mondat többi részének a gyakoriságát is megsokszorozta, hiszen ezt a hírt minden apróbb hazai internetes hírforrás is megismételte. Ez a hír a bulvárportálokon népszerű volt, ezért nyelvi szempontokhoz nem sok köze van az „ólajtós" hasonlító szerkezet internetes gyakoriságának, viszont Stohl bulvárismertségéhez annál inkább. Akkor azonban ezek nem is különböző szövegek: a hírt lehozta egy főportál, és a helyi újságírók rögtön másolták is. Innentől kezdve azt mondhatnánk, hogy ez mindössze egyetlen előfordulás, akkor pedig mit számít, hogy tízezerszer van fent a weben? Lehet viszont arról az oldalról is tekinteni a kérdést, hogy mennyivel többet találkozik egy átlagos internetes olvasó ezzel a fordulattal, mint valamely másikkal, és akkor nem számít, hogy mi módon született meg egy ilyen mondat. A lényeg, hogy ha valami ezerszer annyi helyen fordul elő a weben, mint egy másik hasonló, akkor sokkal több ember fog vele találkozni. Tehát hiába tudjuk, hogy nyelvészetileg annak nincs jelentősége, hogy valami egyazon mondat pontos másolata; annak viszont van, hogy gyakran megjelenik, tehát a társadalmi hatása is nagyobb. Ilyen módon működik a gyakoriság a weben.

3. A nyelvi norma és betartásának gépi támogatása

Mindannyian sejtjük, hogy a normától eltérő szöveg nem túl szerencsés, de azt nehezebben tudnánk definiálni, hogy mi is maga ez a norma. Természetesen bármi is legyen, sok tantárgy – így a magyar nyelv – esetében is a normától való durva eltérésért az iskolában egyest is lehet kapni, esetleg még mások megbélyegzését vagy rosszalló tekintetét is kiérdemelni. A hagyományos módszerek viszont ma, az informatika korában már nem feltétlenül segítenek valakit rávezetni a norma betartására, például egy egyszerű helyesírási szabályéra. Az már nem működik, hogy adott esetben a rádióban – amely korábban szinte az egyetlen szócsöve volt a széles tömegek nyelvi nevelésének –, valaki azt tanácsolja a hallgatónak, hogy valamit nem úgy kell csinálni, ahogy szokták, hanem máshogy. Ezzel egyidejűleg ugyanis milliók használják a számítógépet, amelynek az írásra – és a helyesírásra – ma lényegesen nagyobb a hatása, mint a rádióműsoroknak. Harminc-negyven évvel ezelőtt vagy még korábban, Lőrincze tanár úr korában az emberek figyeltek a rádió tanácsaira, ám nemcsak a tekintélyelv – ami egyébként nem nyelvi kérdés – változott meg az utóbbi évtizedekben, hanem egyszerűen kevésbé hatnak a kimondott szavak. Talán többeknek ismerős torzulás helyesírási gyakorlatunkban, hogy a hónapok kezdőbetűi az írott szövegekben nagybetűsödnek. Mondhatjuk, hogy nem kellene, hogy így legyen, de így van. Ennek az oka egyszerűen az, hogy van egy olyan számítógépes

szoftver a legtöbb hazai számítógépen, amelyik úgy dolgozik, hogy pont után minden következő betűt nagybetűssé alakít. A külföldi szoftvergyártó úgy vélte, hogy ami pont után van, az mondatkezdet, tehát automatikusan nagybetűsítendő. Nem arról van tehát szó, hogy a felhasználó ismeri-e az ide vonatkozó szabályt, vagy nem, hanem arról, hogy valahol valakik beállították a programot így. A magyar emberek egy részének fel sem tűnik, hogy ők maguk tulajdonképpen talán nem is nagybetűvel írták a hónap nevét, mégis az lett belőle a szövegben. Egy idő után viszont egyre többen látják, hogy mindenki naggyal írja, hogy *Május* meg *Szeptember.* Így aztán ma már sokkal több nagybetűs hónapnév forog közkézen, mint kisbetűs, mert aki ezt a programot használja, nem tudja, hogy ezt a szerencsétlen pont utáni nagybetűre vonatkozó beállítást le lehet tiltani. Nem elég tehát azt mondani az embereknek, hogy a december kis *d*-vel van, mert az nem ér semmit, amikor egy program automatikusan átjavítja nagybetűsre. Meg kell mondani a gépelőknek, hogy melyik az a gomb, amelyikkel ki lehet kapcsolni azt az opciót, hogy pont után ne automatikus nagybetűt tegyen be a program. Ezzel tehát a nyelvművelés átkerült egy eddig nem művelt területre, a számítógépes beállítások ismeretének a világába.

A számítógépes nyelvészet célja szinte sohasem az ideális beszélőnek a modellálása, amit a generatív grammatika olyan előszeretettel hangoztat –, mert nagyon nehéz volna megfogalmazni, hogy milyen is az ideális beszélő. Ideálisnak mondható megnyilatkozásokat nem találunk meg a weben. Itt valóban megjelenik az igazi performancia-kompetencia probléma: mindig csak konkrét megnyilvánulások vannak, és csak remélni lehet, hogy ezek a normákhoz hasonlóak. Ha a gépnek fel kell dolgoznia egy mondatot, nem tehet oda a hibásnak gondolt mondat elé egy csillagot, ahogy ezt a generatív grammatika teszi. Azt, hogy egy mondat nem jól formált, csak az ideális ismeretében mondhatom; így csak azt tudhatjuk, hogy nincs túl messze attól, amit normának gondolunk. Célunk a mondatok létrehozásával általában az, hogy megértsenek minket (Grice 1997). Más szavakkal azt is mondhatnánk, hogy van egy nyelvtől független „beállító gombunk", amelyet – átvitt értelemben – tekergethetünk, és attól függően, hogy kivel beszélgetünk, mindig olyan módon szólalunk meg, ami aktuálisan oda való. Bár egyetlen nyelvi rendszer van a fejünkben, de ha külföldivel, kisgyerekkel, beteggel vagy részeggel találkozunk, akkor „áttekerjük ezt a gombot, mint egy rádiókeresőt", és toleranciamértékünket megváltoztatjuk. Ezért aztán máshogy fogjuk elfogadni az egyébként egy ettől eltérő kontextusban nem elfogadható szöveget. A normától nagyon eltérőt is norma szerintinek vesszük: ha ezt a célt próbáljuk a számítógéppel segíteni, akkor egy adott szituációban azokat a mondatokat is meg kell tudnunk érteni, amelyeknek más esetben, úgy tűnik, se füle, se farka. Ha valaki rákeres az interneten, megnézheti, hogy mennyi normától eltérő alakot írnak le az emberek. Ez a szavak szintjén kezdődik: lényegesen több a weben a *csevej* szóból az *ly*-os, mint a *j*-vel írt. Mondhatjuk, hogy továbbra is *j*-vel kell írni, de rengetegen *ly*-nal írják. Nem tartják be a normát, de meg kell értenünk, amit leírtak. Talán ezek az emberek a *csermely* hangsort vélik áthallani, és a *csevej*-ben nem érzik meg a *röhej* meg a *zörej* analógiáját. Ilyenkor nekünk segítenünk kell azokkal a nyelvi eszközökkel, amelyeket a nyelvtechnológia létrehozott, azaz a géppel működtetett szabályok vagy a statisztika módszereivel. Ez utóbbiról – bár a statisztikai

megoldások nagyon divatosak a számítógépes nyelvészet utóbbi évtizedeiben – egyre jobban látszik, hogy nem mindenható. Ezért most a statisztikával reprezentálható antitézis után már a hibrid megoldásokra építő szintézis felé megyünk: lesznek olyan feladatok, ahol a statisztika sokat segít, de bizony hasznos az is, ha az intuíció alapján készített nyelvi szabályokat is segítségül hívjuk. Napjaink kérdése, hogy a számítógépes nyelvfeldolgozásban a statisztikát segítsük-e szabályokkal, vagy a szabályokat egészítsük ki statisztikával. Nézzük kicsit részletesebben: mikor melyik?

4. Magyar számítógépes szóalaktan

A magyar nyelvtudomány a szóalaktan területén olyan szabályszerűségeket írt le, amelyeket a számítógépes nyelvészet jól föl tud használni. A szóalaktani szintről azt lehet mondani, hogy ami két betűköz között van, az egy gép számára számítógépes szóalaktani probléma forrása lehet. Tudjuk, hogy a szónak sokféle definíciója ismeretes a nyelvtudományban. Például a feltételes múlt idő nem feltétlenül „áll meg" a betűköznél, vagy az egyetlen szóból álló címszavakra építő korábbi *Értelmező kéziszótár* egyik címszava a *száj- és körömfájás* volt. A számítástechnikában ismeretes az úgynevezett kemény betűköz, amely a *száj-* és az *és* között meg az *és* és a *körömfájás* között kellene, hogy álljon, jelezvén, hogy ezek nem „igazi" betűközök, hiszen a kifejezésben ezeken a pozíciókon semmilyen más nyelvi elem nem jelenhet meg. Tehát azt mondhatjuk, hogy a számítógépes morfológia olyan betűsorozatokat próbál meg nyelvileg elemezni, amelyek két betűköz között jelennek meg (Prószéky 2000).

A morfológia mint önálló terület a számítógépes nyelvészetben az úgynevezett kétszintes morfológiával jelent meg (Koskenniemi 1983). A magyar nyelv egy kicsit „ellenállt" ennek a leírásnak, azaz nem sikerült igazán jó magyar kétszintes leírást adni a kutatóknak, de szerencsére volt több, a magyar hagyományokra jobban építkező irány is. Ennek mentén valósult meg például a hosszú ideig csak kéziratban lappangó Elekfi-féle ragozási szótár (Elekfi 1994) számítógépesítése. A hagyományos morfológiai leírásokban megbúvó szemlélet azonban több pontosan is különbözik a számítógépes szemlélettől. A számítógép ugyanis olyan meghatározásokkal nem tud mit kezdeni, hogy „szinte kivétel nélkül", „az esetek túlnyomó többségében" vagy „gyakorlatilag mindig". A gépi leírások esetében pontos definíciókra van szükség. Ezért egy másik elv mentén indult el az 1980-as évek végén egy kutatás, amelynek eredményeként létrejött a *Humor* számítógépes szóalaktani rendszer (Prószéky 1994). A *Hu* előtag a módszer lelkét adó nagy sebességű unifikációs műveletre *(high-speed unification)* utal, ahol az unifikáció egy olyan matematikai művelet, amelynek a segítségével azt írjuk le, hogy mi módon fogadhatja, illetve utasíthatja el két egymást követő nyelvi elem egy adott szóalakban.

A szófajok definícióiról hosszas vitákat lehet tartani (Kenesei 2000), ám egy olyan rendszerben, amely – talán egy kicsit nagyképűen fogalmazva – analóg Mengyelejev kémiaielem-táblázatával, mindennek megvan a maga helye. Tehát minden elvileg lehetséges morfológiai viselkedéstípus ott van, legfeljebb nincs olyan

magyar morf, amely egyikbe-másikba beleesnék. Az ötlet abban áll, hogy ha nem magukat a komplex morfológiai viselkedési osztályokat hozzuk létre (pl. hangzókieséses magyar igék osztálya), hanem a morfológiai viselkedés alapelemeit (pl. szófaj, hangrend, hangzókiesés) soroljuk fel, akkor ezek metszetéből kijönnek a nyelv lehetséges osztályai. Lesz ezek közt olyan osztály, amelyikbe mindössze néhány vagy akár egyetlen elem kerül, és lesz, ahová rengeteg. Amiben nincsen egy elem se, arra azt mondjuk, hogy aktuálisan a magyar nyelv ezt a morfológiai típust nem használja. Amely osztályba kevesen kerülnek, arra azt szoktuk hagyományosan mondani, hogy ezek a kivételek. Ezek általában több szempontból is hasonlítanak egy másik osztályra, de van egy-egy olyan tulajdonságuk, amely alapján oda mégsem sorolhatjuk be őket. A nyelvészeti szakirodalom ilyenkor sokszor a lábjegyzethez nyúl, hogy az apró különbségről szóljon, ám a mi rendszerünk szempontjából teljesen mindegy, hogy például hetvenezren vannak egy ilyen osztályban, vagy csak ketten: egyedül a viselkedési különbség számít. Nem érdekel minket tehát, hogy ebben vagy abban az osztályban kevesen vannak-e, és nem lenne-e mégis jobb, ha egy adott elemet egy másik, gazdagabban kitöltött osztályhoz sorolnánk, mert nem tehetjük: lesz ugyanis legalább egy olyan ismérv, amely alapján a mi elemünk különbözik az összes többitől. Tehát ha megvannak a szempontjaink, például az ajakkerekítés, akkor e szempont alapján egy magyar magánhangzó (illetve az ezt tartalmazó morféma) vagy ajakkerekítéses, vagy nem. Azt is megkérdezhetjük, hogy az illető morf elöl vagy hátul képzett magánhangzót tartalmaz-e, és így tovább. Ezeket a kérdéseket egyenként feltesszük, és ahány ilyen szempontunk van, annyi igen/nem választ kaphatunk. Ha például tíz kérdést teszünk föl igen/nem válasz formájában, akkor $2^{10} = 1024$ lehetséges válaszkombinációt kaphatunk erre a tíz kérdésre.

Töveknek egyébként a gépi feldolgozásnál azokat a morfokat mondjuk, amelyek kizárólag a jobb oldalról kapnak olyan toldalékokat, amelyek valamilyen fonológiai/ortográfiai hatással vannak az előttük álló morfokra. Ha valami után garantáltan már nem jön semmi, azokat terminális toldalékoknak nevezzük: ilyenek például az esetragok. Ezeknek a záró elemeknek csak „bal oldali arcuk" van, viszont léteznek olyan köztes elemek is (hagyományosan ezek képzők és jelek), amelyeknek két „arcuk" van. Egy egyszerű képző bal felé úgy viselkedik, mint egy toldalék az előtte levő relatív tő után, jobb felé pedig mint egy relatív tő. Egy szó felépítésében minden elem vagy indító típusú, vagy terminális, vagy köztes. Ha például vannak olyan jegyek, hogy egy adott morf névszói-e, azon belül főnév-e, vagy hogy szótári alak-e, esetleg elöl vagy hátul képzett, ajakkerekítéses vagy sem, lehet-e neki többes száma és így tovább. Például a *-nak* toldalék csak annyit kell mondjon magáról, hogy terminális elem, és hogy igényeket támaszt a baloldali morf, azaz az előtte álló relatív tő irányában, legyen az igazi tő vagy csak egy képző. Üzenetét úgy lehetne lefordítani, hogy „szeretném, ha az előttem álló morf névszói lenne, valamint szeretném, ha egyben hátul képzett is lenne, és elfogadná azt, hogy én dativus vagyok". Ez van tehát formális jegyek formájában belekódolva a *-nak* morf szótári leírásába. A *-nek* leírása majdnem ugyanezeket a jegyeket tartalmazza, csak mivel elöl képzett, ezért maga előtt is elöl képzett relatív tövet szeretne. A mindenkori relatív töveknek egyébként rengeteg tulajdonságuk van, de aktuálisan ezekből csak azzal kell foglalkozni egy

konkrét szóalak elemzésekor, amelyik éppen megszólíttatik jobbról: ilyenkor meg kell nézni, hogy megfelelő jegyeinek értékei összeférnek-e a támasztott igénnyel.

Érdemes még egy kicsit bonyolultabb példán, a *képzésnek* szóalakon megmutatni ezt a működést. Itt nyilván a *képez* igei forma a tő, azaz „nem névszó". Az *-ás/-és* nem terminális toldalék, és maga elé igei alakot, vagyis „nem névszó"-t kér. Van neki azonban egy másik, jobb oldali arca is, amely főnévi, hiszen az *-ás/-és* a további toldalékok irányából nézve már főnévi tövet takar. A morfológiai illeszkedés ellenőrzésére tehát ez az a nagyon egyszerű elv, amelyet igen hatékonyan lehet számítógépes programban megfogalmazni. Egy ilyen elemzőprogram a mai gépeken másodpercenként mintegy százezer szót képes végigelemezni. Az elemzési hatékonyság megtartásához azonban azt igen fontos betartani, hogy ha valamilyen morfológiai viselkedésre utaló felszíni jel nagyon egyértelműnek is látszik a betűalakból, akkor sem szabad elemzéskor magával a betűalakkal foglalkoznia a programnak, hanem a betűalakból (vagy a nyelvész tudásából) korábban létrehozott jegyeket kell egy szótárból elővenni és csak azokkal megvalósítani ezeket a jegy-összeférhetőségre vonatkozó – unifikációnak nevezett – műveleteket. A gépi feldolgozáshoz olykor kiegészítő információra is szükségünk lehet: van például olyan toldalék, amelyből hagyományosan csak egyet ismerünk, ám az itt vázolt működéshez meg kell dupláznunk. Ilyen például az *-i* képző, amely a *ház-i-ak,* illetve a *kéz-i-ek* esetében is átviszi a hangrendet a túloldalra. Ilyenkor a *ház* alak nem tud átszólni az *-i* képzőn túlra, hogy „én egy *-ak* típusú többes számot kérő tő vagyok": ezt az információt az *-i*-nek kellene tudnia átadni, de akkor a *kéz* tő után egy másik *-i*-nek kellene állnia. A nyelvtechnológiai megoldások olykor tehát eltérnek a hagyományos nyelvészet megoldásaitól. Ez tehát nagy vonalakban a *Humor* elemzőrendszer alapja (Prószéky 2000). Más közelítés is ismert a magyar számítógépes morfológiában, például *a hunmorph* statisztikai alapon közelít (Trón et al. 2005). Ez utóbbi az interneten mindenki számára ingyenesen elérhető, magyar nyelvre is működő morfológiai elemzőprogram.

A nyelvtechnológiában van a morfológiához szorosan kapcsolódó, ám az elméleti nyelvészetben nem szereplő terület, amely elméleti nyelvészeti körökben magyarázatra szorul: a szófaji egyértelműsítés. Ez a kategória azért nem létezik a nyelvtudomány más területein, mert az ember számára egy többértelmű szó értelmezésekor mindig létezik egy olyan nyelvi szint, ahol csak egyetlen szófaji értelmezése van az illető szónak. A morfológiai többértelműségek kezelésében mindig segít a szintaxis, a szemantika vagy a pragmatika, vagy valami külső körülmény segítségével el tudjuk különíteni az egyik szófajt a másiktól. Az ember mindig felismeri, hogy például a *nyom* aktuálisan ige vagy éppen főnév. A számítógépnek, ha nem lép magasabb szintre az elemzésben, akkor a morfológiai feldolgozás után valamilyen „orákulum" segítségét kell kérnie, hogy megtudja, ebben a pozícióban a *nyom* főnév, mert például előtte névelő, utána pedig egy állítás van, vagy a *nyom* ige, mert például igei toldalékkal folytatódik. A szófaji egyértelműsítés azért fontos a nyelvtechnológiában, mert nem minden számítógépes rendszernek van módja végigmenni ezen a nagyon sok lépcsős nyelvi hierarchián, hanem a szóalaktan szintjén kellene valakinek megsúgnia, hogy a sok lehetséges felbontásból melyiket fogadja el, hiszen nincs módja az összes lehetséges utat kipróbálni. Az ember számára egyébként semmi nem annyira

többértelmű, mint a számítógép számára. A gépnek sokszor azok az esetek is többértelműek, amelyek az ember számára nem: mi nem gondolkozunk azon, hogy ha azt olvassuk, hogy *nemzetét,* akkor ez tulajdonképpen többértelmű: a *nemzete* tárgyesete vagy a *nemzeté* tárgyesete, mert ott a kontextus, ahol ez a toldalékolt alak egyértelmű. A gép ezzel szemben végigelemzi a szót az összes lehetséges módon, és azután kiválasztja az aktuálisan legvalószínűbbet. A magyar szófaji egyértelműsítő módszerek kutatása több mint húszéves múltra néz vissza: Megyesi (1999) Svédországban, Oravecz és Dienes (2002) a Nyelvtudományi Intézetben, Kuba és munkatársai (2004) Szegeden, Halácsy és munkatársai (2006) a BME-n, majd Orosz (2011) a PPKE-n adtak a magyar nyelvre különböző algoritmikus eljárásokat a szófaji egyértelműsítőknek a magyar morfológia szolgálatába állítására. Az *e-magyar.hu* rendszer (Váradi et al. 2018) egyértelműsítője, az emTag igyekszik ezeknek a korábbi egyértelműsítőknek a legjobb tulajdonságait integrálni.

5. Az ékezet nélkül írt magyar szövegek és a számítógép

A magyar szóalaktan fent vázolt megoldásait alkalmazza a helyesírás-ellenőrzés, az automatikus szövegelválasztás, de adott esetben még az ékezetesítés is. A korábbi számítógépek, ma pedig elsősorban a mobiltelefonok világában ugyanis rengeteg *ekezet nelkuli telefonuzenet* megy, és – egy norma szerint létrehozott szöveg esetében – szükség lehet arra, hogy egy program a megfelelő helyre tegye vissza az elhagyott ékezeteket. Persze mindig lesznek *fokabel = főkábel* vagy *fókabél* típusú szavak, amelyekről szövegkörnyezet nélkül nem tudhatjuk, hogy hova is valók az ékezetek, de azért ezek ritkák. A „hivatalos" magyar ékezetes betűk között nem szereplő zárt ë kezelésére is készült egy ilyen program (Novák–Endrédy 2005). Napjaink gépi tanulási technológiái lehetővé tették egy a korábbiaknál lényegesen pontosabb ékezetesítő létrehozását, amely az áttekintésünk utolsó részében ismertetett neurális modelleken alapul. Demója a http://juniper.nytud.hu/demo/diacritic oldalon próbálható ki.

A számítógépes szóalaktan alkalmazásai között talán még fontosabb a keresés-támogatás, ahol nem mindegy, hogy megtaláljuk-e egy szövegben a keresett szó toldalékolt formáit is, vagy sem. A szinonimaszótárak esetében – amelyek ugyan átvezetnek a következő témánkhoz, a szótárakhoz – mint minden szótárban, tövek szerepelnek címszavakként, és ha a felhasználó egy szöveg közepén álló szóhoz keres rokon értelmű szót, akkor az a szó nagy eséllyel toldalékolt formában áll ott, tehát elemezni kell ahhoz, hogy megtaláljuk a tövét. Ezután ezt a tövet keressük meg a szinonimaszótárban, és ezt cseréljük le egy másik tőre, méghozzá úgy, hogy az újonnan talált szó megfelelő alakját kell visszaírni a szövegbe. Igen, de ennek nagy eséllyel a morfofonológiai, morfoortográfiai tulajdonságai eltérnek, így itt is komoly szerepe van a számítógépes morfológiának, méghozzá itt a morfológiai generálásnak. A helyesírás-ellenőrző programok esetében is találkozunk hasonló problémával (Prószéky 1993), hiszen ha egy szó morfológiailag nem elemezhető, lehet, hogy csak a normától eltérően van írva, a programtól viszont azt is elvárja a felhasználó, hogy állítsa elő

a norma szerinti megfelelő alakot. Ha tehát a szó a morfológiai elemző számára bármi okból nem ismert (akár mert hibás, akár mert például nem ismeri a tőszót a program, ami igen gyakori eset a tulajdonnevek világában), a mai elvárás az, hogy adjon javaslatot a hibásnak gondolt alak helyett. Ha például a nem ismert alak a *kérdésse,* akkor a programnak erre csak annyi tippje lesz, hogy ez vagy a *kérdése,* vagy a *kérdéses,* vagy a *kérdéssé,* esetleg a *kérdet* egyik ritka felszólító alakja, a *kérdesse* pontatlan leírásából származhat. Ezek az eredeti, ismeretlen betűsor lehetséges elütéstípusok szerinti technikai variációiból állnak elő úgy, hogy az elemzőprogram a létrejött „betűsalátákból" kiválasztja a formailag lehetségeseket, és egy listában a felhasználó számára választhatóvá teszi. Nyilván – a gyakorlatban zöld hullámos aláhúzásokkal jelentkező – a környezetre is némiképp érzékeny program azt is figyelembe veheti, hogy a formailag lehetséges alakok közül melyik jöhet az adott helyen szóba. Például az *Ez esetben elszeretném a másik feleségét* mondatban az *elszeretném* forma lehet megfelelő, míg az *Ez esetben el szeretném adni az autómat* mondatban nem. Ilyenkor a program azt is meg tudja mondani, hogy a jelenlegi helyesírási szabályzat melyik pontjában olvasható a probléma magyarázata, azaz jelen esetben a segédigék és az igekötős alak viszonya (Naszódi 1997).

Az automatikus elválasztás ismét egy olyan terület, amelyhez szükség lehet a nyelvészek által régóta művelt morfológiára. Igaz, a magyar nyelv elválasztási szabályai szótagokra és betűkapcsolatokra hivatkoznak, de az elválasztást megelőzi egy magasabb nyelvi szint, a morfológia. Ugyanis az összetett szavak vagy az igekötős szavak elválasztásakor először szegmentálását kell elvégeznünk, majd alkalmazhatjuk – szinte mechanikusan – az elválasztási szabályokat. Ha a morfológiai elemző minden összetételi határt felismer, az elválasztó algoritmus pedig csak akkor lép működésbe, ha teljesen biztos az elválasztási pozíció, azaz ha nincs egymásnak ellentmondó morfológiai felbontása az aktuális szóalaknak. Ebből következik, hogy az elválasztóprogram elvileg már nem tévedhet. Ha valaki mégis lát elválasztási hibát valahol a gyakorlatban, azt nem ennek a programnak a kontójára kell írni, hanem tudni kell, hogy más elven működő elválasztó programok is létezhetnek. Ha az elválasztandó szó például a *megint,* akkor az ember sem tudhatja, hogy mire gondolt, aki leírta, ha nincs hozzá szövegkörnyezet. A mindenkori felhasználónak kell majd eldöntenie, hogy *me-gint* vagy *meg-int,* de az automatikus elválasztóprogram nem segíthet azzal, hogy például gyakoribb az egyik felbontás, mert az elválasztás nem vezethet be egy újabb hibaforrást. Az ugyanis nem helyesírási hiba, ha valahol nincs elválasztás; legfeljebb nem szép. A rossz elválasztás viszont helyesírási hibának számít. Van még egy – tipográfiai jellegű – probléma is a magyar elválasztásban: a kettős hosszú mássalhangzóké. Az a szöveg- vagy kiadványszerkesztő program, amelyik szeretne elválasztást kérni, nem feltétlenül ismeri azt a problémát, hogy a magyar nyelvben, ha odaadunk egy szót az elválasztónak, amelyet visszakapunk, az nem feltétlenül ugyanannyi karakterből áll, mint a bemenő szó, ugyanis adott esetben beszúrhatunk egy betűt. Ha tehát azt kérdezné a hívó program, hogy hányadik betű után kell elválasztani a szót, akkor erre a kettős hosszú mássalhangzók esetében nem lehet válaszolni, ugyanis azok eredeti alakjukban nem lesznek elválasztva. Például az *asszonánc* esetén ott, hogy *assz*, nem lehet elválasztani. Marad az a lehetőség,

hogy *asszonánc*, ugyanis ott minden körülmények között lehet. A magyar elválasztóprogram pontosságával tehát igen közel vagyunk a 100 százalékhoz, ám még a mai napig is hallani olyat, hogy a magyar elválasztás tökéletesen soha nem megoldható probléma. Az előzőekben tehát igyekeztünk a legfontosabb olyan nyelvtechnológiai eszközöket bemutatni, ahol a számítógépes szóalaktan a magyar nyelvészet szóalaktanának eredményeire építve működik a gyakorlatban (Prószéky et al. 1993).

6. Nyelvrokonaink a nyelvtechnológia hálójában

A hazai nyelvtechnológus kutatók hosszabb időn át foglalkoztak kicsiny rokon uráli nyelvek morfológiájával egy kutatási együttműködési program keretében, az MTA Nyelvtudományi Intézetével és a magyarországi uráli tanszékek jelentős részével. Elkészült a manysi, két hanti (a szinjai meg a kazimi hanti), a komi, az udmurt, a nganaszan és tulajdonképpen egy tundrai nyenyec morfológiai elemzőprogram is (Prószéky–Novák 2005). Ez azt jelenti, hogy ezeknek a nyelveknek a számítógépes szóalaktani feldolgozása magyar kutatók segítségével meglehetősen előrehaladott állapotban van. Sőt elkészült néhány nyelvre (például komira és udmurtra) egy helyesírás-ellenőrző program is, de nem volt olyan nagy világcég, amelyik azt mondta volna, hogy ez őt érdekli. Ezek a nyelvek ugyanis a nemzetközi gépi osztályozásban akkoriban még külön kódot sem kaptak, így egy szöveget nem lehetett komira vagy udmurtra formázni, ahogy angolra vagy magyarra már akkor is lehetett. Bár az ezeken a nyelveken beszélők száma nagyobb, mint az izlandi vagy a máltai nyelven beszélőké, és létrehozásukkor nyilván nem az üzleti motiváció, hanem a tudományos volt az elsődleges.

Ami viszont egy nyelv eddig le nem írt gépi morfológiájánál érdekes lehet, az a kérdésfeltevés jellege. Ugyanis a gépi leíráshoz sokszor olyan kérdéseket is fel kell tenni, amelyeket a hagyományos nyelvészeti leíráshoz nem kérdezünk meg. Így történt például a nganaszan nyelvhez készített morfológiai elemző esetében is, ahol a szóalaktan és a szótagstruktúra nagyon komplex módon játszik össze. Ennek a nyelvnek az esetében is felmerül, hogy sajnos, nincs elég adat egyes jelenségek absztrakt leírásához. Mivel a nganaszan beszélők száma rohamosan csökken, nagy öröm, hogy a számítógépes rendszer már ismeri a nganaszan morfológiát (Endrédy et al. 2010), úgyhogy ha esetleg egyszer nem lesz anyanyelvi beszélő, akkor van egy program (a http://www.morphologic.hu/urali/ weboldalon), amely képes ezt a nyelvi komplexitást produkálni. Az annak idején az MTA Nyelvtudományi Intézet nyelvészei és a *MorphoLogic* által létrehozott nganaszan (és más uráli) elemzők mellett a példaszövegeket is találni a rendszer és a nyelvek megismeréséhez. Mivel az uráli nyelveket szóba hoztuk, feltétlen említést kell az *UraloNet* néven megjelent elektronikus uráli etimológiai adatbázisról, amelynek eredményeként korábban elérhetetlen anyagok váltak széles körben elérhetővé a http://uralonet.nytud.hu weboldalon.

7. Számítógépes lexikográfia, számítógépes ontológiák

A magyar lexikográfia rengeteg értékes eredménnyel gazdagította a nyelvtudományt. Napjainkban azonban az egynyelvű és a kétnyelvű szótárak világa is változóban van. A nyelvtechnológia, amelynek a hazai eredményeit itt sorra vesszük, valójában a számítógépes lexikográfia kialakulásával egy olyan új világot teremt, amely a Gutenberg-galaxis létrejötte óta kialakult papíralapú világ felváltása valami mással. Gutenberg óta a papír vastagsága vagy a felhasznált ólombetűk száma rengeteg helyen hatással volt a szótárak formájára. A szótári rövidítések azért alakultak ki, hogy minél több információ elférjen a papíron, hogy megfelelő könyvkötési technikákkal még ki tudjuk adni azt a szómennyiséget, amire szükségünk van. Az informatika, illetve az internet korában a helyszűke vagy az ólombetűk száma nem fog minket befolyásolni, tehát újfajta szótárak keletkezhetnek. Az első elektronikus szótárak – egy kicsit távoli analógiával – Benz első autójához hasonlíthatók, amely azt a lovas kocsit vette mintának, amelyből kifogták a lovat, és amelybe a lovak helyére betették a motort. Ez tehát egy olyan „lovas kocsi" volt, amely már motorral ment. Hosszú idő után jutottunk el oda, hogy a szélcsatorna határozza meg az autónak a formáját, és ne a múlt. Az első számítógépes szótárak olyan papír szótárak voltak, amelyek ugyan a számítógép felületén jelentek meg, de még a régi Gutenberg-galaxisból örökölt tulajdonságaikkal. Ez a világ most van éppen átalakulóban az „igazi" elektronikus szótárak felé.

Bár most a hazai számítógépes nyelvészeti kutatásnak a magyar nyelvtudomány eredményeihez fűződő viszonyát tárgyaljuk, mégis érdemes egy kis kitérőt tenni a hazai szótárhelyzet rövid jellemzésére. A szótárak egy részét ugyanis üzleti alapon nem lehet felújítani, mert ez nem igazán jövedelmező terület. Sokszor csak lappang az a lehetőség, hogy megújuljon egy szótár, de legnagyobb szótárkiadóink üzleti alapon dolgoznak, vagyis ha nem látják garantálva a hasznot, eltekintenek a kiadástól. Arra is van példa, hogy már létrehozott, konkrét, nagyméretű szótárak azért nem jelennek meg, mert nincs, aki kiadja őket. Azt pedig végképp nem lehet üzleti alapon megoldani, hogy legyen a régió nyelveit összekötő, de üzletileg valószínűleg nem elég „erős" szlovák–magyar vagy magyar–román szótár. A gépi nyelvészet nagyszerű technológiákat hozott létre, a hazai szótárkészítésben is ott lehetnének ezek az eredmények, ám a globális választ mégsem a nyelvtechnológiának kellene megadnia erre a kérdésre. Ezt a kérdést részletesebben tárgyalja Prószéky (2011).

A gépi nyelvészet eredményei ott különösen jól látszanak, ahol a statikus szótárak „működni kezdenek". Mit jelent ez? Amikor a szótárhoz fordulunk, leggyakrabban valamilyen szöveget olvasunk, és e közben kérünk segítséget. Eddig ezt a kiinduló szöveget csak az ember maga látta, ma viszont erre a szövegre a számítógépnek is van „rálátása", hiszen ami a gép képernyőjén megjelenik, annak a nyelvi elemzését el tudja végezni (Prószéky–Kis 2002). Így összeállhatnak akár a mondatban szintaktikai okok miatt szétesett kifejezések, akár a távoli igekötős igék, de valójában minden szó a saját szövegkörnyezetével azt is segít meghatározni, hogy melyik értelemben használjuk éppen őket. A jelentéskiválasztás eddig kizárólag a szöveget értő emberre maradt, most viszont a dinamikus morfoszintaktikai elemzést már a nyelvi programok

vállalhatják magukra. Ha például a *panel* szó nem érthető számomra, viszont a program észreveszi, hogy *panel* a *control* szó után áll a szövegben, akkor annak a *panel*nak a *control panel* alatt lesz meg a megfelelő jelentése. Vagy gondoljunk a magyar vagy a német igekötőkre: hány embert „tréfál meg" az, hogy nem tudja, hogy az igéhez valahol a mondatban hozzátartozik egy igekötő is. Mivel egy ilyen intelligens szótárprogram magától fel tudja fedezni ezeket az összefüggéseket, innentől kezdve ez már nem szótári kérdés, hanem számítógépes nyelvészeti, ami a nyelvtudomány eddigi más (morfológiai, szintaktikai) eredményeit kombinálja a lexikográfiaival.

Ahogy korábban jeleztük, az elektronikus szótárnak különböznie kell a papírszótártól. Például az elektronikus szótárakban a célnyelv szerint is lehet keresni. Ez tehát nem a mechanikus ábécérend, hanem tartalmi keresés. Mit jelent ez? Ha például megnézzük, hogy egy német–magyar szótárban az *eszik* hol jelenik meg, akkor különböző találatokat kapunk, ahol az *eszik* megjelenik a német szó valamely ekvivalenseként: *essen, mampfen, fressen* és egy kifejezés, a *sich etwas zu Gemüte führen* „jobb oldalán" áll ott az *eszik.* Csakhogy ilyenkor a magyar szó a saját szinonimái között szerepel, nem pedig ábécérendbeli társai mellett. A címszavakat csak ábécérendben lehet egyértelműen rendezni, viszont ha a jobb oldali tartalomban tudok keresni, akkor sokkal további részletes információt kapok a szó igazi jelentéséről, mintha csak egyszerűen föl lenne sorolva ábécében a találati lista. A gépi technológiák elterjedése előtt ez a lehetőség eddig ki volt zárva, vagyis itt egy újabb példa arra, hogy miben különbözik a Gutenberg-galaxis és az elektronikus. A kétnyelvű szótárak elektronizált változatairól többet lehet olvasni az OUP honlapján (Héja–Lipp–Prószéky 2023).

Gépi segédeszközök felhasználásával egyre több új típusú szótár jön létre, a meglevő szövegek felhasználásával. A hagyományos egy-, két- és többnyelvű szótárak világát jól egészíti ki a számítógépes felhasználásra és adott esetben emberi olvasásra is használható fogalmi szótárak, a már korábban is említett ontológiák világa. Ilyen hatalmas fogalmi szótár, a Princeton Egyetemen készített *WordNet* adatbázis (Miller et al. 2000), amely több mint százezer nyelvi egység között definiál fogalmi viszonyokat. A magyar nyelv *WordNet*hez kapcsolásával foglalkozó első kísérletek a 2000-es évek elején indultak el: az eljárás mögött az a hipotézis állt, hogy a *WordNet*-rendszerben kódolt relációk többé-kevésbé nyelvfüggetlenek, ezért tehát, ha a rendszer csomópontjain álló lexikai elemekhez találunk magyar megfelelőt, a köztük lévő fogalmi kapcsolat az angol *WordNet*ből egyszerűen átörökíthető. A kísérleteket egy több hazai kutatóhely által koordinált kutatás követte, amelyből 2007-re elkészült a *Magyar WordNet* szemantikus háló, amelyben 38 ezer magyar szóból álló hálózat készült el (Prószéky–Miháltz 2008).

Ma, amikor már szinte közhely, hogy egyre több ember éri el az internetet, az a probléma, hogy az emberek nem tudják, hogy hol a határ a szótár meg a fordítás között. Ezért a valójában statikus szótárak és a dinamikusan működő fordítóprogramok (ezek részletezését lásd később) közötti eltérések ismeretét ma már illik a nyelvészeti ismeretek alapjaihoz sorolni. A tömegek által használt internetes és mobiltelefonos szótárak használatáról pedig mérhető, akár valós idejű adataink is lehetnek. A szótárkészítésre való visszahatás soha nem látott módon tudja

a szociolingvisztikát is gazdagítani (Prószéky–Földes 2006). A felmérések több millió lekérdezés feldolgozása után már komoly vizsgálatokat tesznek lehetővé. Ezekből kiderülhet, hogy az iskolai mobilos szótárhasználat nyolc óra és kettő óra között az átlagos angol dolgozatok szavaira irányulnak, ebédidőben viszont az ételek nevei kerülnek előtérbe. Ebből az is kikövetkeztethető, hogy melyik az a korosztály, amelyik ezeket az eszközöket gyakorlatilag folyamatosan használja. Amikor megjelent egy a korosztály életét jelentősen befolyásoló könyv vagy film vagy akár egy meghatározó zenekar lemeze, megjelennek a szótári keresésekben azok a szavak is, amelyek ezekre jellemzőek. Mondhatjuk, hogy alakulóban egy új hazai műfaj, a „valós idejű társas nyelvészet", amelynek nyelvtechnológiai eszközökkel való kutatása sok érdekességet tartalmaz. Például a vizsgálatok kimutatták, hogy ha az embereket valami foglalkoztatja, akkor olyan szavakat írnak be, amelyek valamilyen szemantikus értelemben egy területről valók. Vagyis anélkül, hogy a szótárlekérdezők szándékosan tennének bármit is, az általuk egyetlen alkalommal bevitt szavakat összekapcsoljuk, ez a gráf több millió lekérdezés után egy olyan hálózatot ad, amelyben a szemantikusan összetartozó szavak erősen összekapcsolódnak, azaz egyfajta szemantikus hálót (mai népszerű nevével: ontológiát) definiálnak. Kétségtelenül érdekes az is, hogy két nagy felhasználói világ különül el a gépi lekérdezések esetében: azoké, akik valóban a szavak jelentését szeretnék tudni, és azoké, akik elsősorban büszkélkednek az eszközhasználattal (vagy annak egy-egy extrém formájával) a barátaiknál. Igaz, ez az ismeret is a társas nyelvészeti kutatásokat gazdagítja.

8. Magyar szövegkorpuszok

Eddigi gondolatmenetünk egyenesen vezet az eredeti szövegek közvetlen felhasználásához a gépi nyelvészet területén. Ez a terület a korpusznyelvészet, amelynek a segítségével a szövegek elemzéséből közvetlenül, azaz nem a nyelvészet összefoglaló segítségével jutunk nyelvi jellegű információkhoz. A szövegkorpuszokból való kiindulás nem a gépi nyelvészet sajátja, csak a számítógép lehetővé tette a szövegek korábban nem látott méretekben történő (százmillió, sőt milliárd szavas szövegkorpuszok) gyors felhasználását. Az alapgondolatot megtalálhatjuk már a 19. század végén, lényegesen a számítógépek megjelenése előtt:[1]

> Simonyi új grammatikai módszert akar behozni, könyve induktíve halad, azaz a példákból kiindulva tanítja a szabályt, nem pedig dogmatice. A grammatikát tehát valami olvasmány alapján akarja előadni úgy, hogy a szabályokat a tanár tanítványai közreműködésével vonhatja le ésszerű következtetések útján. Ilyenképp tehát ezen módszer véget vet a lelketlen magolásnak, és azt észfejlesztő indukcióval pótolja (Riedl 1882: 1).

[1] Köszönöm Sass Bálintnak, hogy felhívta erre az idézetre a figyelmemet.

Simonyi valamit megérzett, és nyilván emberekről beszél még, akik képesek a feladatot megoldani, amit mi most a számítógépre vonatkoztatunk. Az utóbbi évtizedekben kialakultak hazánkban is a korpuszalapú és különösképpen a korpuszvezérelt nyelvészeti kutatások, ahol a nyelvészeti feladat továbbra is a nyelvészé, de a számítógép különféle összefüggéseket tár fel nekünk, és segít abban, hogy ezeket értelmezzük. A hazai korpusznyelvészet eddigi legkidolgozottabb szövegkorpusza, a Nyelvtudományi Kutatóközpont által mintegy húsz éve működtetett MNSz, azaz a *Magyar Nemzeti Szövegtár* (Váradi 2002). Ebben az induláskor 187 millió szóból álló korpuszban ma már több mint egymilliárd szónyi szöveg van, ez az MNSz2 (Oravecz et al. 2014), a szépirodalomtól a joganyagokig, de hétköznapi szövegek és sajtószövegek is. Ráadásul a szövegek morfológiailag elemezve és egyértelműsítve is vannak. Az anyag az idők folyamán több mint húszmillió határon túli szóval lett kiegészítve, ami további új és jelentős kutatások alapjául szolgálhat. Időközben elkezdődött az MNSz3 építése, amelynek a szószáma el fogja érni a tízmilliárdos nagyságrendet.

A szövegtár anyaga felett működik egy olyan vonzat-, illetve kollokációkereső eszköz, a *Mazsola* (Sass 2009), amelynek segítségével megtudható, hogy mely szavak milyen más szavakkal állnak tipikusan együtt. Ebből számszerűleg is kimutatható, hogy például *kérni* elsősorban nem tárgyakat szoktunk, hanem *bocsánatot, segítséget, elnézést, engedélyt, tájékoztatást, támogatást* és így tovább. Az általános nyelvészeti eredményeken túl itt is szociolingvisztikai ismeretekkel gazdagodhatunk, ha megvizsgáljuk, hogy az *ad* ige tárgyesetben álló bővítményei közül az általános publicisztikában az *otthont ad* vagy a *hírt ad* sokkal gyakoribb, mint az *igazat ad* vagy *tippet ad*, ami meg az internetes portálok politikai rovatában. Ennek a kutatásnak az egyik legfontosabb eredménye az igéket vonzatkereteikkel ábrázoló szótár (Sass et al. 2011). Tehát azt, amit mindannyian intuitíve érzünk, meg lehet nézni konkrét előfordulási gyakoriságaikkal. Hiába érezzük, hogy például az *emelkedik* és a *növekedik* szemantikusan rokon szavak, hamar kiderül, hogy *emelkedni* lehet *jogerőre* is, de *növekedni* nem lehet ugyanerre. Tehát szemantikus osztályozás keletkezik anélkül, hogy a szemantika explicit módon itt jelen lenne, pusztán a nyelvtechnológiai megoldások segítségével a program feltárja azokat a kategóriákat, amelyeket úgy intuitíve olykor mi is tudunk, de eddig nem állt mögötte százmilliós korpusz.

Az első *Webkorpusz* névre keresztelt és nevéből fakadóan az internetről származó 4 milliárd szavas gyűjtemény (Halácsy et al. 2003), illetve ennek újabb változata, a 9 milliárd szavas *Webkorpusz 2.0* korpusz (Halácsy et al. 2007) elsősorban azoknak a gépi tanuló rendszereknek szolgáltat anyagot, amelyek célja az internetes nyelvezet megfelelő kezelése.

A gyakorlatilag minden számítógépes nyelvész által használt első hazai szövegkorpusz még a *Szeged Korpusz*, amelyet a Szegedi Tudományegyetem, az MTA Nyelvtudományi Intézet és a *MorphoLogic* hozott létre (Csendes et al. 2003). Itt először morfológiailag, később már szintaktikailag is elemzett és *Szeged Treebank* (Csendes et al. 2005), majd *Szeged Dependency Treebank* (Vincze et al. 2010) néven ismert – a maga korában nagy, ma már igencsak kicsinek számító, mindössze egymillió-kétszázezer szavas – anyagról van szó. Hat különböző terület kétszázezer

szavas, összesen egymillió-kétszázezer szavas szövege, amelyből egy statisztikai számítógépes program tanulni tud. A *Pázmány Korpusz* (Endrédy–Prószéky 2016) egy későbbi kor szülötte, és kereken ezerszer akkora, mint a *Szeged Korpusz*. A gépi kapacitás növekedésével a korpuszok mérete is egyre nő, bár a neurális rendszerek tanításához használt magyar korpuszok egyelőre közvetlen kutatásai célra nem érhetők el, de méretük ma már a 30 milliárd szót is meghaladja (Yang et al. 2023).

Az eddig említett korpuszok elsősorban a mai magyar nyelv szövegeit foglalják magukba, de a történeti nyelvészeti kutatásban is megjelent a korpusznyelvészet. A lexikográfiai részben említett *A magyar nyelv nagyszótára* szóanyaga a *Magyar történeti szövegtár* anyagára épül (Pajzs 1990). A magyar generatív történeti mondattan munkálataihoz készített *Ómagyar Korpusz* (É. Kiss 2014) vagy a *Történeti Magánéleti Korpusz* (Novák et al. 2018) értelemszerűen kisebb méretű, mint a szinkron korpuszok, de jelentősége a régi magyar nyelv kutatásába nem vitatható (Simon–Sass 2012).

Léteznek továbbá nem egynyelvű korpuszok is, amelyeket a szakirodalom párhuzamos korpuszoknak mond. Magyarországon a legnagyobb ilyen a *Hunglish,* amelyet a BME-n dolgoztak ki (Halácsy et al. 2004). Ez egy szinkronizált magyar–angol korpusz, amellyel többek között komoly fordítástudományi kutatásokat is lehet végezni vagy akár csak ellenőrizni azt, hogy egy adott kifejezést a fordítók konzisztensen fordítanak le mindig, vagy sem. Olyasmit is meg lehet nézni benne, hogy például milyen kontextusban fordul az egyetem *college*-nak, és mikor *university*-nek fordítva és így tovább. Tehát a párhuzamos korpusz olyan lehetőségeket nyújt, amire korábban csak egy-egy nyelvtanár tudott volna válaszolni az intuíciója alapján, ma viszont ez az anyag még a statisztikai és a neurális alapú fordítóprogramok betanításához is használható.

9. Szövegosztályzás, szövegkivonatolás

Az úgynevezett szövegosztályozó programok hatalmas hírkorpuszokon működnek. Ezek például a hírügynökségekhez az újonnan érkezett híreket segítenek címszavakkal ellátni. Egy olyan mondat, hogy *Nem lett cselgáncselnök a soproni futballtulajdonos,* valamilyen biztonsággal, az egyik első ilyen alkalmazás, a *HiTec* algoritmus (Tikk et al. 2005) alapján a „Sport" kategóriába kerül, míg az *Obama megszakította nyaralását* a „Nagyvilág" kategóriába tartozik, és nem például a „Bűnügyek" kategóriába, de lehet, hogy ha nem Obama neve állt volna ott, hanem egy bűnözőnek a neve, ez a program a mondatot bűnügyiként ismerte volna föl. Nagy mennyiségű szövegek elemzése esetén ma már a nyelvi programok ezekből a szövegekből tanulni képesek: a neurális világ ezeket az alkalmazásokat is meghódította. Egy, a gyakorlati életben is használt neurális szövegosztályozó demóváltozata ki is próbálható a http://juniper.nytud.hu/demo/tagger weboldalon. Ennél komplexebb feladat a szövegkivonatoló rendszeré, amely hosszabb magyar szövegek rövid kivonatát készíti el (Yang 2022). Ez a rendszer is kipróbálható, méghozzá a http://juniper.nytud.hu/demo/summarization címen.

10. Nyelvjáráskutatás és számítógép

Az eddig emlegetett kutatások a normát valamilyen értelemben jól betartó szövegekkel dolgoznak, de az egyes dialektusok ettől különböző helyeken eltérnek. Nyilván a nyelvjárástanban is lehet alkalmazni a számítógépet. A hazai számítógépes dialektológiai kutatások alapjainak megteremtése elsősorban Vékás Domokos és Vargha Fruzsina Sára nevéhez köthető (Vékás 2000; Vargha 2017). A *Bihalbocs* program hatására a dialektológia nagyon hosszú ideig számítógépesen mostohán kezelt területe kvantitatívvá vált, azaz adatolt lett, és összekapcsolódott mindenfajta földrajzi megjelenítőeszközzel. Például az ország térképén azonnal megmutatható, hogy egy olyan szó, mint a *bihalbocs* hol használatos, és hogy ugyanerre a fogalomra merrefelé használatos inkább a *bivalybocs*, a *borjú*, a *kisbivaly* vagy a *bivalyfiú*. Meg lehet mutatni, hogy a *fésű* szó első szótagjának a magánhangzója szerint a Kárpát-medence különböző részein merre *feisű, féisű, föisű* vagy épp *fisű* ejtésű ez a szó. A program az adatokat rögtön térképre tudja vetíteni, ezzel hatékonyan tudja a kutatót támogatni. Fontos azonban megjegyezni, hogy a számítógépes nyelvészetnek ez az a területe, ahol a gépi eszköz – a korábban ismertetett kutatások eredményeivel szemben – nem a nem nyelvész végfelhasználót támogatja, hanem magát a nyelvész kutatót.

11. Magyar mondatok gépi elemzése és fordítása

A magyar számítógépes nyelvészet egyik legnagyobb kihívása annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy hogyan elemzendő egy magyar mondat. A világban sokféle mondattani elemzőprogram létezik, de a magyar nyelvre viszonylag kevés olyan, átfogónak mondható szintaktikai leírás készült, amelynek gépi alkalmazása is van. Az egyik ilyen a *MetaMorpho* fordítórendszer mondatelemzője (Prószéky–Tihanyi–Ugray 2004), amelyik úgy elemzi a mondatokat, hogy az eredményt még a továbbiakban egy másik nyelvre le is kell tudnia fordítani. Az ilyen program rátalál olyan megoldásokra is, amelyekre az ember ritkán, mert az ember érti a mondatot, és nemcsak szolgai módon elemzi. Például a híres – angol nyelvű – Chomsky-mondat jól illusztrálja ezt. Ugyanis a *Time flies like an arrow* esetében van két olyan elemzés is, amelyeket az ember a gyakorlatban nem is vesz észre: nemcsak az a fordítás tehát, hogy *Az idő repül, mint egy nyíl,* hanem az is, hogy *Időzíts legyeket, mint egy nyíl (Time flies!),* sőt az is, hogy *Az időlegyek kedvelnek egy nyilat (időlegyek = time flies).*

A korábbi megoldásokkal fordított szövegek nagy részét mi, anyanyelvi beszélők nem így mondtuk volna, de mindannyian tudtuk, hogy körülbelül ez volt az, amit a korábbi szabályalapú és statisztikai fordítóprogramoktól elvárhattunk. Tanulmány mutatta ki az ezredforduló táján született megoldásokról, hogy ha valakinek szüksége volt a gépi fordításra, megértette (Varga 2012). Természetesen ez esetben szerencsésebb nem fordításról, hanem megértéstámogatásról beszélni (Prószéky 2002). Az ilyen fordításokkal nem mentek el fordításhitelesítőkhöz az emberek, viszont nagyon gyors (és olcsó) eredményt kaptak. Nyilvánvaló, hogy a gépi fordítóprogramok működésének következtében senki nem vesztette el még a fordítói állását. Ráadásul, ha például

az angol forrásnyelvet albánra cserélnénk, akkor már többen éreznék a problémát: nem olyan könnyű hirtelen albán fordítót találni, de még olyat se, aki képes egy adott albán szöveg hozzávetőleges értelmezésében segíteni. Magyarország egyébként még mindig az utolsó az *Eurobarometer*[2] szerint idegennyelv-ismeretben, ez pedig azt jelenti, hogy sok honfitársunknak nem csak az albán, hanem az angol esetében szüksége lehet ilyen eszközre. Az első és az interneten megjelenése óta folyamatosan – és ingyenesen – működő gépi fordító rendszer, a *Webfordítás* (www.webforditas.hu) rengeteg nyelvészeti kutatási eredmény integrálásával készült el. Mérésekből lehet tudni, hogy már az első években is több tízmillió felhasználó használta ezt a gépi fordító rendszert (Prószéky–Tihanyi 2009). A gépi fordítás legújabb és igencsak meggyőző eredményei az utóbbi idők neurális hálós megoldásokon alapuló rendszereinek köszönhetően jelentek meg. A magyar nyelvű szövegek fordítási minősége is hatalmasat javult, legyen szó akár forrás- vagy célszövegekről (Laki–Yang 2022, 2023).

12. A legújabb eredmények

Egyértelműen kijelenthető, hogy a magyar nyelvtechnológia a 2010-es években sok eddig nem remélt eredményt ért el. Az elmúlt szűk tíz évben megjelentek ugyanis a világban azok a neurális hálóknak nevezett modellek, amelyek a gépi tanulás egy új fajtáját, a mélytanulást helyezték a középpontba (Prószéky 2022). Ez azt jelenti, hogy még a számítógépes nyelvészet modelljei ezek segítségével nem a nyelvet tanulják közvetlenül, hanem valójában tanulni tanulnak. Egy-egy konkrét nyelvre, így a magyarra is kialakított nyelvi készségük ennek a tanulórendszernek soha nem látott mennyiségű nyelvi adattal való ellátásából és egy meglehetősen hosszú gépidőt igénylő modell-létrehozási folyamatból áll. Ez utóbbihoz olyan számítógépekre van szükség, amelyek számítási kapacitása messze meghaladja a korábbi időszakok bármely nyelvi megoldásra használt gépének a kapacitását. Ezeknek a – sajtóban leggyakrabban mesterséges intelligenciának nevezett megoldásoknak – magyar nyelvre először a legegyszerűbb megoldásai, a szóbeágyazási modellek jelentek meg.

Ilyen például a magyar nyelvre is megvalósított *word2vec* modell (Novák 2016; Siklósi 2018), amely a felhasznált magyar nyelvi szövegkorpusz szavait azok különböző előfordulásainak szövegkörnyezetei alapján egy bonyolult matematikai számítással egy sokdimenziós folytonos vektortérbe képezi le. Az eredményként kapott rendszer a jelentésük, denotátumuk és formai tulajdonságaik alapján a hasonló szavakat egymás közelébe képezi le, lehetővé téve az ezekre épülő további nyelvi szoftvereknek, hogy már ne a betűalak, hanem ez az információ legyen a további nyelvfeldolgozás alapja. Ez az egyébként komoly áttörést jelentő szóvektoros reprezentáció sajnos a homonim alakokat nem különbözteti meg, valamint a többszavas nyelvi kifejezések kezelésével sem foglalkozik. Ezért a világ nyelvtechnológiájában az évtized közepén megjelentek az egyes szövegkörnyezet-típusokat már külön-külön kezelő, úgynevezett dinamikus modellek. Ezekkel már nemcsak

[2] http://ec.europa.eu/languages/languages-of-europe/eurobarometer-survey_hu.htm

az egyes szavak, de egész mondatok jelentését is hasonló módon lehet reprezentálni, lehetővé téve a kutatóknak, hogy az egyre növekvő méretű kiinduló szövegkorpuszban előforduló mondatszerkesztési megoldások alapján úgynevezett neurális nyelvmodelleket készítsenek egy adott nyelvre. A mondatokhoz a bennük előforduló egyes elemek megjelölésével, statisztikai jellemzésével, tehát nem új szöveg létrehozásával foglalkozó modellek az enkóderek. Ezzel szemben a dekóderek a szöveg előállításával foglalkoznak: akár minimális bemenet esetén is képesek az adott nyelvre jellemző nagyobb szövegegységek helyes létrehozására. Az összekapcsolt enkóder-dekóder megoldások nagyon alkalmasak szövegből más szövegek előállítására – gépi fordítás, automatikus összegzés, kérdésmegválaszolás –, ahol szövegekből másik szöveget kell generálnunk. Ráadásul ezek a mindössze öt éve megjelent úgynevezett transzformerek a szekvenciális bemeneti adatokat nem feltétlenül az írás által adott sorrendben dolgozzák fel, ugyanis a figyelemnek nevezett mechanizmus segítségével a szöveg más, esetleg távolabbi helyén levő információival kiegészülve az egyes elemek pontosabb jellemzésére képesek, hasonlóan az emberi nyelvfeldolgozáshoz.

A magyar nyelvre az első ilyen kísérlet az enkóderalapú BERT-rendszeren alapuló magyar nyelvű *emBERT* (Nemeskey 2020) és *huBERT* (Nemeskey 2021) voltak. Az első magyar BERT szélesebb körű elérését biztosította, hogy integrálva is lett a nem sokkal korábban megjelent és a magyar nyelvtechnológia addigi eredményeit integráló e-magyar rendszerbe (Váradi et al. 2018). A Nyelvtudományi Kutatóközpont és a Pécsi Egyetem együttműködésében létrejött *HILBERT*, az első magyar BERT-Large modell megjelenése (Feldmann et al. 2021) fontos mérföldkőnek számított. Ezt további magyar nyelvi kísérletek követték (Yang–Váradi 2021). Az utóbbi évek talán leghíresebbnek mondható generatív előtanított transzformere, a GPT magyarra történő első megvalósítása a *HILANCO-GPT* dekóder egy 100 millió szavas angol és egy 25 milliós magyar korpuszon betanított kétnyelvű modell volt. 2022 őszén bemutatkozott a Nyelvtudományi Kutatóközpont saját, immár kizárólag a magyar nyelvre készített nyelvmodellje, a 32,4 millió szón, azaz minden idők legnagyobb magyar szövegkorpuszán betanított hétmilliárd paraméteres GPT-3 rendszer, a *PULI* (Yang et al. 2023), amely bárki számára kipróbálható itt: http://juniper.nytud.hu/demo/puli. Mindezekhez nagy léptekben zárkózott fel a létrejött eszközök teljesítményének elengedhetetlen objektív mérését segítő tesztkorpusz, a *HuLu* (Ligeti-Nagy et al. 2022) építése.

13. A jövő

A hazai számítógépes nyelvészet elkövetkezendő időszakáról azt lehet remélni, hogy egyre jobban fognak közelíteni az emberközpontú és a számítógépes elemzések. Ezt célozta már több hazai együttműködés a hazai kutatóhelyek között, amelyek mentén létrejött többek közt a *Magyar Beszéd- és Nyelvtechnológiai Platform*, a CLARIN európai nyelvtechnológiai kutatási infrastruktúra részeként a magyar *HunCLARIN*, de ilyen a *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferenciák* Szegeden megrendezett 2003-tól tartó eseménysora. Különböző nyelvtechnológiával foglalkozó

kutatási egységek jöttek létre az idők folyamán a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a Szegedi Tudományegyetemen vagy éppen a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen. Ez utóbbi helyszínen 2012-ben létrejött MTA–PPKE Magyar Nyelvtechnológiai Kutatócsoport, amelynek legtöbb tagja ma már a korábban még MTA Nyelvtudományi Intézetként ismert, ma már Nyelvtudományi Kutatóközpont néven működő intézmény Nyelvtechnológiai és Alkalmazott Nyelvészeti Intézetének és Lexikológiai Intézetének a kutatója és a legutolsó részben bemutatott rendszerek nagy részének a létrehozója. A kutatások célja ma már mindenütt az emberi szövegértelmezést és -produkciót megközelítő nyelvtechnológiai rendszerek és a társadalom széles körei számára elérhető intelligens nyelvi szolgáltatások létrehozása.

A nyelvvel foglalkozó írások és előadások kapcsán szokás – a valójában negatív példát modelláló – Bábel képét előhúzni, ám ha a megoldás irányába szeretnénk lépni, okosabb egy másik bibliai kép ideidézése: a pünkösdé. Ott mindenki a saját nyelvén hallotta ugyanis ugyanazt az üzenetet.[3] Remélem, gondolataimmal segítettem azt a képzetet kialakítani, hogy a magyar nyelvtechnológia folyamatosan ebbe az irányba halad.

Szakirodalom

Csendes Dóra – Hatvani Csaba – Alexin Zoltán – Csirik János – Gyimóthy Tibor – Prószéky Gábor – Váradi Tamás 2003. Kézzel annotált magyar nyelvi korpusz: A *Szeged Korpusz*. In: Csendes Dóra (szerk.) *I. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: SZTE. 238–245.

Csendes, Dóra – Csirik, János – Gyimóthy, Tibor – Kocsor, András 2005. The Szeged Treebank. In: Matoušek, Václav et al. (eds.): *Proceedings of the 8th International Conference on Text, Speech and Dialogue (LNAI 3658)*. München: Springer Verlag, 123–131.

É. Kiss Katalin (szerk.) 2014. *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Elekfi László 1994. *Magyar ragozási szótár*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

Endrédy, István – Fejes, László – Novák, Attila – Oszkó, Beatrix – Prószéky, Gábor – Szeverényi, Sándor – Várnai, Zsuzsa – Wagner-Nagy, Beáta 2010. Nganasan: Computational resources of a language on the verge of extinction. In: Kepa Sarasola – Francis M. Tyers – Mikel L. Forcada (eds.) *7th SaLTMiL Workshop on Creation and Use of Basic Lexical Resources for Less-Resourced Languages, LREC 2010*. Valetta, Malta: LREC. 41–44.

Endrédy István – Prószéky Gábor 2016. A Pázmány Korpusz. *Nyelvtudományi Közlemények* 12: 191–205. https://doi.org/10.15776/NyK.2016.112.6

[3] A gondolatot Simonfai László egyik 2002-es előadásában láttam először, és annyira megtetszett, hogy azóta „népszerűsítem”.

Feldmann Ádám – Hajdu Róbert – Indig Balázs – Sass Bálint – Makrai Márton – Mittelholcz Iván – Halász Dávid – Yang Zijian Győző – Váradi Tamás 2021. *HILBERT,* magyar nyelvű BERT-large modell tanítása felhő környezetben. *XVII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: SZTE. 29–36.

Grice, Paul 1997. A társalgás logikája. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó. 213–228.

Halácsy Péter et al. 2004. *Hunglish*: Nyílt statisztikai magyar–angol gépi nyersfordító. In: Alexin Zoltán – Csendes Dóra (szerk.): *II. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: SZTE, Informatikai Tanszékcsoport. 81–84.

Halácsy Péter – Kornai András – Németh László – Rung András – Szakadát István – Trón Viktor 2003. A Szószablya projekt. In: Alexin Zoltán – Csendes Dóra (szerk.): *Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 299.

Halácsy, Péter – Kornai, András – Oravecz, Csaba – Trón, Viktor – Varga, Dániel 2006. Using a morphological analyzer in high precision POS tagging of Hungarian. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid (eds.): *Proceedings of 5th Conference on Language Resources and Evaluation*. Paris: ELRA. 2245–2248.

Halácsy Péter – Kornai András – Németh Péter – Varga Dániel. 2007. Magyar Webkorpusz II. In: *V. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 278–280.

Héja, Enikő – Lipp, Veronika – Prószéky, Gábor. 2022. Bilingual lexicography. In: Aronoff, Mark (ed.): *Oxford Bibliographies in Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.

Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvan* 3. Budapest: Akadémiai Kiadó. 75–136.

Kilgariff, Adam – Grefenstette, Gregory 2003. Introduction to the Special Issue on the Web as Corpus. *Computational Linguistics* 29(3): 333–347. https://doi.org/10.1162/089120103322711569

Koskenniemi, Kimmo 1983. *Two-level Morphology. A General Computational Model for Word-Form Recognition and Production*. Publications, No. 11. Helsinki: University of Helsinki.

Kuba, András – Hócza, András – Csirik, János 2004. POS tagging of Hungarian with combined statistical and rule-based methods. In: Sojka, Petr – Kopecek, Ivan – Pala, Karel (eds.): *Proceedings of the Seventh International Conference on Text, Speech and Dialogue (LNAI 3206).* Berlin: Springer Verlag. 113–121.

Laki László János – Yang Zijian Győző 2022. Jobban fordítunk magyarra, mint a Google! In: *XVIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia.* Szeged: JATEPress. 357–374.

Laki, László János – Yang, Zijian Győző 2022. Neural machine translation for Hungarian. *Acta Linguistica* 69(4): 501–520.

Ligeti-Nagy Noémi – Ferenczi Gergő – Héja Enikő – Jelencsik-Mátyus Kinga – Laki László János – Vadász Noémi – Yang Zijian Győző – Váradi Tamás. 2022. *HuLU*: Magyar nyelvű benchmark adatbázis kiépítése a neurális nyelvmodellek kiértékelése

céljából. In: *XVIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: JATE-Press. 431–446.

Megyesi, Beáta 1999. Improving Brill's PoS tagger for an agglutinative language. In: Fung, Pascale – Zhou, Joe (eds.): *Proceedings of the Joint SIGDAT Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing and Very Large Corpora*. New Brunswick: University of Maryland. 275–284.

Miller, George A. et al. 1990. *WordNet*: An online oexical database. *International Journal of Lexicography* 3(4): 235–244.

Naszódi Mátyás 1997. Nyelvhelyesség-ellenőrzés számítógéppel: Parciális szintaxis. In: *VII. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia*, I. kötet. Budapest: Külkereskedelmi Főiskola. 256–260.

Nemeskey, Dávid Márk 2020a. *Natural Language Processing Methods for Language Modeling.* PhD-értekezés, Budapest: ELTE.

Nemeskey Dávid Márk 2020b. Egy *emBERT* próbáló feladat. In: *XVI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 409–418.

Nemeskey, Dávid Márk 2021. Introducing *huBERT*. In: *XVII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 3–14.

Németh Géza – Olaszy Gábor (szerk.) 2010. *A magyar beszéd. Beszédkutatás, beszédtechnológia, beszédinformációs rendszerek.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Novák, Attila 2016. Improving corpus annotation quality using word embedding models. *Polibits* 53: 49–53. https://doi.org/10.17562/PB-53-5

Novák Attila – Endrédy István 2005. Automatikus zárt ë-jelölő program. In: Alexin Zoltán – Csendes Dóra (szerk.): *A III. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia előadásai.* Szeged: SZTE. 453–454.

Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28. https://doi.org/10.1007/s10579-017-9393-8

Oravecz, Csaba – Dienes, Péter 2002. Efficient stochastic part-of-speech tagging for Hungarian. In: Rodriguez, Manuel González – Araujo, Carmen Paz Suarez (eds.): *Proceedings of the Third International Conference on Language Resources and Evaluation*. Paris: ELRA. 710–717.

Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, N. – Choukri, K. – Declerck, T. – Loftsson, H. – Maegaard, B. – Mariani, J. – Moreno, A. – Odijk, J. – Piperidis, S. (eds.): *Proceedings of the 9th International Conference on Language Resources and Evaluation*. Reykjavik: European Language Resources Association. 1719–1723.

Orosz, György 2011. Investigating Hungarian POS-tagging methods. In: Roska, Tamás (ed.): *Proceedings of the Multidisciplinary Doctoral School 2010–2011 Academic Year.* Budapest: Pázmány University ePress. 77–81.

Pajzs, Júlia 1990. Creating a historical dictionary of Hungarian with the aid of computer. In: Magay, Tamás – Zigány, Judit (eds.): *BudaLEX '88 Proceedings.* Budapest: Akadémia Kiadó.

Prószéky Gábor 1993. Nyelvművelés számítógéppel? A számítógépes helyesírás-ellenőrzés új útjai. *Magyar Nyelvőr* 117: 509–511.

Prószéky, Gábor 1994. Humor: A morphological system for corpus analysis. In: Rettig, Heike – Pajzs, Júlia – Kiss, Gábor (eds.): *Language Resources for Language Technology. 1st TELRI European Seminar.* Mannheim: Institut für deutsche Sprache. 149–158.

Prószéky Gábor 2000. Számítógépes morfológia. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvan* 3. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1021–1064.

Prószéky, Gábor 2002. Comprehension assistance meets machine translation. In: Erjavec, Tomaž – Gros, Jerneja (eds.): *Language Technologies*. Ljubljana: Institut Jožef Stefan. 1–5.

Prószéky Gábor 2011. A szótári világ átalakulási tendenciái az internet megjelentével. *Modern Nyelvoktatás* 17: 3–13.

Prószéky, Gábor. 2022. Guest editor's foreword. *Acta Linguistica* 69(4): 399–404.

Prószéky, Gábor – Földes, András 2006. Between understanding and translating: A context-sensitive comprehension tool. *Archives of Control Sciences* 15(4): 637–644.

Prószéky, Gábor – Kis, Balázs 2002. Context-sensitive electronic dictionaries. In: Tseng, Shu-Chuan (ed.): *Proceedings of the 19th International Conference on Computational Linguistics.* Vol. II. Taipei, Taiwan. 1268–1272.

Prószéky Gábor – Miháltz Márton 2008. Magyar WordNet: Az első magyar lexikális szemantikai adatbázis. *Magyar Terminológia* 1: 43–57.

Prószéky, Gábor – Novák, Attila 2005. Computational morphologies for small sralic languages. In: Arppe, Antti – Lauri Carlson – Krister Linden – Jussi Piitulainen – Mickael Suominen – Martti Vainio – Hanna Westerlund – Anssi Yli-Jyrä (eds): I*nquiries into Words, Constraints and Contexts. Festschrift in the Honour of Kimmo Koskenniemi on his 60th Birthday.* CSLI Publications. Stanford: Stanford University. 150–157.

Prószéky, Gábor – Pál, Miklós – Tihanyi, László 1994. Humor-based applications. In: *Proceedings of the 15th International Conference on Computational Linguistics.* Kyoto: University of Kyoto. 1241–1244.

Prószéky, Gábor – Tihanyi, László – Ugray, Gábor 2004. Moose: A robust high-performance parser and generator. In: Rosner, Mike (eds.): *Proceedings of the 9th Workshop of the European Association for Machine Translation*. La Valletta: EAMT. 138–142.

Prószéky Gábor – Tihanyi László 2009. Webforditas.hu: Egy internetes nyelvtechnológiai szolgáltatás tanulságai. In: Tanács Attila – Szauter Dóra – Vincze Veronika (szerk.): *VI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 19–23.

Riedl Frigyes 1882. Simonyi kis nyelvtana. In: *Egyetemes Philológiai Közlöny.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Bizottság. 573–590.

Sass Bálint 2009. „Mazsola": eszköz a magyar igék bővítményszerkezetének vizsgálatára. In: Váradi Tamás (szerk.): *Válogatás az I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia előadásaiból*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 117–129.

Sass Bálint – Váradi Tamás – Pajzs Júlia – Kiss Margit 2011. *Magyar igei szerkezetek. A leggyakoribb vonzatok és szókapcsolatok szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Siklósi, Borbála 2018. Using embedding models for lexical categorization in morphologically rich languages. In: *Computational Linguistics and Intelligent Text Processing (LNTCS Vol. 9623)*. Springer. 115–126. https://doi.org/10.1007/978-3-319-75487-1

Simon Eszter – Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24: 243–264.

Tikk, Domonkos – Bánsághi, Zoltán – Bíró, György 2005. Categorizing gigabytes: Experiments on the RCV1 Corpus. In: Tar József (ed.): *Proc. of the 6th Int. Symp. of Hungarian Researchers on Computational Intelligence*. Budapest: BMF. 267–276.

Trón, Viktor – Gyepesi, György – Halácsy, Péter – Kornai, András – Németh, László – Varga, Dániel 2005. *Hunmorph*: Open source word analysis. In: Martin Jansche (ed.): *Proceedings of the ACL 2005 Workshop on Software*. Michigan: ACL, Ann Arbor, Michigan. 77–85.

Varga Ágnes 2012. *A gépi fordítás minősége és javítási lehetőségei*. PhD-disszertáció. Budapest: ELTE BTK.

Váradi, Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In: Rodríguez, M. G. – Suarez Araujo, C. P. (eds.): *Proceedings of the Third International Conference on Language Resources and Evaluation*. Las Palmas: ELRA. 385–389.

Váradi, Tamás – Simon, Eszter – Sass, Bálint – Mittelholcz, Iván – Novák, Attila – Indig, Balázs – Farkas, Richárd – Vincze, Veronika 2018. e-magyar: A Digital language processing system. In: *Proceedings of the Eleventh International Conference on Language Resources and Evaluation*. Miyazaki: ELRA. 1307–1312.

Vargha Fruzsina Sára 2017. *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. A magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Vékás Domokos 2000. Magánhangzó-rendszerek elemzése informatizált nyelvjárási korpuszon. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédkutatás 2000. Beszéd és társadalom*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 75–86.

Vincze, Veronika – Szauter, Dóra – Almási, Attila – Móra, György – Alexin, Zoltán – Csirik, János 2010. Hungarian Dependency Treebank. In: *Proceedings of the Seventh Conference on International Language Resources and Evaluation (LREC'10).* Valletta, Malta. LREC. 1855–1862.

Yang, Zijian Győző. 2023. Neural text summarization. *Acta Linguistica* 69(4): 474–500.

Yang Zijian Győző – Dodé Réka – Ferenczi Gergő – Héja Enikő – Jelencsik-Mátyus Kinga – Kőrös Ádám – Laki László János – Ligeti-Nagy Noémi – Vadász Noémi – Váradi Tamás 2023. Jönnek a nagyok! BERT-Large, GPT-2 és GPT-3 nyelvmodellek magyar nyelvre. In: *XIX. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 247–262.

Yang, Zijian Győző – Váradi, Tamás 2021. Training language models with low resources: RoBERTa, BART and ELECTRA experimental models for Hungarian. In: *Proceedings of the 12th IEEE International Conference on Cognitive Infocommunications.* IEEE. 279–285.

SUMMARY

Prószéky, Gábor

Hungarian language, Hungarian language technology

Language and speech technologies is the name of the research area in which computers meet written and spoken language, and are able to give reactions similar to those of a person who understands and speaks the language, by using knowledge derived from the laws of natural languages. In our case, this language is Hungarian, and in the current study we look at what types of language technology research are being conducted in connection with the Hungarian language, and which results of Hungarian linguistics have so far been able to be used by this relatively young branch of science.

Keywords: language technology, computer linguistics, Hungarian language technology research

A digitális szövegek olvasásértésének fejlesztése elméleti és gyakorlati szempontból

Gonda Zsuzsa
gonda.zsuzsa@btk.elte.hu
https://orcid.org/0000-0002-6387-6566

1. Bevezetés: a digitális írástudás

Az emberi tudás egyik meghatározó eleme, hogy képesek vagyunk az információ megszerzéséhez és felépítéséhez szükséges kognitív műveletek elvégzésére (Csapó 2002; Pléh 2017). A 21. század információs társadalmában a tudás megszerzésének eszközei és módjai megváltoztak: az információ gyakran online környezetben jelenik meg, és megszerzéséhez elengedhetetlen a különféle infokommunikációs technológiák használata (IKT). Az IKT a különböző jelrendszereket teljesen új módon kapcsolja össze, és ezzel egyben újfajta műveltséget is teremt. Grisham ezt a műveltséget többszörös írástudásnak *(multiple literacies)* nevezi. A kifejezés jól tükrözi, hogy a 21. században kommunikálónak nemcsak az IKT világában, hanem a hagyományos információhordozó eszközön megjelenő információk értelmezésében is otthon kell lennie (Grisham 2001).

A többszörös írástudáson belül beszélhetünk információs írástudásról *(information literacy).* Ez azoknak az ismereteknek és készségenek az összességét jelenti, amelyek képessé teszik az egyént az IKT-eszközök és az információforrások felhasználására egy probléma megoldásában (Zurkowski; idézi Csík 2011). Ez az írástudás az információ keresésének, értékelésének, felhasználásának a képességében és a technikai készségekben nyilvánul meg. Az információs írástudást 2006 óta digitális kompetencia néven az Európai Unió is a kulcskompetenciák között tartja számon. Az Európai Unió szakértői a digitális kompetencia fogalmát az információs társadalom technológiájának alkalmazásaként értelmezik (Csík 2011). A digitális kompetencia fogalma a 2020-as Nemzeti alaptantervben is a kulcskompetenciák között szerepel (Nat 2020), ennek megfelelően fejlesztése nemcsak a *Technológia* mint önálló tanulási terület feladata, hanem más tanulási területek, köztük a magyar nyelv és irodalom tantárgy fejlesztési céljai között is szerepel: „A hagyományos és digitális szövegfeldolgozások révén fejlődjék a tanulók íráskészsége, digitális kompetenciája, ismerjék meg a hagyományos és digitális információforrásokat, tanulják meg azok kritikus és etikus használatát” (Nat 2020: 301).

Ahogyan a Nemzeti alaptanterv is fogalmaz, a digitális kompetencia területén az eszközhasználat mellett kiemelkedő fontosságú az írásbeliség. Korunk kommunikációja alapvetően két elemre épül: az információ közvetítéséhez kiválasztott technológiára és a létrehozott szövegre, amely számos esetben nem újonnan jön létre,

hanem „meglévő információk kiválasztása, elrendezése, szűrése és újraalakítása" (Gesiler et al. 2001; idézi Koltay–Boda 2010: 61) által. Ez a fajta szövegalkotás olyan műveletekkel jár együtt, mint az információ értékelése, összehasonlítása, a szándék azonosítása, vagyis a kritikai gondolkodás elemeinek az alkalmazása, amely alapvetően szövegértési stratégia. Ezen műveletek elvégzéséhez szükséges képességeket nevezzük digitális írástudásnak (Martin 2006).

A tanulmány célja a digitális és az anyanyelvi kompetencia kapcsolatainak feltárása, különös tekintettel a digitális szövegek olvasására, értelmezésére és olvasásértésének a fejlesztésére a köznevelésben és a felsőoktatásban egyaránt. A tanulmány első szakasza a digitális írástudás fogalmából kiindulva értelmezi a digitális szöveg fogalmát, meghatározza a digitális szöveg olvasási folyamatának jellemzőit, stratégiáinak sajátosságait. A dolgozat második része a digitális szövegek olvasásértésének fejlesztési lehetőségeit veszi számba, és bemutatja azokat a módszertani stratégiákat, amelyek egyszerre eszközként és célként is szolgálnak a magyartanárképzésben részt vevő hallgatók kompetenciáinak fejlesztésében, hogy később gyakorlótanárként ők is képesek legyenek diákjaik szövegértésének a fejlesztésére. A tanulmány a kitekintésben arról is beszámol, hogyan vélekedtek a gyakorló magyartanárok a digitális szövegek olvasásértésének fejlesztéséről a digitális tanrend időszakai alatt.

2. A digitális szöveg

Tanuláselméleti megközelítésben az olvasás a megismerés alapvető eszköze, és az olvasás fogalmán hagyományosan az olvasási készséget értjük. Az olvasási készség annak a dekódolási folyamatnak az elsajátítása, amelynek segítségével a leírt szavakat beszéddé transzformáljuk (Perfettti 1986; idézi Gósy: 362). A számítógép képernyőjén megjelenő szövegek esetében, a sokféle típusú információ miatt, nem feltétlenül a verbális elemek a meghatározók, hanem egyéb jelek (kép vagy hang) is nagymértékben megjelennek, amelyek dekódolása szintén szükséges az olvasás során (Bessenyei 2009). A verbális vagy grafikai elemek dekódolása azonban nem elégséges a szöveg egészének feldolgozásához, ahogyan a nyomtatott szövegek esetében, a digitális szövegek olvasásánál is meghatározó a mondatmegértés, amelynek során megtörténik a mondat értelmezése, az olvasó saját tudásrendszerével való összevetése, valamint lezajlanak a különböző szemantikai folyamatok (Pléh–Lukács 2014). Az olvasás fogalmának átalakulása, a képernyőn megjelenő információk értelmezése a PISA-mérés szakértőit is arra késztette, hogy a papíralapú szövegértési teljesítmény mellett a digitális szövegek olvasásértését is vizsgálják (Balázsi et. al. 2010). A mérés kidolgozásához, a feladatlap szövegeinek kiválasztásához négy különböző szempontot határoztak meg: médium, környezet, szövegformátum és szövegtípus. A médium szempontja, vagyis a szöveg megjelenítésére szolgáló eszköz alapján megkülönböztetnek papíron és kepernyőn közölt szövegeket. A környezet szempontja szerint, amely meghatározza, hogy befolyásolhatja-e az olvasó a szöveg tartalmát, szerzői alapú és üzenetalapú szövegek jöhetnek létre. A szerzői alapú szövegek közé sorolhatók azok a szövegek, amelyekben az olvasónak elsősorban befogadói szerepe van, a megértéshez nem szükséges az olvasott szöveg módosítása, manipulálása. Ezzel szemben az üzenetalapú

szövegeknél az olvasónak aktívabb szerep jut, lehetősége nyílik a szöveg manipulálására; akár másik, az olvasotthoz kapcsolódó, azt értelmező szöveg megalkotására; illetve a szövegek kommunikációs eszközként való alkalmazására. A szövegformátum, vagyis a szöveg képe szerint folyamatos, nem folyamatos, kevert és többszövegű kategóriákat jelenít meg a PISA; a szövetípusnál a szöveg szándéka alapján pedig leírást, érvelést, ismertetést és szövegaktust, valamint ezek kombinált változatait (Balázsi et al. 2010: 26). A szövegtípus szempontja egyrészt érvényesít retorikai célokat (leírás, érvelés), másrészt különböző szövegműfajokra vonatkozó normákat (ismertetés). A szövegaktus kategóriája azonban egyik megközelítésbe sem sorolható be, a szövegaktusok „olyan szövegek, amelyek nagyobb aktivitást várnak az olvasótól, hozzászólást vagy egy e-mail megírását" (Balázsi et al. 2010: 10). A PISA felosztásában tehát a szövegtípus kategóriájában a beszélő szándéka valójában erős átfedésben van a szöveg környezetének szempontjával, és arra vonatkozik, hogy a szöveg megértéséhez szükséges-e, hogy az olvasó kilépjen a befogadói szerepkörből, és ő maga is szövegalkotóvá váljon.

A 2021/2022-es tanévben zajlott első alkalommal online környezetben az Országos komptenciamérés (OKM), ahol az új mérési eszköz bevezetése lehetővé tette a tanulók digitális szövegekkel kapcsolatos szövegértési teljesítményének a mérését (is). Az OKM alapvetően átvette a PISA szövegtipológiáját: megkülönbözteti a szövegeket kommunikációs céljuk, formájuk és forrásuk (környezetük) szerint. Az OKM az üzenetalapú és a szerzői alapú megkülönböztetés helyett azonban a digitális és a digitalizált szöveg fogalmát alkalmazza.

> Forrásmédiumuk alapján megkülönböztetünk digitalizált (vagyis eredetileg nem digitális környezetbe szánt), illetve digitális szövegeket: előbbiek közé tartoznak a nyomtatott szövegek digitalizált változatai, alapvetően nyomtatásra szánt online dokumentumok vagy olyan elektronikus szövegek, amelyek a nyomtatott médium jellegzetességeit viselik magukon, míg utóbbiak eleve digitális (online) környezetben jöttek létre (Balázsi et. al. 2021: 50).

A digitális szövegek olvasása alatt a PISA és az OKM nemcsak a verbális és a grafikai jelek dekódolását érti, hanem az információ megértését, felhasználását és reflektálását is (Balázsi et al. 2010: 25; Balázsi et al. 2021: 49). Ebben az értelmezésben az olvasás olyan alapképesség, amelyre a kritikai gondolkodás műveletei épülnek (Eagleton–Dobler 2007). Ezek a műveletek egymással hierarchikus viszonyban vannak, ugyanakkor egyfajta ciklikusságot is mutatnak. A modell első eleme a kérdezés *(Questioning)*, vagyis hogy mit szeretne megtudni az olvasó, mi a terve; a második lépés a rendelkezésre álló források felmérése *(Understanding resources)*; ezt követi az értékelés *(Evaluating)*, hogy valóban megtalálta-e az olvasó azt az információt, amelyre szüksége volt. A következő művelet a szintetizálás *(Synthesizing)*, a megtalált információ értelmezése és végül az átalakítás *(Transforming)*, amelynek során az olvasó alkalmazza a megszerzett tudáselemet. Mindegyik művelet komoly kognitív képességeket feltételez, ugyanakkor egyik sem hajtható végre az olvasás alapvető képessége nélkül (Eagleton–Dobler 2007).

A digitális szöveg fogalmának meghatározásakor tehát nem elég a szöveg fizikai megjelenésének és szerkezeti sajátosságainak figyelembevétele, hanem az olvasás folyamatára jellemző fizikai és kognitív műveleteket is számba kell venni, ami a digitális szöveg további jellemzőire hívja fel a figyelmet (Gonda 2018):

- **Multimedialitás:** a digitális szöveget többféle információtípus hozza létre, például kép, hang, verbális elemek, ezért a szöveg feldolgozásakor speciális olvasási stratégiákra van szükség.
- **Megoszthatóság:** a digitális szöveget az olvasó, illetve alkotó másoknak is hozzáférhetővé teheti, lehetőséget adva a szöveg közös feldolgozására, a kollaboratív jelentéskonstruálásra.
- **Asszociativitás:** a digitális szövegek egymást nem lineárisan követik, hanem linkek segítségével kapcsolódnak, így az olvasó a saját gondolatmenetének, információkeresési folyamatának megfelelően választhatja ki az elolvasandó szövegek sorrendjét.
- **Dinamikusság:** a digitális szöveg információi dinamikusan szerveződnek, vizuális kiemelésekkel, mozgó szövegegységekkel találkozik az olvasó. A szöveg dinamikussága, szerkezeti felépítése befolyásolja az olvasási mintázatot.
- **Instabilitás:** a digitális szöveg információi folyamatosan változhatnak, ezért az üzenetalapú szövegek naprakészek, viszont a visszakereshetőség, a hitelesség ellenőrzése problémát okozhat az olvasónak.
- **Terjedelmi végtelenség:** a digitális szövegek többségükben nem egy képernyő terjedelműek, ezért az olvasónak különböző navigációs lépéseket kell végrehajtania, hogy kognitív térképet alkothasson a szöveg egészéről a hatékony szövegfeldolgozáshoz. Ez azonban a többrétegű digitális szöveg olvasásakor nem minden esetben lehetséges, ami olvasói stresszhez vezet.

A fizikai, szerkezeti és műveleti jellemzők alapján kognitív nyelvészeti keretben a digitális szöveg: képernyőn megjelenő, egymáshoz linkekkel kapcsolódó információk (szöveg, kép, hang stb.) hálózata, amelynek hatékony feldolgozásához a kérdezés, a felmérés, az értékelés, a szintetizálás és az átalakítás műveletének végrehajtására van szükség (Eagleton–Dobler 2007; OECD 2011; Tolcsvai Nagy 2006). A továbbiakban a tanulmány az itt meghatározott digitális szövegre vonatkoztatva mutatja be a digitális szöveg olvasási folyamatát és strarégiáit.

3. A digitális szöveg olvasási folyamata és stratégiái

3.1. A digitális szöveg olvasási folyamatának sajátosságai

A digitális szövegek olvasójának anyanyelvi és digitális kompetenciájára egyaránt szükség van az információk feldolgozásához. A PISA-mérések eredményei bizonyították, hogy azoknak a tanulóknak, akiknek magasabb szintű a hagyományos

(nyomtatott) szövegértési teljesítményük, a digitális szövegek olvasásértésében is jobban teljesítenek (Balázsi et al. 2011, 2013; Ostorics et al. 2016). Hódi Ágnes és munkatársai is kijelentik, hogy a digitális és a nyomtatott szövegek megértése ugyanazokat az alapvető képességeket igénylik. Ez egyrészt abból fakad, hogy a digitális szövegek is megfelelnek a szövegszerűség hét ismérvének, másrészt pedig ugyanazt a jel- és konvenciókészletet alkalmazzák (Beaugrande–Dressler 2000). A két legfontosabb különbségnek a digitális és a nyomtatott szövegek olvasásában a terjedelmi végtelenséget, illetve a szövegek fizikai kapcsolatát és az eltérő navigációs eszközök alkalmazását látják (Hódi et al. 2015).

Koltay Tibor további meghatározó különbségeket említ a digitális és a nyomtatott szöveg olvasása között: „Egyértelműnek látszik, hogy van különbség az online és a nyomtatott szöveg olvasása között, főként a feldolgozás, a kontextuális környezet, a kognitív fókusz, a megértés és az olvasási sebesség szempontjából" (Koltay 2011). Ezek a különbségek olyan alapvető olvasási készségeket körvonalaznak, amelyek feltétlenül szükségesek a digitális információ feldolgozásakor:

- az internetes keresők (keresőgépek, keresőmotorok) használatának ismerete;
- az általuk létrehozott találati listák olvasása;
- weboldalak olvasása azért, hogy az ott potenciálisan fellelhető információt megtaláljuk;
- következtetés (inferencia) arra vonatkozóan, hogy hol található az információ (Leu et al. 2008; idézi Koltay 2011).

A felsorolt készségeket a többszörös szöveg egyes elemei közötti válogatás és közlekedés köti össze. Olvasási ösvénynek nevezzük azt az útvonalat, amelyet az olvasó a digitális szövegek közötti navigáció során hoz létre (Lawless–Schrader 2008). Az olvasási ösvény függ az olvasás céljától, amely jellemzően a digitális szövegek olvasásakor egy adott információ lokalizálása vagy a szöveg globális áttekintése (Bárdos 2003; Bråten et al. 2011). Ezekhez a digitális szövegolvasási célokhoz sajátos olvasástípusok kapcsolódnak, amelyek alapvetően a nyomtatott szövegek olvasásánál is megjelenhetnek, viszont digitális környezetben speciális navigációs műveletek kapcsolódnak hozzájuk. A kulcsszókereső olvasástípus esetében az olvasó célja meghatározott információ megtalálása egy vagy több szöveg áttekintése révén (Gonda 2015). Ennél az olvasástípusnál a digitális szöveg olvasója a saját maga által meghatározott kulcsszóval szűkíti az elolvasandó szövegek számát például egy keresőmotor segítségével. A kulcsszó-azonosító olvasástípusban az olvasó célja egy adott szöveg lényegi elemeinek a kiemelése és a megértése nem lineáris olvasás segítségével (Gonda 2015). Ebben az esetben a befogadó nem nevezi meg előre a kulcsszavakat, hanem a szövegből azonosítja a releváns elemeket. Az azonosítást sok esetben segíti, hogy a szöveg kulcsszavai legtöbbször linkhelyzetben fordulnak elő, vagy vizuálisan kiemelkednek a szövegből.

Mindkét olvasástípusnál elengedhetetlen a navigációs eszközök alkalmazása (Hódi et al. 2015; Lawless–Schrader 2008). A navigációs eszközök segítségével kétféle navigációs lépést hajthatunk végre. Az egyik az olvasást szervező navigációs lépés, amikor a szövegen végrehajtott cselekvés összekapcsolódik a szöveg feldolgozásához alkalmazott kognitív stratégiával (Gonda 2015). Tipikusan ide tartoznak azok

a navigációs lépések, amelyek az olvasó saját olvasási ösvényének a felépítésében játszanak szerepet, mint például a menüpontra vagy a linkre kattintás. A navigációs lépések másik csoportjába az olvasást támogató navigációs lépések tartoznak (Gonda 2015). Ezek olyan, a szövegen végrehajtott cselekvések, amelyek nem építik tovább az olvasási ösvényt, viszont segítenek a befogadónak a képernyőn megjelenő szöveg feldolgozásában. Ezeket a navigációs lépéseket egy weblapon belül alkalmazza az olvasó. Tipikusan ide tartozik például a görgetősáv használata, amely segít felmérni a szöveg terjedelmét, vagy a kurzor mozgatása, amellyel a szöveg befogadója kijelölheti a fontosabb tartalmakat, rendszerezheti a megszerzett információkat.

3.2. A digitális szövegek olvasási stratégiái

Az olvasási stratégiák a kognitív tudás részét képezik. Az olvasási stratégiák „szándékosan és célirányosan az olvasó dekódolási és szövegértési erőfeszítéseinek ellenőrzésére, módosítására irányulnak" (Kelemen-Molitorisz 2009). Más megfogalmazásban: „Az olvasási stratégia az olvasás célja érdekében, a kiválasztás, a végrehajtás és a nyomon követés szándékosan alkalmazott kognitív folyamata" (Almasi 2002, idézi Steklács: 2013: 53). Mindkét definíció hangsúlyozza a szándékosságot, vagyis azt, hogy a stratégiák kiválasztása nem véletlenszerű, vannak olyan sajátosságok, amelyek befolyásolják, hogy az olvasó milyen stratégiát választ. A digitális szövegek olvasási stratégiáinak feltérképezésére többféle kutatási módszert és eszközt is alkalmaztak az elmúlt időszakban, de jelen dolgozat elsősorban azokra koncentrál, amelyek a szövegértési teljesítmény mérését és az olvasási stratégiák vizsgálatát komplex módon kezelik.

A 2009-es PISA-vizsgálat, amely elsőként mérte a diákok szövegértési teljesítményét digitális szövegek olvasásával kapcsolatban, a digitális szövegolvasási stratégiák közül a szövegek közötti navigációra koncentrált. A PISA szerint ez az olvasási stratégia az, amely egyértelműen eltér a nyomtatott szövegeken alkalmazott stratégiáktól. Ehhez kapcsolódóan a PISA egy úgynevezett komplex gondolkodási műveletet vezetett be, amelynek célja „a digitális olvasásra jellemző, számos szöveg közötti navigáció tapasztalatának modellezése volt" (Balázsi et al. 2011: 9).

Szintén a szövegértési teljesítménnyel hozta összefüggésbe az olvasási stratégiák vizsgálatát egy amerikai egyesült államokbeli kutatócsoport, amely egy félig szimulált online környezetben működő szövegértési tesztet dolgozott ki (ORCA: *Online Reading Comprehension Assessment*). A kutatócsoport két csoportra bontotta az olvasási stratégiákat (Coiro–Dobler 2011): az egyik csoportba azok az olvasási stratégiák tartoznak, amelyek végrehajtása a nyomtatott és a digitális szövegek esetében is azonos módon történik; a másik csoportban pedig azok a stratégiák szerepelnek, amelyek végrehajtása a digitális szöveg jellegzetességei miatt eltér a nyomtatott szövegeken alkalmazott stratégiák megvalósításától. A kutatás az olvasási folyamatot három egységre bontja: az olvasás előtti szakaszba tartoznak az előzetes tudás aktiválására vonatkozó stratégiák, az olvasás alatti szakaszba a következtető stratégiák, az olvasás utáni részbe pedig az önszabályozó olvasási folyamatok, amelyek elsősorban a hibajavítást, valamint az információ értékelését jelentik.

A 2021/2022-es tanévben zajlott OKM-mérés szintén komplexen kezeli, több gondolkodási művelethez kapcsolja mind a digitalizált, mind a digitális szövegek szövegértési folyamatait és stratégiáit. Kiemelendő azonban, hogy a számítógépes tesztelés megbízhatósága végett nagyobb hangsúlyt fektet a tanulói háttértudásból fakadó előzetes ismeretekre, vagyis az olvasás előtti szakaszba tartozó stratégiákra. Az előzetes olvasási stratégiák meghatározó tartalmi elemei az OKM-ben a szöveg témája, műfaja, forrása, közlési helye, formája, a szerző személye, a tipográfia stb.; valamint a diákok IKT-kompetenciájának szintje, amely szintén befolyásolhatja a szövegértési teljesítményt, elsősorban a digitális szövegek esetében (Balázsi et. al. 2021: 62).

Módszertani szempontból eltér az előzőektől egy 2014-ben 120 középiskolás diák bevonásával zajlott hazai kutatás, amely ugyan szintén összekapcsolta a szövegértési teljesítményt az olvasási stratégiákkal, viszont kiegészítette a vizsgálatot a digitális szövegértési teszt kitöltésekor rögzített képernyőfelvételek elemzésével és a kísérletben részt vevő diákok hangos gondolkodtatásával saját olvasási folyamatukról (Gonda 2015). A vizsgálat eredményei alapján kétféle olvasási stratégia határozható meg digitális szövegek olvasásakor, amely eredmény összhangban áll az ORCA-projekt felosztásával. Az egyik csoportot azok az olvasási stratégiák alkotják, amelyeket nyomtatott szövegeken is végrehajthat az olvasó, ezek szövegolvasási stratégiáknak nevezhetők. A másik csoportba pedig olyan stratégiák tartoznak, amelyeket kizárólag digitális szövegek olvasásakor lehet alkalmazni. Egyrészt azért, mert minden esetben számítógépes előismeretre van szükség a stratégia megvalósításához, másrészt azért, mert e stratégiák többsége szövegen végrehajtott cselekvéssel, vagyis valamilyen navigációs lépéssel kapcsolódik össze. Ezek a stratégiák digitális szövegolvasási stratégiáknak nevezhetők (Cohen–Cowen 2007; Coiro–Dobler 2011, Eagleton–Dobler 2007; Gonda 2014).

A digitális szövegolvasási stratégiák feltérképézéséhez elengedhetetlen a digitális szövegek olvasási mintázatának a megismerése. Az olvasási mintázatot a szem mozgása adja, vagyis az alapján rajzolódik ki, hogy az olvasó a szemével a digitális szöveg elemeit milyen sorrendben és mennyi ideig fixálja. Az olvasási mintázat szemmozgásvizsgáló eszközzel *(eye-tracker)* tárható fel, amely infravörös fényt juttat a szembe, és a retináról visszatükröződő fény alapján rögzíti az olvasási folyamatot akár videó, akár hőtérkép formájában (Rayner 1998). Digitális szövegek olvasásában meghatározó nemzetközi mérést elsőként Nielsen és munkatársai végeztek, akik kimutatták, hogy az olvasók nem kódolják szóról szóra a weboldalakon található szövegeket, elsősorban az első két bekezdésben szereplő információkat dolgozzák csak fel részletesen, majd az összefüggő szövegekből soronként csak az első néhány szót értelmezik. Ez azt jelenti, hogy a digitális szövegek olvasási mintázata eltér a hagyományosnak mondható V alakzattól, és helyette inkább E, illetve F alakzat jellemzi a szöveg olvasását (Nielsen 2006), amely egyben azt is mutatja, hogy a digitális szövegek olvasásakor a hagyományostól eltérő olvasási stratégiákat (is) alkalmaz a befogadó.

Ezt az eredményt támasztotta alá egy hazai mérés is, amely az olvasási mintázatok alapján a digitális szövegolvasásnak két meghatározó stratégiáját emelte ki (Gonda–Steklács 2019). Az egyik, ahogyan az az olvasási folyamat felvételének egy

kivágott pontján is jól látható (1. ábra), hogy a szem fixációs időtartama a linkre való kattintás előtt megnő, ami arra utal, hogy az olvasó nemcsak feldolgozza az információt, hanem folyamatosan jövőre vonatkozó terveket készít, következtet a link mögötti tartalmakra.

1. ábra. Egy weboldal olvasási folyamatának szemmozgáskövető géppel rögzített részlete

A másik kiemelendő stratégia pedig, hogy nagyon gyors információkeresési ciklus megy végbe a különböző keresőmotorok találati listáinak vagy más weboldalak tartalmának értelmezésekor, amelyet a weblap feldolgozásának F alakú olvasási mintázata (2. ábra), valamint az olvasói ösvényen való kétirányú (oda-vissza) közlekedés jelez az információ relevanciájának ellenőrzése céljából.

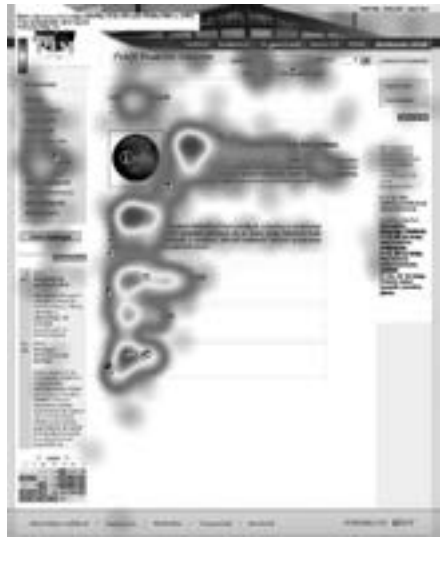

2. ábra. Egy weboldal F alakú olvasási mintázatának hőtérképe

Összességében tehát elmondható, hogy vannak olyan olvasási stratégiák, amelyek kizárólag digitális szövegek esetében alkalmazhatók, a digitális szövegek megértéséhez azonban elengedhetetlen a nyomtatott szövegekre érvényes stratégiák használata. Továbbá a digitális szövegek olvasási stratégiáit nagyban meghatározzák a szövegen végrehajtható navigációs műveletek, amelyek az olvasási folyamat szerveződésére is hatással vannak. A digitális szövegen alkalmazható olvasási stratégiák és navigációs lépések kapcsolatát az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. A digitális szövegen végrehajtható olvasási stratégiák

Az olvasási folyamat szakaszai	**Szövegolvasási stratégiák**	**Digitális szövegolvasási stratégiák**	**Navigációs lehetőségek**
Olvasás előtti szakasz	Előzetes tudás aktiválása a témáról, illetve a szöveg szerkezetéről.	Előzetes tudás aktiválása a wboldalak szerkezetéről, illetve a keresőmotorok használatáról.	Olvasást támogató navigációs lépések: görgetősávok használata, a kulcsszó vagy URL begépelése.
Olvasás közbeni szakasz	Következtető stratégia a szójelentésre, a szöveg szerkezetére és a szöveg tartalmára.	Következtető stratégia a szöveg további részeire, a többrétegű szövegek rétegeire.	Olvasást támogató navigációs lépések: görgetősávok használata. Olvasást szervező navigációs lépések: ikonra, menüpontra, linkre való kattintás.
Olvasás utáni szakasz	Önszabályozó javítási stratégia, nagyobb olvasási folyamat stratégiai elemeinek összekapcsolása.	Önszabályozó stratégia a szövegen végrehajtott cselekvéssel, gyors információkereső ciklus.	Olvasást szervező navigációs lépések: ikonra, menüpontra, linkre, találatra való kattintás.

4. A digitális szövegek olvasásértésének fejlesztése a köznevelésben és a felsőoktatásban

4.1. A digitális szövegek olvasásértésének megjelenése az oktatást szabályozó dokumentumokban

A 2020-ban megjelent Nemzeti alaptanterv az anyanyelvi nevelés számos területén kiemelt figyelmet fordít a digitális kompetencia fejlesztésére (Nat 2020). Az 5–8. évfolyamon a szövegértés fejlesztésében a digitális szótárhasználat, az információkeresési műveletek és a kritikai gondolkodás kerül előtérbe: a digitális szótárak használatával a tanuló önállóan értelmezi az olvasottakat; a tanár irányításával kiválasztja a digitális forrásokból a megfelelő információkat; ezt mérlegelő gondolkodással és etikusan teszi (Nat 2020: 309–310). A 9–12. évfolyamon a szövegértés fejlesztése és a digitális

kompetencia kapcsolata további elemekkel bővül: a tanuló olvas és értelmez digitális szövegeket, önálló kutatómunkát végez digitális forrásokban, megtalálja a közös és eltérő jellemzőket a hagyományos és a digitális szövegek között, és véleményt formál azok sajátosságairól; önállóan értelmezi az ismeretlen kifejezéseket digitális segédeszközök használatával (Nat 2020: 313).

A köznevelés alapvető szabályozó dokumentumában tehát egyértelműen megjelenik a digitális szövegek olvasásértésének fejlesztése az anyanyelvi nevelés keretein belül. A 2022/2023-as tanév őszi félévétől bevezetett új típusú osztatlan tanárképzésben szintén nagyobb hangsúly került a tanár szakos hallgatók digitális kompetenciájának fejlesztésére elsősorban saját szaktárgyuk aspektusából. Minden tanár szakos hallgatónak kötelező a szakmódszertani ismereteken belül a kollaborációs térrel, oktatástechnikai innovációval, mesterséges intelligenciával kapcsolatos gyakorlatokat végeznie (w1). Az ELTE BTK gyakorlatában ez a szakmódszertani terület önálló kurzusként valósul meg, amely a Digitális szakpedagógiai kurzus címet viseli (w2). A kurzus címe jól tükrözi, hogy az egyes tanárszakoknak lehetőségük van a digitális kompetencia fejlesztését specifikus szakmódszertani tartalommal megtölteni. Ennek megfelelően a magyartanárképzésben a kurzus kettős célt szolgál: fejleszti a hallgatók digitális kompetenciáját, különös tekintettel a digitális szövegek olvasásértésére és alkotására, valamint felkészíti a hallgatókat arra, hogy a különböző digitális lehetőségeket (eszközöket, tartalmakat, alkalmazásokat stb.) hogyan tudják a szaktárgyi tartalmakkal, valamint jellemző tanulási-tanítási stratégiákkal és módszerekkel összekapcsolni. A digitális olvasásértés fejlesztéséhez tehát a felsőoktatásban professzionális képességelemek elsajátítására is szükség van, hiszen a tanárjelöltek célja saját szakmai hatékonyságuk fejlesztése.

A digitális szövegek megértése komplex gondolkodási műveletek végrehajtását várja el az olvasótól, ahol az információ megkeresése, értelmezése, integrálása egyszerre több digitális szövegből történik. A komplex gondolkodási művelet végrehajtásához szükség van a hozzáférés és a keresés, az integrálás és az értelmezés, valamint a reflexió és az értékelés gondolkodási műveletére (Balázsi et al. 2011). A digitális szövegek feldolgozásakor a hozzáférés és a keresés az információs térben való tájékozódást, a navigációs eszközök és a keresőmotorok használatát jelenti a többszálú lineáris olvasási folyamatban. Az integrálás és az értelmezés során az információkat gyorsan kell összekapcsolni egymással az értelmezés kialakításához, a szöveg általános megértéséhez. A reflexió és az értékelés gondolkodási műveletében szerepel az információk, a forrás hitelességének az ellenőrzése, a szöveg kohéziójának az értékelése, felvetések és reflexió megfogalmazása a saját tapasztalatok alapján, akár digitális szöveg létrehozásával (Balázsi et al. 2011).

4.2. Digitális szövegfeldolgozási gyakorlatok

A digitális szövegek olvasásértését különböző szövegfeldolgozási gyakorlatok segíthetik mind a köznevelésben, mind pedig a felsőoktatásban. A különböző szövegfeldolgozási gyakorlatok jellemezhetők a digitális eszközhasználat sajátosságai, a pedagógiai-módszertani stratégiák, a fejlesztésben felhasználható digitális szövegek tartalma, valamint az elvégzendő kognitív műveletek szempontjából.

A digitális szövegek olvasásértésének fejlesztéséhez olyan digitális eszközökre van szükség, amelyek többféle olvasástípus megvalósítását különféle navigációs lépések végrehajtásával teszik lehetővé. Ezek az eszközök lehetnek stabilak (mint például az asztali számítógép, a laptop, a szkenner) vagy mobilak (mint például a tablet vagy az okostelefon). A digitális szövegértés fejlesztésekor nemcsak a szövegeket jeleníthetjük meg a képernyőn, hanem a feldolgozásukat fejlesztő gyakorlatokat is a digitális térben hajthatjuk végre. Ilyen típusú gyakorlatok kidolgozására több szempontból is alkalmasak a web 2.0 alkalmazások. A web 2.0 alkalmazások használatának előnyei a digitális szövegértés fejlesztésében a következők:

- eszközfüggetlenek;
- változatos munkaformákban alkalmazhatók;
- ideálisak házi feladatok készítésére;
- szórakoztatók, játékosak, ezért vonzóak a diákok számára;
- fejlesztik a problémamegoldást és a kooperációt;
- növelik a tanulási motivációt;
- időtakarékosak és újrafelhasználhatók (Sváb 2013).

A digitális szövegfeldolgozási gyakorlatok hatékonyságát növelheti, ha illeszkednek a Z generáció elvárásaihoz, és felkeltik, valamint fenntartják az érdeklődésüket. Ennek megfelelően a gyakorlatok a következő szempontok érvényesítésére törekedhetnek (Boronkai 2017):

- **Digitalizáltság:** az internet a generáció mindennapjainak része, ezért az oktatásban is egyre nagyobb szerepet kell kapnia a digitális tartalmaknak.
- **Mobilitás**: a tananyagok az internet segítségével bárhonnan, bármilyen hordozható eszközről, tabletről, telefonról is elérhetők legyenek.
- **Interaktivitás:** a motiválás fontos eszköze a tanulók, illetve a hallgatók bevonása, az egyoldalú információátadás nem vezet eredményre, fontos az állandó interakció.
- **Azonnaliság:** a generáció igényeinek azonnali kielégítésére törekszik, ezért az oktatásban szereplő tartalmaknak is követni kell ezt az elvárást.
- **Közösségi szemlélet:** a tanulási folyamatba célszerű bevonni a közösségi oldalakat, akár online feladatok, akár tanulócsoportok létrehozásával.
- **Komplexitás:** az érdeklődés fenntartásához szükséges, hogy ugyanazt a témát, problémát különböző nézőpontból, különböző eszközökkel közelítsék meg.

A digitális szövegfeldolgozási gyakorlatok pedagógia-módszertani kerete a konstruktivista szemlélet együttműködő, közös tanulásra építő irányzata (Benedek 2008). Ez az irányzat jól illeszkedik a digitális térhez, hiszen számos digitális eszköz, web 2.0-s alkalmazás alapvetően az együttműködésre, a közös tartalom létrehozására és megosztására, a hálózatban való munkára készült. A digitális kooperáció akkor lehet hatékony, ha az ilyen típusú gyakorlatokban is érvényesülnek a kooperatív tanulás feltételei: az egyenlő részvétel, a szimultán interakció, az egyéni felelősség és a pozitív függés (Kagan 2001). A konstruktivista szemlélet alkalmazásával párhuzamosan egyre inkább lehetőséget biztosítanak a digitális eszközök a személyre szabott tanulás

megvalósítására, az egyéni érdeklődés érvényesítésére a fejlődés érdekében a saját tanulási stílusnak, tempónak megfelelően. A társas és az egyéni, a kooperációs és az autonómia kettőssége összhangban van a kutatásalapú tanulás módszertanának alkalmazásában is. A digitális eszközök segítségével a tanulók, illetve a tanárjelöltek egyfajta kutatócsoportot szimulálva közös és egyéni feladatokat egyaránt megoldanak (Csapó 2015).

A tartalmi elveknél meghatározó a változatosság, amely egyaránt vonatkozik a különböző digitális szövegműfajokra és az olvasási ösvény kialakítását befolyásoló tényezőkre. Minél változatosabb digitális szövegműfajokkal találkoznak a tanulók, illetve a hallgatók a képzésben, annál többféle információkeresési technikát, digitális olvasási stratégiát kell alkalmazniuk, ami pozitívan hat a digitális írástudásra (Balázsi et al. 2011; Csapó 2015). Az anyanyelv-pedagógia területén tipikusan a következő digitális tartalmak és szövegek közül válogathat a pedagógus, illetve az oktató a csoport életkorának és képességeinek megfelelően (Gonda 2018):

- **Videómegosztó portálok:** multimédiás tananyagok feldolgozása, szakmai előadások megtekintése és értelmezése;
- **Közösségi média:** adott témakörhöz kapcsolódó online közösségek feltérképezése, a közösségi oldal bejegyzéseinek kritikus feldolgozása, csatlakozás online szakmai közösségekhez;
- **Szakmai honlapok, portálok:** aktuális információ gyűjtése; tájékozódás az adott témával kapcsolatos eseményekről, pályázati lehetőségekről, innovációkról;
- **Szakirodalmi kalauzok:** online elérhető, kereshető, tematikusan rendszerezett szakirodalmi listák felhasználása anyaggyűjtéshez, kiselőadás vagy tudományos dolgozat készítéséhez;
- **Online szótárak:** ismeretlen kifejezések értelmezése, szakkifejezéseket tartalmazó online szótár használata, a szótári információk kritikus kezelése, a forrás megbízhatóságának ellenőrzése (pl.: szerző, kiadási hely, kiadó neve, lektor, hivatkozások stb.); megbízható források listájának az összeállítása; az elektronikus adatbázisok: szövegadatbázisok nyelvészeti kutatások korpuszaként való alkalmazása, egy-egy nyelvi jelenség megfigyelése, elemzése, akár szépirodalmi szövegek feldolgozásával;
- **Kutatásmenedzsment és adatgyűjtési eszközök:** saját könyvtár, linkgyűjtemény létrehozása a hasznos és releváns online szakirodalmak könyvjelzőzésével, kulcsszavak meghatározásával;
- **Elektronikus szakkönyvek, tanulmányok:** az elektronikus könyvtárakban, más online felületeken található szakirodalmak letöltése, megosztása, átalakítása; a szakkönyvek és tanulmányok tartalmának kritikus kezelése, a forrás megbízhatóságának ellenőrzése (pl.: szerző, kiadási hely, kiadó neve, lektor, hivatkozások stb.); megbízható források listájának az összeállítása;
- **Tanórafelvételek:** digitális tanórafelvételek elemzése különböző tanári kommunikációs és más pedagógiai-módszertani szempontok szerint, saját mikrotanítás, tanóra felvételének értékelése, reflektálása.

A digitális olvasási folyamat kognitív műveleteinek összetettsége alapján a digitális szövegek feldolgozásának három szintje különböztethető meg (Gonda 2018a, 2018b):

- alapvető szövegfeldolgozási gyakorlatok,
- komplex szövegfeldolgozási gyakorlatok,
- szakmai szövegfeldolgozási gyakorlatok.

Az alapvető és a komplex szövegfeldolgozási gyakorlatok mind a köznevelésben, mind a felsőoktatásban megjelenhetnek, míg a szakmai szövegfeldolgozási gyakorlatok elsősorban a felsőoktatásban alkalmazhatók.

Az alapvető szövegfeldolgozási gyakorlatok elsődleges célja, hogy a digitális szöveg olvasója ismerje a weboldalak szerkezeti felépítésének a jellemzőit, értse a többrétegű szöveg elmeinek az egymáshoz való viszonyát, és képes legyen saját olvasási ösvény kialakítására. Ennek megfelelően az alapvető szövegfeldolgozási gyakorlatok a következők lehetnek:

- (mozgó-)kép és szöveg viszonyának értelmezése: a kritikai gondolkodás módszereinek alkalmazása (véleményformálás, leírás, vita);
- mentális modellálás, hangos gondolkodás;
- olvasási forgatókönyvek készítése;
- olvasási ösvény tervezése, kiegészítése, a kiépítés indoklása;
- találati listák elemeinek a feldolgozása: sorrendbe állítás, a lényegi pontok kiemelése, a kiválasztás indoklása.

A komplex szövegfeldolgozási gyakorlatok elsődleges célja, hogy az olvasó képes legyen a digitális szöveg információit felkutatni, dekódolni, értékelni és újjászervezni. Ezen a szinten az olvasás mellett az írás, a digitális szöveg alkotásának a stratégiái is megjelennek. A komplex szövegfeldolgozási gyakorlatok körébe a következők tartozhatnak:

- fogalom- és gondolattérképek készítése;
- az információk hitelességének a megállapítása;
- digitális prezentáció készítése;
- egyéni és csoportos szövegalkotás digitális felületen;
- digitális projekt megvalósítása és digitális tanulói portfólió összeállítása.

A szakmai szövegfeldolgozási gyakorlatok fókuszában a szimultán érkező információk befogadása és alkotása áll. Ezek elsősorban szakspecifikus digitális eszközökre és alkalmazásokra, számítógépes elemzési, kutatási eljárásokra építenek. A szakmai szövegfeldolgozási gyakorlatok továbbá hagyományos filológiai, szövegelemzési módszereket jelenítenek meg a digitális térben. Ilyen típusú gyakorlatok a következők:

- különböző szakmai vagy szépirodalmi tartalmak digitális annotálása;
- digitális tezaurusz szerkesztése;
- szakirodalmi kalauzok szerkesztése, digitális bibliográfia összeállítása, megosztása, közös szerkesztése;
- szakmai szöveggyűjtemény összeállítása és megosztása;
- számítógépes szövegelemzés;

- tanórafelvételek elemzése;
- digitális tananyagok és alkalmazások önálló létrehozása.

Összességében elmondható, hogy mind a köznevelésben, mind a felsőoktatásban a digitális szövegek olvasásértésének komplex fejlesztése különböző szintű gyakorlatok segítségével lehetséges, amelyek egyszerre teszik lehetővé a szaktárgyi ismeretek bővítését, valamint a digitális környezetben zajló tanulási folyamatok támogatását. A digitális szövegfeldolgozási gyakorlatok érvényesítik a digitális szövegek formai, tartalmi és konceptuális sajátosságait a különböző digitális szövegműfajok bevonásával, a konstruktivista pedagógiai szemlélet együttműködő, közös tanulásra építő irányzatát a közös tudásépítés, szövegalkotás és -elemzés web 2.0-s lehetőségeinek bemutatásával és a fokozatosság elvét a gondolkodási műveletek és a digitális szövegek olvasására jellemző olvasástípusok és stratégiák összekapcsolásával.

5. Kitekintés és összegzés

A digitális szövegértés fejlesztése még inkább aktuálissá vált a 2019/2020-as tanév tavaszi féléve óta, amikor a COVID–19 világjárvány miatt digitális tanrendet vezettek be a köznevelésben és a felsőoktatásban egyaránt. Az első digitális átállást követően az oktatás több alkalommal is online tanulási környezetbe kényszerült, a kontakt osztálytermek helyét a különböző online platformok, oktatási keretrendszerek vették át, amelyek megváltoztatták a tanulás-tanítás megszokott formáit és módjait. A pandémiás oktatásra vonatkozó hazai és nemzetközi vizsgálatok elsősorban általános módszertani, kommunikációs és technolgóiai szempontokat elemeznek (Adorján 2020; Czirfusz et al. 2020; Greyling–Ahmad 2020; Orhan–Beyhan 2020; Polónyi 2021; w3).

A digitális tanrend anyanyelvi nevelésre tett hatásának vizsgálatai kimutatják, hogy a magyartanárok ebben az időszakban nemcsak koncepcionális és strukturális változtatásokat hajtottak végre a magyar nyelvi műveltséganyag oktatásában, hanem számos képességterületet előrtébe helyeztek (Gonda 2021; Hollóy 2022; Jánk–Lőrincz 2021). Nagyobb hangsúly került a digitális kommunikáció mint ismeretkör tanítására, a digitális információkeresés és -feldolgozás folyatamának elsajátítására (vagyis a digitális szövegek olvasásértésére), a személyre szabott tanulás és értékelés megvalósítására (Gonda 2021). Egy 2020-as interjús kutatás 40 magyartanárt kérdezett meg a digitális tanrendben zajló magyar nyelvi órák tartalmi, módszertani és kommunikációs sajátosságairól (Hollóy 2022). A szövegértés fejlesztésével kapcsolatban a pedagógusok egymásnak ellentmondó válaszokat fogalmaztak meg, voltak, akik úgy vélték, hogy az online környezet nem befolyásolta a szövegértési képességek fejlesztését, vagy éppen sokkal nehezebbnek ítélték a fejlesztés megvalósítását, és voltak olyanok is, akik kimondottan a digitális szövegek kritikai feldolgozására helyezték a hangsúlyt.

(1) „A szövegértés, lényegkiemelés fejlesztésében nem tapasztaltam változást…”
(2) „Bizonyos célokat nehezebb volt online megvalósítani, nehezebb volt szövegértést fejleszteni, nehezebb volt olyan pontossággal magyarázni, mint személyesen.”
(3) „Megtanulják kezelni ezeket a felületeket, és javul a digitális szövegértésük, szövegalkotásuk. Dolgoznak hipertextekkel, több helyről gyűjtenek információt.”

Az interjús kutatás eredményeivel összhangban áll az a kérdőíves felmérés, amely 234 magyartanár megkérdezésével igyekezett választ kapni arra, hogyan zajlott a magyartanítás a pandémia idején (Jánk–Lőrincz 2021). A kérdőíves felmérés eredményei szerint a megkérdezett tanárok 48%-a vélte úgy, hogy a jelenléti oktatásban hatékonyabban tudja fejleszteni a diákok szövegértését, míg 25,5% szerint erre a tevékenységre inkább az online tér alkalmas. A válaszadók 26%-a gondolta úgy, hogy nem befolyásolja a szövegértés fejlesztését az oktatási környezet (Jánk–Lőrincz 2021).

A vizsgálatokban részt vevő magyartanárok eltérő véleménye a szövegértés fejlesztésének lehetőségeiről az online térben számos tényezővel magyarázható, befolyásolhatják például személyi és dologi tényezők, szociokulturális sajátosságok, a pedagógiai-módszertani felkészültség, az online tanulási környezethez kapcsolódó attitűd. Egy törökországi kutatás egyértelműen kimutatta, hogy a tanárok akkor tudtak eredményes munkát végezni az online oktatás során, ha az új helyzetet a megszokottaktól eltérő tanítási módszerrel és szemlélettel közelítették meg, nem pedig a jelenléti oktatás folytatásaként értelmezték (Orhan–Beyhan 2020). Ennek az újfajta, digitális szemléletnek a kialakításához a következő pedagógiai-módszertani szempontok végiggondolása és érvényesítése szükséges:

- Az óra szakaszainak, időbeosztásának előzetes megtervezése és szervezése az online tanóra tartásakor is meghatározó jelentőségű (Rehn et al. 2018). Érdemes többféle forgatókönyvvel készülnie a tanárnak, hiszen az esetleges technikai nehézségek miatt előfordulhat, hogy a tervezett módszertani vagy tartalmi elemek működésképtelenek. Az online óravezetésben nehézkesebb az improvizáció, hiszen a különböző munkaformák közötti váltást az online térben technikailag is elő kell készíteni.
- A tantárgyhoz kapcsolódó kompetenciaterületek mellett a tanároknak a diákok digitális kompetenciáját is fejleszteniük kell (Rehn et al. 2018), hiszen az új alkalmazások, platformok bevezetésekor elengedhetetlen a felületek technikai lehetőségeinek és korlátainak a megismerése, valamint az online térben való hatékony kommunikáció jellemzőinek a tudatosítása.
- A pedagógusoknak olyan tananyagokat és tevékenységeket kell tervezniük, amelyek támogatják a diákokat az aktív tanulási folyamatban (Rehn et al. 2018). Az online környezet lehetőségeit kihasználva érdemes olyan kognitív műveletek elvégzését elősegíteni, mint a keresés, a jelentésképzés és az információ elsajátítása.
- Meghatározó továbbá a diákok fejlődésének a nyomon követése (Rehn et al. 2018), a folyamatos visszajelzés biztosítása, mert az online térben

a személytelenség miatt a diákok láthatatlannak érzik magukat, ezért is veszítenek a motivációjukból az órai aktivitás terén (Orhan–Beyhan 2020). A folyamatos visszajelzéssel azonban a tanár biztosíthatja tanulóit arról, hogy követi az órai munkájukat, és támogatja tevékenységeiket.

A digitális szövegek olvasásértésének fejlesztése az online tanulási környezetben tehát nemcsak a digitális szöveg fogalmának, a digitális szöveg olvasási folyamatának és stratégiáinak ismeretét, a digitális szövegfeldolgozási gyakorlatok funkcionális alkalmazását várja el a pedagógustól, hanem azt is, hogy a fejlesztési folyamat egy olyan pedagógiai–módszertani koncepcióba illeszkedjen, amelyben a digitális szövegek feldolgozása egyszerre célként, eszközként és tanulástámogató módszerként is meg tud jelenni. A pedagógusnak ezért olyan képességekre is szert kell tennie, amelyek segítségével az online környezetet aktív és interaktív tanulási folyamatok szolgálatába tudja állítani. Ennek megfelelően a pedagógusnak rendelkeznie kell alapvető informatikai ismeretekkel, nyomon kell követnie a technikai újdonságokat, fel kell készítenie a diákjait a különböző szoftverek alkalmazására, és fel kell dolgoznia a technológia hatását a saját szaktárgyára és tudására (Berge 1995; idézi Rehn et al. 2018). A felsorolt tanári tevékenységeknek az elvégzéséhez az oktatást és a szakmai fejlődést rendszerszerűen támogató szakmai háttérre van szükség a köznevelésben és a felsőoktatásban egyaránt.

Internetes források

w1: 64/2021. (XII. 29.) ITM rendelet a tanári felkészítés közös követelményeiről és az egyes tanárszakok képzési és kimeneti követelményeiről szóló 8/2013. (I. 30.) EMMI-rendelet, valamint egyes kapcsolódó miniszteri rendeletek módosításáról. https://njt.hu/jogszabaly/2021-64-20-7Q (Letöltve: 2022. szeptember 14.)

w2: ELTE BTK a 2022-től induló osztatlan tanárképzés magyartanári szakos tanterve. https://www.btk.elte.hu/dstore/document/5683/Magyar_nyelv_es_irodalom_szakos_tanar_OTAK_20220927.pdf (Letöltve: 2022. szeptember 17.)

w3: Felmérés a 2020-as távoktatásról. Összefoglaló elemzés. ADOM Diákmozgalom. https://adommozgalom.hu/2020/11/orszagos-felmeres-ezt-gondolja-26-ezer-diak-tanar-es-szulo-az-online-oktatasrol/ (Letöltve: 2021. március 11.)

Szakirodalom

Adorján Balázs 2020. A digitális oktatás tapasztalatai a COVID–19-járvány idején. *Képzés és Gyakorlat* 3–4. https://doi.org/10.17165/TP.2020.3-4.22

Balázsi Ildikó – Ostorics László – Schumann Róbert – Szalay Balázs – Szepesi Ildikó 2010. *A PISA2009 tartalmi és technikai jellemzői*. Budapest: Oktatási Hivatal.

Balázsi Ildikó – Ostorics László – Szalay Balázs – Szepesi Ildikó – Vadász Csaba 2013. *PISA2012. Összefoglaló jelentés*. Budapest: Oktatási Hivatal.

Balázsi Ildikó – Ostorics László 2011. *PISA2009. Digitális szövegértés. Olvasás a világhálón*. Budapest: Oktatási Hivatal.

Balázsi Ildikó et al. 2021. *Folytonosság és változás az országos kompetenciamérés szövegértés és matematika tartalmi kereteiben*. Budapest: Oktatási Hivatal. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/meresek/digitalis_orszmer/OKMtartalmikeret_Szovegertes_Matematika.pdf (Letöltve: 2022. szeptember 16.)

Bárdos Jenő 2003. *Az idegen nyelvek tanításának elméleti alapjai és gyakorlata*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Beaugrande, Robert de – Dressler, Wolfgang 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina Kiadó.

Benedek András (szerk.) 2008. *Digitális pedagógia. Tanulás IKT környezetben*. Budapest: Typotex eKiadó.

Bessenyei István 2009. Képernyő, tanulási környezet, olvasás. *Új Pedagógiai Szemle* 62(9–10): 81–85. http://www.ofi.hu/tudastar/kepernyo-tanulasi (Letöltve: 2021. május 1.)

Boronkai Dóra 2017. „Média-szöveg-értés": Újmédia az anyanyelvtanításban. *Anyanyelv-pedagógia* 2. https://doi.org/10.21030/anyp.2017.2.5

Bråten, Ivar – Braasch, Jason L. G. – Salmerón, Ladislao 2011. Reading multiple and non-traditional texts: New opportunities and new challenges. In: Moje, Elizabeth B. – Afflerbach, Peter – Enciso, Patricia – Lesaux, Nonie K. (eds.): *Handbook of Reading Research*. Vol. V. New York: Routledge. 79–98. https://doi.org/10.4324/9781315676302-5

Cohen, V. – Cowen, J. 2007. *Literacy for children In an Information Age. Teaching Reading, Writing and Thinking.* Belmont, Canada: Cengage Learning.

Coiro, Julie – Dobler, Elizabeth 2011. Exploring the online comprehension strategies used by sixth-grade skilled readers to search for and locate information on the Internet. *Reading Research Quarterly* 42(2): 214–257. https://doi.org/10.1598/RRQ.42.2.2

Czirfusz Dóra – Misley Helga – Horváth László 2020. A digitális munkarend tapasztalatai a magyar közoktatásban. *Opus et Educatio* 7(3): 220–229. https://doi.org/10.3311/ope.394

Csapó Benő 2002. Az iskolai tudás vizsgálatának elméleti keretei és módszerei. In: Csapó Benő (szerk.): *Az iskolai tudás*. Budapest: Osiris Kiadó. 15–45.

Csík Tibor 2011. A digitális bennszülöttek és az olvasás. *Új Pedagógiai Szemle* 61(10): 30–47. http://olvasas.opkm.hu/Plugins/Interactive/Media/436/media/csikt_digitalis.pdf (Letöltve: 2021. május 1.)

Eagleton, Maya B. – Dobler, Elizabeth 2007. *Reading the Web. Strategies for Internet Inquiry.* New York: Guilford Press.

Eysenck, Michael W. – Keane, Mark T. 1997. *Kognitív pszichológia*. Fordította Bocz András. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Gonda Zsuzsa 2014. Digitális szövegek olvasására jellemző stratégiák és mintázatok. *Magyar Nyelvőr* 138: 439–450.

Gonda Zsuzsa 2015. *Digitális szövegek olvasásának típusai és stratégiái.* Bölcsészet- és Művészetpedagógiai Kiadványok 7. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem

Gonda Zsuzsa 2018a. Digitális szövegek olvasásának gyakorlatai a magyartanárképzésben. In: L. Varga Péter – Molnár Gábor Tamás – Palkó Gábor (szerk.):

Digitális (szöveg)kultúrák a bölcsészképzésben. Budapest: ELTE Bölcsészettudományi Kar. 92–114.
Gonda Zsuzsa 2018b. Digitális szövegfeldolgozás. *Anyanyelv-pedagógia* 11(2): 66–77. https://doi.org/10.21030/anyp.2018.2.5
Gonda Zsuzsa 2021. A tanulói beszédidő növelése az online tanórán. *Anyanyelv-pedagógia* 14(4): 59–76. https://doi.org/10.21030/anyp.2021.4.4
Gonda Zsuzsa – Steklács János 2019. Digitális szövegek olvasási folyamatának vizsgálata szemmozgáskövetéssel. In: Steklács János (szerk.) *Szemkamerás vizsgálatok a pedagógiai kutatásokban*. Kaposvár: Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar. 51–68.
Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
Greyling, Willfred – Ahmad, Farzana 2020. *Zoom-based delivery as an interactively accomplished learning conversation: A tentative descriptive account.* Wintec: Centre for Education and Foundation Pathways. https://doi.org/10.13140/RG.2.2.22666.29120
Hódi Ágnes – Adamikné Jászó Anna – Józsa Krisztián – Ostorics László – Zs. Sejtes Györgyi 2015. Az olvasás–szövegértés alkalmazási dimenziójának online diagnosztikus értékelése. In: Csapó Benő – Steklács János – Molnár Gyöngyvér (szerk.): *Az olvasás–szövegértés online diagnosztikus értékelésének tartalmi keretei*. Budapest: Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet. 105–191.
Hollóy Zsolt 2022. Nyelvhasználat az online tanórán tanári interjúk tükrében. *Könyv és Nevelés* 24(1): 79–97.
Jánk István – Lőrincz Marina 2021. Hogyan zajlott a magyar nyelv digitális tanítása a járványhelyzet alatt? *Anyanyelv-pedagógia* 14(4): 5–26. https://doi.org/10.21030/anyp.2021.4.1
Kagan, Spencer 2001. *Kooperatív tanulás*. Fordította Baross Dóra. Budapest: Önkonet Kft.
Kelemen-Molitorisz Anikó 2009. Szakközépiskolás tanulók olvasásistratégia-használatának felmérése a MARSI kérdőívvel. *Magyar Pedagógia* 109(3): 287–313. https://www.magyarpedagogia.hu/index.php/magyarpedagogia/article/view/421/408 (Letöltve: 2021. május 1.)
Koltay Tibor 2011. Kérdések és válaszok az írástudás új formáiról. *Anyanyelv-pedagógia* 4(2). http://anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=329 (Letöltve: 2021. március 22.)
Koltay Tibor – Boda István 2010. Írástudások az információs társadalomban amatőröknek és szakembereknek. *Információs Társadalom* 10(1): 57–76. https://doi.org/10.22503/inftars.X.2010.3-4.3
Lawless, Kimberly A. – Schrader, P. G. 2008. Where do we go now? Understanding research navigation in complex digital environments. In: Coiro, Julie – Knobel, Michele – Lankshear, Colin – Leu, Donald J. (eds.): *Handbook of Research on New Literacies*. New York: Routledge. 267–296. https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9781410618894.ch10
Martin, Allen 2006. A European Framework for Digital Literacy. *Nordic Journal of Digital Literacy* 1(2): 151–161. https://doi.org/10.18261/ISSN1891-943X-2006-02-06
Nemzeti alaptanterv 2020. https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/3288b6548a740b9c8daf918a399a0bed1985db0f/letoltes (Letöltve: 2022. szeptember 5.)
OECD 2011. *PISA 2009 Results. Students on line.* Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/9789264112995-en

Orhan, Gökhan – Beyhan, Ömer 2020. Teachers' perceptions and teaching experiences on distance education through synchronous video conferencing during Covid-19 pandemic. *Social Sciences and Education Research Review* 7(1): 8–44. https://sserr.ro/wp-content/uploads/2020/07/SSERR_2020_7_1_8_44.pdf (Letöltve: 2021. március 11.)

Ostorics László – Szalay Balázs – Szepesi Ildikó – Vadász Csaba 2016. *PISA2015. Összefoglaló jelentés.* Budapest: Oktatási Hivatal. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresek/pisa/PISA2015_osszefoglalo_jelentes.pdf (Letöltve: 2021 december 10.)

Pléh Csaba 2017. Tudásfajták a kognitív kutatásban, az iskolában és a köznapokban. *Magyar Tudomány* 178(11): 1387–1398. https://doi.org/10.1556/2065.178.2017.11.6

Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) 2014. *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* 1. Budapest: Akadémiai Kiadó. 251–282. https://doi.org/10.1556/9789630594998

Polónyi István 2021. Pandémiás oktatás. *Educatio* 30(1): 3–21. https://doi.org/10.1556/2063.30.2021.1.1

Rayner, Keith 1998. Eye movements in reading and information processing: 20 years of research. *Psychological Bulletin* 124(3): 372–422. https://doi.org/10.1037/0033-2909.124.3.372

Rehn, Niki – Maor, Dorit – McConney, Andrew 2018. The specific skills required of teachers who deliver K–12 distance education courses by synchronous videoconference: Implications for training and professional development. *Technology, Pedagogy and Education* 4: 417–429. https://doi.org/10.1080/1475939X.2018.1483265

Steklács János 2013. *Olvasási stratégiák tanítása, tanulása és az olvasásra vonatkozó meggyőződés.* Budapest: Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó.

Sváb Ágnes 2013. Online alkalmazások az anyanyelvi órán. *Anyanyelv-pedagógia* 6(4). http://anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=484 (Letöltve: 2021. február. 11.)

Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 64–90.

SUMMARY

Gonda, Zsuzsa

Developing reading comprehension of digital texts from a theoretical and practical perspective

Reading comprehension of digital texts has become a crucial condition for a competent digital citizen. Understanding and processing digital texts is an essential part of the lifelong learning process not only at school but also at work and in official business and for leisure. The aim of this study is to present text processing practices that develop reading comprehension of digital texts in both public education and higher

education based on the characteristics of digital texts and the digital reading process. The first section of the paper summarizes the general characteristics of digital texts based on national and international studies measuring digital text comprehension. The second section summarizes reading types, reading patterns and strategies that characterize the reading of digital texts based on empirical studies. The third section describes basic, complex and professional text processing practices based on the principles of lifelikeness, usefulness, textual awareness and critical thinking. The study concludes with an overview of the experiences of first language teachers in digital education in terms of the possibilities to develop comprehension.

Keywords: first language pedagogy, digital text, reading strategy, text processing practices

A *Magyar Nyelvőr* 150 éves történetének korszakai

A helyesség értelmezése a programokban

Tolcsvai Nagy Gábor
tnghu@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1780-3710

1. Bevezetés

A *Magyar Nyelvőr* 150 éves történetét – miképp minden hosszú ideje fennálló intézményét – többféle nézőpontból át lehet tekinteni. Százötven év nagy idő: hét-nyolc emberöltő követi egymást a leszármazásban. Nyelvtörténeti szempontból már jelentős, mérhető időszak, kulturálisan éppúgy döntő változások következtek be az egymást követő korszakokban, mint társadalmi és politikai tekintetben.

Az 1872-ben alapított *Magyar Nyelvőr* a második legrégebbi folyamatosan megjelenő magyar nyelvtudományi folyóirat, csak a *Nyelvtudományi Közlemények* előzi meg, amelyet 1862-ben indítottak útnak.

A történelem nem tekinthető pusztán egymásra következő epizódok sorának, sokkal inkább egymással részben párhuzamos, részben egymásra következő, egymással összefüggő események hálózatának, amelyet egy adott kor szociokulturális körülményei között lehet szemlélni, tapasztalati terek és elváráshorizontok viszonyában (vö. Koselleck 2003: 401–430; Gyáni 2010). A történelemről beszélni lehet, vagyis elbeszélni lehet, és az elbeszélés módja, perspektiváltsága meghatározza az elbeszélés eredményét. Ezért a történeti korszakolás nem abszolút rendezőelv, bár nem is vethető el teljesen. A *Magyar Nyelvőr* esetében olyan intézményről van szó, amely tudatos emberi alkotás eredménye. A tudatos alkotás egyrészt jelenti az alapítást: a *Nyelvőr* létrehozásának okai, céljai és eljárása ismert tényezők. Másrészt a *Nyelvőr* folyóiratként kiterjedt tudatos szerkesztői és kutatói, tanulmányírói tevékenység folyamatos eredménye, a *Nyelvőr* szerkesztői és szerzői ismerték a folyóirat korábbi tartalmát, jellegét, vagyis a vele kapcsolatos tapasztalati tér birtokában voltak.

Éppígy minden korszakban igyekeztek saját szociokulturális és tudományos környezetüket feldolgozni, annál is inkább, mert e közegnek maguk is cselekvő alakítói voltak. Az alapítástól kezdve a lap szerkesztésében és üzenetében állandó tényező volt a nyelv általános kulturális és közösségi, társadalmi szerepe, amely szerep korszakonként újabb, de nem feltétlenül teljesen új értelmezést kapott.

A *Nyelvőr* a hagyományfeldolgozás és a jelen értelmezése mellett természetesen nyilvánult meg jövőre irányuló célokkal, vagyis elváráshorizonttal. Ez az elváráshorizont, a jövőre irányuló várakozás a magyar nyelv alakulástörténetére összpontosított, részben leíró, részben előíró nézőpontból.

A *Magyar Nyelvőr*t a nyelvtudomány és a tágabb kulturális közeg is alapvetően nyelvművelő folyóiratnak tekintette. Olyan lapnak, amely állást foglal régi és új nyelvi szerkezetek helyessége ügyében, amely tanácsot ad és dönt kétséges esetekben, amely kijelöli a helyes magyar határait, és tágabb értelemben hozzájárul a magyar nyelv gondozásához.

A lap első korszakában megfogalmazódott a széles közönség megszólításának az igénye, az az eszményi elképzelés, amely szerint a lapban megfogalmazott állítások, általánosítások, elemzések és tanácsok általános érvénnyel hozzáférhetőek lesznek a teljes magyar nyelvközösség számára, és ennek megfelelő hatást fognak gyakorolni. Ennek a hatásnak az eredménye a magyar anyanyelvűek helyes beszéde és írása lesz.

Az alábbiakban a *Nyelvőr* – és a körülötte és általa is megnyilvánuló kulturális és ideológiai folyamatok – néhány fő jellemzőjét tekintem át. Százötven év tudományos és szellemi gazdagságából kiemelkedő fontosságú (i) a *Nyelvőr* korszakonkénti küldetésének tartalma és iránya, (ii) a *Nyelvőr* tudományos arcélének (profiljának) változása, különös tekintettel a nyelvművelés, nyelvi tervezés, illetve a nyelvleírás viszonyára, (iii) a *Nyelvőr* alakulástörténete az ezredfordulón. Az áttekintés itteni kerete a nyelvi tervezés alapvető műveleteinek a rejtett és nyílt alkalmazása. Tehát arra összpontosítunk, hogy miképp jelenítette meg a *Nyelvőr* a magyar standard kialakításában a nyelvtervezési (főképp a szelekciós és kodifikációs) műveleteket, milyen alapokra helyezte a nyelvi helyesség értelmezését az egyes korszakoknak a lapban kifejtett programja alapján. A *Magyar Nyelvőr* százötven évnyi tudományos és kulturális teljesítményének ez csupán egy, bár döntően fontos összetevője. Az egyes korszakok részleteinek, valamint a lap további fontos jellemzőinek kifejtése, illetve a szélesebb tudománytörténeti közeg szakirodalmi hátterű bemutatása meghaladja a jelen tanulmány lehetőségeit.

A bemutatás nézőpontja csakis a 2020-as évek elejének nyelvtudományi és tágabban szellemtudományi, kultúratudományi közegéből származhat. Olyan megértő és értelmező nézőpont szükséges a történeti folyamatok vázolásához, amely a szándékok és eredmények megnyilvánulását egyrészt általános kulturális és nyelvtudományi keretben képes kezelni, mint ahogy a *Nyelvőr* szerkesztését általános kulturális és nyelvtudományi elvek határozták meg, bizonyos fokig leválasztva azokat a közvetlen történeti meghatározottságról. Másrészt a százötven év történetisége, a tapasztalati terek reflexivitása mégis fenntartja a korszakok egymásra következését, egymástól elkülönült és mégis folytonos jellegüket, amint az megtörtént, és amint meg is ragadható. A *Nyelvőr* történetében, korszakhatáraiban külső, politikai tényezők is közrejátszottak, amelyek éles határokat jelöltek ki, amelyek egyébként többnyire egybeestek valamilyen fontos történeti korszakhatárral.

2. Korszakváltások és küldetés a *Nyelvőr* történetében

A *Magyar Nyelvőr* eddigi történetében a korszakok általában hosszabb, több évtizedes időszakok voltak. Ezek a korszakok a felelős szerkesztő személyéhez kötődnek: a felelős szerkesztő munkába állása és szerkesztői tevékenységének befejezése jelentette

a korszak kezdetét és végét. Valójában nem kizárólag a felelős szerkesztő irányította a lapot, azonban annak jellegzetes szakmai arcélét, tematikáját és a szerkesztésbe bevont nyelvészek körét mégis a szerkesztő határozta meg. Ebből a körülményből fakadt, hogy a szerkesztőváltás általában a lap programjának újrafogalmazásával és a megelőző korszak értékelésével járt. Az alábbiakban ezeket a korszakváltásokat mutatom be.

Az áttekintés során utalok a tudománytörténeti háttérre, az adott korszak uralkodó tudományelméleti és nyelvelméleti irányzatára (irányzataira), de ezek részletes bemutatására és a *Nyelvőr*ben megjelent tanulmányok ezekhez való viszonyának elemzésére a jelen tanulmány nem ad kellő méretű keretet.

A jelen áttekintésben az alábbi tudománytörténeti tényezőket vesszük sorra:

- a *Magyar Nyelvőr* első korszaka Szarvas Gábor szerkesztővel: a szelekciós és kodifikációs standardizáció;
- Simonyi Zsigmond programja: korpusztervezési döntések;
- a *Magyar Nyelvőr* a két világháború között: a nyelvi túlélés ügye;
- a *Magyar Nyelvőr* újjászervezése 1946 után: a rendszergrammatikai nyelvművelés megalapozása;
- a *Magyar Nyelvőr* Lőrincze Lajos szerkesztésében: a rendszergrammatikai nyelvművelés kidolgozása;
- a *Magyar Nyelvőr* az ezredfordulón: a helyesség komplex funkcionális megalapozása.

2.1. A *Magyar Nyelvőr* első korszaka

A *Nyelvőr* első korszakában 1872-től az egyik meghatározó szempont a programadás volt. Ennek két vonatkozása azonosítható. Egyrészt az új tudományos lapnak, amely „a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága megbízásából" készült, ki kellett nyilvánítania céljait. A *Nyelvőr* sem a magyar tudományos és kulturális életben, sem a nemzetköziben nem környezet nélkül kezdte működését, ráadásul nemcsak az akkor nagyobb Magyar Királyságban, hanem a Monarchiában, amely eleve szélesebb befogadást biztosított. A *Nyelvőr* jellegzetesen magyar nyelvi tematikája sem volt bezárkózó (később sem), hiszen az idegen vagy annak minősített hatások, főképp a latin és a német eleve kitekintést tettek szükségessé. A német nyelvi nyelvi hatás rendszeres és nem mindig megalapozott tárgyalása jelen idejű élő kontaktushatásokat feltételezett. Meg kell említeni az olvasóközönség szerepét is: a *Nyelvőr* közönsége meglehetősen széles volt a korabeli literátus műveltségűek körében, a nyelvi kérdések – a nemzeti önazonosság tágabb vonatkozásaihoz kapcsolódva – élénk vitákat váltottak ki, amelyeknek egy része a *Nyelvőr*be küldött hozzászólásokban és kérdésekben mutatkozott meg.

Szarvas Gábor szerkesztő rövid, mindössze háromoldalas programot hirdetett „Mit akarunk?" címmel:

> Akarjuk ott, a hol az ingadozó alapra fektetett s rögtönözve létesített nyelvújítás szabályellenes szóalkotásokat hozott forgalomba, a helyesség visszaállítását; a hol az idegen nyelvekkel való érintkezés korcs kifejezéseket termesztett,

> a tisztaság elémozdítását; akarjuk a követelményeknek teljesen megfelelő tudományos magyar nyelvtannak összeállítását megkönnyíteni s részben elékészíteni, az által hogy anyagot gyűjtünk s a függőben levő kérdéseket tüzetes megvitatás által tisztázzuk; mind ezt pedig a magyar nyelv életéből merített eszközök segítségével akarjuk megvalósítani. E végből kutatni fogjuk 1. a történeti, 2. a népnyelvet; 3. kiváló figyelmünk tárgyát fogja képezni az újabb irodalom, különösen pedig a forgalomban levő hibás szóalakok és idegenszerűségek (Szarvas 1872: 1).

A program két irányban fogalmazott meg célokat. Egyrészt hangsúlyozta a magyar nyelvnek „a követelményeknek teljesen megfelelő" tudományos kutatását és leírását. Szarvas írása semmilyen irányzati vagy elméleti pontosítást nem tartalmaz. Ezzel együtt jelezni kell, hogy a *Nyelvőr* nem kizárólag nyelvművelő, nyelvhelyességi folyóiratként jelent meg már az első számok során sem, hanem határozott tudományos, leíró nyelvészeti céljai voltak. Másrészt a program egyértelműen és nyíltan a nyelvhelyességi kérdések megvitatását és a helyesség esetenkénti megállapítását tekintette feladatának. A lap kettős célja tehát a leírás és a kodifikáló előírás volt.

A leírás és az előírás számos közleményben egyetlen keretben érvényesült, például az első füzetben Volf György a *Magyar Nyelvőr* folyóiratcímet tárgyalta, egyrészt a magyar jelzős szerkezetek és azokon belüli összetett főnevek saját szempontú leíró elemzésével, másrészt a feltételezett idegen (német) hatást kifogásolta nyelvhelyességi szempontból, a kodifikált változaton kívülinek minősítve a címet, és előíró jelleggel körülíró nevet javasolt.

Más cikkekben a leíró nyelvi adatelemzés és következtetés az uralkodó. Szintén az első füzetben Budenz József a szóképzésről közölt tanulmányt, amelyben a magyar szóképzés rendszerét közelíti meg, adatokkal dolgozva, elemző nézőpontból (Riedl Szende *Magyarische Grammatik* című nyelvtanával vitatkozva). Vannak oldalvágásai a nyelvművelés felé, vitatkozó érvelése azonban nem a nyelvhelyességre, hanem a leíró pontosságra és hitelességre vonatkoznak. Budenz elkülöníti a történeti és a kortárs használati adatokat, és arra hívja föl a figyelmet, hogy a kortárs leíró nyelvtanban a kettőt nem lehet összevegyíteni, valamint a rendszerre (és a helyességre) nézve kortárs népnyelvi adatokból kell kiindulni.

> A magyar leíró tudományos grammatika, mely a máig jobbadán természetesen fejlődött népnyelvről hű képet akar adni, szóképzéstanában – mely természetesen nem tekinti föladatának az irodalomban netalán szükségelt úgynevezett mester- vagy műszók alkotására utasítást és szabályt adni, – mindenek előtt egyet tartozik, a jelen népivadékra örökölt szókincsen teendő tüzetes nyomozás által, kimutatni: azt hogy mit lehet a magyar nép nyelvtudata szerint még folyamatban levő szóképzésnek, s mit kell ugyan a szerint már befejezett szóképzésnek tekinteni (Budenz 1872: 7).

Brassai Sámuel az analógiát fő irányító elvként kinyilvánítva kifejti véleményét a leírás és az előírás viszonyáról és a *Nyelvőr* feladatáról. Ezt írja:

> Az analógia pedig a nyelvészetben a legfelsőbb tekintély, a mire hivatkozhatunk; s ha olykor kaczér mosolya a nyelvfejlesztésben, gazdagításban roszra is késztethet, de tiltó szava döntő és áthághatatlan. Hogy kellett volna tehát? kérdi netalán az illető programm irója, ha soraim véletlenül szeme elé ötlenek. Erre én magam részéről azt felelem, hogy kritikát írok, nem utasítást. Továbbá ez a folyóirat nem Nyelvkalauz, hanem csak „Nyelvőr". Iménti javaslatom első pontja sem oda czéloz, hogy szabályt adjon, hanem csak hogy alapúl szolgáljon kritikáimnak (Brassai 1872: 67).

Brassai a nyelvhelyességi döntését az analógia elvére támaszkodó leíró érvelésre alapozza.

Az első korszak írásainak általános szemléletű részeit elemezve karakteres kép rajzolódik ki nem csupán a *Nyelvőr*, hanem általában a magyar nyelvtudomány elméleti megközelítéséről. A leírások egyetlen egészben tekintik a magyar nyelvet, a nyelvváltozatok a helyeshez képest vannak említve, de nem meghatározva. Pontosabban: a bizonytalanságok és az eseti változatok az egészhez mint egyetlen nyelvhez, mint egyetlen elvártan homogén nyelvi rendszerhez képest értelmeződnek. A helyes nyelv a nép nyelve (az „érintetlen" nép nyelve), de ez a népnyelv nincsen részletesen leírva, ezért szükségesek az akkortájt valóban megindult gyűjtések. Az Akadémia megalakulása utáni első központi kodifikációs munkák (helyesírás, szótár, nyelvtan) után, a kutatást és a szervezést is megbénító önkényuralmi korszakot követően a korabeli nyelvtudomány ekkor szembesült azzal, hogy a kodifikáció a (mai nevén) standardot eredményezte, nem a tökéletes népnyelv leírását és mintává tételét. A standardot, korabeli, bizonytalan megnevezéssel a nem csak a szépirodalomra korlátozott irodalmi nyelvet a nyelvtudományi leírások és viták nem különítették el és határozták meg kellő mértékben, bár az irodalmi nyelv kategóriájának említése ezt célozta, de bizonytalan körvonalakkal. Ez a szemlélet a teljes nyelvet összes változatával egyetlen rendszernek tekintette, amelynek – még inkább kimondatlanul – egyetlen összetartóan helyes megvalósulása lehetséges. Az irodalmi nyelv – népnyelv megoszlás tényét és jelentőségét a következő korszakban Simonyi Zsigmond ismerte föl és dolgozta ki szintézisében.

A *Nyelvőr* első korszakában – több más mellett – két fontos tényező játszott szerepet a program megvalósításában. Az itt említendő egyik tényező a – későbbi terminológiával – nyelvi tervezési folyamatok időszerű műveletei és azok következményei, a másik tényező a korszak pozitivista tudományelmélete és az újgrammatikus iskola elvei.

A nyelvi tervezés azokat a tevékenységeket foglalja magában, amelyek egy nyelvnek az írásbeliségét megalkotják, standard nyelvváltozatát vagy hivatalos nyelvét a többi változattal viszonyban kialakítják és rögzítik (kodifikálják), részleteiben kiművelik, valamint a nyelvközösség, társadalom és állam nyelvvel kapcsolatos viszonyrendszerét tudatos döntésekkel formálják. A nyelvi tervezés Neustupný-féle modellje (Neustupný 1974) az alapvető problémákat és az arra válaszként adandó cselekvéseket (folyamatokat) rendezi el.

1. táblázat. Probléma/folyamat megfelelések a nyelvi tervezésben Neustupný szerint

	1	**2**	**3**	**4**
probléma	szelekció	stabilitás	kibővítés	differenciáció
folyamat	politikai döntések	kodifikáció	kidolgozás	művelés

Neustupný rendszerében az egyes problémák és folyamatok jelentkezhetnek önállóan, vagy mutathatnak történeti egymásra következést is. Például a magyar nyelvújításnak (mai kifejezéssel pontosabban a standardizációnak) az 1770-es évektől az 1840-es évek végéig tartó időszakában a kérdések olyan rendkívüli jelentőséggel és intenzitással mutatkoztak meg, hogy a négy probléma/folyamat egy időben jelentkezett.

A szelekció problémája részben a hivatalos nyelv kiválasztása, amely egyértelműen politikai döntést kíván. A szelekció másik problémája a standard nyelvváltozatnak vagy e változat alapjának a kiválasztása, amely a politikai vonatkozások mellett azoknál jelentékenyebb kulturális összetevőket tartalmaz. A standardizálás vezet el a következő nyelvtervezési problémához, a stabilitás kérdéséhez.

A stabilitás a standard nyelvváltozat rögzített állandóságát jelenti. A nyelvváltozatok (például a nyelvjárások) közötti különbségek mind a hivatalossá tétel, mind a standardizáció kívánalmai felől a bizonytalanság jelének tűnhetnek, ezért vált a stabilitás a standardizáció egyik legfőbb céljává. A stabilitási problémákra adandó válasz jellegzetes műfajai azok a kodifikációs formák, amelyek a nyelv explicit normáit (többnyire a standard változat normáit) foglalják össze: a leíró nyelvtan, az értelmező szótár és a helyesírási szabályzat.

A Neustupný-féle probléma/folyamat modell harmadik összetevője a kibővítés, amelyre a válaszként adott kidolgozási folyamatok eredményei a tézauruszok, nómenklatúrák. A negyedik tartomány a differenciáció, amelyre a válasz a művelés, jellegzetesen stilisztikai kézikönyvekben. Ide tartozik minden olyan nyelvtervezési tevékenység, amely a nyelvesztétikai szempontokat érvényesíti.

A *Nyelvőr* alapítását megelőzően a 18. század végén és a 19. század elején megjelent magyar nyelvtanok (például Révai Miklós és Verseghy Ferenc tollából, vagy a *Debreceni Grammatika*), illetve az 1846-ban kiadott első akadémiai magyar grammatika *(A' magyar nyelv rendszere)* igen jelentős szelekciós és kodifikációs tevékenységet végzett, fontos eredményeket mutatott fel a magyar standard kidolgozásának folyamatában.

A *Nyelvőr* első korszakában a magyar nyelvtudomány a korábbi szelekciós döntések, kodifikációs eredmények és részben a kidolgozás eredményeire reflektált, annak eredményeit vizsgálta felül, részben elutasítással, részben elfogadással. Bizonytalanság azonban maradt, mert a stabilitás nem terjedt ki minden nyelvi területre. A bizonytalanságot a korszakban elsősorban a grammatikában, főképp az alaktanban, részben a mondattanban és a szókészletben látták. Az ingadozásokat már megalapozott tudományos kutatásokra alapozva kívánták szelekciós és kodifikációs döntésekkel megszüntetni. Ez a tevékenység a magyar standard rögzítésének és kidolgozásának a folyamata volt, amelynek eredménye fokozatosan eltávolodott

a népnyelvtől (a nyelvjárások korabeli ismeretéből elvont, idealizált nyelvváltozattól), jóllehet a népnyelvet tekintették az érvényesség forrásának.

Szarvas Gábor és társai a fent összefoglalt fejleményeket az új ortológia, vagyis a nyelvújítás általuk elhibázottnak tekintett eredményei ellen küzdő mozgalmában fejtették ki. Az új ortológia elvei az egyszerre későromantikus és pozitivista nemzet- és kultúramagyarázatba ágyazódtak be, a homogénnek tartott nyelvi hagyományt a nemzeti közösséggel összekötve (lásd Németh G. 1981). Úgy tartották, hogy a nyelv nem tudatos, összetett pszichikai jelenség, képzetcsoportok rendszere, nem indokolt a nyelvbe való beavatkozás. A nyelvszokás döntő tényező az egyénektől függetlenül. A nyelvi szabályok általános érvényűek, főképp egyes területeken, például a hangváltozások esetében. Továbbá a nyelv ugyan változik, de azt nem az ember változtatja, ezt nem is teheti (lásd Németh G. 1970; Láncz 1987).

A *Nyelvőr* első korszakában fontos részeredmények azonosíthatók, valamint később is vitaható álláspontok, amelyek nem hoztak sem kulturálisan, sem nyelvtudományi szempontból nyugvópontot, azonban megformálták a fölmerült jelentős kérdéseket.

2.2. A *Magyar Nyelvőr* Simonyi Zsigmond szerkesztésében

Simonyi Zsigmond történeti pillanatban vette át a *Nyelvőr* irányítását: az ezredfordulós ünnepségek erősítették a magyar nyelv nemzetépítő szerepét, és a figyelem előterébe helyezték a hagyományokon alapuló helyes magyar beszéd eszményét. Simonyi programja látszólag alig tér el Szarvasétól, akinek a Beköszöntőben megköszöni huszonöt évnyi szerkesztőmunkáját, azonban néhány ponton mégis vannak különbségek. Elsőként lezárja az új ortológia korszakát, befejezettnek tekinti a nyelvújítás híveinek és ellenzőinek harcát, és a gyakorlati továbblépésre összpontosít:

> A harcok után immár rég elkövetkezett a békés, gyümölcsöző munka kora. A nyelvművelés terén is kevésbbé van már szükségünk elvi fejtegetésekre, hanem inkább arra, hogy mentül előbb megrostáljuk az egész irodalmi nyelvkincset: szavait, szólásait, formáit és szerkezeteit. Az idegen csemetéket és fattyuhajtásokat mind sorra vesszük s ha lehet kigyomláljuk, hogy megóvjuk tőlük a magyar nyelv s a magyar észjárás eredeti jelességeit és szépségeit (Simonyi 1896: 1).

A programot megerősíti a *Nyelvőr* 1896. összesített évfolyamának utolsó oldalán olvasható hirdetés:

> A *Magyar Nyelvőr* föladatait és törekvéseit öt pontban foglalhatjuk össze: 1. Őrzi a magyar nyelv eredetiségeit és szépségeit az idegenszerűségek pusztító hatása ellen, s e végre birálja a sajtót, a szépirodalmat s a tudományos munkákat. 2. Összegyűjti és fejtegeti az írók s a népnyelv stílusbeli szépségeit. 3. Megfelel az olvasóknak a nyelvet illető minden kérdésére. 4. Népszerűsíti a nyelvészet fontosabb eredményeit. 5. Önálló kutatások tárgyává teszi a magyar nyelv

szerkezetét s történetét s összegyűjti a nyelv kincseit az irodalomból s a nyelvjárásokból (*Magyar Nyelvőr*, 1896-REAL-J [mta.hu]).

Simonyi két vonatkozását emeli ki a nyelvművelés területének. A nyelvhelyességi vizsgálatok az „irodalom”-ra irányulnak, vagyis az írott nyelvre. Ez az irányultság jelentős módosulást jelez a korábbiakhoz képest, hiszen az induló programban a népnyelv kutatása volt az egyik legfontosabb elem. Az írott nyelv, a tág értelemben vett irodalmi nyelv előtérbe helyezése jelzi, hogy a városi polgári nyelvhasználat bekerült a nyelvtudomány látókörébe. A sajtó, a szépirodalom, a tankönyvek és szakkönyvek bírálatát ígéri a szerkesztő. Ekkor tehát már nincs szó a bizonytalanságokról, a Beköszöntő szövege impliciten magabiztos, a helyes és a helytelen megkülönböztetésének biztos alapját sugallja.

A program másik újdonsága a stílus vizsgálata, „hogy összegyűjtsük s fejtegessük mindazt, ami példaképül szolgálhat: az igaz magyar stílus szépségeit és finomságait” (Simonyi 1896: 1).

Simonyi a programhoz cselekvési tervet is mellékelt. Felkérte az Akadémia nyelvtudományi bizottságát „az irodalmi szókincs és nyelvtan egyes fontosabb, megoldatlan kérdéseinek” rendszeres megvitatására. A programadó szöveg felsorolja a tervbe vett témákat. A *Nyelvőr* az MTA által megvitatott és jóváhagyott nyelvi döntéseket fogja tanulmányokban közölni. Ez a körülmény lényeges újítás a lap szerkesztésében. A szakmai közösség bevonásával egyrészt megerősíti a közlemények tudomány alapját és hátterét, mind a nyelv tudományos leírásában, mind a nyelvhelyességi döntésekben. Másrészt a nyelvi tervezésnek a korábbiak mellé egy további tényezőjét is bevonja: a presztízstervezés a kodifikált, standardizált szerkezetek tekintélyi megerősítését célozza (vö. Haarman 1998). Az Akadémia bevonása a közvetlen kodifikációs műveletekbe egyúttal megerősítette a magyar nyelvművelésnek, nyelvi tervezésnek a központi állami irányítását, tehát a nyelvi kultúra alakításának (legalább részben) állami végrehajtását. Az MTA nem magánintézményként végezte ezt a feladatot (mint például teszi ezt a Duden Institut), hanem állami megbízásból (hasonlóan az Académie française-hoz).

Érdemes megjegyezni, hogy Simonyi sem a programban, sem a szerkesztési döntésekben nem juttatta érvényre azt a történeti és kortárs nyelvleíró teljesítményt, amely többek között éppen az ő életművére jellemző volt. Az elméleti és módszertani kérdések, főképp az újgrammatikus iskola hatásaként, a lap írásaiban inkább áttételesen, a szövegek nézőpontjába beépítve érvényesültek. Ezek közül Simonyinak a szintézisre törekvő álláspontja szervezte leginkább a *Nyelvőr* nyelvhelyességi nézeteit. Simonyi a népnyelv és az irodalmi nyelv (standard) történeti egybetartozását, egyfajta történeti összeolvadását tekintette a magyar nyelv várható történeti eredményének, amelyet ő saját korában már megvalósulónak látott (Simonyi 1903: 7–8; vö. még Tolcsvai Nagy 2022).

Mind a tanulmányok, mind a nyelvművelő írások tudományos megalapozottsága és szakmai kidolgozottsága következetesen magas színvonalú volt. Ezzel a döntéssel Simonyi megőrizte a *Nyelvőr* nyelvművelő, nyelvi tervező jellegét, immár következetesen tudományos megalapozottsággal.

Egyúttal a nyelvi tervezésnek egy másik tényezőjét hozta mozgásba. Mint látható volt, a *Nyelvőr* első korszakában nyelvi alakok változatainak bizonytalanságként értelmezett kérdéseiben a kiválasztás és a rögzítés (kodifikáció) művelete volt az elsődleges. Simonyi erre építve egyrészt a presztízstervezés, a tervezés céljainak értékelése területén hozott döntést az MTA-nak a lapban közölt nyelvhelyességi döntésekbe bevonásával. Másrészt a lapban a korpusztervezés műveletét helyezte előtérbe (ismét nem az itt alkalmazott későbbi megnevezéssel). A korpusztervezés a nyelven belüli célok elérésének megtervezése és megvalósítása (vö. Haarman 1998). Ennek a tevékenységnek a *Nyelvőr* esetében a jellegzetes műfaja az egy nyelvhelyességi kérdésre összpontosító kifejtés: a rövid közlemény megfogalmazza az adott nyelvi forma helyességi problémáját, indokolja a helytelenséget, és érveléssel megadja a helyes alakot. Nem tág kulturális vagy nyelvrendszertani keretben helyezi el a problémát, hanem saját nyelvi (grammatikai) hatókörében, és azon belül keresi a megoldást.

A *Nyelvőr* 1896. évfolyama és a későbbiek is elsősorban nyelvűvelő cikkeket tartalmazott, tudományos tanulmányt keveset. A *Nyelvőr* ekkor már az alábbi állandó rovatokat töltötte meg a havonta megjelenő füzetekben, és ezek az arányokat jól jelzik (az eredeti rovatcímekkel):

- [Rovatcím nélkül tanulmány]
- Irodalom [szépirodalmi művek kritikája]
- Nyelvtörténeti adatok
- Helyreigazítások. Magyarázatok
- Idegen csemeték. Fattyúhajtások
- Kérdések és feleletek
- A szerkesztőség kérdései
- Népnyelvhagyományok

Az írások terjedelme viszonylag rövid, egy-két oldalnyi volt, a hosszabb tanulmányokat (például Kicska Emil cikkét az alanyról és az állítmányról) sok kisebb részletben közölték. A szerkesztési elvek az évek során fokozatosan módosultak. Az 1910-es években már több a hosszabb tanulmány, amely helyet ad az adatok jellemzésének és a kifejtő érvelésnek. A rovatok (részben átfogalmazva) továbbra is a nyelvművelés eseti kérdéseit tárgyalták, cikkenként röviden, a teljes számokban jelentékeny terjedelmet kapva. Simonyi szerkesztésében a lap megőrizte az érdeklődő olvasóközönség iránti nyitottságát és a vitázó, érvelő stílus színes sokféleségét.

2.3. A *Magyar Nyelvőr* a két világháború között

A *Nyelvőr* 1919. évfolyama a korábbiakhoz mérve fele terjedelemmel, de megőrzött szerkesztési elvekkel és szerkezettel jelent meg. Az évfolyam Simonyi Zsigmondot búcsúztató írásokkal zárul, a nagy háború talán legzűrzavarosabb, legtragikusabb évében, egyúttal a *Nyelvőr* második nagy korszakát is bevégezve.

1920-ban a *Nyelvőr* nemcsak új felelős szerkesztőt kapott Balassa József személyében, hanem küldetésében szembesülnie kellett a trianoni határmegvonásnak

a magyar nyelvet és a magyar kultúrát súlyosan, létében érintő következményeivel. És biztosítani kellett a *Nyelvőr* fennmaradásának anyagi alapjait. A *Magyar Nyelvőr* 1920-ban saját kiadóhivatala gondozásában jelent meg, 1939-től az Országos Néptanulmányi Egyesület hivatalos folyóirata lett

A *Nyelvőr* a korábbiakhoz képest kis terjedelemben, összevont számokkal tudott megjelenni, és ez így is maradt az 1940. évfolyamig, amely két számmal már csupán 60 oldalt tett ki. A *Nyelvőr* történetében ezután hatévnyi szünet következett, 1946-ig.

Balassa az 1920. évi első, összevont számban – elődeihez hasonlóan – bemutatta a *Nyelvőr* céljait. A Beköszöntőben visszatekintett a lap addigi történetére, és nyugtázta az elért komoly eredményeket. A jövő feladatait a körülményekhez kellett szabnia:

> Továbbra is legfontosabb feladatunknak tekintjük a magyar nyelvtudomány művelését. A *Nyelvőr* nem akar harcos folyóirat lenni; kerülni óhajtjuk a felesleges s a tudományos igazságok megismerését elő nem mozdító vitatkozásokat. Mi dolgozni akarunk. A tudomány szeretete ösztönzi folyóiratunk minden egyes dolgozótársát. Tudjuk és érezzük, mily fontos tényező az elfogulatlan és önzetlen tudományos munka a nemzeti élet újjáépítésében. Minden intézmény, mely a magyar tudományosság, a magyar műveltség szolgálatában áll, egy-egy erős szál, mely az erőszakkal elszakított magyarságot az anyaországhoz fűzi (Balassa 1920: 1).

Balassa a *Nyelvőr* tematikájának több fontos elemét kiemelte a Beköszöntőben:

> A nyelvtörténeti és népnyelvi kutatásokon kívül helyet akarunk juttatni tudományunk újabb feladatainak, elsősorban a nyelvpszichológiai kérdéseknek is. Gondoskodni fogunk arról is, hogy figyelemmel kisérjük és ismertessük a magyar nyelvtudományi irodalmat s a külföldi kutatások eredményeit. Emellett nem szabad elhanyagolnunk a magyar nyelv művelését s a nyelvhelyesség kérdéseinek tárgyalását sem. Ma már nem nézhetjük ezeket a kérdéseket az egyoldalú orthológia szempontjából és igen sok esetben bele kell nyugodnunk a nyelvfejlődés megállapodott eredményeibe. De figyelemmel kell kisérnünk a tudományos és a költői irodalom, valamint a sajtó nyelvét, hogy a magyar nyelv szelleme és a stilus szépsége szempontjából jóakaró bírálat tárgyává tegyük az eredeti és a fordított műveket egyaránt (Balassa 1920: 1).

A Beköszöntő és a rákövetkező húsz év lapszámai főképp Simonyi programjának az elvi és tartalmi folytatását bizonyítják. A *Nyelvőr* ezekben az években nem hozott jelentős újítást a korábbiakhoz képest, főképp a nyelvművelés korpusztervező eredményeit mutatta be, ennek szemléletéhez kapcsolódó tudományos cikkekkel. A korábbiakhoz képest megnövekedett a nyelvtörténeti, finnugor és művelődéstörténeti tanulmányok aránya. A lap arcélének ilyen alakulását több tényező is befolyásolta; ebből kettőt érdemes itt kiemelni.

A magyar nyelvtudomány nyilvános diszkurzív közegében más folyóiratok, elsősorban a *Magyar Nyelv* meghatározó szerepet játszottak, a tudományos tanulmányok jelentékeny része itt és más fórumokon jelent meg. Ezt a folyamatot erősítette a *Nyelvőr* nyelvművelő tematikája, amely Simonyi elhunyta után kevéssé reflektált az új nyelvtudományi irányzatokra, például a strukturalizmusra, annak például a Prágai Nyelvészkör által a normára kidolgozott nézeteire (de lásd például Gombocz 1931). Ezzel összefüggésben háttérbe szorultak a szociokulturális tényezők a nyelvhelyesség kérdéseiben (jóllehet Simonyinál ez már tényező volt). Valószínűleg a nyelv, itt a magyar nyelv (föntebb már említett) egyetlen és osztatlan rendszerként tételezése volt a határon túli magyarok nyelvi kérdései hanyagolásának az egyik oka (ez azonban egyáltalán nem a *Nyelvőr*re volt egyedül jellemző).

Másrészt a trianoni megrázkódtatás által működésbe hozott túlélési ösztön egyik megnyilvánulásaként a magyar nyelv nemzetfenntartó értéke felé növekvő figyelem irányult. A folyamatban részt vevők jelentős mértékben a szűkebb tudomány hatókörén kívül tevékenykedtek. Két hatásos példát érdemes itt említeni. A nyelvi és nemzeti megmaradást megfogalmazó nyelvi és művelődési eszményt pontosan és hatásosan képviselte a Kosztolányi Dezső szerkesztette *Pesti Hírlap Nyelvőr*e (Kosztolányi szerk. 1933) és a Pintér Jenő-féle *Magyar nyelvvédő könyv* (Pintér szerk. 1939). A *Pesti Hírlap Nyelvőr*e szerzője volt többek között Négyesy László, Gombocz Zoltán, Lotz János, Zsirai Miklós, Horger Antal. A *Magyar nyelvvédő könyv* munkatársa volt például Horváth János, Nagy J. Béla, Radó Antal, Szinnyei József és Zolnai Gyula. Bár a két zsebkönyvméretű kötet különbözött nyelvfelfogásában és nyelveszményében, a polgári művelődés és nyelvi igényesség fontosságában egyetértettek. Mindkét kötetnek igen nagy volt a hatása, mert megjelenésükkor a műveltség általában, azon belül a magyar nyelvről, annak standard változatáról való ismeretek és ezen ismeretek gyakorlati alkalmazása komoly tekintélyi tényezőnek bizonyult. A hatást erősítette az Akadémiának akkor megújuló nyelvművelő tevékenysége. Az ekképp megnyilvánuló nyelvi igényesség azonban már szellemi irányokat is megnyitott, hiszen az említett kézikönyvek főképp a városi polgárságnak szóltak, és már nem az eszménnyé változtatott népnyelv elsőségét hirdették.

2.4. A *Magyar Nyelvőr* újjászervezése 1946 után

A *Magyar Nyelvőr* hatévnyi szünet után 1946-ban indult újra Beke Ödön felelős szerkesztő irányításával. Az 1954-ig tartó rövid időszak a lap helyzetének a rendezésével telt. Az 1946. évfolyam első füzete az Országos Néptanulmányi Egyesület hivatalos lapjaként jelent meg, a szerkesztőbizottság tagjaként Beke mellett Fokos Dávid, Gombos László és Rubinyi Mózes szerepelt a címlapon. 1953-ban a 77. évfolyam már a Magyar Tudományos Akadémia nyelvművelő bizottságának folyóiratként határozta meg önmagát. A szerkesztőbizottság tagjának nevezték ki Bárczi Gézát, Beke Ödönt, Bóka Lászlót, Fábián Pált, Illyés Gyulát, Kodály Zoltánt, Lőrincze Lajost és Tompa Józsefet. A lapot az Akadémiai Kiadó gondozta. A *Nyelvőr* szakmai és kiadói státusának e gyökeres megváltozása beillesztette a folyóiratot a kor tudományos és publikációs intézményhálózatába, tekintélyt és anyagi biztonságot nyújtva.

Ennek a folyamatnak a rögzítő lezárásaként lett 1954-ben Lőrincze Lajos a *Nyelvőr* felelős szerkesztője.

A háború utáni újraindulás bevezetőjeként Beke Ödön felelős szerkesztő a lap előző korszakainak és szerkesztőinek érdemeit méltatta. A folyóirat céljait tömören így foglalta össze:

> Most, hogy a *Nyelvőr* történetének negyedik fejezete kezdődik a felszabadult, demokratikus életben, a *Magyar Nyelvőr* tovább óhajtja művelni a magyar szellemiség legbecsesebb tudományszakát, a magyar nyelvtudományt. Abban a reményben, hogy folyóiratunk terjedelme lassanként eléri majd a régit: a nyelvtörténet, a népnyelv, a nyelvhelyesség búvárlása mellett nagyobb tért óhajtunk juttatni az általános nyelvtudomány problematikájának, hogy ezzel is hangsúlyozzuk: hazánk hű munkásai lehetünk akkor is, ha kitekintünk a nagyvilágba és szerény törekvéseinket az egyetemes tudományosság szempontjaival összhangba hozzuk. Ugyancsak igyekszünk majd helyet biztosítani az összehasonlító néptanulmányok és a néprajz magyar problémáinak is. Egyesíteni óhajtjuk a *Magyar Nyelvőr* eddigi törekvéseit és irányait. A szolid tudományos módszer alkalmazása mellett élénk kapcsolatot teremtünk az élő irodalom és költészet alkotásaival, hogy nagy íróink, költőink tanulmányozása által frissítsük fel a magyar nyelvtörténet anyagát. A nyelvhelyesség művelésében különös gondot szeretnénk fordítani a városi dolgozók és a föld népének nyelvi problémáira, szándékunk a tudomány tárgyilagos eszközeivel szolgálni újjáépülő hazánk szellemiségét. Kérjük ehhez tudós- és írótársaink, valamint minden magyar ember szíves támogatását, akinek a magyar nyelv szívügye (Szerkesztőbizottság 1946: 1).

A folyóirat szerkesztői, maga Beke Ödön kettős célt fogalmazott meg: egyrészt a nyelv tudományos kutatását, másrészt a nyelvművelést, vagyis a nyelvi problémák megoldásában való részvételt. Figyelemre méltó a nyelvművelés hatókörének kiterjesztése és gyakorlati irányultsága. A „városi dolgozók és a föld népének nyelvi problémái” első megfogalmazásban már nem a nyelv rendszerére összpontosít a népnyelvi mintához mérve, hanem a kommunikációs nehézségek felől közelíti meg a nyelvhelyességet. Eltekintve a történeti és politikai vonatkozásoktól, ez a váltás még akkor is lényeges, ha a kommunikációs szemléletet csak lassan lehetett beilleszteni a nyelvhelyességi kérdések megválaszolásába, nem kis részben az ehhez szükséges kutatások hiánya miatt. Támogató közeget jelentett viszont az ötvenes évek legelejétől megindított közművelődési program, zártan ideologikus és központilag irányított jellege ellenére, mert a nyelvi műveltség érték voltát hangsúlyozta, paradox módon a diktatúrával szembeni hatással is. A lap azonban végső soron a rendszergrammatikai nyelvhelyességet mint meghatározó elméleti forrást állította mind jobban a középpontba, előkészítve a Lőrincze-féle *Nyelvőr* szellemi alapjait. A *Nyelvőr* tudományos és nyelvhelyességi profilja ezekben az években alakulóban volt, a korábbi korszakok erőteljes nyelvtervezési tevékenységformái ekkor kevésbé érvényesültek, ahogy a nyelvelméleti fejlemények sem játszottak nagyobb szerepet. Szembetűnő a hagyományos tematika mellett

a szovjet nyelvtudomány mintaként ajánlása. Mégis, a *Nyelvőr* még ezekben a súlyosan cenzurális években is megőrizte szellemi és tudományos integritását.

A *Nyelvőr* Beke Ödön szerkesztői korszakában – a programnak megfelelve – számos cikket jelentetett meg nyelvhelyességi kérdések gyakorlati megoldását javasolva (például orosz nevek magyar átírásáról). A lap a korábban fokozatosan érvényesített grammatikai hagyományt folytatva közölt nyelvtörténeti, leíró grammatikai cikkeket, nyelvjárási adatokat. Ekkor alakult ki a rovatoknak az a rendszere, amely a 2010-es évek végéig rugalmas változatokban fennmaradt (a fontosakat említve): rovatcím nélkül tanulmányok, nyelvművelés, nyelvjárásaink, nyelv és iskola, a nyelvtudomány műhelyéből, íróink nyelve, irodalom és könyvekről (szemle rovat), a *Nyelvőr* postája.

2.5. A *Magyar Nyelvőr* Lőrincze Lajos szerkesztésében

Amikor Lőrincze Lajos felelős szerkesztőként 1954 elején átvette a *Nyelvőr* szerkesztését, hosszú, negyvenéves korszak kezdődött. A korszak elején a szerkesztőbizottság tagja volt Bárczi Géza, Bóka László, Fábián Pál, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Lőrincze Lajos, Tompa József. A korszak végén a szerkesztőbizottság összetétele jelentősen átalakult, tagja lett Balázs Géza, Fábián Pál, Grétsy László, A. Jászó Anna, Kemény Gábor, Heltainé Nagy Erzsébet, Rácz Endre. Lőrincze mellett a szerkesztés munkáját Szende Aladár végezte. A korszak elején a *Nyelvőr* az MTA Nyelvművelő Főbizottságának folyóiratként jelent meg, 1993-ban az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának lapjaként – az intézményi változás inkább az Akadémia bizottsági rendszerének módosulásából eredt, a lap végig az MTA nyelvműveléssel foglalkozó bizottságához tartozott. A szerkesztőség az MTA Nyelvtudományi Intézetében működött, a lap az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg.

Lőrincze Lajos nem írt korszakkezdő programot a *Nyelvőr*ben. Ezt valószínűleg nem tartotta fontosnak, hiszen nagyobbrészt joggal gondolhatta ő és a szerkesztőbizottság többi tagja is, hogy folytatják azokat a szerkesztési elveket, amelyeket a lap készítői kidolgoztak a megelőző egy-két évben Beke Ödön vezetésével. Ezek az elvek karakteresen kapcsolódtak a magyar nyelvtudománynak akkor megerősödött fő irányához.

A négy évtized alatt a lap arculatában csak kisebb módosulások történtek, a szerkesztési elvek és célok, a lapszámok belső szerkezete lényegében változatlan maradt. Lassú, de az újabb nyelvtudományi eredményekre, elméleti és módszertani irányzatokra folyamatos nyitás jellemezte a lapszámokat. A nyelvművelés tekintetében kivált az első két évtizedben nagy lendület, szervezett, szakmailag irányított tevékenység mutatkozott meg. A folyóiratban nagy számban jelentek meg cikkek az intézményes nyelvművelés dokumentumait: konferencia-előadásokat és hozzászólásokat, nemzetközi kitekintést közölve. Beszámolókat lehetett olvasni a nyelvművelő tevékenység fórumairól, és természetesen bőségesen jelentek meg nyelvművelő tanulmányok, nyelvhelyességi tanácsok. A lap a korszak a kezdeti egy-két évtizedében viszonylag kevés leíró grammatikai tanulmányt közölt, szó- és kifejezéstörténeti, művelődéstörténeti cikkeket ellenben publikált.

A *Magyar Nyelvőr*ben publikált tanulmányok révén a nyelvhelyesség fogalmát a tárgyalt korszakban alapvetően a nyelv rendszeralapú leírásában határozta meg. Ez a nyelvelméleti keret újgrammatikus alapú strukturalista (Saussure-féle eredeti strukturalista) nyelvtudományként határozható meg (amelynek legfőbb képviselője a kétkötetes akadémiai nyelvtan volt, vö. Tompa szerk. 1961–1962). Ebben a magyarázatban a nyelv a Saussure-féle paradigmatikus és szintagmatikus tartományaiban létezik struktúraként, a beszélők kollektív tudásában (Saussure 1967). Az egyedi beszélő ezt a közös rendszertudást készen kapja. A rendszer mint struktúra tartalmazza a megfelelő formákat, amelyek a nyelv történeti fejlődése során a rendszer belső jellemzői alapján specifikusan és rendszerszinten koherensen (analógiásan) jönnek létre.

A *Nyelvőr* szellemi és szakmai irányultságát jelentős mértékben meghatározták azok a nagy magyar nyelvtudományi munkálatok, amelyeknek első eredményei az 1950-es évek végén, a ’60-as évek elején jelentek meg. Az akadémiai nyelvtan két kötete a fenti elvek szerint írta le a magyar grammatikát, igen részletesen, nyelvművelő megjegyzéseket, tanácsokat is tartalmazva (vö. Tompa szerk. 1961–1962). Ez a nyelvtan a standard magyar grammatikát mutatta be, a magyar nyelvváltozatokat elvi szinten sem tárgyalta. A másik meghatározó mű *A magyar nyelv értelmező szótára* volt (Bárczi–Országh szerk. 1959–1962). Mindkét nagy munka kodifikációs eredményként is funkcionál. A magyar standard igen részletes bemutatását adják, amely – a föntebb már említett módon – egyszerre leíró (tehát tárgyilagosan megállapító) és egyúttal rögzítő, kodifikáló, tehát előíró eljárás eredménye. Egy szó jelentésének, szófajának és helyesírásának s vele kiejtésének rögzítése az értéksemleges közlésen túl az adott nyelvi elem standard formáját előírja. A nyelvhelyesség elvét a rendszeren belüli kodifikáció adja, amely a rendszer mint struktúra történeti hátterű levezetéseiből és meghatározásaiból áll össze. Az így kialakított helyességfogalom tehát egyértelműen egy leíró grammatikai rendszeren alapult. A helyesség fogalmának ez a szabatos elvi megközelítése a korábbi korszakokhoz képest újdonság.

A helyesség így meghatározott fogalmát Lőrincze Lajos nem kizárólag rendszergrammatikai megfogalmazásában egyértelműsítette több helyen is. Eszerint a történetileg levezethető, közösségileg elfogadott nyelvi rendszerhez a nyelvi helyesség a nyelvszokás kategóriáján keresztül kapcsolódott, amely „ma már, nyelvünk és társadalmunk fejlődési fokán a nemzeti irodalmi nyelvre, illetőleg annak beszélt nyelvi változatára, köznyelvünkre korlátozódik” (Lőrincze 1953: 6). A rendszeralapú helyességfogalom érvényesítését számos további nyelvtudományi munka segítette. Ezek közül érdemes megemlíteni a *Nyelvművelő kézikönyv*et (Grétsy–Kovalovszky szerk. 1980–1985), valamint Saussure könyvének első magyar fordítását (Saussure 1967).

A *Nyelvőr* tanulmányaiban és nyelvhelyességi tanácsaiban az 1980-es évek közepéig kevés a nyelvi tervezési és szociolingvisztikai reflexió. A nyelvi helyesség föntebb összefoglalt értelmezése a Neustupný-féle szelekciós és kodifikációs döntések alkalmazhatóságának adott keretet, a korpusztervezés tartományában, a háttérben a presztízstervezés értékszempontjaival. A standard magyar nyelvváltozatot egyedüli helyesként állító szemléletmód fokozatosan veszített erejéből, éppen a kibővítés és a szétkülönbözés szükségszerű történeti folyamatainak a felismerése,

mind részletesebb adatolása miatt is. A standard kutatása és kodifikálása a standard történeti, tehát változó természetének megállapításához, illetve a nem standard változatok autonóm helyességének elfogadásához vezetett.

Szólni kell a határon túli magyar régiók *Nyelvőr*-beli helyéről. A határon túli magyar közösségek nyelvhasználata 1990-ig államonként eltérő mértékben, de szigorúan korlátozva, tiltva volt. A súlyos helyzetet politikai okokból nem lehetett kutatni, a magyarországi és a külső régióbeli magyar nyelvészek közötti kapcsolatokat a hatóságok tiltották vagy akadályozták. A határon túli magyar közösségek nyelvhasználatáról ezért évtizedekig kevés adat vált hozzáférhetővé, így a kisebbségi magyarok nyelvi támogatását érdemben nem lehetett megvalósítani. A többségi állami elnyomás mellett a helyzetet állandósította az öncenzúra (a téma tabu voltának kényszerű hallgatólagos elfogadása), valamint (látszólagos paradoxonként) a standard magyar egyedüli helyes nyelvváltozat státusa: a külső régiók magyar nyelvváltozatait ez a döntés leértékelte.

Mindezzel együtt a *Nyelvőr* az 1980-as évek végére mind gazdagabb tematikával készült, amelynek részeként fokozatosan megjelentek az újabb nyelvelméleti és módszertani irányokat alkalmazó tanulmányok.

2.6. A *Magyar Nyelvőr* az ezredfordulón

Lőrincze Lajos elhunyta után a lap részben folytatta az általa képviselt szemléletet, részben viszont követte és egyben alakította az akkori társadalmi és művelődési fordulatot. A lap szerkesztőbizottságának tagja volt Keszler Borbála felelős szerkesztő mellett Balázs Géza, Fábián Pál, Grétsy László, A. Jászó Anna, Kemény Gábor, Heltainé Nagy Erzsébet és Szende Aladár. 2021 végén Keszler Borbála felelős szerkesztő vezetésével Balázs Géza, Gósy Mária, Grétsy László, Heltainé Nagy Erzsébet, A. Jászó Anna, Laczkó Krisztina, Tátrai Szilárd és Tolcsvai Nagy Gábor alkotta a szerkesztőbizottságot.

Amikor 1994-ben Keszler Borbála átvette a felelős szerkesztő tisztét a *Nyelvőr* élén, már jelentős fordulat állt be a nyelvhelyesség magyar értelmezésében. A megelőző néhány évben a magyar nyelvtudományi diszkurzusban új elméleti és módszertani irányok jutottak szóhoz a standard és a helyesség kérdésében. A fejleményeknek több forrását lehet azonosítani. Egyrészt szakmailag és kulturálisan mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a standardot nem lehet egyedüli helyes nyelvváltozatként megnevezni. A standard nem vált az egyetlen egyetemesen használt magyar nyelvváltozattá, ahogy azt negyven évvel korábban többen jósolták. A magyar nyelvjárások és más (például regionális) nyelvváltozatok másodrangúvá minősítése egyre érthetőbb elutasítást eredményezett. Másrészt a határon túli magyar régiók nyelvváltozatainak a meghatározásból eredő megbélyegzése a nyilvánosság előtt szakmailag és etikailag vállalhatatlan lett. Az 1990-ben megtörtént rendszerváltás lehetővé tette a szabad beszédet és a szabad kutatást, a helyesség kérdésében a figyelem középpontjába helyezve a változatokat és a külső régiók nyelvhasználatát.

A nyelvhelyesség kérdéséről 1992-ben rendezett, korszakváltást jelző konferencia előadásait a *Magyar Nyelvőr* közölte az 1993. évi 4. számban, több mint kétszáz

oldalon (395–607). A konferenciát a tematikus kettős számban a szervezők az alábbiakkal indokolták:

> A *Magyar Nyelvőr*nek ez a testes száma nyelvművelésünk két fontos eseményének teljes anyagát tartalmazza: az 1992. október 15-16-án rendezett kétnapos tanácskozását és az 1992. november 6-i szaknyelvi konferenciáét. Az előbbit az Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága rendezte […] több ok miatt: az 1959-es pécsi nyelvművelő konferencia óta szélesebb körű nyelvművelő tanácskozás nem volt; nyelvünk az utóbbi évtizedekben sokat változott, a legnagyobb mértékben (és a legkevésbé segítetten) a szaknyelvek területén; az elmúlt évtizedekben nyelvművelésünkben új módszerek honosodtak meg; több tekintetben más szemlélettel vizsgáljuk a nyelvi jelenségeket, mint ennek előtte tettük; nyelvművelésünk társadalmi helyzete, anyagi háttere, az iskolához és a tömegtájékoztató eszközökhöz való viszonya a korábbi állapotokhoz képest módosult (Magyar Nyelvi Bizottság 1993).

A konferencia megnyitotta az utat a nyelvi helyesség autentikus újraértelmezése előtt.

A *Nyelvőr* ekkori újabb korszakában a nemzedékváltás együtt járt a helyesség értelmezésének elméleti módosulásával (a helyesség többféle értelmezésének nyílt vitájával), valamint a nyelv kulturális és társadalmi státusának megváltozásával. Ez a folyamat a plurális demokrácia politikai és társadalmi bevezetésével a nyelvi helyesség értelmezési tartományát kiszélesítette, a helyesség kritériumait a rendszergrammatikán túl más, főképp szociokulturális és esztétikai tényezőkkel is összefüggésbe állította. A *Magyar Nyelvőr* ennek a szakmai, kulturális és nemzetegyesítő folyamatnak az egyik legfőbb kezdeményező és befogadó fórumává vált az ezredfordulóra.

A *Nyelvőr* az elmúlt három évtizedben korszerű, nemzetközi színvonalú folyóirattá alakult Keszler Borbála irányításával. A lap szakmai tematikája szélesebb lett. Nagy számban jelentek meg leíró grammatikai és szociolingvisztikai tanulmányok, pragmatikai és szövegtani vizsgálati eredmények, általában a funkcionális szemléletet előtérbe helyezve. A használatalapú, kognitív elméleti keretű és funkcionális grammatikai, pragmatikai és szemantikai kutatási eredmények a nyelv (itt főképp a magyar nyelv) változatosságának és változatainak a korábbinál jóval árnyaltabb bemutatását eredményezték és eredményezik, jobban megalapozva a nyelvi helyesség fogalmának értelmezését a megváltozott kulturális körülmények között. A *Nyelvőr* fontos fóruma lett a határon túli magyar nyelvváltozatok leírásának. Szintén jelentősek az elméleti és módszertani írások, amelyek új kutatási területeket tárnak fel korábban nem ismert módszerekkel. A magyar nyelv (általában a nyelv) egyre gazdagabb és elmélyültebb ismerete bontakozik ki a *Nyelvőr* hasábjain is. Az eredmények önértékükön túl nélkülözhetetlenek a helyesség érvényes kidolgozásához

Látszólagos ellentmondásként állapítható meg, hogy a *Nyelvőr*ben csökkent a nyelvi tervezéssel, nyelvműveléssel kapcsolatos közlemények száma az ezredfordulón. A változásnak több oka is van, és ezek az okok nem a *Nyelvőr* szerkesztési elveiből következnek. A nyelvhelyességi kérdések az ezredforduló európai kulturális irányai miatt eleve háttérbe szorulnak. A nyelvi pluralizmus, vagyis az egy nyelven

belüli pluralizmus és az interkulturális hatások által kezdeményezett tanult két- vagy többnyelvűség más szociokulturális közegben jeleníti meg a helyesség kérdését, mint az egy körülhatárolt, rendszerében egységes nyelv ismeretében. A nyelv egyéni és közösségi identitásban játszott szerepe átalakult, az egy nyelven belüli változatok az egyéni és csoportidentitás kifejezőivé és megértő feldolgozóivá alakultak, másnyelvi (főképp angol) kontaktushatásokkal kiegészülve. A *Nyelvőr* – sok más fórumhoz hasonlóan – ezekről a jelenségekről rendszeresen közöl kutatási eredményeket. A grammatikai és pragmatikai, szociolingvisztikai kutatások a használatalapú funkcionális elméleti keretben és a hozzá tartozó módszertanokkal foghatók összetartó keretbe. A *Nyelvőr* ezt a diszkurzív szakmai keretet hozta létre és tartotta fenn az elmúlt időszakban. Ez a keret kínálkozik a helyesség kutatásának megfelelő értelmező közege számára, a teljes magyar nyelvközösség rendszer szintű nyelvhasználatának és az elektronikus kommunikáció által nagymértékben működtetett kontaktushatásoknak a komplex leírására.

Az ezredfordulón a standard szerepe átalakul, körvonalai eltolódnak, továbbá az idegen szavak és grammatikai minták „kölcsön”-státust kapnak. A nyelvi tervezésnek ezt a megváltozott helyzetet fel kell dolgoznia, amennyiben érdemben válaszolni kíván a nyilvánvalóan fölmerülő problémákra. A szükséges válaszokhoz azonban kiterjedt, adatokon alapuló kutatásra van szükség. Az ezredforduló utáni helyzet különös élességgel mutatkozik meg a határon túli magyar közösségek általában a nyelvhez, illetve specifikusan a magyarhoz való viszonyában, nyelvi gyakorlatukban. A nyelvi tervezés, nyelvművelés várható és elvárható fejleményeit a *Magyar Nyelvőr* a szakmai tematikus hagyományaival és nyitott fórumával tudja segíteni. A szokatlanul nagymértékű társadalmi és kulturális változások és a korábban ismeretlen mennyiségű adatok, ismeretek után bizonnyal újabb szintézisek formálódnak a helyességről és a nyelvi tervezési szükségletekről is.

2.7. Kitérő

A *Magyar Nyelvőr* szerkesztése 2022. januárjától méltatlan eljárásban az alapító Magyar Tudományos Akadémiától független intézményhez került. A *Magyar Nyelvőr* néven 2022-ben megjelent négy folyóiratszám törölte a százötven évnyi szakmai színvonalat és elhívottságot, megtörte a tudományos folytonosságot. A négy lapszámban 26-ból 15 cikk nem nyelvész, nem szakember tollából származik, többek között gépészmérnök, villamosmérnök, közigazgatási szakértő, agrármérnök és rehabilitációs foglalkoztató kíván nyelvi kérdésekben laikus eligazítást adni.

3. Összefoglalás

A *Magyar Nyelvőr* 150 éves történetének korszakkezdő programnyilatkozatai, illetve a mögöttes szerkesztési és nyelvtudományi elvek a folyóirat eddigi hat korszakának nyelvhelyesség-értelmezését meghatározzák. A *Nyelvőr* a helyességet a nyelvtervezési műveletek keretében elsősorban gyakorlati nyelvhelyességi döntésekben,

a megjelentetett tanulmányokban, állásfoglalásokban és tanácsokban formálta és adta közre. Az első korszakban a szelekciós és kodifikációs eljárások domináltak, a bizonytalanságnak értelmezett változatok és ingadozások közötti döntések a helyes változat kiválasztását és rögzítését célozták. A második, Simonyi Zsigmond által fémjelzett korszakban továbbra is a korpusztervezésen volt a fő hangsúly, a népnyelv és az irodalmi nyelv (standard) szintézisét keresve. A két világháború között a *Magyar Nyelvőr* a nyelvi megmaradás nyelvhelyességi támogatásához járult hozzá. A második háború után Beke Ödön szerkesztésével megtörtént a *Nyelvőr* sikeres újraindítása, előkészítve a negyedik, hosszú szakaszt. 1954-től a Lőrincze Lajos vezette folyóirat a rendszerközpontú, grammatikaalapú nyelvhelyesség újgrammatikus és strukturalista elvét érvényesítette, döntően korpusztervezési tevékenységgel, a korszak vége felé tagoltabb tematikával és újabb leíró módszerek megjelenítésével. 1994-ben Keszler Borbála szakmai és kulturális fordulópont idején vette át a lap szerkesztését. Ekkor az alapvető kulturális, nyelvi és politikai változások keretében a helyesség fogalma átértelmeződött. A nyelven belüli nyelvi sokféleség és a határon túli magyar régiók nyelvváltozatai nyitottabb helyességfogalmat követelt meg. A folyóirat ennek a tevékenységnek az egyik élenjáró fóruma és kezdeményezője lett, a nyelvi tervezéssel kapcsolatos széles tematikájú tanulmányok megjelentetésével, valamint a szociolingvisztikai, pragmatikai és szövegtani kutatások hangsúlyos publikálásával. Az új irányzatok a *Nyelvőr* hasábjain a használatalapú funkcionális nyelvészet elméleti és módszertani keretében közelítenek egymáshoz (mint általában a nemzetközi nyelvtudományban), lehetővé téve a nyelvi helyesség ezredforduló utáni autentikus újraértelmezését.

A tanulmány a *Nyelvőr* alakulástörténetét tehát a lapban a szerkesztés nyomán, a korszakindító programhoz igazodóan megjelenő helyességfogalom változásait mutatja be. Az igen gazdag tudományos és kulturális teljesítménynek nyilván csak a fő irányairól eshetett szó, a nyelvhelyességgel és a kodifikációval kapcsolatos sokféle irányzatot és a hozzájuk tartozó szakirodalmat nem lehetett tüzetesen ismertetni a jelen írásban. Az áttekintés nem törekedett értékelésre. De meg lehet állapítani, hogy a *Nyelvőr* a feladatát mindig koherensen, rendszerszintű szintézissel, áttekinthető célokkal látta el.

Szakirodalom

Balassa József 1920. Beköszöntő. *Magyar Nyelvőr* 49: 1–2.

Bárczi Géza – Országh László (szerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Brassai Sámuel 1872. Egy hirdetmény. *Magyar Nyelvőr* 1: 64–69.

Budenz József 1872. A magyar szóképzés tárgyalásához. *Magyar Nyelvőr* 1: 4–12.

Gombocz Zoltán 1931. Nyelvhelyesség és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv* 27: 1–11.

Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1980–1985. *Nyelvművelő kézikönyv* I.–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Gyáni Gábor 2010. A történetírás újragondolása. In: *Az elveszíthető múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest: Nyitott Könyvműhely. 12–31.
Haarman, Harald 1998. Nyelvi tervezés egy általános nyelvelmélet fényében: Módszertani keret. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest: Universitas Kiadó. 67–86.
Láncz Irén 1987. *Az új ortológia korának általános nyelvészeti nézetei*. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete.
Lőrincze Lajos 1953. Bevezető. In: Lőrincze Lajos (szerk.): *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 5–14.
Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Fordította Hidas Zoltán – Szabó Márton. Budapest: Atlantisz Kiadó.
Magyar Nyelvi Bizottság 1993. Előszó. *Magyar Nyelvőr* 117: 395.
Németh G. Béla 1970. A századvégi *Nyelvőr*-vita: A népies provincializmus kialakulásához. In: *Mű és személyiség*. Budapest: Magvető Kiadó. 465–520.
Németh G. Béla 1981. *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
Neustupny, J. V. 1974. Basic types of treatment of language problems. In: Fishman, Joshua (ed.): *Advances in Language Planning*. The Hague: Mouton. 37–48. https://doi.org/10.1515/9783111583600.37
Saussure, Ferdinand de 1997. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Fordította B. Lőrinczy Éva – Balogh Péter. Budapest: Gondolat Kiadó.
Simonyi Zsigmond 1896. Beköszöntő. *Magyar Nyelvőr* 25: 1–3.
Simonyi Zsigmond 1903. *Helyes magyarság*. Budapest: Athenaeum Kiadó.
Szarvas Gábor 1872. Mit akarunk? *Magyar Nyelvőr* 1: 1–4.
Szerkesztőbizottság 1946. A hetvenedik évfolyam elé. *Magyar Nyelvőr* 70: 1–2.
Tolcsvai Nagy Gábor 2022. *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*. 2. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó. Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében – Tolcsvai Nagy Gábor – MeRSZ. https://doi.org/10.1556/9789634547259
Tompa József (szerk.) 1961–1962. *A mai magyar nyelv rendszere*. I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

Periods in the 150-year history of *Magyar Nyelvőr* Interpretations of correctness in the editors' programs

The journal *Magyar Nyelvőr* was founded by the Hungarian Academy of Sciences in 1872. *Magyar Nyelvőr* was one of the most important scientific forums throughout its

decades for the standardization processes of the Hungarian language, with descriptive and codification studies. Since its foundation, the general cultural and social role of language has been a constant factor in the journal's editing practice and scientific messages, a role that has been given relatively new interpretations from period to period.

The program statements at the beginning of each period along the 150-year history of the *Magyar Nyelvőr*, as well as the underlying editing and linguistic principles, determine the correctness interpretations of the journal's six periods so far. *Magyar Nyelvőr* shaped and published correctness in the context of language planning operations primarily in practical language correctness decisions, in scientific papers, resolutions and advice.

In the present study, I outlined some of the main characteristics of *Magyar Nyelvőr* – and also the cultural and ideological processes manifested around it and through it. From the scientific and intellectual wealth of one hundred and fifty years, the most important factors are (i) the content and direction of the mission of *Magyar Nyelvőr* in each period, (ii) the changes in the scientific profile of *Magyar Nyelvőr*, with particular regard to the relationship between standard codification, language planning and language description, (iii) the scientific and cultural profile of the development of the journal at the turn of the millennium. I apply the explicit and implicit basic operations of language planning as a framework.

In this overview, I took the following factors in the historical periods concerned: (i) the first period of *Magyar Nyelvőr* with editor Gábor Szarvas: standardization through selection and codification; (ii) Zsigmond Simonyi's program: corpus planning decisions; (iii) the *Magyar Nyelvőr* between the two world wars: the case of language survival; (iv) the reorganization of *Magyar Nyelvőr* after 1946: the foundation of linguistic correctness based on classical structural grammar; (v) the journal edited by Lajos Lőrincze: the elaboration of linguistic correctness based on classical structural grammar; (vi) *Magyar Nyelvőr* at the turn of the millennium: the complex functional foundation of correctness and the reinterpretation of standard.

Keywords: codification, correctness, language planning, *Magyar Nyelvőr*, selection, standard

A *Magyar Nyelvőr* első száma, pontosabban az I. kötet I. füzete „1872. januarius 15-én” jelent meg 56 oldalon, Szarvas Gábor szerkesztésében. A *Nyelvőr* sok viszontagság és kedvező korszak során százötven évig megmaradt, fennmaradt. A hosszú idő elkötelezettséget, kitartást és a magyar nyelv „ügyének”, vagyis tudományos leírásának, kommunikációs és kulturális teljesítményének a kiemelkedő fontosságát jelzi az ezredforduló után is. 2022-ig tartó története szilárd alap és példa az eljövendők számára.

Kötetünk írásaival köszöntjük az alapítókat, a mindenkori szerkesztőket, a szerzőket, lektorokat és támogatókat. Ők számosan voltak a régi időkben vagy most is köztünk élve. Sokat tettek az Akadémia alapító szándékának megvalósításáért. Ez a kötelem ma sem kisebb súlyú feladat.

A Köszöntő kötet tematikája a *Nyelvőr* százötven évnyi szellemi hatókörének felel meg. A különböző, de a nyelv tekintetében rokon tudományterületek szerzői a nyelvművelés, a nyelvjárások és a szociolingvisztika, az irodalom és a stílus, a néprajz, a történettudomány, a zenetudomány, a nyelvpedagógia és a tudománytörténet nézőpontjaiból közelítenek a *Nyelvőr* összetett tematikájához. A könyv egyúttal a teljes magyar nyelvközösség és nyelv jelképes megjelenítése a határon túli régiók természetes jelenlétével: egyetlen magyar nyelvközösség van, a gazdag változatosság abban él. A *Magyar Nyelvőr* alapítása és százötven éves története a meg nem szűnő és mindig megújuló magyar nyelvi létezést segítette.

ISBN 978-615-6448-39-2

ELTE | BTK

ELTE | EÖTVÖS KIADÓ